Tarihin Başlangıçları

Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları

Pierre Bordreuil, Françoise Briquel-Chatonnet, Cecile Michel

ALFA | TARİH

PIERRE BORDREUIL
FRANCOISE BRIQUE-CHATONNET
CÉCILE MICHEL

Philippe Abrahami, Luc Bachelot, Lucile Barberon, Laura Battini, Anne-Claude Beaugeard, Marie-Françoise Besnier, Catherine Breniquet, Yves Calvet, Michèle Casanova, Aniie Caubet, Philippe Clancier, Sophie Démare-Lafont, Hedi Dridi, Xavier Faivre, Jean-Jacques Glassner, Leatitia Graslin-Thomé, Éric Gubel, Jean-Louis Huot, Brigitte Lion, Jean-Claude Margueron, Maria-Grazia Masetti-Rouault, Valéric Matoian, Cécile Michel, Béatrice Muller, Christine Proust, James Ritter, Carole Roche-Hawley, Olivier Rouault, Hedwige Rouillard-Bonraisin, Martin Sauvage, Arnaud Sérandour, Agnès Spycket, Aline Tenu, Emmanuelle Vila, Pierre Vilard

LEVENT BAŞARAN

1952 doğumlu. Saint-Joseph Fransız Erkek Lisesi'ni ve Grenoble Üniversitesi, İktisat ve Siyasal Bilimler Fakültelerini bitirdi. "Türkiye'nin Uluslararası İş Bölümündeki Yeri" konulu doktora tezi sahibidir. 1982-2005 yılları arası özel sektörde yöneticilik yaptı.
Tarih, özellikle antikçağ Mezopotamya, Yunan ve Roma uygarlıkları tarihiyle ilgilenmektedir.

Tarihin Başlangıçları
© 2014, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Les Débuts de L'Histoire
© 2014, éditions Khéops, Paris

Kitabın Türkçe yayın hakları Anatolialit Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kitap Editörü Berna Kılınçer
Kapak Tasarımı Elif Çepikkurt
Sayfa Tasarımı Kamuran Ok
Kitaba katkılarından dolayı Eric Jean ve Cem Karasu'ya teşekkür ederiz.

ISBN 978-605-106-982-1
1. Basım: Mart 2015

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

Tarihin Başlangıçları

Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları

Pierre Bordreuil, Françoise Briquel-Chatonnet, Cecile Michel

ALFA | TARİH

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
Kaynaklar 9 • Üç bin yıllık bir tarih 12 • Kronolojik çerçeve 14

BİRİNCİ BÖLÜM
KÖYDEN KENTE

AYRIM 1: TARIM VE HAYVANCILIK 21
Sulama tarımının başlangıç dönemleri 21 • Çiftçinin Yıllığı 27 • Büyük ölçekli bir hayvancılık 28 • Hayvancılığın başlangıç dönemleri 28 • Hayvancılık ürünleri 33 • Avcılık 34 • Balıkçılık 36

AYRIM 2: TEKNİK YENİLİKLER 37
Toprak Sanatları: Seramikçilik ve Mimarlık 37 • Zigguratların inşası 43 • Saz ve ağaçlar 44 • Dokumacılık ve giyim 48 • Güzel Kumaşlar Nasıl Dokunmalı 54 • Maden işçiliği ve kuyumculuk 54 • Altını Geri Dönüştürme Sanatı Üzerine 61 • Tunç İşçiliği 61 • Taş işçiliği 62 • Kanatlı Boğalar 64 • Camın icadı 64 • Taşımacılık 69 • Taşımacılığın başlangıcı: Su yolları 70 • Deniz taşımacılığı 72 • Kara taşımacılığı 73 • Bir Fenike Gemisi 76 • Kara Taşımacılığı, Irmak Taşımacılığı 76

AYRIM 3: MAL DEĞİŞİMLERİ 77
Mal değişimlerinin özellikleri 77 • Lübnan Ağaçları 83 • Alışveriş 84 • II. Binyıl Başında Fiyat Spekülasyonları 90 • Meyhane: Mahalle içi ticaret 91 • Eğer Bir Meyhaneci Kadın Fiyatlarla Oynarsa 93

AYRIM 4: KENTLERİN DOĞUŞU 95
Göçebeler ve yerleşikler 96 • Göçebe-Yerleşik Rekabeti 103 • Bozkırda yaşam 103 • Kentleşme 106 • Habuba Kabira 114 • Haradum 115 • Larsa 117 • Al-Rawda 119 • Ugarit 120 • Kentçilik 121 • Surlar 124 • Kent yaşantısı 127 • Kasabadan megakente: Babil ve Ninova, imgelem ve gerçekler 130

İKİNCİ BÖLÜM
KENT DEVLETLERDEN İMPARATORLUĞA

AYRIM 1: KENT DEVLETLER 139
Saray mimarisi 139 • Kutsal mimarı 144 • İlk tapınaklar 144 • Tanrı evi 146 • Tapınak tipleri 147 • Taraçalar ve zigguratlar 149 • Kent ve kutsal mahalle 149 • Kent kurumları 150 • Kurullar 150 • Yerel görevliler 151 • Bir Aile Davası 155 • devlet kurumları: kral ve vekilleri 155 • Kralın Hizmetkârlarının Bağlılık Andı 163 • Ordular, askerler ve askeri donatım 163 • Asur Kralına Karşı Güç Birliği 169

AYRIM 2: KRALLIK 171
Çoban kral 171 • Kral, adil bir çoban 175 • "Bir çoban ve halkı" 176 • Çoban Kral 178 • Adil Kral 178 • Kral tebasının mutluluğunu sağlıyor 178 • Yasa koyucu kral 179 • Hukukun Güvencesi Kimliğiyle Kral 185 • İmarcı kral 185 • Moab Kralı Meşa'nın İnşaatları 190 • Nabonid, Arkeolog Kral 191 • Saray ve saray erkânı 191 • Saray Erkânı ve Haremle İlgili Fermanlar 197 • Sarayın ekonomik yapısı 198 • Umma Sarayı Değirmenci Kadınlarının 202 • Çalışmalarıyla İlgili Bir Hesaplama 202 • Kral şölenleri 202 • Unutulmaz Bir Şölen 207 • Küçük Kuş Böreği Tarifi 208

AYRIM 3: İMPARATORLUK 211
İmparatorluğun doğuşu 211 • İlk kent devletlerden Akad İmparatorluğu'na 213 • I. Binyıl imparatorlukları 217 • Asur Kralı II. Asurnasirpal'in (883-839) Unvanları 219 • Bir model: Sargon 219 • Dara ve Pers İmparatorluğu 224

AYRIM 4: GENİŞLEYEN UFUKLAR 233
Uzun mesafeli ticaret 233 • Arabistan'dan Gelen Bir Kervan 239 • Vergi Ödemekten Nasıl Kaçınmalı 239 • Kolonilerin yayılması 240 • Herodot'un Gözüyle Fenike Ticareti 242 • Savaş 243 • Çarpışmalar 245 • Moab'ın Bağımsızlık Savaşı 248 • Sürgünler 249 • Olayın yoğunluğu 249 • Entegrasyon politikası 251 • Sürgün politikasının hedefleri 252 • Ülkeye geri dönüş ideolojisi 253 • Diplomasi, ittifak ve antlaşmalar 254 • Bir Mısır-Hitit Barış Antlaşması 261 • Egzotik ürün arayışı 262 • Pers Cennetleri 266 • Dünya görüşü 266 • Sargon'un Coğrafyası 270

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TOPLUM YAŞAMI

AYRIM 1: AİLENİN TOPLUMDAKİ ÖNEMİ 271
Aile 271 • Evlilik 272 • Çocuklar 274 • Bir Evlat Edinme Sözleşmesi (XVII. yüzyıl) 275 • Veraset 276 • Ayrılma, boşanma ve dulluk 277 • Kötü Niyetli Bir Eş 278 • Atalar ve tanrılar kültü 279 • Günlük yaşantı 280 • Bir Mobilya Davası 285 • Konut mimarisi 285 • Evini İnşa Etmek ve Onarmak 289

AYRIM 2: BİR İLETİŞİM ARACI 291
Yazının doğuşu 291 • Yazıcıların eğitimi 298 • Bir Sözlük Listesinden Alıntı 299 • Genç Bir Yazıcının Bir Günü 304 • Alfabenin doğuşu 304 • İlk Alfabelerdeki LB'LT Dizilişi 305 • Lineer alfabetik yazının yaygınlaşması 309 • Herodot'a göre Helen alfabesinin ortaya çıkışı 312 • Özel arşivler 314 • İlk kütüphaneler 318 • Asurbanipal'in Kütüphanesi 323 • Sözlü anlatım ve yazılı belge 323

AYRIM 3: ADALET VE YASAMA 333
Adaletin sağlanması 333 • Mahkeme Önüne Çıkmayı Reddetme 336 • İlk yasa kitapları 340 • Eşnunna Yasaları 343

AYRIM 4: TOPLUMSAL YAPI 349
Özgür insan kategorileri 349 • Göze Göz, Dişe Diş 352 • Hizmetkâr mı, köle mi? 356 • Köle Kime Aittir? 359 • Emeğin karşılığı: ücret ve tayınlar 361 • Değirmenci Kadınlara Verilen Tayınlar 363

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DÜNYA TASAVVURU

AYRIM 1: USSAL BİR BİLİM 367
Teknik metinler 367 • Kehanet biçimleri 371 • Bazı Kehanet Kitapları 378 • Matematik 378 • Altmış Tabanlı Basamaklı Sayı Sistemi 382 • Astronomi 383 • Bir Ay Tutulması Gözlemi 386 • Tıp ve Büyü 387 • Bir Eski Babil Reçetesi 390

AYRIM 2: EDEBİ YAPITLAR 393
İktidar hizmetindeki metinler 393 • Asurbanipal'in Yıllığı 400 • Zakkur'un Aramice Kral Yazıtı (IX. yüzyıl) 401 • Anlatı metinleri 401 • Etana Mitosu 405 • Ahlaki Söylevler 410 • Bilgelik Özdeyişleri 414 • Tanrılar için metinler: Dua ve ilahiler 415 • İştar'a Adanmış Eski Babil İlahisi 423

AYRIM 3: SANAT ESERLERİ 424
Anıtsal kabartmalar 424 • Asurnasirpal'in sarayının taht salonu 427 • Sinahheriba'nın Ninova'daki sarayı 429 • Guzana Sarayı 430 • Ayn Dara 431 • Minyatür figürlü sanat 432 • Heykelcilik 441 • İnsan heykelciliği 441 • Hayvan heykelciliği 446 • Duvar resimleri 447 • Müzik 451 • Müzisyenlerin ikonografisi 452 • Müzik aletleri 452 • Lir ve arp 453 • Çivi yazılı metinlerde müzik 454 • Mücevherler 454

AYRIM 4: DİN 461
Dünyanın, tanrıların ve insanların doğuşu 462 • Atrahasis Mitosu 464 • Panteonların yapılanması 469 • Tapınaklar dünyası 474 • Din adamlığı 481 • Ölülere saygı 485 • Mezar alanları 485 • Mezar mimarisi 486 • Vücuda yapılan işlemler 487 • Mezar donanımı 488 • Ölüler ve atalar kültü 489 • Gılgamış ve Ölüm 491 • Öteki dünya tasavvuru 492 • İştar/İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi 494 • Ugarit Danilu ve Akhatu Efsanesi 496 • Krallık peygamberinden muhalif peygambere 498 • Ulusal tanrılardan evrenin tanrısına 502

Krolonoloji 508
Kaynakça 511
Dizin 525

Figür 1: Yazıcı çift; öndeki çiviyazısıyla kil üzerine, diğeri Arami alfabesiyle esnek bir malzeme üzerine yazmakta. III. Tiglat-Pileser'in Kalhu'daki merkez sarayından bir alçak kabartma ayrıntısı. Asurahiddina'nın güneybatı sarayında yeniden kullanılmıştır, VIII. yüzyıl

GİRİŞ

Asur İmparatorluğu saraylarını bezeyen sanatçılar birlikte duran yazıcı çiftleri sıkça betimlemişlerdi: İlk yazıcı, yumuşak kilden bir tablete bir yazı kamışı ile bastırarak çivi biçiminde işaretler yaparken, diğeri büyük olasılıkla tabaklanmış bir hayvan derisine ya da bir papirüse mürekkeple harfler çizmekteydi. Böylesi bir betimleme, Asur hükümdarlarının VIII ve VII. yüzyıllarda evrensel egemenlik peşinde koştuğu sıralarda, doğuda hem kentleşmenin hem de yazının IV. binyıl sonunda ortaya çıktığı Dicle ve Fırat vadileri ile batıda insanlığın neolitik devrimi gerçekleştirdiği (VIII. binyıl), alfabetik yazının icat edildiği (II. binyıl) Akdeniz kıyıları ile Suriye'nin kuzeyinden oluşan Yakındoğu'nun iki büyük bölümünün birliğini vurgulayan son derece simgesel bir özellik taşımaktadır.

Bu kitapta insanlık tarihinin bu belli başlı değişimlerinin gerçekleştiği ilkçağ Yakındoğu uygarlıklarına toplu bir bakış sunulmaktadır. Akdeniz ile İran platosu dağları arasında yer alan ve Bereketli Hilal'in sadece bir bölümünü oluşturduğu bu bölge, kuzey-güney doğrultusunda da Anadolu'nun güneyindeki dağlar ile Suriye Çölü arasında uzanmaktadır. Adları ve eserleri zamanımıza ulaşmış en eski insanlar Mezopotamya'da yerleşiktiler ve Tarih, Mısır ile eşzamanlı olarak, işte bu bölgede başlamıştır. Helenlerin ve onların aracılığıyla da günümüz dünyasının büyük ölçüde mirasçısı olduğu kurum, teknik, düşünce biçimleri ve simgeler üç binyıl boyunca burada şekillenip gelişmiştir.

Antik Yakındoğu tarihi ve uygarlıkları üzerine bilgilerimiz uzun zaman sadece Kutsal Kitap ve Helen yazarlar sayesinde edindiklerimizle sınırlı kalmıştır. Kuşkusuz, batılı gezginler, Hıristiyan ve Musevi hacılar ile tüccarlar, tüm dönemlerde Kutsal Kitap'ta adları anılan sitlerin arayışı

içerisinde Levant'a gitmişler ve bazı sitleri betimleyip onlara isim önerdikleri gezi anlatıları bırakmışlardır. Ancak, Levant'ın ötesindeki eski Yakındoğu, XVII. yüzyılda ilk batılı gezginler orada serüvenlere atılana dek unutulmuştu. Büyük Asur ve Babil başkentlerini keşfetmek için yola çıkan bu gezginler birkaç anıtsal taş yapı ile "çivi" biçiminde işaretlerin kullanıldığı kile basılmış ya da taşa kazınmış yazıtların yanı sıra araştırmayı akıllarından geçirmedikleri çok sayıda höyük buldular. Mezopotamya'nın gerçek keşfi ise birbirleriyle rekabet içindeki Fransız ve İngiliz diplomatların XIX. yüzyılda Koyuncuk (Ninova), Horsâbad (Dur-Şarrukin) ve Nimrud'da (Kalu) arkeolojik araştırmalara atılmalarıyla başladı. Arkeoloji, XX. yüzyıl başında bölgeye gelen Almanların Uruk ve Asur ören yerlerinde yaptıkları kazılarla birlikte bilimsel bir nitelik kazanacaktı.

Levant'ta "Kutsal Kitap arkeolojisi," tuhaf bir biçimde, ancak XIX. yüzyılın son üçte birinde başlamıştır. Ellerinde Kutsal Kitap ile gezen ve övgücü bir tarafgirlikten kurtulmakta zorlanan dönemin arkeologları, Kutsal Yazılar'da anılan olayların izlerine rastlamak umuduyla kazıp durdular. Eriha kazısı bu duruma iyi bir örnektir: Arkeologlar, olanak dışılığı kabul edilene dek, Eriha'nın ünlü surunda Yeşu'nun saldırısının izlerini gördüklerini sanmışlardı.

III. Napolyon daha 1860 yılında Ernest Renan'ı bir "Fenike misyonu" için Beyrut'a göndermişti. Renan, bu özel görev esnasında kıyıdaki sitlerin çoğunu (Um el-Amed, Byblos, Sayda, Amrit) incelemiş olsa da Suriye'de arkeoloji ancak I. Dünya Savaşı sonrası Fransız mandası döneminde Ugarit ve Mari'de büyük kazı şantiyeleri açılmasıyla gelişmiştir. İç savaşın başlamasına kadar bu bölgeyle İsrail arkeolojik araştırmanın en hareketli olduğu yerler olmakla birlikte kazılar 1980 yılından bu yana bölgenin siyasal istikrarsızlığından dolayı sık sık kesintiye uğramıştır. Antik Mezopotamya'nın kalbi Irak'ın arkeolojik zenginlikleri son on yılda telafi edilemez biçimde zarar görürken kazılar Türkiye'de kesintisiz devam etmiş, Irak Kürt yönetim bölgesinde ise yeniden başlamıştır.

Kaynaklar

Çiviyazısı, IV. binyılın sonlarında, Mezopotamya'nın güneyinde ortaya çıktı. Muhtemelen Sümerlerin girişimiyle yaratılmış bu yazı sistemi farklı dil ailelerine (Sami, Hint-Avrupa ve diğer) ait dillerin yazıya geçirilmesine yaramıştır. Metinler çoğu zaman, daha sonra güneşte kurutulan pişmemiş kil tabletlere yazılırdı. Papirüs ya da parşömene yazılı metinler sık sık yangınlarda yok olurken, bu tabletler dayanıklılıklarını pekiştiren pişme işlemi sayesinde dikkat çekecek derecede iyi korunmuştur. Bundan ötürü, tarihçilerin elinde inanılmaz miktarda çivi yazısı metin bulunmaktadır. Günümüzde toprak altından çıkarılmayı bekleyen tabletler bir yana, gün ışığına kavuşturulan çok sayıda tablet de okunma aşamasındadır. Neredeyse her gün yeni bir belgenin okunabiliyor olması binlerce yıllık bu tarihi kavramamızı kolaylaştırmaktadır.

İlkçağ klasik kaynaklarının tersine, çivi yazılı belgeler kuramsal bir söylem içermemektedir. Buna karşılık, Helen ya da Roma dünyasındaki benzerleri çoğu zaman yitip gitmiş olan mektup, idari ya da hukuki belge gibi özgün kaynaklar bol miktardadır. Toplum ve günlük yaşantı hakkında zengin bilgiler içeren bu metinler tarihçiler tarafından "uygulama belgeleri" diye adlandırılmıştır. Yararlılıklarından dolayı sahipleri tarafından özenle arşivlenen, süreleri dolunca da ıskartaya çıkarılan bu belgeler, evlerin dolgularında görece sağlam bir durumda bulunmuştur. Çok sayıda kamu yapısında, başta kral yazıtları (her türlü mesnet üzerinde), antlaşmalar, yasa derlemeleri ve kronolojik listeler olmak üzere saray ya da tapınak yetkililerinin girişimleriyle yazılmış resmi metinler ortaya çıkarılırken bazı sitlerde de "yüksek düzeyde bilgi metinleri" bulunmuştur. Bunlar, eğitim ve sözlük tabletleri, matematik, bilicilik, tıp ya da büyü gibi uzmanlık alanlarına ait "teknik metinler" ile destan, mitos, ritüel ve ilahiler gibi edebi ve dini metinlerden oluşmaktadır. Yazıcı çırakları tarafından kopyalanıp çoğaltılan bu metinlerin elimizde birçok sureti bulunmaktadır. Diğer bir kıymetli bilgi kaynağı da mühürlerdir: Bazen sahiplerinin adını taşıyan ve üzerlerinde genellikle minyatür oyma motiflerin bulunduğu

bu mühürler çeşitli kapları (örneğin küpler) mühürleyip kapatmaya ya da belgelerin doğruluğunu belirtmeye yarıyordu.

Alfabe, o dönemde Mısır'ın kültürel etkisi altındaki Levant'ta icat edilmiştir. XIII. yüzyılda Ugarit'te ve yer yer Akdeniz sahilinde bir çiviyazısı alfabesi kullanılmışsa da alfabe daha sonra sadece mürekkeple yazılan lineer bir yazı biçimi olarak gelişmiştir. Alfabetik yazıya hâkim olanlar günlük yaşamda genellikle hayvan derileri ve papirüsler üzerine yazıyorlardı. Ama bu dayanıksız bükülgen malzemeler Mısır'da binlerce yılı bozulmadan geçirmiş olmalarına karşın Levant'ın nemli ikliminde çürüyüp gitmişlerdir. Bu bölge için elimizde birkaç ostrakon (günlük belgeleri yazmak için kullanılan seramik parçaları) dışında sadece büyük bölümü anma, adak ve mezar yazıtlarından oluşan taşa kazınmış metinler bulunmaktadır. Bundan ötürü günlük yaşantıyla ilgili belgeler çok azdır, edebi metinler ise yitip gitmiştir. Bu kayıplar, bazı gelenekleri alıntılayan Kutsal Kitap ve Helenistik ya da Roma dönemi Helen kaynakları tarafından ancak çok kısmi olarak telafi edilmiştir.

Üç bin yıllık bir tarih

Bu kitap IV. binyılın sonundan Büyük İskender'in MÖ 333'te başlayan Yakındoğu'yu fethine kadar geçen zaman dilimine yayılan üç binyıla yakın bir dönemi kapsamakta ve aksi belirtilmedikçe her tarih "milattan önce" diye anlaşılmalıdır. Bu kronolojik çerçeve, çiviyazısının kullanıldığı dönem ile hemen hemen örtüşmektedir (Uruk'ta bulunan en geç döneme ait çiviyazısı metin MS 75 yılından kalan bir astronomi tabletidir). Bununla birlikte, birkaç ayrım, IV. binyıl sonu kent uygarlıklarını doğuran büyük dönüşümleri sergilemek amacıyla, neolitik çağdan başlamaktadır.

Tarihçinin elinde kronolojiyi yeniden oluşturmada kullandığı çok çeşitli arkeolojik veri (objelerin üslubu, seramikler, katmanbilim...) bulunmaktadır. Ayrıca, başta idari arşivler olmak üzere, kaleme alındıkları tarihi gün, ay ve yıl olarak belirten metinler de elinin altındadır. Ama bu metinlerin

çoğu önemli siyasal olaylarla ilgili sadece kısa bilgiler içermekte, özellikle bu olayların anlatıldığı mektuplarda ise hiçbir zaman tarih bulunmamaktadır. Eski Yakındoğu'da, bölge ve dönemlere göre farklı takvim düzenlemeleri kullanılmıştır. Helenler takvim yıllarını Birinci Olimpiyat Oyunları'ndan (MÖ 776), Romalılar ise Roma'nın kuruluşundan (MÖ 753) itibaren başlatmışlardı. Benzer bir sistem Yakındoğu sakinleri tarafından ancak MÖ 312 yılında (Seleukos Dönemi) benimsenmiştir. Bu tarihten önce hükümdarların saltanat yıllarına ya da önemli kişilerin adlarına gönderme yapılmaktaydı. İlk yöntemde, Güney Mezopotamya kaynaklı bir geleneğe göre kralların her saltanat yılı, bir yıl önce ya da yılın hemen başında meydana gelen bir olayı –bir zafer, bir yapı inşası, kralın dini bir eylemi– anlatan bir sözcük ile adlandırılmaktaydı. Bu yöntem Akad kralları (III. binyıl ortaları) ile Babil ve Amurru (II. binyıl başları) kralları dönemlerinde sık sık uygulanmıştır. II. binyıl başından itibaren, Asur'da kullanılan diğer bir yönteme göre limu denilen yüksek mevki sahibi bir kişi içinde bulunulan yıla adını vermekteydi. "Falanca kralın filanca hükümdarlık yılı" örneğine uygun olarak, saltanat yıllarının rakamlarla belirtilmesine dayalı olan bir üçüncü teknik ise II. binyıl ortasından itibaren, özellikle Babil'de ve Kutsal Kitap'a göre İsrail ve Yehuda başta olmak üzere Levant kralları tarafından kullanılmıştır. Mevcut kronoloji bilgimiz egemenlerin saltanat yılları listeleri, eponim listeler ve kralların adları ile hükümranlık sürelerini gösteren hanedan listelerine dayanmaktadır. Bu sonuncu listelerin bazıları oldukça iddialıdır: XVIII. yüzyılda I. İsin Hanedanı'nın son kralı ile biten Sümer Kralları Listesi Tufan'dan önce hüküm sürdükleri varsayılan efsanevi krallara kadar uzanmaktadır. Ayrıca, bazıları çok sonradan kaleme alınmış ve iktidarı zorla eline geçiren bir egemene meşruluk kazandırma amacıyla kasıtlı çarpıtmalar içeren bu listelerin her zaman güvenilir olmadığını da burada belirtmek gerekir.

Kaynaklar X. yüzyıl sonuna kadar süreklilik göstermemektedir. XVI ve XV. yüzyıllar, elimizdeki metinlerin azlığı nedeniyle karanlık dönemler olarak kalmıştır. Aynı durum,

III. binyıl sonu ile II. binyıl başındaki ara dönem için de geçerlidir. Tarihçiler, III ve II. binyıl olaylarının tarihlerini saptamak amacıyla genellikle 1792-1750 arasında hüküm sürdüğü düşünülen Hammurabi'nin saltanat yıllarını nirengi noktası olarak alan, "orta" kronolojiyi benimsemişlerdir. Bu kronoloji, Babil kralı Ammi-şaduka dönemindeki (Hammurabi'den 94 yıl sonra) Venüs gezegeninin devinimleri ya da III. binyılın sonunda III. Ur Hanedanı kralları zamanında gözlemlendiği düşünülen ay tutulmaları gibi tekrarlanan gökbilim olaylarını kaydetmiş olan astronomi metinlerine dayanmaktadır. Bu hesaplama biçimi son yirmi yıldır epey tartışma konusu olmakla birlikte bu kitapta verilen tarihler kullanışlılık kolaylığı amacıyla I. Babil Hanedanının 1595 yılında yıkıldığını varsayan ortalama kronolojiye uymaktadır.

I. binyıl kronolojisinin yeniden oluşturulması daha kolaydır çünkü çivi yazılı belgelerin sağladığı bilgiler artık başta Nabunassar'dan (747) Büyük İskender'e kadar tüm Babil ve Pers krallarının listesini düzenlemiş ve başlıca astronomi olaylarını kayda geçirmiş olan Ptolemaios Kanonu olmak üzere Helen kaynakları ile karşılaştırılıp doğrulanabilmektedir.

Kronolojik çerçeve

Kent uygarlığının doğuşunun damgasını vurduğu **Uruk Dönemi** (3700-2900) tarihin gerçekten de başlangıcını oluşturmaktadır: IV. binyıl sonuna ait en eski metinler Irak'ın güneyindeki Uruk kentinde bulunmuştur. Bu metinler bir ön-çiviyazısı ile yazılmış sayım belgeleri olup sayıların yanı sıra kişi, hayvan ya da nesneleri gösteren işaretler de içermekte ve Sümerlilerin geliştirmiş olduğu karmaşık yönetim muhasebesini gözler önüne sermektedir. Sümer kent devletleri, 2900'den itibaren ve önce Mezopotamya'nın güneyinde ortaya çıkmıştır. Farklı siyasal yapılar arasındaki ardı arkası kesilmeyen çatışmalar, sırasıyla Kiş, Uruk ile I. Ur ve I. Lagaş hanedanlarının egemen olduğu ve **Arkaik Hanedanlar**

Dönemi (ya da Sargon-öncesi Hanedanlar) diye adlandırılan bu dönemin sonunu getirmiştir. Birçok arkeolojik sitte bulgulanan metinler, bu kent devletlerin ortak dil olarak kullandıkları Sümerceden kaynaklanan kültürel birliği göstermektedir. Suriye'de ise, sarayında Ebla dilinde yazılmış 17.000 tablet barındıran Ebla ile Mari krallıklarının ortaya çıktığını görüyoruz.

Akadlı Sargon 2350 yılından başlayarak, Sümer kent devletlerini topraklarına katmış, Mezopotamya'yı birleştirmiş ve Suriye'nin batısına kadar askeri seferler düzenlemiştir. Onun ve 2254'den itibaren torunu Naram-Sin'in fetihleriyle, belki de nüfusun bir bölümünün siyasal egemenliğinin belirtisi olan Akad dilinin kullanımı yaygınlaşır. Bu dil, batı kolunda örneğin İbranice ve Arapçanın da bulunduğu Sami dilleri ailesinin doğu koluna bağlıdır. Sümerler, 2200'e doğru önce **II. Lagaş Hanedanı** (Gudea), ardından da **III. Ur Hanedanı** (Ur III, 2112-2004) dönemlerinde yeniden ön plana çıktılar. Bu son hanedanın ilk hükümdarı Ur-Namnu kendine "Ur, Sümer ve Akad kralı" unvanını yakıştırmıştı. Yerine geçen oğlu Şulgi, ekonomik olduğu kadar idari ve siyasal önemli reformlara girişmiştir. Çok sayıda sitten çıkartılan şaşırtıcı miktarda belgenin de gösterdiği üzere, Ur III İmparatorluğu birleşik bir idari yapıya sahipti. Hanedan, İran platosundan gelen Elamlıların saldırıları ve özel adların incelenmesi sonucunda dillerinin batı Sami dil ailesine ait olduğunu bildiğimiz batıdan gelen Amorilerin istilası ile yıkılacaktı.

Bu III. binyılda, Levant siyasal tarihi hemen hemen hiç bilinmemekle birlikte başta Byblos kazıları olmak üzere arkeoloji bölgenin Mısır ile yoğun ticari ilişkilerine işaret etmektedir. Mısır metinleri de Nil vadisinin ağaç gereksiniminin o zaman bile Lübnan Dağı'ndan karşılandığını göstermektedir. II. binyıl başında Mısır'ın lanetli yabancı ülkeler listeleri ("lanet metinleri") Güney Levant'taki bir dizi kent devletin varlığının bilinmesine olanak sağlamıştır. İki Byblos egemeninin gömütlerinde bulunan eşyalar üzerindeki Mısırca yazılı adlarından yapılan çıkarsamaya göre kıyıda kullanılan dil I. binyılda Fenikece olacak dilin atasıydı. II.

Ara Dönem'de Mısır'da yönetimi ellerine geçiren Hiksoslar da Levant Samileriydi.

II. binyıl başında Amoriler, Akadlar ile Hurrilerin (Mezopotamya'nın kuzeydoğusundaki dağların sakinleri) yaşadıkları birçok Suriye ve Mezopotamya kentine yerleşirler. Kurdukları göçebe törelerinden derinden etkilenmiş hanedanlar giderek çoğalır ve etki alanlarını genişletmek için birbirleriyle yarışırlar. Bu gerginlikler ekonomik gelişmelerini engellememiş, Asurlular Orta Anadolu, Ur tacirleri de Basra Körfezi ile ticaret yapmışlardır. Bölgenin XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki siyasal tarihi Fırat kıyısındaki Mari Sarayı'nda bulgulanan önemli arşivler sayesinde bilinmektedir.

Babil ülkesindeki kitlesel Amori yerleşimine karşın, II. binyılın ilk yarısı, Babil kentinin XVIII. yüzyılda Hammurabi döneminde kazandığı önem nedeniyle Eski Babil dönemi diye adlandırılmaktadır. Hammurabi, uzun saltanat döneminin ikinci yarısında askeri seferler yürütmüş, Elamlıları geri püskürtüp Larsa, Mari ve Eşnunna'yı eline geçirmiştir. Kurduğu krallık, XVI. yüzyıl başında, Hurrilerin Mezopotamya'nın kuzeyine yerleştikleri sıralarda, daha önce Katna'yı ele geçirmiş Hititlerin saldırılarıyla yıkılacaktı.

Geç tunç çağına tekabül eden XVI-XII. yüzyıl başı arasındaki dönemde Yakındoğu dört büyük siyasal yapı tarafından paylaşılmıştır:

- O zamanlar Karduniaş diye anılan Babil Ülkesi. Birinci hanedanın düşmesinden (1595) sonra iktidarı ellerine geçiren Kassitlerin Güney Mezopotamya üzerindeki denetimlerini XII. yüzyılın ortasına kadar sürdürdükleri zaman dilimi Orta Babil dönemi olarak adlandırılmaktadır. Babil yaratılış destanı gibi bazı önemli edebiyat yapıtları Kassit hanedanı zamanında yazılmıştır.
- Hurri topluluklarının akın akın geldiği ve XIV. yüzyılda Mittani Krallığı'nın ortaya çıktığı Mezopotamya'nın kuzeyi. Zagros'tan Akdeniz'e uzanan geniş bir bölgede egemenlik kuran bu güçlü imparatorluğu sadece batı (Alalah) ve doğu (Nuzi) sınır yörelerinden gelen metinler sayesinde tanımaktayız. Mittani, bir süre sonra Hitit akınlarıyla

karşı karşıya kalmıştır. Aynı dönemde Asur bağımsızlığına kavuşacak ve kralı Yukarı Dicle yöresini eline geçirip ardından Mittani'yi yenilgiye uğratacaktı. Bu olay, üç yüzyıl sürecek ve doruk noktası I. Tukulti-Ninurta'nın saltanatı olan Orta Asur döneminin başlangıcıdır.

- Mısır. XV. yüzyılda III. Tutmosis tüm Levant'ı ve Suriye'nin bir bölümünü ele geçirerek Mısır'ın Asya imparatorluğunu kurmuştur. XIV. yüzyıl ortalarında ardılları III. Amenofis'le IV. Amenofis'e gönderilen uluslararası mektuplarda Mısır'ın Yakındoğu'daki etkisi açıkça görülmektedir. IV. Amenofis'in (Akhenaton) başkenti El Amarna'da, sadece Mısır'ın Levant'taki vasallarından (Kudüs, Sur, Byblos,...) değil, Kıbrıs'ın yanı sıra Mittani, Hitit, Asur ve Babil egemenlerinden de gelmiş yüzlerce mektup bulunmuştur.
- Mısır'ın Suriye üzerindeki egemenliği zamanla karşısında Hitit İmparatorluğu'nun yükselen gücünü bulmuş, XIII. yüzyılın ilk yarısında Kadeş Savaşı ile doruğuna ulaşan çarpışmaları Hatti kralı III. Hattuşili ile II. Ramses arasında yapılan antlaşma izlemiştir. Sonuçta Levant'ın kuzeyi Hitit egemenliği altına girerken, güneyi Mısır egemenliğinde kalmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında Hitit İmparatorluğu Suriye'nin kuzeyinde tam bir egemenlik sağlamıştır: Fenike kentleri ve Şam Mısır İmparatorluğu'nda kalırken, Fırat Irmağı ağzında konuşlanan Emar ve kıyı kenti Ugarit, Hitit nüfuzu altında bulunuyordu.

Yakındoğu XII. yüzyılda derin bir kırılma yaşamıştır. 1180 dolaylarında batıdan gelip ancak Mısır kapılarında durdurulacak olan ve Mısır metinlerinin "deniz kavimleri" diye adlandırdığı topluluklar Anadolu ve Levant'ı istila edip kıyıları yağmalayarak Hitit İmparatorluğu ile Ugarit'i ortadan kaldırır ve Filistiler gibi bazı kavimler Levant'a yerleşir. Hemen hemen aynı dönemde kalıcı bir yapıya kavuşan Aramiler, Asur ülkesi üzerinde giderek artan bir baskı kurarlar. I. Tiglat-Pileser'in saltanatında kısa bir görkemli dönem yaşayan Asur Ülkesi, bir süre sonra Asur ve Ninova kentlerinden ibaret kalacak,

Babil'de ise Kassit Hanedanı XII. yüzyılda Elamlıların darbeleriyle düşecektir. I. Nabukadnezar'ın hükümdarlığı sırasında belirli bir saygınlık edinecek yeni bir iktidar –II. İsin Hanedanı– ortaya çıkmışsa da batıdan gelen Kaldeliler Babil'e yerleşirler. Takip eden dönem ise iyi bilinmemektedir.

Metinlerin zaman içinde yeniden ortaya çıkmasıyla, tunç çağı büyük güçlerinin ortadan kalkmasının bir ufalanma ve yeni bir siyasal örgütlenme biçimine yol açtığı gözlemlenmektedir. Fenike kent devletleri bağımsızlıklarına kavuşmuş ve yaygın olarak ticaretle uğraşmaktadırlar. IX. yüzyılda, Levant'ın güneyinde, Filistin ya da Transürdün'deki çeşitli krallıklar gibi İsrail ve Yehuda krallıkları da ortaya çıkar. Suriye'deki Arami kabile toplulukları ise, büyük ölçüde Asur ülkesinin yeniden artan baskısı nedeniyle, yavaş yavaş krallıklara (Guzana, Bit-Adini, Şam...) dönüşecektir.

Asur ülkesi, fetih gücüne IX. yüzyılda yeniden kavuşur. II. Asurnasirpal 880'de Akdeniz'e kadar uzanan bir sefer düzenleyerek atalarının topraklarını yeniden ele geçirir. III. Şalmanezer eski krallık sınırlarının ötesine geçerek Yukarı Mezopotamya'yı ilhak eder ve 841'de Şam'ı kuşatır. Onun ardından, Asur ülkesi yeni karışıklıklar ve göreli bir gerileme yaşamış olsa da III. Tiglat-Pileser'in tahta çıkışı (745), imparatorluğu birleştirme amacı güden büyük fetihler ve yoğun nüfus tehcirleri dönemini başlatmıştır. Bu hükümdar zamanla bütün Suriye'yi fethederek (732'de Şam) Fenike kentlerini haraca bağlayacak ve 731'de Babil kentinin de kralı olacaktır. 720'de de II. Sargon İsrail Krallığı'nı topraklarına katar. Ardından, Sinahheriba Babil kentini yakıp yıkacak ama kent oğlu Asurahiddina (Asarhaddon) zamanında onarılıp eski haline getirilecektir. Son büyük Asur kralı Asurbanipal'in 669'da Mısır'ı fethetmesi Asur gücünün doruk noktası olmakla birlikte bu görkemli dönem kısa sürecektir. Medler, 650'den itibaren İran platosunda kendi imparatorluklarını kurar, Babillilerle bağlaşık olarak 612'de Ninova'yı alıp Asur İmparatorluğu'nu yok ederler. Artık Helenlerin gelişine kadar yazılı belge bulunamayacak olan Kuzey Mezopotamya'da, çiviyazısı da yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.

612'de Yeni Babil İmparatorluğu, Yeni Asur İmparatorluğu'ndan kalan toprakları kalıt olarak bünyesine katıp onun yerine geçer. Bu imparatorluk, Kudüs'ü 587'de alan II. Nabukadnezar'ın hükümdarlığında en görkemli dönemini yaşamıştır. Son kralı Nabonid kısmen gizemli bir kişilikti: Babil'i terk edip 10 yıl boyunca Arabistan'ın kuzeyinde bulunan Teyma'da oturmayı yeğlemişti. Nabonid, 539'da Pers kralı Kiros tarafından yenilgiye uğratılır. Daha önce Medler karşısında zafere ulaşmış olan Kiros Babil'i eline geçirerek İmparatorluğu'nu kurar (539-330). Yeni iktidarın dili Persce doğu Hint-İran grubundan bir Hint-Avrupa diliydi ama çiviyazısının bu dönemde hâlâ büyük bir prestiji bulunmaktaydı; Aramice, büyük ölçüde yönetim dili işlevi görürken, Eski-Pers dilindeki yazıtlar "alfabetik çiviyazısı" türünde bir yazı biçimiyle kaleme alınmıştı.

Ruhban sınıfının Akad dilini ve çiviyazısını daha yüzyıllarca kullanacak olmasına karşın, İskender'in 333 ile 330 yılları arasındaki fetihleri hem siyasal yapıları hem de dini ve kültürel başvuru kaynaklarını alt üst ettiği için yeni bir kırılmanın başlangıcıdır.

Başka bir tarihe ait yeni bir dönem başlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖYDEN KENTE

AYRIM 1: TARIM VE HAYVANCILIK

Yaratılış Kitabı'nın başlangıcı, insanlığın uygarlığa doğru yol almasını, çarpıcı bir biçimde, ilk insan ailesinin öyküsüne indirgeyerek açıklar. Adem ile Havva burada tasasız "toplayıcılar" olarak betimlenirken çocukları çoban Habil ile çiftçi Kabil, yeni teknikler olan hayvancılık ve tarımın temsilcileridir. İlk kent, ona oğlu Enok'un (İdris) adını veren Kabil tarafından kurulur. Demircilerin atası Tubal-Kabil'in hükmedeceği madenin ortaya çıkmasından birkaç kuşak önce, "Neolitik Devrim"in doğurduğu ve Kutsal Kitap'a göre içlerinde gizli çatışma kıvılcımları taşıyan bu etkinlikler, Mezopotamya'dan Levant'a, uygarlıkların olağanüstü gelişmesine olanak sağlayacaktır. Tarım gerçekten de burada keşfedilmiş ve ekilmiş en eski buğdaygillerin kalıntıları da bu bölgede bulunmuştur.

Sulama Tarımının Başlangıç Dönemleri

Neolitik çağda, VIII. binyılda Yakındoğu nüfusunun bir kısmı yerleşikliğe geçmiş ve tarımla hayvancılığa hâkim olmaya başlamıştır. Sulama tarımının, Bereketli Hilal'in su kaynakları bol olan kuzey kısmında ve Akdeniz'in kıyı bölgelerinde ortaya çıkmış olduğu kesin olarak bilinmektedir.

Kuşkusuz, henüz neolitik çağda bile insanların beslenmek için gereksinim duydukları bitki cinslerini ekebilmek için yaptıkları bazı düzenlemeler vardı. İlk gerçek su kanal-

ları, MÖ 6500'e doğru, Mezopotamya'nın güneyinde kazılmıştır. Tarım aletleri, ağaç (kara sabanlar, fide kazıkları...), saz kamışı ya da taştan (çapalar, baltalar, çakmak taşından orak parçaları) yapılıyordu. Obeyd uygarlığında, tahıl bitkilerini ve saz kamışlarını kesmek için pişmiş topraktan bir çeşit orak geliştirilmişti. Bu oraklar, maden teknolojisine hâkim olunduktan sonra terk edilmişse de taş aletler tunç çağının sonuna kadar kullanılmıştır.

Antik Yakındoğu'yu oluşturan çeşitli bölgelerde tarım koşulları farklıydı. Yukarı ve Aşağı Mezopotamya, Dicle ve Fırat içlerinden geçtiği ve bu iki büyük ırmağın, hepsi de sol kıyılarından çıkan kollarının en azından yaz kış sürekli akanları Anadolu ve Zagros dağlarından gelen bol miktarda yağmur suyuyla beslendiği için, su kaynaklarından bolca yararlanıyordu. Bu bölgelerde sulama IV. binyılın sonundan itibaren, barajlar sayesinde gerçekleştirilen su kanalları inşası ve ırmak yataklarının değiştirilmesiyle gelişti. Bu düzenlemeler, insanların tarlaları ekip biçmelerine (kababuğday, arpa, buğday başta olmak üzere tahıllar) ve meyve ağaçları (zeytin, badem, fıstık, incir...) dikmelerine olanak sağladı. Hurmalıklar, kuşkusuz, çok eski zamanlardan beri mevcuttu. Hurma ağaçları çok büyük miktarda su gerektiriyor ve ırmak yakınları ile vahalarda kolayca büyüyordu ama bölgede yetişen cins kısmen tuzlu suya da dayanıklı olduğu için Basra Körfezi'nin dibindeki gelgitlerin sağladığı doğal sulamadan da yararlanıyordu.

Döşenmesi kadar bakımı da titiz bir düzenleme gerektiren su kanalları ağı sayesinde kentlerin etrafında bostan ürünleri yetiştirmek mümkündü. Yoğun buharlaşma ve göreli olarak tuzlu olan ırmak sularından kaynaklanan toprak tuzlanmasının önüne geçmek için akaçlama mutlaka gerekliydi. İnsanları her şeye yeniden başlamak zorunda bırakan toprak

Figür 2: Bir tohum hunisiyle donatılmış ahşap saban, Asur ülkesi, VII. yüzyıl

çoraklaşması hiç şüphesiz Mezopotamya tarihinde zaman zaman yaşanmış olan büyük nüfus göçlerinin ana nedenidir.

İlk Mezopotamya çiftçilerinin karşılaştıkları bu güçlüklere ırmakların düzensiz akışını da eklemek gereklidir. Ekim işlemi, sonbaharda, ilk yağmurlar Anadolu dağ kütlelerine ve Zagros'a düştüğü zaman yapılmakta ve hasat, uzak dağlardaki karın eriyip su düzeylerini tehlikeli bir şekilde yükseltmesinden, hatta sel taşkınlarına yol açmasından önce, ilkbaharda toplanmaktaydı. Mezopotamya ovasında, daha o zaman bile Dicle ve Fırat'ın başlıca kollarının yamaçları, alüvyon miktarının çok olması nedeniyle, kendilerini çevreleyen ovadan daha yüksekteydi. Bu yükseklik farkı yer çekimi sayesinde bitişik tarlaların sulanmasını kolaylaştırmakla birlikte suların yüksek olduğu dönemlerde yamaçlar ve bentlerin yıkılması felaketlere yol açıyordu. Öte yandan, Dicle kıyılarında sık sık kaza olmakta, bentlerle vanaların onarılması ve su oluklarının temizlenmesi için suların alçaldığı yaz aylarını beklemek gerekmekteydi. Fırat, akış hızının göreceli olarak daha düzenli oluşu ve iki ırmağın birbirine yaklaştığı Bağdat yakınında Dicle'den hafifçe daha yüksek irtifada akması nedeniyle hidrolik düzenlemeler açısından daha elverişliydi.

Antik kanallar sadece tarlaları sulamak için değil, çok eski tarihlerden itibaren gemi yolculuğu için de kullanılmıştır. Mari kentinin (Suriye) karşısında, Fırat'ın sol kıyısı boyunca uzanan kanal bu kullanım şeklinin tipik bir örneği olmakla birlikte, ırmağın aşağısında başka kanallar da vardı. İnsan, mal ve hayvan sürülerini gemi ya da sallarla taşımak için ırmaklardan da yararlanılıyordu.

Bostan dolapları ne zamandan itibaren kullanılmaktaydı? Elimizde hiçbir arkeolojik bulgu ya da yazılı belge olmaması bu dolapların varolmadığı anlamına gelmediği gibi iyi düzenlenmiş sistemlerde suların tarla, hurmalık ve bahçelere taşınması için yerçekiminin yeterli olduğunu biliyoruz.

Yağışlar ve ırmakların dışında, diğer bir değerli su kaynağını Suriye bozkırında bulunan yeraltı su tabakası oluşturmaktaydı. Ancak bu kaynaktan daha çok, kendileri ve sürüle-

ri için kazdıkları kuyulardan düşük nitelikli su çeken göçebe ya da yarı göçebe hayvan yetiştiricileri yararlanıyordu. III. binyılın ikinci yarısından başlayarak, önce Sümer kent devletlerinde, daha sonra da imparatorluklarda, gerek krallık arazilerine gerekse özel tarlalara su dağıtımı hükümdarların siyasal yetkisi ve denetimi altında gerçekleşiyordu. Mari arşivlerine göre (XVIII. yüzyıl), su dağıtımı titizlikle düzenlenmekte ve kötü niyetli kişilerin suiistimalini önlemek için sıkı bir biçimde denetim altında tutulmaktaydı. Su kanalları sistemi de tunç çağından itibaren yapımına ve düzenli aralıklarla onarımına karar veren kral tarafından yönetilmekteydi. Babilli Hammurabi'nin birçok metni bu konuyla ilgilidir.

Suriye bozkırında su kaynakları Mezopotamya'ya oranla çok daha kısıtlıydı. Palmira Dağları eteklerinde bulunan bu bölgede akıntı suları sadece bu dağ kütlesinden sağlanıyordu. Neolitik çağdan başlayarak insanlar, buradaki vadilerde yağan yağmurun biriktirildiği göletler, küçük sarnıçlar kazdılar ya da inşa ettiler. Ancak, çoğu yılın büyük bir bölümünde kurak olan bu vadilerde biriken su öncelikli olarak insanların ve evcil hayvanların tüketimine yönelikti.

Yaşam koşullarının iğretiliğine karşın, bölge III. binyılın ikinci yarısında göçebelik ya da yarı-göçebelik alanının sınırı doğuya doğru kaydığı sırada giderek gelişti. Suriye bozkırı topraklarının büyük bir bölümü gerek taşlık olması gerekse her türlü çiftçiliği engelleyen aşırı dirençli bir kireç tabakası nedeniyle çoraktır. İlkçağda, bu bölgede sulama tarımı ancak suyun aktığı (vadiler) ve de özellikle biriktiği (*faydha* adı verilen geniş alüvyon alanları) yörelerde olanaklıydı. Suyu bu alanlara yöneltmek amacıyla yapılan küçük arkların izlerini günümüzde hâlâ görmek mümkündür. Kuyular ise, insanların özellikle kuru mevsimde hayatta kalmalarına olanak sağlıyordu.

III. binyılın sonunda, Tell al-Rawda gibi gerçek küçük kentlerin ortaya çıktığı bu bölgede hurma ve birkaç meyve ağacı dışında ekilen cinslerin Mezopotamya ovasında yetiştirilenlerle aynı olmasına karşın verimlilikler pek yüksek olmasa gerektir. Konuyla ilgili kaynakların eksikliğinden dolayı tarımın nasıl işlediği konusunda hiçbir şey bilmiyoruz.

Bölge, olasılıkla Hama ya da belki Katna, Ebla ve Halep gibi büyük başkentlerden birinin nüfuzu altındaydı.

Bir dönem epeyce gelişmiş olan Suriye bozkırı daha sonra terk edildi. Doğu kısmında, artık yüzyıllar boyunca sabit yerleşim olmadı. II. binyılın başında (orta tunç çağı), gerçek kentler olmasa da köy ve çiftlikler yeniden ortaya çıktı. Bu yerleşimlerin güçlü savunma sistemleri (kale, tabyalar, kuleler...) göçebeler ile köylüler arasındaki ilişkilerin çatışma boyutunda olduğunu düşündürmektedir. Büyük olasılıkla bu dönemde de su küçük vadi ve *faydha*'larda toplanıyordu. Suriye bozkırının tamamı II. binyılın ortalarında, köy ve çiftliklerin dağınık bir biçimde de olsa gelişecekleri I. binyıl başlangıcına kadar yeniden çölleşmiştir.

Levant'ın büyük vadilerinde "kuru" tarım, yani hidrolik düzenlemelere başvurmadan yapılan tarım, Akdeniz'den gelen bulutları durduran dağ kütlelerinin eteklerine kadar yapılabiliyordu. Bu vadiler yaz kış akan ırmaklar tarafından sulanmaktaydı: Kaynağını Bekaa Vadisi'nden alan Litani; kendisi de Lübnan'daki Yukarı Bekaa Vadisi'nde doğan, ama Kattina Gölü'nü[1] katetmeden önce kuzeye yönelen, ardından uçsuz bucaksız bir bataklık alana (Gab) ulaştıktan sonra, batıya yönelmek için dağ kütlelerinin etrafından dolaşıp sonunda Akdeniz'e akan Asi Irmağı. Bazıları çok önemli olan (özellikle Homs ve Hama'da) arkeolojik ören yerlerinin kaynadığı bu zengin yörelerde kuşkusuz su kanalları ve barajlar mevcuttu ama toprakların yüzyıllar boyunca alt üst edilmiş olması günümüzde bu düzenlemelerin izlerini saptamayı zorlaştırmaktadır.

Lübnan'da doğan ırmakların oluşturduğu Ürdün Vadisi'nde ise kuru tarım, Huleh Gölü'nden Lût Gölü'ne kadar ancak ırmak yakınlarında olanaklıydı ve diğer toprakları değerlendirmek için ırmaktan su çekip hayvanlarla taşımak gerekliydi. Vadi, neolitik çağdan beri tarım ürünleriyle geçinen yerleşik topluluklar tarafından iskan edilmişti ama yine burada da ırmak kıyıları binlerce yıl boyunca aşırı ekilip biçildiği için, artık sadece birkaç antik sit boy göstermektedir.

[1] Bu göl, Roma döneminde, doğal vadi kayalıklarının yükseltilmesinin yüzölçümünü ve tuttuğu suyu önemli bir ölçüde artırdığı bir barajın inşası sayesinde düzenlenmiştir.

Akdeniz kıyısı, bulutları tutup bol yağışa neden olan sıradağlar sayesinde, İskenderun Körfezi'nden Gazze bölgesine kadar nemli bir iklimden yararlanır. Dağ kütlelerinin batı yamacında bulunan çok sayıda akarsu genellikle çok kısa ve düzensizdir (Kuzey Nahr el-Kebir dışında). Eski çağ tarım teknikleriyle ancak dağ etekleri ve yer yer dar kıyı ovası ekilip biçilebiliyordu. Dağ eteklerine inşa edilen taraçalar büyük olasılıkla, hafif kurak dönemlerde yağmur sularına küçük derivasyon kanallarıyla getirilen suyu ekleyerek tarımsal verimliliği artırma amacı güdüyordu.

Lazkiye'nin on kilometre kuzeyinde bulunan Ugarit'de ise yörenin su kaynakları nüfusun tarımsal gereksinimlerini karşılamaya bol bol yetmekteydi: Burada kenti boydan boya kateden iki akarsu ve höyüğün yakınında üç pınar bulunuyordu. Günümüzde de içinde hâlâ bol su bulunan bir yeraltı su tabakası, kentte kazılmış olan yüzlerce kuyu sayesinde kent sakinlerine gerekli suyu sağlıyordu. Muhtemelen kent kırsalında da tarım ve evcil hayvan yetiştiriciliği için açılmış başka kuyular vardı.

Kentin dışında bulunmuş olan tek antik sulama tesisi, höyüğün güneyinde, bir baraj düzenlemesiyle ırmağın yukarısında bir göletin oluşmasına olanak sağlayan bir köprünün yanındadır.[2] Bu baraj civardaki bostanların sulanmasını sağlayan, yeterince önemli bir su rezerviydi. Buradan çekilen su yük hayvanlarına taşıttırılıyordu. Bu gölet, belki de Ugarit'te görüldüğü üzere çömlekçilik, dericilik, sepicilik, boyacılık gibi çok su gerektiren işliklerde çalışan zanaatçıların da işine yaramaktaydı.

---

[2] Bu hidrolik düzenleme, burunlu bir merkezi kemer ayağı ile her kıyıda bir kemer ayağı (sağ kıyıdaki artık yoktur) olmak üzere üç kemer ayağından oluşmuştur. Bu ayaklar kırlangıç kuyruklu zıvanalarla bağlanmış devasa kesme taşlardan yapılmıştı. Her ayağın üst kısmındaki akıntı yönündeki dikey bir harka yerleştirilen kalaslar barajı oluşturuyordu. Akıntı kanallarının zemini sistemi daha fazla su sızdırmaz kılmak amacıyla kesme taş bloklarla kaplanmıştı. Bu baraj antik çağda en az iki metre yüksekliğindeydi. Ne yazık ki şimdiye kadar tutulan su kütlesi kıyısında herhangi bir derivasyon kanalının en ufak bir izine dahi rastlanmamıştır. Bu tür düzenlemeler var olmuşsa bile, toprağın binlerce yıl boyunca aşırı kullanımı bunların tüm izlerini ortadan kaldırmıştır.

Mezopotamya'nın devasa eserleri ve Akdeniz kıyılarının özenle yapılmış küçük tesisleri gibi, Ugarit köprü-barajı da insanoğlunun teknik bilgilerini yaşam ortamının iklim koşullarına ne kadar iyi uyarlamayı bildiğini göstermektedir. Eski Yakındoğu sakinleri, Mezopotamya topraklarının tuzlanması, sel taşkınları, yer sarsıntıları ve benzer doğa afetlerine rağmen, yerleşik düzene geçişin başlangıcından itibaren nüfusun çoğalmasını ve zamanla zenginleşmeyi sağlayacak olan suya hâkim olma olgusunu giderek geliştirdiler. Dönem dönem gelişmiş olan birçok bölge zaman içerisinde neredeyse tamamen ıssızlaşmışsa, bunun nedeni insanoğlunun, gerek kötü fiziksel koşullar gerekse de çarpışma, istila ya da şiddetli savaş gibi yıkımlardan dolayı kendi geçim araçlarını iyi yönetememiş olmasıdır. Bu çatışmalar halkları yok etmiş, toplu göçlere yol açmış ve insanların kendi refahlarını sağlamak için hazırlamış olduğu sistemlerin büyük bir kısmını ortadan kaldırmıştır.

ÇİFTÇİNİN YILLIĞI

II. binyıl dönemine ait bir Sümer metninde bir çiftçinin oğluna öğütleri:
"Tarlanı sürüp ekeceğin zaman, sulama arklarını dikkatle aç ki sular tarlada fazla yükselmesin. Tarladan suyu boşalttığın zaman tarlanın nemli toprağının düz kalmasına özen göster; başıboş sığırlara toprağı çiğnetme. Aylakları kov ve bu tarlaya oturulan bir yermiş gibi bak. Her biri yarım kilonun 2/3'ünden daha ağır olmayan on adet ensiz baltayla onu (toprağı) aç. Anızlar el ile yolunmalı ve demetler halinde bağlanmalıdır; dar çukurlar tapan ile düzeltilmeli ve tarlanın dört tarafı kapatılmalıdır. Tarla yaz güneşi altında yanarken onu eşit parçalara bölün. Aletlerin harıl harıl çalışsın..."
S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, Paris, 1975, s. 85 (M. Civil, *The Farmer's Instructions: A Sumerian Agricultural Manual*, Sabadell, 1994)

Büyük Ölçekli Bir Hayvancılık

Hayvan yetiştiriciliği Yakındoğu'da başlamıştır. IX. binyıl seramik öncesi Neolitik dönemde, Bereketli Hilal'de önce koyungiller ve keçigiller ardından da sığırgiller ve domuzgiller evcilleştirildi. Köpek ise daha XII. binyılda Levant'ta evcilleştirilmişti.

Neolitik çağ toplulukları, keçilerin süt ve kıl gibi ikincil ürünlerini de değerlendirmeyi biliyorlardı. Bu çağın geçim ekonomisinde tüm evcil türlerin katkılarından yararlanılmıştır. Yakındoğu'nun farklı coğrafya ve iklim koşullarına iyi uyum sağlayan koyungiller ve keçigiller başrolü oynamakla birlikte, neolitik çağ köylerinin fauna kalıntılarında çok sayıda sığırgil ve domuzgil de ortaya çıkarılmıştır. IV. binyıl sonu Uruk dönemi Mezopotamya'sında kırsal yörelerde keçi yetiştiriciliği ağırlıktaydı ve koyungiller neolitik çağ koyunlarından daha uzun boyluydu. Zamanın ikonografisinde biri çengel boynuzlu ve kıllı, diğeriyse sarmal boynuzlu ve tüylü olmak üzere iki tür koyun betimlenmektedir. Uruk döneminin arkeolojik faunalarında gözlemlenen uzun boylu koyuna tekabül eden birinci tür III. binyıldan itibaren ikonografiden yok olur. Aynı dönemlerde, sığırgil ve domuzların paylarında ortaya çıkan artış ile hayvancılık çeşitlenir. Sarmal boynuzlu türün gelişmesinin göstergesi olarak koyunların boyu ufalır ve bu koyunların orta incelikteki ilk dönem yapağıları yünlü yapağıya doğru evrilir.

Hayvancılığın başlangıç dönemleri

Hayvan yetiştiriciliği, kentleşme sürecinin sağladığı ivmeyle ve arasında yün elyafı üretecek koyunların seçiminin de bulunduğu birçok ekonomik etkinliği bünyesine katarak süratle gelişmiş ve hayvanların idari kayıtlarının tutulması açıkça zorunlu olmuştur. Mezopotamya ve İran'daki ilk yazılı belgeler hayvan sayımlarıdır ve arkaik Uruk tabletleri gibi bazılarında "yün koyunları" diğer koyunlardan ayrı sayılmıştır.

Figür 3: Danasını emziren inek, Arslan Taş, VIII. yüzyıl

Devlet hayvancılığı eski tunç çağında denetimi altına almaya başladı. Bu denetim III. binyıla ait birçok arşivde açıkça görülmektedir. III. Ur (Umma, Lagaş, Ur, Puzriş-Dagan) belgeleri arasında hayvanların adetleri, yaşları, renkleri; koyunlar için yapağının niteliği ve semirme durumları gibi kılı kırk yaran ayrıntıları içeren birçok liste bulunmuştur. Sürü hayvancılığı sıkı kurallar çerçevesinde yapılıyordu: Sayımlar, kısa ya da uzun yağlı kuyruklu, yünlü ya da yünsüz, yerel ve bölgesel birçok koyun türünün varlığını doğrulamaktadır.

Hayvanların beslenmesi kamu kurumları çerçevesinde programlanmıştı: Doğal otlaklar yetersiz kaldığında, keçigillere bölgelere göre değişen, saz, saman, yem ya da kepek gibi ek besi maddeleri tahsis edilirken bu ek gıdalardan gebe ve emziren dişiler de yararlanırdı. Sığırgiller, kışın ve yoğun tarımsal etkinlik dönemlerinde ahırlarda beslenirken domuzlar, ara sıra yanına saz ve hurma çekirdekleri eklenen, arpa ile besiye çekiliyordu. Köpek sürüleri et, yem, un ve balık ile doyuruluyordu. Koyungillerin bir bölümüne "semirme" aşamalarına göre, birkaç haftadan birkaç aya uzanan bir süre boyunca günlük ölçüsü ortalama bir buçuk litre olan bir arpa tayını tahsis edilirken üstün nitelikli bir koyun türüne de ayrıca kepek (yaklaşık 1/4 ile 1/2 litre) veriliyordu. Bu şekilde besiye çekilen koyungiller, daha çok saray mutfağı ve

Figür 4: Yenilen bir kentten ganimet olarak alınmış koyungiller, Kalhu kabartması, IX. yüzyıl

rahiplerle yüksek görevlilerin kurbanları paylaştıkları dini törenler için ayrılmış görünmektedir. Koyun ve sığırlar görevli yöneticilerin denetiminde bu işe ayrılmış mekânlarda besiye çekilirdi.

Hayvancılık, en üst kademesi yün ya da et koyunlarıyla ilgilenen uzman yetiştiricilere sözleşme ile bağlı olan çobanlar, ardından da sırasıyla besiciler, hayvanları taşımakla görevli personel ve yemin toplanmasıyla teslimatından sorumlu olan çalışanları içeren hiyerarşik bir sisteme dayanmaktaydı.

Eşek yetiştiricileri de vardı. Muhtemelen Mısır'dan gelmiş olan –hatta yeni bir varsayıma göre Suriye yaban eşeği topluluklarından evcilleştirilmiş olan– eşek, III. binyılda tüm Yakındoğu'da biliniyordu. Eşek tüketim ya da kurban (bazı evlilik ritüelleri dışında) hayvanlarından biri değildi. Yazılı kaynaklardan bildiğimiz kadarı, bazen derisi yüzülüp gövdesi köpeklere atılıyordu. Suriye ve Irak'ta insanlarla beraber ya da bireysel olarak gömülmeleri, eşeklerin diğer hayvanlardan ayrı bir muameleye tabi olduğunu göstermektedir. Mezopotamya ve Suriye (Ebla, Tell Beydar) metinlerinde ise genetik ve arkeozoolojik incelemelere göre (Umma el Marra) melezleştirme –dişi yaban eşeğiyle erkek eşeğin çiftleştiril-

mesi– uygulamasından söz edilmektedir. Eşeğin dayanıklılığına, yaban eşeğinin de hızına sahip oldukları için rağbet gören melezler savaş ya da yarış arabalarına koşulmak için ayrılırken, eşekler tarla işlerinde, semerli taşımada ve binek hayvanı olarak kullanılıyordu. II. binyılda varlığı tüm Yakındoğu'da bilinen evcil atlar ise III. binyılın sonlarında ortaya çıkmıştır; katır ise kralların gözde binek hayvanıydı.

Suriye'de de hayvancılığın merkezi bir örgüt tarafından yönetildiği Mari, Beydar ve Ebla'da bulunan belgelerde açıkça görülmektedir. Saray, burada da koyun ve keçi yetiştiriciliği ürünlerini denetim altında tutmaktaydı. Her türlü tarımsal etkinlikten, çalışan personelden, ekim için gerekli koşumlardan, küçük ve büyükbaş hayvanlarla yük hayvanlarının beslenmesinden resmi görevliler sorumluydu. Beydar'da zemininde keçigillere ait çok sayıda toynak izinin bulunduğu, kuşkusuz bir ağıl olan sarayın hemen kuzeyindeki binanın da gösterdiği üzere hayvanlar sarayların yakınlarında besiye çekilmekteydi. Hayvanları kırkma işlemi titizlikle yapılan bir etkinlikti. Mari'de, aralarında bu işlem için tahsis edilmiş askerlerin de bulunduğu yüzlerce insan çalışmaktaydı. Kırkma sürecinde, sürüler etrafı çevrili geniş alanlarda toplanır, hayvanlar yıkanır ve ardından yün lifleri yolunup dokumacılara teslim edilirdi.

II. binyılda, Nuzi'de (Dicle ötesi) çobanlar kendilerine tayın ve yem sağlayan sürü sahiplerine sözleşmeyle bağlıydılar. Hayvan yetiştiriciliği çevriminin en önemli evresi ilkbaharda sayımların yapıldığı yün kırkma dönemiydi. Ardından, sürüler yeniden paylaştırılarak otlaklara gönderilirdi. Koyunlara, kış ayları boyunca ve ilkbahar başlangıcında saman tayınları verilirdi. Sığırgil listelerindeki bilgilerden anlaşıldığı kadarı (muhtemelen iğdiş edilmiş) erkek hayvanlar daha çok tarla işlerinde kullanılıyordu.

I. binyıl Babil ülkesinde hayvancılık arazileri tapınakların ortak bir örgütü tarafından denetleniyordu. Nippur'da kutsal mekânlar kendilerine özellikle tayınlar ve kurban törenleri için hayvan temin eden çobanlara bakım için emanet ettikleri sürülere sahipti. Tapınaklar, kuzulama zamanından

sonra, sürüleri yeniden düzenleyip paylaştırırdı. Yeni Babil döneminde ve Pers dönemi başlarında, büyük sığır ve keçi sürülerine sahip olan Uruk kutsal mekânı, önemli bir sabit ödeme karşığında bir kısmını bahşettiği sürülerini uzman kişilere teslim ederdi. Dicle boyunca uzanan otlaklar uzak ve pek güvenilir olmadığı için çobanlara sürüleri korumakla görevli okçular eşlik ederdi.

Domuz yetiştiriciliği, genellikle çok küçük ölçekte ve aile çerçevesinde özel olarak yapılırdı. Büyükçe sürülerden sadece III. binyıl sonu Güney Mezopotamya ve II. binyıl başı Kuzey Suriye (Çagar Bazar) arşivlerinde söz edilmektedir. Bununla beraber, arkeozoolojik verilere göre, domuz yetiştiriciliği, III ve I. binyıllar arasında domuzgillerin hiç yetiştirilmediği Suriye'nin Orta Fırat bölgesi ile II. binyılda geç tunç çağında ortadan kaybolup demir çağında yer yer yeniden ortaya çıktığı Levant dışında, kesintisiz devam etmiştir. Domuzlar görünüşe göre köylerde yarı özgür biçimde yaşamakta ve artıklarla beslenmekteyse de II. binyılda Nuzi ve Kaniş'te (Anadolu) besiye çekildiklerini de biliyoruz.

III. Ur Hanedanı döneminde özenle hazırlanan evcil hayvan dökümlerinde ördek, kaz zaman zaman da güvercin, kumru gibi "kümes hayvanları"ndan söz edilmektedir. Kuşlar yem ile beslenirdi. Yeni Babil dönemi saray ve tapınaklarında, kuşlar için özel bir yemleme mekânı olan "kuşlar evi" –tavukgiller burada ortaya çıktılar– bile bulunmaktaydı. Bununla birlikte, arkeolojik faunalardaki buluntulara göre evcil tavuk Yakındoğu'da II. binyılın ikinci yarısından itibaren yetiştirilmiştir. Son olarak, Mezopotamyalıların yetiştirilen tüm hayvanları sayım defterlerine geçirme eğilimi sayesinde, III. Ur döneminde, kemirgen hayvan yetiştiriciliğinin de varlığı bilinmektedir: Garşana'da kemirgenler domuzlarla aynı yerde tutuluyordu.

Levant'ta hayvancılıkla ilgili merkezi bir örgütün izine rastlanmamıştır. III. binyılda, koyun, keçi, sığır ve domuzlar özel üreticilere ait görünmektedir. II. binyılda ise, keçigilleri ve daha düşük oranda sığırgilleri hedef alan hayvancılık kent merkezlerinin gelişmesine bağlı ekonomik stratejileri yansıt-

makta ve muhtemelen kısmen de olsa egemen sınıf tarafından yönetilmekteydi. Kutsal Kitap'ta, kralın üzerinden aşar topladığı özel bir hayvan yetiştiriciliğine değinilmektedir.

Hayvancılık ürünleri

Büyük ve küçük baş hayvanlardan yaşadıkları süre boyunca da yararlanılırdı. Keçigillerden süt ve kıl elde edilirken, sığırgiller süt kaynağı olmalarının yanı sıra başta tarla işleri, toprağı ekme ve sürme ya da ikili ya da dörtlü gruplar halinde koşumlu olarak yük arabalarını çekmede kullanılan bir işgücü oluştururdu. Hayvanlardan elde edilen süt, krema, yoğurt, tereyağı ve peynire dönüştürülürdü. Koyunlardan yolunan yapağı ve keçilerden kırkılan kıl, giysi, kumaş parçaları, ip, iplik ya da her çeşit bağ yapımında devreye girmekte, hayvan gübresi de yakıt ve yapı malzemesi olarak kullanılmaktaydı.

Besi hayvanlarının kesiminden sonra, tüketime ayrılmış etler taze olarak pişiriliyor ya da tuzlanmış, islenmiş ve kurutulmuş olarak hazırlanıyordu. Gövdeden geri kalanlar bazen köpeklere verilirdi. Çiftçi, demirci, marangoz ve dokuma ustaları tarafından temizleme yağı ve yumuşatıcı olarak kullanılan domuz yağından yük arabaları bakımı, okçuluk ve deri işçiliğinde de yararlanılıyordu. Bu yağ aynı zamanda sabun haline getiriliyor ve bazı ecza bileşimlerine de giriyordu.

Koyun, keçi, sığır ve eşek postları lüks ürün ya da günlük yaşamda kullanılan deri eşya yapımı için işleniyordu. Deri, ayakkabı ve giysi parçalarıyla bira, un, tuz, vb ürünlerin stoklandığı torba ve tulum gibi kapların yapımında kullanıldığı gibi döşeme eşyası, kapı, taht ve sandalye üretiminde, askeri ve tarımsal gereçlerde, savaş arabası donatımında, yük hayvanı koşumlarında ve gemi yapımında da değerlendiriliyordu. Yeni Asur ikonografik tasvirlerinin gösterdiği üzere şişirilen tulumlar askerler tarafından sal ya da bireysel şamandıra olarak kullanılmaktaydı. Sepilenmiş derinin I. binyılda yazı malzemesi olarak kullanıldığı da hemen hemen kesindir.

Değerlendirilen diğer bir malzeme, kıkırdaklar, kunduracılık (bağ ve kalıplar), marangozluk, okçuluk gibi alanla-

rın yanı sıra, Mari'de görüldüğü üzere, tırabzan işçiliğinde de kullanılıyordu. Kıkırdağın müzik aleti telleri yapımı gibi başka kullanımları da olasıdır.

Keçigil, koyungil, sığırgil ve ceylan boynuzlarının kullanımı boynuzların çıkarılışı sırasında altlarındaki kemiksi maddede kalan izler sayesinde bilinmektedir. Küçük süs eşyası yapımı ve kakmacılık için elverişli olan boynuz, saçı ve içme kabı ya da müzik aleti olarak da değerlendirilmiştir.

Nihayet, muhtemelen pek de asil bir hammadde olarak görülmediği için arşivlerde hiç iz bırakmamış olan hayvan kemiği, zanaatçılıkta kullanılırdı. Bazı kemikler, takı ve bezeme öğeleriyle çoğu kez basit ve tek amaca yönelik kullanımı olan aletlerin yapımında işe yarıyordu: Seramikçilik ve deri işçiliğinde kullanılan zımbalar, sap ve kulp gibi kap kacak parçaları. Kullanılan kemikler, genellikle, keçigil ve sığırgillerin kaval kemikleri ve benzeri düz kemiklerdi.

Avcılık

Mezopotamya'da avcılığın günlük et tüketimindeki payı düşüktü. III. binyıldan itibaren, tüm sitlerdeki arkeolojik faunalarda çok az yabanıl hayvan kalıntısı bulunmuş olmakla birlikte avcılığın yer yer sürmüş olduğu bilinmektedir. Mezopotamya ve Levant'ta, bozkır sınırlarına yakın bölgelerde en çok avlanan hayvanlar ceylan ve yaban eşeğiydi. Alageyik ve yaban domuzu, büyük ırmak vadilerinde olduğu kadar, geyik ve daha ender olarak karaca ve ayının da bulunduğu Akdeniz kıyı şeridinde de avlanıyordu. Yer yer görülen türler arasında yaban öküzü, yabani keçi, muflon, tavşan, arslan, sırtlan, karakulak, panter gibi hayvanlarla tilki, porsuk, sansar, yaban kedisi ve bataklık kedisi gibi küçük etoburları sayabiliriz. II. ve I. binyıl sitlerinde bulunan Asya fili kemikleri, bölgeye getirilip yarı özgür bir hayata terk edilen egzotik hayvanların avcıların hedefi haline geldiklerini düşündürmektedir. Kalıntılarının ufaklığı nedeniyle arkeozoolojik izlerine çok az rastlanan yabanıl kuş avcılığı ise, III. Ur Hanedanı döneminde, yumurta toplamayla birlikte, yaygın bir etkinlikti. Levant'ta avlanan yabanıl kaz ya da ördek gibi

Figür 5: Ayı alt çenesi ve dişleri, Ugarit

Figür 6: Arslan pençesi, Katna

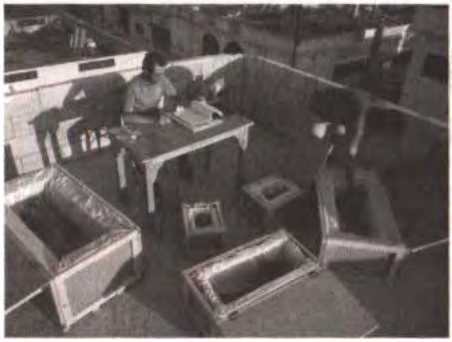
Figür 7: Mezopotamya alageyiği boynuzu, Katna

Figür 8: Yaban öküzü ayakkemeri kemikleri, Mari

su hayvanları Katna ve Kamid el-Loz kentlerinde tüketilmekteydi. Mezopotamya arşivlerindeki (Puzriş-Dagan) yüzlerce, hatta binlerce aynı türe ait hayvanın konu edildiği yabanıl hayvan listelerinde yaban eşekleri, geyikgiller, ceylanlar, ayılar ve yaban domuzları bulunuyordu. Ceylan ve geyikgiller gibi türler, tutsaklık altında bulundurulup tüketime ayrılırken, ayılar gibi başka türler eğlence amacıyla cambazlara ya da "hayvanat bahçelerine" teslim ediliyordu.

Avlanma, kralların hoş vakit geçirmelerini ya da onlara saygınlık sağlama gibi işlevlerinin dışında, daha çok tarlaları ve sürüleri korumak amacıyla yapılırdı. Yabanıl toynaklıların avlanması tüketim için ek et sağlarken, zanaatçılara da az bulunur malzemeler sunmaktaydı. Hazırlama işleminden sonra parlak siyah bir renge bürünen ceylan boynuzu (Tell Khuera) kuşkusuz beğenilen bir üründü. Yontma destek elemanı olarak (Emar) ya da dekorasyon ve kakmacılıkta (Katna) kullanılan geyik boynuzu da aranılan bir maddeydi. Hayvan dişleri de çok rağbet gören malzemeler arasındaydı. Akdeniz kıyı

Figür 9: Fil kemiklerinin incelenmesi, Katna

şeridinde, ırmak haliçlerinde ve Ürdün Vadisi'nde (Eriha) avlanan su aygırlarının dişleri far kutuları gibi (II. binyıl, Kamid el-Loz) lüks eşya oymacılığında kullanılırken fildişi, küçük dekoratif eşya, heykelcik parçaları, ince levha ya da oyma pano (Ugarit, Katna) gibi ürünlerin yapımında değerlendiriliyordu. Basra Körfezi'nde yaşayan bir semender türü olan deniz ineğinin dişi ise Mezopotamya'da heykelcik yapımında kullanılmaktaydı. Avcılık, her dönemde, yaban öküzü başı (Tell Khuera), kafatası, diş ve etobur hayvanların kürkü (Ugarit, Sumur) gibi çeşitli biçimlerde değerlendirilen av ganimetleri de edinmeyi sağlamıştır.

Balıkçılık

Kamusal ekonomik etkinliklerden biri olmayan avcılığın tersine, balıkçılık III. binyıl Mezopotamya'sında devlet mercileri tarafından yönetilen bir sektördü (Lagaş). Balık sadece su kanalları, göller ve bataklıklarda değil, denizde de avlanıyordu. Fırat Vadisi yerleşimlerinde ise tatlı su balıkçılığı yapılıyordu.

Balıkçılar, avladıkları balık ve kaplumbağaları devlet ambarlarına teslim ediyordu; çobanlar gibi onlar da devlete bağımlıydılar. Girsu ve Umma arşivleri balıkçılığın hiyerarşik yapısını göz önüne sermektedir. Her çalışma günü için belirli miktarda balığı yetkililere teslim etme yükümlülüğü altında olan bir denetçi, hizmetinde bulunan balıkçı grubunun çalışmasını örgütler, teknelerle ilgilenir ve balık teslimatlarını denetlerdi. Balıkçılara arpa ve yün tayınları dağıtma ayrıcalığına sahip olması ona çok önemli bir baskı aracı sağlamaktaydı.

AYRIM 2: TEKNİK YENİLİKLER

Eski Yakındoğu karasaban, çömlekçi çarkı, tekerlek, tekne yelkeni, kil tuğla ve bitüm gibi birçok teknik yeniliğin yuvası olmuştur. Bölgenin her yerinde yün, hayvan deri ve kılları, kil ve sazlardan yararlanılıyordu. Sedir ormanları, kireç ve alçı taşı yatakları ile birkaç demir ve bakır ocağının mevcut olduğu Levant'ta ağaç, taş ve maden zanaatları bu gereçlerin ender olarak bulunduğu, hatta yer yer hiç bulunmadığı Mezopotamya'ya oranla çok daha fazla gelişmişti. Mezopotamyalı ustalar yapılarını pişmemiş tuğladan örerken Levant ustaları taş kullanıyorlardı. Bununla birlikte, ticaretin gelişmesi çok eski zamanlardan kalan güzergâhları izleyen yollar sayesinde inşaat gereç ve tekniklerinin yayılmasını sağlamıştır.

Toprak Sanatı: Çanak Çömlekçilik ve Mimarlık

Mezopotamya uygarlığı bir kara uygarlığıdır. Bağdat'tan Basra Körfezi kıyılarına uzanan alüvyon ovasında ağaç ve taş nadiren bulunduğu için temin edilmesi daha az masraflı olan kil çok kullanılmıştır. Tanrıların kendileri bile, vazo, tuğla, figürin yapmak ve insanı yaratmak için kile biçim vermişlerdi. Bu mitos, Tanrı'nın insanoğlunu topraktan yaratması biçiminde Kutsal Kitap'ta (Yaratılış 2, 7) yinelenmektedir.

Pişmemiş toprak, paleolitik çağdan başlayarak, önce figürin ya da bazı objelerin yapımında kullanılmıştır. Yakındoğu'daki ilk pişmiş topraktan çanak çömlekler ise VI. binyıl başına aittir. Ardından çömlekçi çarkı (IV. binyıl ortası), frit ve fayans (III. binyıl), cam, sırlama (II. binyıl ortası) gibi çeşitli teknik aşamalardan geçildiği görülmektedir. Killi toprak I. binyıl sonuna kadar önce jeton ve *bulla*, daha sonra da tablet (3300'den itibaren) ve *ostrakon* biçimlerinde yazı gereci olarak da kullanılmıştır.

Yakındoğu, kilin yanı sıra, seramik ya da pişmiş topraktan kap kacak yapımı için gerekli su, demirli pigmentler ve

yanıcı maddeler gibi doğal elemanlara da bol bol sahipti. "Neolitikleşme" döneminde (10.000 ile 6000 yılları) seramiğin varlığı ya da yokluğu "seramiksiz," "seramik öncesi" ve "seramik" kültürlerini tanımlar. Seramiğin Yakındoğu'daki başlangıcı karanlıktır: Toprağın pişirilmesi düşüncesi, belki de çukur-evlerin iç duvarlarının ateşin etkisiyle sertleşmesinin gözlemlenmesiyle ortaya çıkmıştır. VIII. binyıldan başlayarak, pişmemiş topraktan küçük kaplar ara sıra rastlantı sonucu ateşte pişmiş olsa da, figürin ve küçük geometrik objeler bilinçli olarak pişirilmiştir.

Figür 10: Dağ keçisi figürleriyle bezenmiş maşrapa, kil, Susa, IV. binyıl başları

Seramikçilik, dağınık bir biçimde olmakla birlikte, gerçek olarak ilk defa VII. binyılın ikinci yarısında Anadolu, Suriye (Balih ve Orta Fırat) ve Zagros'ta gelişmiştir. VI. binyılda, Filistin dışındaki tüm Yakındoğu sitlerine yayılmış olan seramik, o dönemde bile bölgesel farklılıklar göstermekteydi. Karbonatlı kireç ya da su katılmış alçı taşından elle şekillendirilerek yapılan çeşitli biçimlerdeki "beyaz kap kacak"ın rekabetine karşın, seramik yüksek ısılara dayanma özelliğinden dolayı giderek daha fazla benimsenmiştir.

O dönemden itibaren çok gelişecek olan çanak çömleğin dış görünümü, üreticilerinin kullandıkları malzemeyi çok iyi tanıdıklarını ve seramik yapımı için gerekli doğal olaylara belirli düzeyde egemen olduklarını göstermektedir. Kil, yoğrulabilirlik, oylum küçülmesi, kuruma sürecinde dağılmama ve ateşin etkisiyle (500-600°C) geri dönüşümsüz sertleşme gibi özelliklere sahiptir. Doğal halinin yabancı maddelerden arıtılmasıyla daha yağlı ve daha esnek bir kıvama gelen kile, suyu emmesi ve pişirme işleminde çatlamalara yol açabilecek aşırı arılığı önlemesi için yumuşak olmayan öğeler, bitki (saman, kıyılmış ot) ve mineral (kum, küçük çakıl taşları) gibi yağ azaltıcıları katmak gerekiyordu. Bu şekilde elde edilen hamur homojen bir yapıya sahip olana ve böylece biçim verilebilecek duruma gelene kadar yoğrulurdu.

En eski biçim verme usulü oylumlamadır. Hamur, üst üste konulan levhalar ya da kolombinler sayesinde el ile kabartılırdı. Farklı boyalı motifleri çeşitli uygarlıkları (Hassuna/Samarra, Halaf, Obeyd) birbirlerinden ayırt etmemize olanak veren bu teknik neolitik ve kalkolitik çağların çömlek yapım tekniğidir. Uruk döneminin hemen başında (3700'e doğru) ortaya çıkan ve işlevleri tartışmalı olan "kaba çanaklar" ise, özgün ve kitle üretimine yönelik ama geleceği olmayan bir tekniğin –bir döküm kalıbına batırılan toprak topağı– ürünleridir. Elle biçimlendirme, önemli bir gelişme olan çarkın icadından sonra da terk edilmemiştir. Bir mil üzerine takılmış ve elle döndürülen bir tabla olan bu çarka, genellikle "yavaş çark" denmektedir. Ayakla çalıştırılan "hızlı çark" ise IV. binyıl ortalarında ortaya çıkmış ve kitlelere yönelik, standart, yararcı ve çeşitlendirilmiş bir çanak çömlek üretimine yol açmıştır. O zamana kadar çok revaçta olan boyalı motifler ise yavaş yavaş ortadan kaybolacaktır.

Kap, biçimi verildikten sonra, önce kurutulmaya bırakılır, sonra da yüzeyini düzleştiren ve boyanın homojen dağılımını sağlayan çok sıvı bir kil banyosuna (çömlekçi çamuru) batırılırdı. Ardından, daha parlak bir yüzey elde etmek için maskala ile perdahlanıp bir tutam ot ile cilalanabilir ya da bir tahta ya da kemik parçasıyla parlatılabilirdi. Bu aşamadan sonra da engob ya da III. ve II. binyıllarda tekrar ortaya çıkan motiflerle (boyalı ya da kabartma) kaplanırdı.

Son aşama olan pişirme işlemi seramiğe nihai görünümünü verirdi. Açık havada yere konulan çanak çömleğin üzeri çalı çırpı gibi hafif yanıcı maddelerle kaplanıp bu işlem yapılabilse de daha düzgün bir pişirme elde edebilmek için bu kaplar üzeri kil tabakasıyla kapatılmış çukura yerleştirilirdi. Bu şekilde oksijensiz bir ortamda pişen çömleğin hamuru kahverengi, gri ya da siyahımsı bir renge bürünürdü. Açılan pencerelerle çukura oksijen girişi sağlanması durumunda ise oksitlenen çömleğin yüzeyi beyaz ile kırmızı arasında açık bir renk alırdı. Homojen bir pişirme ancak ısıtma ve pişirme odaları ayrı olan gerçek fırının geliştirilmesinden sonra elde edilebildi. III. binyılda ortaya çıkan camlaştırma

ile II. binyıl ortasında gelişen sırlı çömlek üretimi bu teknik sayesinde mümkün olmuştur.

Seramik yapımı genellikle besinlerin hazırlanışı, sunuluşu, muhafaza edilmesi, nakliyesi ya da tüketimi ile bağlantılıdır. Hamurun bileşimine ve ısı şokuna direnç derecesine bağlı olarak mutfak seramiğiyle diğer seramikler arasında ayrım yapılmaktadır. Seramik ayrıca biçimlerine göre kullanım alanını çıkarsadığımız (servis, sergileme, sıvı kabı) açık (tabaklar, kupalar, çeşitli derinlikte kâse ve maşrapalar) ve kapalı (stoklama küpleri, çeşitli boyda testiler) biçimlere ayrılırken işlevine göre de (süzgeç, nihale, kapak, huni vb) sınıflandırılmaktadır.

Kil, ayrıca Obeyd dönemi orak ve dibek tokmakları, tartı ağırlıkları, dokuma tezgâhı ağırçakları gibi işlevsel ve simgesel objelerin yanı sıra elle ya da kalıpta biçimlendirilip kaplara yapıştırılan insan ya da hayvanbiçimli figürinler, arabalar ve üzerinde oyma baskılı dini ya da gündelik sahneler içeren "levhacıklar" gibi çok sayıda parçanın yapımında da kullanılmıştır. Çömlekçi (*pahāru*), farklı teknikleri birlikte kullanarak ürettiği ritonlar (hayvanbiçimli kaplar), çeşitli biçim ve dekorda mutfak kalıpları, ev modelleri, cenaze donatımları vb ile sanatının zirvesine çıkıyordu. Üretim yerleri genellikle fırınların mevcudiyetiyle saptanan bu zanaat çok betimlenmemiştir. Metinler kil kaplardan, sığa ve kullanımlarını belirtmek amacıyla söz etmekle birlikte bu kapların adlarını kazılarda bulunan örneklerle bağdaştırmak nadiren mümkün olabilmiştir.

Seramik, arkeolog için çok önemli bir referans kaynağıdır. Bölgesel farklılıklar ile katmanbilim tarafından gözler önüne serilen zaman içindeki biçim ve üslup değişiklikleri yalnızca arkeolojik katmanları yaklaşık olarak tarihlendirmeye olanak sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu seramikleri üreten insan gruplarının homojenliğini göstermiş ve dışalımların, yabancı seramik taklitlerinin ya da yabancı bir üslubun yöresel üretim üzerindeki etkisinin irdelenmesiyle onların ticari ve kültürel ilişkilerini de yansıtabilmiştir.

Seramik üretiminde bolca kullanılan kil, Mezopotamya ve Levant mimari yapılarının da uzun süre ayrıcalıklı ham-

maddesi olmuştur. Bölgede temel yapı malzemesi olan "inşaat toprağı," sıva, yapı harcı, tuğla, kerpiç ya da samanlı harç üretimlerine bağlı olarak değişen oranlarda killi toprak, su ve kum ya da saman içeren bir karışımdı.

Figür 11: Güneşte kurutulmuş pişmemiş topraktan dökme tuğlalar, Tell Leylan, Suriye, 1992 güzü

Toprak, neolitik çağda ilk çiftçi-hayvan yetiştiricisi topluluklar yerleşik düzene geçip kalıcı barınaklar inşa ettikleri sırada, önce ince bitkisel malzemelerden (çapraz olarak iç içe geçirilmiş dal yığınları ve direkler) meydana getirilmiş çit-duvarları sıvamak için, IX. binyıldan itibaren de ya duvara doğrudan yaş durumda yerleştirilen kerpiç biçiminde, ya da elle tuğla biçimi verilip güneşte kurutulduktan sonra killi bir harç sayesinde duvar örmek için kullanılmıştır.

Kerpiç üretim tekniği VII. ve VI. binyıllarda kalıba döküm yöntemiyle yetkinleşti. Düz bir zemine yerleştirilen dipsiz bir ahşap çerçeve içine, üst yüzeyi dar bir tahta parçasıyla düzlenen "inşaat toprağı" bastırılırdı. Böylece, ilk kamu yapılarının ön cephelerini süsleyen niş ve redanlardan oluşan karmaşık dekoratif düzenlemeleri gerçekleştirmeye olanak sağlayan modülleri önceden belirlenmiş daha düzgün tuğlalar elde ediliyordu (Obeyd dönemi, V. binyıl).

Uruk döneminde ilk kentlerin ortaya çıkışıyla (IV. binyılın ortasından itibaren) tuğlalar fırında pişirilmeye başlandı. Çoğunlukla bitümlü bir sıva ve bir harç ile yerlerine oturtulan pişmiş tuğlalar, başta havuz, su oluğu ve benzeri düzenlemelerde, ardından giderek artan sıklıkta duvar subasman-

ları, zemin döşemeleri, duvar kaplamaları ve son olarak da I. binyılda komple yapı inşaatında kullanılmıştır. Maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle bu tuğlalar özellikle kamu yapıları ve en zenginlerin konutları için ayrılmaktaydı.

Yeni teknikler, III. Ur Hanedanı döneminde (2100'e doğru), hükümdarlar ilk zigguratlar ve dini kompleksleri başta olmak üzere çok büyük yapıların inşasına giriştikleri sıralarda ortaya çıktı. Yatay olarak yerleştirilmiş tuğla sıralarının kılıcına yerleştirilmiş tuğla sıralarıyla dönüşümlü olarak dizildiği çok yetkin bir tuğla örgüsü bu dönemde geliştirildi. Bu arada, dönemin etkili bürokrasisi inşaat çalışmalarına müdahale ediyordu: Bu bürokrasi, ölçü birimleri ve standart tuğla oran ölçülerinin belirlenmesinden malzemelerin taşınması, tuğlaların kalıplara dökülmesi gibi işçilerin gündelik işlerinin düzenlenmesine kadar her aşamada devredeydi.

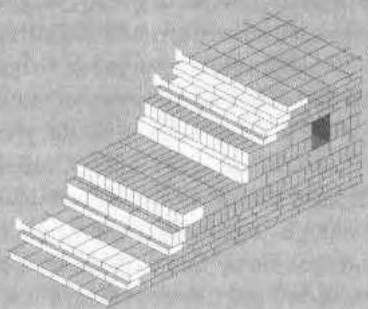
Mimari dekorasyon alanında, II. ve I. binyıllarda birçok yenilikle karşılaşıyoruz. Suriye-Levant bölgesinde, Ege dünyası ile ilişkileri açığa vuran duvar resimleri Mari Sarayı gibi saray ortamlarında gelişmiş, Mezopotamya dini yapılarında, genellikle pişmemiş tuğladan örülmüş duvarları kaplayan sıva üzerine uygulanan yarım burma sütun ya da "palmiye gövdesi" motifli dekorlar gerçekleştirilmiştir. Pişmiş tuğladan ilk kabartma dekorlar ise II. binyıl ortalarında Mezopotamya ve Susiana'da ortaya çıkmış ve yine bu bölgelerde I. binyılda dekorları oluşturan tuğlalar sırla kaplanmıştır. Sırlama tekniği, geç tunç çağında (1500'e doğru) saydam sırlı seramik ile camın gelişmesine koşut olarak ortaya çıkmış görünmektedir.

Tuğlanın Mezopotamya'da özel bir simgesel değeri vardı: Tuğlayı belirtmek için kullanılan Sümer çiviyazısı işareti sig_4, (Akadca *libittum*) aynı zamanda tuğlaların kalıba döküldükleri "tuğla ayını" (mayıs-haziran), ardından da II. binyılda, atribüleri kazma ve tuğla kalıbı olan tuğla üretiminin başındaki tanrı Kulla'yı adlandırmak için kullanılmıştır. Bir kamu yapısının inşası sırasında, başlıca temel atma ritüellerinden biri ilk tuğlayı kalıba hükümdarın dökmesiydi. III. binyılın ortasından itibaren hükümdarlar, mimari eserlerini ardıllarına anımsatmaya yönelik anma yazıtlarında tuğ-

ladan yazı gereci olarak bol bol yararlanmışlardır. Sümerce duvarcı ustası anlamındaki (ş)iddim (Akadca *ittinum*) sözcüğü Uruk döneminin ilk metinlerinden itibaren karşımıza çıksa da anma metinlerinde inşaatla ilgili sadece hükümdarın adı geçtiği için başta mimarlar olmak olmak üzere yapı uzmanları hakkında çok az şey bilinmektedir.

ZİGGURATLARIN İNŞASI

III. Ur Hanedanı ziggu-ratlarının yapımı bazı teknik düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Duvarcı ustaları, yapının göbeğini oluşturan pişmemiş tuğladan yapılmış masif duvarlar için yeni bir duvar örgüsü geliştirdiler. Yandaki şemada görüldüğü gibi bu duvar örgüsü, duvar ekseni yönünde ve bu eksene dik olarak geniş yüzleri üzerine yerleştirilmiş dört sıra tuğlayla, yine aynı şekilde (duvar ekseni yönünde ve bu eksene dik olarak) ama dar yüzleri üzerine yerleştirilmiş dört tuğla sırasının dönüşümlü olarak kullanılmasından oluşuyordu. Pişmemiş tuğladan yapılan göbeğin içinden ahşap bir kenetleme sistemi kalıntısı mı, yoksa bir kurutma ve havalandırma sistemi mi olduğu bilinmeyen bir takım tüneller geçiyordu. Uruk'ta saz tabakalarından yapılmış bağlama kenetleri ve örülmüş saz halattan bağlama kılıçları da kullanılmıştı. Pişmemiş tuğladan yapılmış masif duvarlar birbirlerine bağlanmış bloklardan oluşuyor ve pişmiş tuğladan bir kaplamayla korunuyordu. Zemin ve merdivenler de, bitümle derz edilmiş pişmiş tuğlalardan yapılmıştı.

Figür 12: Ur zigguratının pişmemiş tuğlalardan örülüş biçimi, yaklaşık 2100

Saz ve Ağaçlar

Bir Sümer kozmogonisinde ilk Ağaç ile ilk Saz'ın, ilk çift Yer ile Gök'ün birleşmesinden doğdukları anlatılmaktadır. Bu anlatıdan, ağaç ve sazların Yakındoğu'da birbirine benzer ya da tamamlayıcı işlevlerde yaygın olarak kullanılmış olduğu sonucu çıkmaktadır. Korunmaları için gerekli koşulların (oksijensiz ortam, karbonlaşma) olmamasından dolayı kazılarda nadiren ortaya çıkarılmış olan bu malzemelerin yine de örneğin Levant'ın güneyi Negev gibi daha kuru alanlarda incelenebilecek durumda kalıntıları bulunmuştur.

Botanik verileri ve yazılı belgeler Yakındoğu'nun ilkçağdan bu yana yavaş yavaş ormanlarını kaybettiğini göstermektedir. Kimi sözcük ya da yer adları geçmişteki orman örtüsünün varlığına işaret etmektedir. Bazı arşivler (III. binyılda Umma ve Lagaş) krallık arazilerindeki ormanların idaresiyle ilgiliydi. Orman ağacı cinslerine gelince, hepsi saptanamamış olsa da kuşkusuz çok sayıdaydılar. Bu cinsler arasında Aşağı Mezopotamya'nın hurma, kavak, çam, çınar, söğüt, ılgın ağaçlarıyla batı dağlarındaki (Amanos, Lübnan) ardıç, sedir ve diğer kozalaklı ağaçları sayabiliriz. Süpürge (Irak'ın güneyi) ve öreke kamışları, hasır otları, su kamışları gibi bataklık ve akarsu kıyılarında boy atan her türlü uzun otsu bitki ise "sazlar" adı altında toplanmaktadır.

Ağaç ve sazlar evsel ve anıtsal mimaride girdi olarak sıkça kullanılıyordu. Mertekler, döşeme kirişleri ve yapı kafesi padavraları, zemin döşemeleri, kapama sistemleri (kanatlar, kapı milleri ve lentolar), duvar işçiliğinde kullanılan duvar kenetleri, merdivenler, tırabzanlar ve lambriler ağaçtan yapılıyordu; bu sonuncuların izleri hâlâ yer yer görülmektedir. Aşağı Mezopotamya'da çatı örtüsü için genellikle kavak, söğüt, ılgın ağaçlarına ve bazen palmiye kongövdelerine başvuruluyordu. Ağaç dalları da kille sıvanan çit ya da parmaklık yapımında işe yarıyordu. Bu parmaklıklardan birinin aralığından tanrı Enki, Atrahasis'e tanrıların insanlığı Tufan ile yok edeceklerini açıklamıştı.

Saz kamışları ve hasır otlarıyla çevre duvarları, derme çatma kulübeler ve hatta günümüzde hâlâ Irak'ın güneyin-

de bulunanlara (*mudhif*) benzer gerçek konutlar inşa ediliyordu. Bu gereçler örme olarak da kapı kanatlarıyla dam ve duvar yapımında kullanılıyordu: Düz dam yapımı için kalas ve kirişler üzerine yerleştirilip sıkıştırılmış toprakla örtülen hasırlar, duvar kenetlemek için de yatay olarak tuğla ya da taş sıralarının aralarına sokulurdu. Sazdan halat da örülmekteydi: Bazı zigguratlarda (Uruk, Dur-Kurigalzu, Borsippa) duvar blokları bu halatlarla birbirlerine bağlanmıştı. Asur ülkesinde yeterli saz bulunmadığı için, Sinahheriba (704-681) Mezopotamya'nın güneyine saz kesimi için askeri birlikler göndermişti.

Aşağı Mezopotamya'da saray ve tapınak yapımı için gerekli uzun ve dayanıklı ağaç yetersizliğinden dolayı Basra Körfezi bölgelerinden (Umman, İndus) reçineli ağaç ithal ediliyordu. Yukarı Mezopotamya, Levant ve İran kaliteli ağaç bakımından daha iyi durumdaydı: Çam, sedir, şimşir ve değerli ağaç *elammaku* Amanos ve Lübnan'dan, abanoz, meşe ve *musunakku*'da Mezopotamya'nın doğusundan getirtiliyordu.

Lübnan sedir ağacı, en eski dönemlerden başlayarak uzaklara gönderilmiştir. Mısır'ın IV. binyıldan itibaren ithal ettiği bu ağacı tedarik etmek için Mezopotamyalı hü-

Figür 13: *Mudhif*, Güney Irak

kümdarlar Levant'a askeri seferler düzenlenmişlerdir. Kendi adını taşıyan destanda Uruk kralı Gılgamış (2650 civarı) Sedir Ormanı'na ulaşmıştı. Akadlı Sargon (2334 -2229) ve ardından Mari kralı Yahdun-lim (1810 -1794) Lübnan dağlarından ağaç kestirmişlerdi. Asur kralları da saraylarının inşasında kullanılan yapı kafesi ve tavan kalasları, revak sütunları, değerli madenlerle bezenmiş kapı ve pencere kanatları ve lambriler için gerekli olan ve anlatıların güzel kokusundan söz ettiği bu ağacı temin etmek için Akdeniz kıyısı ve Amanos'a kadar seferler düzenlediler. Sedir ağacı vasal krallar tarafından haraç olarak da teslim ediliyordu. Akdeniz kıyı şeridi boyunca denizden çekilerek Asi Irmağı ağzına kadar götürülen ağaçlar, buradan ya varışta çözülmek üzere kafile halinde Fırat ve Dicle üzerinden taşınıyor, ya da kara yolundan Toros ve Tur Abdin dağlarının etekleri boyunca taşınarak Asur ülkesine gönderiliyordu. Bir Kutsal Kitap anlatısına göre, Süleyman'ın saray ve tapınağının yapımında kullanılan ağaçlar Fenike kıyısından Yafa'ya kadar denizden yüzdürülerek taşınmıştı.

Yukarı Mezopotamya'da Şamşi-Adad (1796-1773) ya da daha sonraları I. Tiglat-Pileser (1114-1076) gibi birçok kral, koku, renk ve az bulunurlukları için şimşir, armut, meşe, sedir ve servi gibi yeni ağaç cinslerini, bütün olarak ya da fide halinde getirterek onların iklime uyum sağlamaları için uğraşmışlardı. Yeni Asur döneminde, eyalet yüksek görevlilerinin işbirliğiyle, kesilmiş dal şeklinde ithal edilen bazı ağaç cinsleri, krallık botanik bahçelerinin içindeki park ya da meyveliklere dikilerek II. Asurnasirpal (883-859), II. Sargon (721-705), Sinahheriba ve Asurbanipal'in (668-627) başkentlerini süslemişti. Pers "cennetler"i bu bahçelerin uzantısıdır.

Ağaç işçiliği, bu etkinlikle ilgili bulunan ilk aletlerden –Güney Levant'ta falçatalar, Mureybet'te (Suriye) yontma taştan keserler– anlaşıldığı üzere daha IX. binyıl sonunda bilinmekteydi ve Mari arşivlerinden öğrendiğimize göre, XVIII. yüzyılda ağaç kesimleri, ilkbahar ya da sonbaharda ormancılar ve *nagāru* –ağaç kesiminden biçim vermeye kadar çeşitli işlemleri yapan kişiler– tarafından yapılmaktay-

dı. Louvre Müzesi'nde sergilenen bir küçük kil levhada bir *nagaru*'yu çalışırken, bir barda ya da bir keserle bir ağaç tomruğunu rendelerken görmekteyiz. Ağaç işlemek için balta, kazıma kalemi, testere, makas ve yaylı delgi gibi başka aletler de kullanılmıştır.

Figür 14: Bir marangozu betimleyen küçük levha, kil, yaklaşık 1900

Saz ve ağaçlar, başta direk, kürek ve halat yapımı olmak üzere, deniz ve ırmak taşıma araçları yapımında da girdi olarak kullanılıyordu. Mallar, genellikle, üzerine zift sıvanmış derilerin gerildiği sepet biçiminde ahşap bir çatı (günümüzdeki *kuffa*) içinde taşınırdı. Üstü kalas, dal ve saz kamışından yapılmış platformla örtülü bir iskelet içine yerleştirilmiş bir dizi tulumdan oluşturulan *kalakku*'lar [kelek] oylumlu yük taşımada kullanılırken, saz kamışından kayıklar da bataklıklarda ulaşımı sağlıyordu. Gemi inşası için doğramacılara yapılan bitüm ve saz kamışı teslimatları kayıt altına alınıyordu. Bu gereçlerin gemiler için kullanımı Umman'da bulgulanan bitümlü kalafat parçaları tarafından da doğrulanmıştır: Bu parçaların en eskileri (III. binyıl) ip, hasır ve saz demeti izleri, en geç döneme ait olanlar ise birbirine dikilmiş ahşap levhaların izlerini taşıyordu.

Ağaç ve sazlar çeşitli günlük gereksinimleri de karşılıyordu. Kazılarda bulunan odun kömürlerinin bazı bölgelerde yakacak maddesi olarak sıkça kullanıldığını gösterdiği bu gereçler silah ve kalkanlar, aletler ve sapları, arabacılıkla ilgili parçalar, el merdivenleri, yapı iskeleleri, müzik aletleri (arp, flüt), balmumu ya da kille kaplı tabletler, yazı kamışları, kap kacaklar ve döşeme eşyaları gibi sayısız alet ve edavat yapımında da kullanılmıştır. Ebla'daki G sarayında daha o zaman bile zıvana yuvası ve diliyle birleştirilen en eski mobilyalar bulunmuşsa da (III. binyıl), bu mobilyaların biçim ve imalat yöntemleri daha çok mühürler, alçak kabartmalar,

pişmiş topraktan küçük modeller, figürinler, levhalar, döşeme eşyası envanterleri ve haraç listeleri gibi dolaylı yollarla bilinmektedir. Zaman zaman fildişi ya da sedef kakmalı olabilen masa, sandalye ve yataklar seçkinlerin tekelindeyken, sıradan ailelerin döşeme takımları daha çok zemin ve duvarlara yerleştirilen sepet, sandık ve hasır eşyadan oluşmaktaydı.

Son olarak, güzel kokulu saz ve ağaçlar tıbbi ve aromalı ürünlerin, değerli yağ ve kokuların hazırlanmasında girdi olarak kullanılıyordu. Bu ürünler kuzey ve doğudan gelen sedir, ardıç, servi ve mersin ağaçları ile kokulu saz, şimşir ve benzerlerinden, suda bekletilerek ya da ısıtılarak ham olarak ince dal, yonga ve pudra biçimlerinde ya da reçine olarak elde edilirdi. Yeni Babil döneminde, listelerde "ağaçlar" (sedir, selvi, mersin, şimşir), bitki "sapları" (kokulu saz), "meyve taneleri," "zamklar" ve "reçineler" (kasnı, mirra ve bdellium) diye sınıflandırılan kokulu ürünler Arabistan Yarımadası'ndan temin ediliyordu.

Dokumacılık ve Giyim

Dokumacılığın başlangıçları karanlık çağlara uzanmaktadır. İp ve boğum biçimindeki en eski buluntular erken paleolitikten kalmadır. Sadece teknik bir açıdan ele alındığında çeşitli dokuma kategorileri ayırt edilmektedir: Tığ, parmak ya da *sprang* gibi çubukla örülmüş ilmekli ağlar; sepet işçiliğini andıran bükmeyle elde edilen ürünler; basit ya da "mekanik" bir dokuma tezgâhı gerektiren kumaşlar; keçe gibi aglomere edilmiş elyaftan mamul dokumalar. Bu teknikler birbirinin yerine geçmemiş, eşzamanlı olarak var olmuşlardır. Dokumacılık tarih çağlarıyla beraber, kendini teknik, toplumsal ve çevresel birçok alanın kesişme noktasında bulmuştur. Çok erken dönemlerden başlayarak yarı sınai bir biçimde örgütlenen simgelerle yüklü gizemli dokumacılık dünyası ilk çağ toplumlarında kendine özel bir yer edinmişti. Belgelerin yetersizliği kumaş ve tesisatların zamana karşı dayanıksız olmaları ya da tafonomik koşullarla açıklanırken, dokuma-

cılığın irdelenmesi çeşitli arkeolojik, metinsel ve ikonografik kaynakların uzlaştırılmasını gerektirmiştir.

IV. binyıldan başlayarak revaçta olan dokuma lifi evcil koyunların yünü, kaba parçalar için ise istisnai olarak keçi yünüydü. Koyunların evcilleştirilmesinin sonuçlarından biri olan ve yolma işlemiyle elde edilen yapağı üretimi, kronolojik olarak tam bilinmese de tunç çağının sonlarında ortaya çıkan ve koyun tüyünün aralıksız uzamasını sağlayan genetik bir mutasyon sayesinde süreklilik kazanmıştır. Metinlerde, incelik ve doğal renklerine bağlı olarak, belki de kolay boyanabildiği için en beğenileni "krallara layık"' diye nitelenen beyaz renkli, birçok yün kategorisinden söz edilmektedir. Neolitik çağdan başlayarak dokuma amaçlı ekilen ilk bitkilerden biri olan keten, o dönemlerde çok uzaklardan temin edilen ve ona "yün ağacı" gibi sevimli bir ad takan Asur ülkesinde ancak I. binyıl boyunca ekilen yabani pamuk, ya da olsa olsa tunç çağında ortaya çıkan yabani ipek ile kuşkusuz Byssus ipeği ya da "deniz yünü" gibi başka lifler de vardı. Tüm bu istisnai hammaddeler Doğu tarihinin en geç dönemlerinde yaygınlaşmıştır.

Devrim niteliğindeki teknik buluşların kökeninde olasılıkla sadece yün elyafı bulunmaktadır. Keten liflerinin tersine, ipliği eşzamanlı olarak çekip uzatma ve bükmeyle elde etmeyi sağlayan kısa el örekesi ile ağırçak destekli iğ çifti, üzeri ip halkalarının kaymadan birbirlerine tutunmalarını sağlayan ufacık pullarla kaplı yün elyafının doğal özellikleri sayesinde uygulamaya geçirilebilmiştir. Yün, aynı zamanda sıcak su yardımıyla aglomere edilip keçe haline sokulabiliyor ya da haksız yere sadece antik Avrupa toplumlarına mal edilmiş olan ağırlıklı dikey dokuma tezgâhında yerçekimine karşı dokunuyordu. Kullanılan başka yöntemler arasında iki kirişli dikey dokuma tezgâhı (ki bu tezgâh da yukarıda sözü edilen tezgâh gibi önceleri muhtemelen sadece bir işlik aracıydı), yatay dokuma tezgâhı ve bunları tamamlayıcı daha basit teknikler vardı.

Bu teknik ilerlemeler her ne kadar kullanılan hammaddelerden ayrılmaz olsa da zanaatın gelişimi dokuma üreti-

minin içinde bulunduğu toplumsal koşullara ve aktörlerinin çeşitliliğine de bağlıydı. Tüm tarihsel dönemlerde, toplumdan elini ayağını çekmiş yalnız kadınlar tapınaklar için (büyük olasılıkla III. binyılın başından itibaren), II. binyıl başı Asur kadınları örneği her toplumsal tabakadan kadınlar da ailelerinin gereksinimleri ya da aile şirketleri için dokumacılık yaptılar. Aynı şekilde, ekonomik zorluklardan dolayı toplum dışına itilmiş ve Girsu imalathanelerinde çalışmaktan başka çaresi kalmayan kadınlardan (2400'e doğru); Mari'de (XVIII. yüzyıl), hem hapishane hem atölye olarak işleyen *neparatu*'larda ustabaşılarının sultası altında büyük bir hızla çalışan binlerce savaş esiresinden; son olarak da, genellikle çok nitelikli ve kamu üretiminden sorumlu erkek işçilerden de söz etmek gerekir.

I. binyıl metinleri çeşitli zanaat kategorilerini, üretimlerine –çok renkli kumaşlar, düğümlü ya da dokuma halılar– ya da dokumacı, apreci, ağartıcı, çırpıcı vb işlevlere göre sınıflandırmaktadır. Bu zanaatçılardan bazıları, sadece hükümdarların kullanımına ayrılmış sıra dışı parçalar yapmak için saraydan saraya gezen ya da Mezopotamya'ya sürgün edilmiş uzman zanaatçılardı.

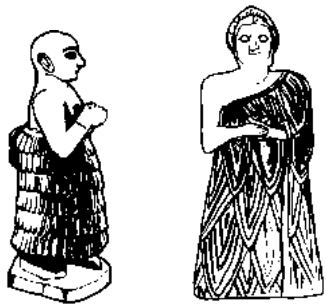
Kumaş, insanoğluna dünyanın her yerinde, yaşam boyu eşlik etmiştir. Doğu'da, en sıradanından krallara ve tanrı yontularına (figür 16) ayrılmış olanlara kadar genellikle kıvrımlı olan giysiler (figür 15) –nadiren kesimli yapılırlar-

Figür 15: Uruk Vazosu'nun üst kuşağı, yaklaşık 3000. Burada ilk dokuma giysiler görülmektedir: Erkeklerde sıradan katmanlı eteklikler, kadınlarda kıvrımlı entariler

Figür 16: Belki de bilinen ilk kesimli giysilerden biri olan karmaşık bir kıyafete bürünmüş elinde içinden su fışkıran vazo tutan tanrıça, Mari, yaklaşık 2100

Figür 17: Yünsü örgülerden yapılmış *kaunakes* giymiş iki heykelcik. Bu giysinin kesin malzemesi ve nasıl üretildiği bilinmemektedir.

Figür 18: Yeni Sümer dönemine ait, birçok püskül, inci ve kenar süsüyle bezenmiş karmaşık kıvrımlı bir giysi taşıyan bir heykelciğin arkadan görünüşü, Susa, yaklaşık 2100

Figür 19: II. Sargon bir yüksek görevliyle, VIII. yüzyıl

Figür 20: Mari Sancağı'nın savaşı temsil eden yüzü, orta kuşak, yaklaşık 2250

dı– kefenler, döşeme takımları (halı, minder, örtü...) ve bazı işlevsel eşyalar (çanta, denk, kayış, gemi yelkeni...) kumaştan yapılırdı. Metinlerde sözü edilen rengarenk elbiseler, yontu sanatının bize sergilediği sayısız kurşunlu püsküller süslü kat kat büzgülü giysiler (figür 18) ve hem erkek hem de kadınların kullandığı *kaunakes* adıyla benimsenmiş, hayvan postunu çağrıştıran tuhaf Mezopotamya "etekliği" (figür 17) gibi ürünlerin hiçbiri zamanımıza ulaşmamıştır. Sümer ülkesinde, kutsal evlilik vesilesiyle, gerdek odaları için çok nitelikli yatak örtüleri üretildiğini de bu arada belirtelim.

Giysi, aynı zamanda, kişinin yerini tutabiliyordu. Ur, Mari ve Ebla kentlerinin hanedanlar-öncesi sancaklarında (figür 20-21) galiplerin yenilenlerin giysilerini çıkardıkları görülmektedir. Bu talihsizlerin hem savaşı kaybettikleri, hem anadan doğma çıplak bırakıldıkları, hem de zafer kazanan ordunun savaş arabaları tarafından ezildikleri için üç kere yok edildiklerini söylemek mümkündür. Aynı düzlemde, Asur kralı da meşgul olduğu zaman kendisini harmanisiyle temsil ettirirdi. Dahası, giysinin saçağı onu giyen kişinin kimliği ve iyi niyetinin güvencesiydi: Kile bastırılarak belgelerin imzalanmasında kullanılan bu saçak evliliklerde de simgesel bir rol oynamaktaydı: Düğün töreni sırasında giysiye bağlanan saçaklar boşanma durumunda da, çaresizce kesilirdi. Devlet memurları özel görevliler ve işçilere dağıtılan tayınların bir parçası olan daha sıradan kumaş ve giysiler, yün ile birlikte kullanımı zamanla azalacak olan bir cins arkaik para işlevi görmekteydi.

Figür 21: Ur Sancağı, yaklaşık 2500. Galip askerler yenilenleri soymuş, giysilerini mızraklarının üstünde sallamakta

Figür 22: İplik eğiren kadın, Susa, VIII. yüzyıl

Boyalı kumaşlara gelince, kırmızı iplikler neolitik çağdan itibaren bilinmektedir. 3300'e doğru, Uruk arkaik tabletlerinde renkli giysilerden söz edilmektedir ama kullanılan muhtemelen bitkisel kökenli boyalarla yöntemler konusunda hiçbir şey bilmiyoruz. Eski Yakındoğu'da revaçta olan renkler, başlangıçta muhtemelen çivitotundan elde edilen mavi ve kırmızıydı. En ünlü antik kumaş boyası olan lâl rengi boya tunç çağının sonundan başlayarak Basra Körfezi ve Levant kıyı şeridinde kullanılmıştır. Büyük murex familyasından birçok purpura yumuşakçasının (örneğin Hint Okyanusu civarında *Thais savignyi* ya da Sur'da *Phyllonotus trunculus*) envanterleri çıkarılmıştır. Boyanın renksiz olan hammaddesi bu yumuşakçaların solungaçlarının altındaki minnacık bir bez içerisinde bulunuyor ve bir gram boya elde etmek için 10.000 adet murex yumuşakçası gerekiyordu! Boya, hayvanlar ezilerek elde edildiği için birçok sitte kavkı yığınları bulunmuştur. Ezilerek deniz suyuna yatırılıp bekletilen bu yumuşakçalar kullanılan kabın kimyasal özellikleri ve diğer dış etkenler devreye girmeden, suya boyalarını bırakıyorlardı. Geç dönemde oluşan bir efsaneye göre, bir çoban ya da Sur'un (Tyros) kent tanrısı Melkart-Herakles, bir gezinti sırasında bir murex'i yiyen köpeğinin sarkık dudaklarında oluşan lâl rengi boyayı inceler ve bu yumuşakçanın boyama gücünü keşfeder. Bu rengin eşi eponim tanrıça Tyros'un da hoşuna gitmesi üzerine hemen kentin de amblemi olacak ilk lâl renkli gömleği yaptırır. Bununla birlikte, efsanede bu yumuşakçaların kalıntılarının yaydığı mide bulandırıcı kokuya değinilmemektedir!

I. binyılda, Sur kentinde lâl boya *Ph. trunculus*, *Ph. brandaris* ve *Thais haemastoma* yumuşakcalarının karışımından

elde ediliyordu. Elyaf, iplik ya da kumaşların –muhtemelen kalaylı kaplar içerisinde– alkali bir sıvıya banıldıktan sonra aniden hava ve ışıkla temasları sonucunda Kutsal Kitap'ta sözü edilen mavi-lâl rengi de içeren morumsu bir renk yelpazesi elde ediliyordu. Asur devrinde Levant kentleri tarafından haraç olarak verilen kırmızı kumaş ya da yünler hükümdarlar tarafından çok beğenilmekte ve onların evrenin gizli düzeniyle olan ilişkilerinin ve yüksek statülerinin göstergesi olarak kabul edilmekteydi. Lüks bir ürün olan lâl rengi boya bir süre sonra mazı ve kızılkök gibi başka boya maddelerinin rekabetiyle karşılaşacaktı. Kumaş boyacısı biraz da, işliğinde gizlilik içerisinde çalışan bir büyücüydü.

GÜZEL KUMAŞLAR NASIL DOKUNMALI

Asurlu bir kadına dokumacılık hakkında öğüt veren Asurlu bir tüccarın mektubu (XIX. yüzyıl):
"Bana gönderdiğin ince kumaş (ile ilgili olarak), benzerlerinden üret ve onları bana Aşşur-idi ile yolla, karşılığında sana yarım mina gümüş yollayacağım. Kumaşın sadece bir yüzü taraktan geçirilmeli; kumaşı kazımamak gerek, dokuması da yoğun olmalıdır. Daha önce yolladığın kumaşlara göre her birine (kumaşlarının) bir mina yün ekle ama ince kalsınlar! Öteki yüz hafifçe taranmalı ve eğer havlıysa bir kutānum *kumaşı gibi kazınmalıdır. Bana gönderdiğin Abarna tarzı kumaşa gelince, bir daha böyle bir numune yollamamalısın! Eğer bu kumaştan yapmak istersen, orada (Asur'da) üzerimde taşıdığım gibisini üret! Eğer ince kumaşlar üretmeyi başaramıyorsan, orada çok satıldıklarını öğrendim, öyle ise onlardan satın alıp bana gönder! Üreteceğin bitmiş bir kumaşın uzunluğu dokuz, eni de sekiz arış olmalıdır."* (*LAPO* 19, 318)

Maden İşçiliği ve Kuyumculuk

Eski Yakındoğu'da maden işçiliği üzerine bilgilerimiz, son on yıllarda yapılan arkeolojik kazılar ve madenlerin kökeni,

alaşımların bileşimi ya da biçim verme teknikleri hakkında aydınlatıcı bilgiler sağlamış olan laboratuvar çözümlemeleri sayesinde çok ilerlemiştir. Günümüz arkeometrik incelemeleri altın olduğu söylenen pek çok objenin aslında elektrumdan (altın ve gümüş alaşımı) yapıldığını ve III. binyılın ortalarında ortaya çıkan ilk tunçların bu tarihten bin yıl önce arsenikli bakırdan üretilmiş objeler tarafından öncellendiğini ya da dünya dışı bir maden olan meteorit demirinin III. binyıldan itibaren bilindiğini ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, değerli olduğu düşünüldüğünden sık sık geri dönüştürülmüş olan madene kazılarda az rastlanmaktadır[3].

Sıradan madenler ile değerli madenler arasındaki ayrıma değinen Sümerce bir edebi tartışmada, insanoğlunun günlük yaşamda gereksinim duyduğu aletleri yaratmakla böbürlenen Bakır, Gümüş'e şöyle seslenmektedir: "Gümüş, kendine sadece sarayda yer buluyorsun, seni saray için ayırdılar (...) Sıradan bir evde ise en karanlık yerlerde, insanlarının mezarlarında, bu dünya dışındaki mekânlarında gömülüsün (...) aynı bir tanrı gibi yararlı bir işle uğraşmıyorsun."

Kullanılan başlıca madenler bakır, kalay, kurşun, demir ve altın, gümüş, elektrum gibi değerli madenlerdi. Tek başlarına ya da bir alaşımın bileşimleri olarak kullanılıyorlardı. Sadece altın, gümüş ve bakır doğada ham durumda bulundukları için, madencinin ilk işi madeni filizinden ayırmaktı. Kutsal Kitap'a göre, ücretli kişiler tarafından kazılan yeraltı geçitlerine kuyulardan giriş yapılıyor ve kırılamayan kayalar yakılıyordu (Eyüp 28, 1-14). Gümüşün de çıkartıldığı galen (kükürtlü kurşun) örneğinde olduğu gibi aynı maden filizinden birçok maden ayrıştırılabiliyordu. Kurşunun izotopik çözümlemeleri sayesinde gümüşün Toros ocaklarının yanı sıra, III. binyıldan itibaren işletilen Attika'daki Lavrion ocaklarında da çıkartılmış olduğunu biliyoruz.

Madenlerin uzun mesafeli dolaşımları arkeoloji ve metinler sayesinde bilinmektedir. Tedarik kaynakları, işletilen ma-

[3] IV. binyılın sonunda ortaya çıkmış olan yazılı belgeler III. binyıldan itibaren çoğalmış olmakla birlikte sadece madenlerin dönüştürülmesiyle ilgilidir. Madenlerin adları, alaşımları ve özellikleri dönemler itibarıyla iyi bilinmemektedir.

den ocaklarına ve devletler arası siyasal ilişkilere göre değişmekteydi. Birçok yörede mevcut olan maden yataklarından başta Mezopotamya olmak üzere bazı bölgeler yoksundu.

Bakır, Toros, Doğu Anadolu, İran platosu ve Umman ocaklarıyla Feynan Vadisi (Lût Gölü'nün güney doğusu), Timna Vadisi (İsrail), Serabit el-Hadim (Sina) malakit ocaklarında ve Kıbrıs adasında çıkartılmıştır. Sümer kentleri, III. binyılın başından itibaren gereksinimlerini Magan ülkesinden (Umman) karşılamıştır. Bazı kentlerin varlık nedenleri bu maden kaynaklarına giden yolların denetimiyle bağlantılı görünmektedir. Aşağı Diyala sakinleri İran platosu ocaklarına (Talmessi) giden yolu denetimleri altında tutuyorlardı. Mari, daha kuruluşunda (XXX-XXVIII. yüzyıllar) bir madencilik merkeziydi: Kentin kuruluşunun Toroslar ile Babil arasındaki yolda bulunan madenin denetimi ve dönüştürülmesiyle bağlantılı olduğu görünmektedir. II. binyıl başında, Mari'de işlenen bakırın bir bölümü Alaşiya'dan (Kıbrıs) gelirken, Babil kenti bu madeni II. binyılın ortasına kadar Umman'dan ithal etmiştir. Tunç üretimi için gerekli olan, ama ayrıştırıldığı maden filizi (kasiterit) ender bulunan kalaya gelince, III. binyılda Anadolu'da çıkartılan bu maden II. binyılda özellikle Özbekistan'dan Elam üzerinden transit yaparak geliyordu. O zamanlar kalay yolu Asur'dan geçip Orta Anadolu'ya, Eşnunna ve Sippar üzerinden güneyde Larsa'ya ya da Mari üzerinden Fırat boyunca Levant'a (Ugarit) uzanmaktaydı.

Madenlerin, kendilerine atfedilen simgeler, az bulunurlukları, çıkarılmalarının zorluk derecesi ve renk, yumuşayabilirlik, kopmadan tel haline gelebilme, ergime noktası, aşınmaya karşı direnç gibi çeşit-

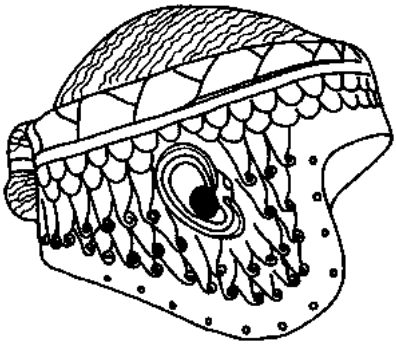

Figür 23: Tunç çıngırak (yükseklik 14,8 cm), Ugarit krallık sarayı, XIV-XIII. yüzyıllar

li özelliklerine bağlı olarak, zaman içerisinde ve bölgelere göre birçok kullanımı olmuştur. Silah, alet, ev eşyası, vazo ve benzeri kap, mücevher, giysi süsü, zırh, mühür, kült ve prestij objesi (heykel, asa,...), araba parçası, mimari öge gibi çok farklı işlevsel kategorilere ait, çok çeşitli ebatta obje ya da metalik obje parçası yapımında çekiçle dövme, döküm, kalaylama, lehimleme vb değişik şekil verme tekniklerinin yanı sıra perdah, oyma, estampaj, savat vb çeşitli dekoratif yöntemler de kullanılmıştır. Gümüş ve bakır, III. binyılın sonundan başlayarak ödeme aracı olarak da kullanılmış ve ilk madeni paralar VII. yüzyılda Lydia'da ortaya çıkmıştır. Değerli madenler, madeni olmayan objeleri (camsı malzemeler, fildişi) kakma ya da kaplama ile bezemede, yumuşak ve yoğunluğu yüksek bir maden olan kurşun da çeşitli parçaların birbirlerine ulanmasında (ağırlıkların ayarlanması, yontu kaidelerinde, seramik ya da taş vazoların onarılması, vb) kullanılmıştır. Madenlerin, maden oksitlerinin renklendirme işleminde birincil bir rol oynadığı fayans ve cam gibi camsı malzemelerde olduğu gibi, başka kullanım alanları da vardı.

Madenler, çeşitli biçimlerde külçeler (halka, çubuk, disk..) halinde taşıma için uygun duruma getiriliyordu. Kalkolitik çağ Nahal Kanah gömütlerinde (IV. binyıl) çekiçle dövülmüş dökme altın halkalar, Troya II'de (2500-2200) gümüş, Kaniş'te kalay (II. binyıl başı) ve Ugarit'te disk biçiminde kurşun külçeleri (II. binyılın ikinci yarısı) bulgulanmıştır. Türkiye açıklarında bulunan Uluburun batığının (1300 civarı) yükü geç tunç çağı Doğu Akdeniz maden ticaretinin öneminin değerli bir kanıtıdır. Bu batık, çoğunluğu "sığır postu" biçiminde, on ton külçe (yaklaşık 25 kiloluk) bakır ile Afganistan ya da Toroslar çıkışlı bir ton kalay içermekteydi. Asurlular, I. binyılda Sur, Karkamış, Şam ve Kudüs'ten ganimet olarak ülkelerine altın taşırken, Fenikeliler aynı dönemde gümüş ve kalay peşinde İber Yarımadası'na kadar gidiyor (Hezekiel 27,12) ya da kalay gereksinimlerini doğrudan Cornwall'dan sağlıyorlardı.

Bakır, IX-VIII. binyıllardan başlayarak ilk işlenen ve en çok kullanılan madendir. İnsan yapımı ilk boncuk ve küçük aletler, ham bakırın soğuk olarak ya da bazı durumlarda

Figür 24: Mes-kalam-du'nun zırhlı başlığı, altın, Ur, III. binyıl

Figür 25: Ur krallık mezarlığından altın hançer, III. binyıl ortası

ısıtıldıktan sonra (Aşıklı Höyük boncukları) çekiç ile dövülmesiyle üretilmiştir. Kalıba dökme tekniği V. binyıl başında, kayıp balmumu döküm tekniği ise IV. binyılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, başta İran (Tepe Gabristan ve Tall-i İblis) ve Levant'ın güneyindeki (Abu Matar, Şikmim) maden yatakları açısından zengin bölgelerde olmak üzere maden işleme tesislerinin varlığı bilinmektedir. Arsenikli bakır IV ve III. binyıllarda yaygın olarak kullanılmış, III. binyılda ortaya çıkan tunç madenciliği, II. binyılda bakır işçiliğiyle eşzamanlı olarak gelişmiştir.

Bakıra uygulanan değişik işlemler, görünümü ya da niteliği çok sayıda sözcük sayesinde bilinmektedir. III. binyıl sonuna ait bir Girsu metni bir tunç alaşımının oranlarını şöyle açıklıyor: "Tunç eşyalar, toptan ağırlık 560 gr, 7. derecede tunç (bir pay kalay için 6 pay bakır), 36 gr fire, antimon-arsenik payı 4 gr, kalay payı 84 gr, bakır payı 512 gr." Bu metinde kullanılan işgücü ve ağaç sayısı gibi başka bilgiler de bulunmaktadır. II. binyıl başında Mari'li dökümcülerin bir protokolünde de iyi bir alaşım için gerekli niteliklerden söz edilmekteydi: Döküm esnasındaki fire bir mina için (60

şekel) yarım şekelin altında olmak zorundaydı. Tunç, çoğu zaman ticaret konusu olmuyor, yerel gereksinimlere göre üretiliyordu. Bu alaşım bakır karşısında hızla benimsenmiştir çünkü hem dökümü daha kolay, hem de daha dayanıklıydı. Filistin'de gündelik yaşamda kullanılan tunç eşyalar mahallinde üretiliyor ama daha yüksek nitelikli işler için Sur'lu uzman ustalara başvuruluyordu. Örneğin Sur'lu maden işleyicisi Hiram, Süleyman'ın sarayındaki tunç objelerin tamamını üretmişti.

Meteorit demirinden ya da demir oksitlerinden obje ve süs elemanları III. binyılda ortaya çıkmış olsa da, özellikle ergime noktasının 1500°C civarında olması nedeniyle çok karmaşık bir teknoloji gerektiren demir madenciliğine daha geç dönemlerde hâkim olunmuştur. 1300'e doğru Hititler demiri mevsimsel olarak üretmekteydi. Levant'ta işlenmesine II. binyılda başlanan bu madenin işçiliği Asur ülkesinde ancak IX. yüzyıldan itibaren gelişebilmiştir.

Yakındoğu'da IV. binyılda ortaya çıkan ilk kuyumculuk parçaları (altın, gümüş, elektrum) takı elemanlarıydı. Tepe Gawra'daki (3200'e doğru), parçalarının madeni iğnelerle birleştirildiği elektrumdan yapılmış tavan süpürgesi ya da Susa'daki (3300'e doğru) lehimlenecek parçalarından daha düşük bir ergime derecesine sahip bir alaşımla bu parçaların bir asma halkasının üzerine lehimlendiği köpek biçiminde altın salkım küpe gibi bazı parçalar büyük bir teknik ustalığa işaret etmektedir. Galenden gümüş elde etmek için kullanılan kal tekniği (Habuba Kabira) ve kakmacılık amacıyla değerli madenlerin kullanımı (Arslantepe) da bu döneme tarihlenmiştir. Granülasyon ve telkâri işçiliği de III. binyılda ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya'da Ur kral gömütlerinde bulgulananların yanı sıra İran (Tepe Hisar gömütleri) ve Anadolu'da da (aralarında "Priamos Hazinesi"nin de bulunduğu Troya II hazineleri, Alaca Höyük gömütleri) III. binyılın ortasına ait eşsiz kuyumculuk eserleri ortaya çıkarılmıştır. Daha geç dönemlere ait mezarlık bulguları arasında orta tunç çağı Byblos (Lübnan) ve Ebla (Suriye) mezarlıklarından, Demir I Dönemi

Marlik nekropolinden (Hazar Denizi'nin güneyi) ve Yeni Asur dönemi Kalhu gömütlerinden gelen kuyumculuk eserlerini sayabiliriz.

Altın ve gümüş küpelasyon işlemiyle arıtılır ve altının kalitesi denektaşı ile sınanırdı. Babil kralı Burna-Buriaş, Mısır siti El Amarna'da bulunmuş (XIV. yüzyıl) ve III. Amenofis'e hitaben yazdığı bir mektupta kendisine gönderilen altının kalitesinden şöyle yakınıyordu: "Buraya getirilen 10 kg altının hepsi burada değildi (ağırlık tutmuyordu), altın fırına konulduktan sonra 2,5 kg bile çıkmadı. Ve, fırından çıkan da, soğuduktan sonra kül rengindeydi." Kuyumculukta değerli taşların kullanılmasına IV. binyılda (örneğin Tepe Gawra'da) başlanmıştır. Camsı malzemeler (Byblos pandantifleri) ya da demir gibi başka madenlerin (Sayda yüzüğü) kullanılışı ise II. binyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. İlk mine kaplı altınlar ise Kıbrıs kaynaklıdır ve II. binyıl sonuna aittir (Kourion Krallık Asası).

Yazılı belgeler, madeni hazırlayan kişi, madeni işleyip üretimde bulunan kişi, kuyumcu gibi birçok maden zanaatçısı tanımlamaktadır. I. binyılda bakır işçisi ile demirci iki farklı sözcükle adlandırılıyordu. Her ikisi de kendilerine hammadde sağlayan saray ve tapınaklara bağımlıydı ve emeklerinin karşılığı gıda tayınlarıyla ödeniyordu. Yakındoğu'nun hemen her yerinde sayısız maden işleme atölyesi bulunmuş olmasına rağmen hiçbir kuyumcu atölyesi gün ışığına çıkartılmamıştır. Bununla birlikte, Larsa sitinde XVIII. yüzyıla ait bir küpte bir kuyumcunun araç ve gereçleri bulunmuştur.

Madenler güç ve zenginlik simgeleri olmuş ve eski Yakındoğu maden işçileri, teknik ustalıklarını sergiledikleri, Ninova'da bulgulanan bir Akad hükümdarının baş heykeli ya da Orta Elam dönemi kraliçesi Napir-Asu'nun (VIV. yüzyıl) 1750 kg ağırlığında, gövdesi bakır kaplı doğal büyüklükteki masif tunç heykeli gibi başyapıtlar üretmişlerdir. Sinahheriba her biri yaklaşık 43 ton (yaklaşık 5 m^3) ağırlığında sekiz devasa arslan heykelinin dökümünü gerçekleştiren bir yöntem icat etmiş olmakla övünmüştü: "Tanrı Ea'nın esiniyle kil kalıplar imal ettim, içlerine tunç döktüm ve sadece yarım şekellik (5 gramdan az) bir döküm kalıbıyla elde edilebilecek

kadar kusursuz şekiller elde ettim!" Söz konusu olan, birçok parça halinde döküldükten sonra birleştirilen masif tunç heykeller olmalıdır.

ALTINI GERİ DÖNÜŞTÜRME SANATI ÜZERİNE

Yüksek görevli memurlarından birinin, Mari kralı Zimrilim'e yazdığı mektup (XVIII. yüzyıl):
"Efendim altın tahtıravanla ilgili olarak, kaplamasını çıkarttırmam için bana talimat vermişti. Kaplama üzerinde birçok deney yapıldı, altın çıkartılamıyor; (zanaatçılar)'altın (tahtaya) gömülüyor' dediler! Bir üstüpü parçasına (eritici bazlı) çöğen döktüm ve (yeniden) bir deneme yaptık. Altının kenarları (yapraklarının) bu maddeye birçok kez bulandı; (zanaatçılar) 'Altını kaybedeceğiz' dediler. Altını kaybetme riskimiz olduğu için (sonuçta) bir şey yapmadım." (*LAPO* 16, 98)

TUNÇ İŞÇİLİĞİ

"Kral Süleyman haber gönderip Hiram'ı Sur'dan getirtti. O Neftali kabilesinden bir dulun oğluydu ama babası Sur'lu bir tunç ustasıydı. Hiram her türlü tunç eseri yapmak için gerekli bilgelik, zekâ ve bilgiye bol bol sahipti. Kral Süleyman'a geldi ve onun işlerini yaptı. İki tunç sütun döktü. Ardından, sütunların tepesine koymak için tunçtan iki sütun başlığı yaptı. Sütunların üzerindeki başlığın etrafında ince zincirden ağ kafesler vardı: Başlıklardan biri için yedi tane, ikinci başlık içinde yedi tane. Sonra, sütunların tepesindeki başlıkları gizlemek için kafeslerden birinin etrafına narlar yaptı... Sonra dökme madenden havuzu yaptı..." 1. Krallar 7, 13-47, E. Dhorme çevirisi, *Bible* I, Bibliothèque de la Pléaide, Paris, 1956)

Taş İşçiliği

Mezopotamya alüvyon ovası taş bakımından fakir olsa da tamamen yoksun değildi: Uruk'un 50 km batısında, Fırat Vadisi'nde toprak yüzeyine yakın alçı taşı, kireç taşı ve kum taşı damarları mevcuttu ve iki ırmağın Yukarı Mezopotamya platolarına oydukları yalıyarlarda da kireç ve alçı taşları bulunuyordu. Alüvyon ovasının çevresi ve Levant bölgeleri taş bakımından daha zengindi. Zagros-Toros-Amanos-Lübnan dağlarının oluşturduğu yayda kireç, alçı ve kum taşları çıkartılıyordu. Daha uzakta, İran, Arabistan ve Umman'da granit, mermer, kuvars, şist, serpantin, steatit ve klorit bulunuyor, kuzeydeki volkan çemberi de bazalt ve obsidyen sağlıyordu.

Günümüzde, genellikle çok uzaklardan ithal edilen lapis lazuli (laciverttaşı), kaya kristali, akik, kırmızı akik, ametist, kalsedon taşı, firuze, hematit, yeşim taşı gibi değerli ve yarı değerli taşlarla üç grupta sınıflandırılan sıradan taşlar arasında ayrım yapılmaktadır: 1) Kullanımı çok erken başlamış olan kireç taşı, alçı taşı ve mermer gibi yumuşak taşlar; 2) Şistler, konglomeralar ve klorit, yılan taşı, steatit gibi lüks kap kacak yapımında kullanılan koyu renkli (yeşil, yeşilimsi gri) egzotik yumuşak taşlar; 3) Erken dönemlerde mimarlıkta kullanılmış ama sonraları teknik ve estetik nedenlerden dolayı heykel gibi sanat ürünleri yapımında yeğlenmiş bazalt, diyorit ve granit gibi sert taşlar. Mezopotamya metinleri, "kutsanmış taşlar"ı –ki çoğunluğu değerli taşlardı– etiyolojik *Lugal-e* mitosundaki[4] yararcı işlevleri olan "lanetli taşlar"dan ayırmaktadır. Taşlar, sözlük listelerinde biçim, renk ve örneğin tıp ve kötü ruh kovma alanlarında kullanılmaları gibi kendilerine özgü başka niteliklere göre de sınıflandırılmıştı.

Kireç taşı gibi yumuşak taşlar, sert taşlardan farklı olarak taş aletlerle işlenebiliyordu. Öyleyse, taş kap kacakların,

[4] *Lugal-e*'de Mezopotamya'yı simgeleyen savaş tanrısı Ninurta ile demon Asakku tarafından yönetilen ve taş biçiminde tasarlanan barbar dağ halklarının arasındaki savaş anlatılmaktadır. Savaştan yengiyle çıkan Ninurta her bir mineralin yazgısını kararlaştırır: Ona baş kaldıranlar cezalandırılırken sadık kalanlar ise (minerallerin yaklaşık üçte ikisi) ödüllendirilip süs ve takı öğesi olarak kullanılmak için ayrılırlar.

IV. binyıl ortalarına kadar önce kireç taşından, daha sonra da koyu renkli taşlardan (yerel bazalt ve ithal diyorit) yapılmış olması şaşırtıcı değildir. Tarihöncesinden beri bilinen çakmak taşı ve obsidyenin kesilmesi hiçbir zaman tamamen terk edilmedi: MS XX. yüzyıl başında, bu taşların bıçak ağzı yapımı için kesimi hâlâ devam etmekteydi. Perdahlama daha geç dönemlerde ortaya çıktı: Zımpara gibi bir parlatıcı kullanmadan önce, nesneye, sivri çıkıntılarını yontarak genel biçimini vermek gerekiyordu. Delme işlemine, özellikle de boncuk ve mühürlerin delinmesine gelince, bu işlem Mezopotamya'da, V. ya da VI. binyıla tarihlenmesi gereken yaylı delgi aletinin icadıyla mümkün olabilmiştir.

Taşın çeşitli kullanımları olmuştur. En eskisi silah ve alet yapımıdır. Çakmak taşı ve obsidyen bıçak, kesici alet ağzı ya da ok uçları yapmaya yararken, sabit ve hareketli değirmen taşları, dibekler ve dibek tokmakları vb öğütme araçlarının yapımında kullanılan bazalt gibi sert taşların başka kullanım alanları da vardı: Örneğin perdah aletleri, kazmalar, külünkler, tokmaklar, çekiçler, oklavalar, cendere topları ya da gemi çapaları. Taş kap kacaklar seramik olanlardan önce mevcut olup sonra da onlarla eşzamanlı olarak kullanıldı. Bu kap kacaklar birbirinden çok farklı iki kategoriye ayrılıyordu: Sıradan taşlardan özensizce üretilen havan, leğen ve eritme kapları gibi zanaat ve mutfakta kullanılan basit kap kacaklar ve kaymak taşı, steatit, klorit, yılan taşı, sart taşı gibi genellikle ithal taşlardan yapılan lüks kap kacaklar.

Taş mimarlıkta da kullanılmıştır. Aşağı Mezopotamya'da neredeyse sadece kapı kanatlarını tutan mil yuvalarının yapımında kullanılan taştan, çok daha sık kullanıldığı Yukarı Mezopotamya'nın dağ eteklerinde ve Levant'ta kaldırım, eşik, su oluğu, subasman duvarı ve hatta Anadolu ve Levant'ın bazı bölgelerinde çoğu ahşap iskeletli yüksek duvarlar inşa etmek için yararlanıldı. Taş, aynı zamanda Anadolu, Asur ülkesi ve Ahameniş İran'ında yalın ya da alçak kabartmalı orthostatlar ve anıtsal kabartmalarda kullanıldı. Levant'ta nitelikli inşaatlarda daha çok taş kullanılırdı: Sürgünden dönen Ezra (5, 8) Kudüs Tapınağı'nı ahşap kenetli

kesme taşlarla yeniden inşa ettirmişti (bu teknik daha önce Ugarit krallık sarayında kullanılmıştı). Mezopotamya'da genel olarak pişmiş toprak üzerine yazılan hükümdarların inşaat yazıtları, bu bölgede taş üzerine kazınırdı. Öte yandan, Pön taş yazıtları bizlere yapı ustalarıyla ilgili tam bir sözcük dağarcığı sağlamıştır.

Mühür yapımı, yontuculuk, kakmacılık gibi sanat alanlarında ya da mücevhercilikte boncuk ve kakma olarak taşa, özellikle de yarı değerli taşlara sık sık başvurulmuştur. Son olarak, bu cins taşların, tıp ve büyü alanlarında, nazarlık olarak ya da öğütülerek aşk iksirleri ve başka karışımların hazırlanmasında da kullanılmış olduğunu belirtelim.

Taş ocakları ve taş çıkarma teknikleri hakkında çok az şey bilmekteyiz. Bu alandaki bilgilerimiz ya daha sonraki dönemlerden (Ahameniş ve Helenistik), ya da bitişik bölgelerden (Mısır, Helenler) gelmektedir. Yine de ikonografi, başta devasa Asur kanatlı boğaları olmak üzere, anıtsal kabartma taslaklarının nasıl ocaktan çıkartılıp su yoluyla taşındığını anlamamıza yardım edebilmektedir.

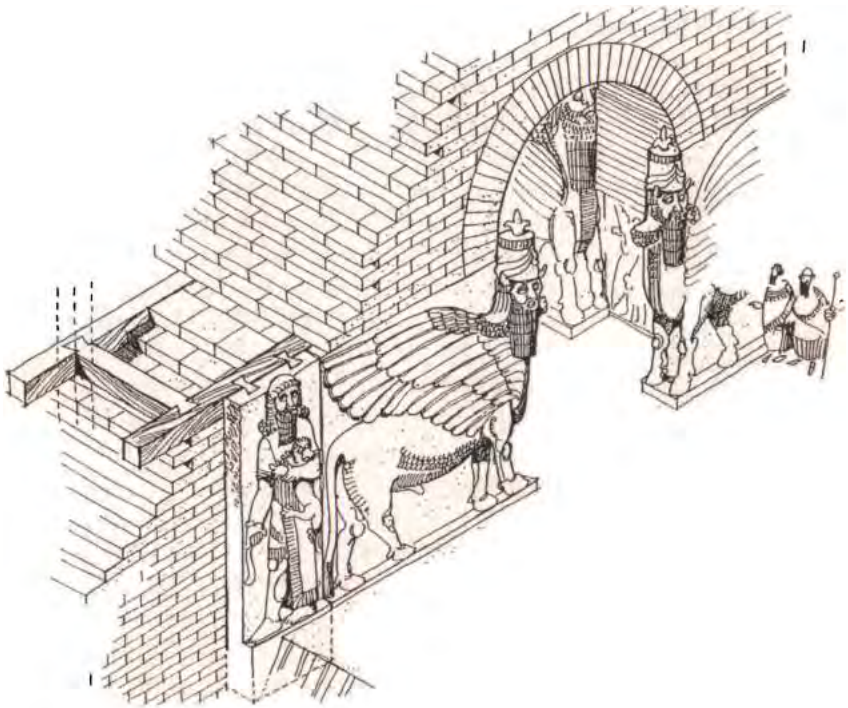
KANATLI BOĞALAR

Asur-bani'nin Dur-Şarrukin'deki (Horsâbad) kanatlı boğaların taşınmasıyla ilgili II. Sargon'a yazdığı mektup: *"Asur-şumu-ken dev kanatlı boğaların gemilere yüklenmesi için beni yardıma çağırdı, ama gemiler yükü taşıyamadı (ve battılar). Şimdi, bana çok sorun çıkarmış olmalarına rağmen, onları yeniden ayağa kaldırdım."* (*SAA* 1, 199)

Camın İcadı

Mezopotamya ve Suriye'de cam üretiminin eski dönemlerdeki varlığı, en anlamlı örneklerinden biri 150 yıl önce Kalhu'da bulunmuş ve üzerinde Sargon'un adı yazılı vazo olan, ilk cam eşya buluntularından çok sonra kabul görmüştür. Yazının icadından önce ortaya çıkmış olan ilk silisli yapay maddelerin başlangıcı ise hâlâ önemli ölçüde bilgimiz dışındadır.

Kesin olarak saptanmış olan ilk sırlar Yakındoğu'da neolitik çağın sonu ve kalkolitik çağda ortaya çıkmıştır. Kayalara ya da silisli hamurlara sürülen bu sırlar, içerdikleri bakır nedeniyle mavi ve yeşil renkteydi. Silisli hamur sırla kaplandığı zaman fayans olarak tanımlanmaktadır. Bu sözcüğün, modern fayanstan çok farklı, alkali özellikli bir sır ile kaplı, camsı bir evrede birbirleriyle kaynaşan ince kum ya da öğütülmüş kuvars taneciklerinin oluşturduğu kilsiz gövdeye sahip antik bir malzemeyi belirtmek için kullanımı benimsenmiştir. Çok yüksek ısı derecelerine egemen olunmasını gerektiren steatitin ısıtılarak işlenmesi ve madenciliğin ilerlemesi muhtemelen ilk camsı maddelerin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Figür 26: Horsâbad'daki II. Sargon'un sarayının VIII. avlu kapısı için rekonstitüsyon önerisi, Dur-Şarrukin, VIII. yüzyıl başı

Ateş sanatlarının bir parçası olan fayans ve ortaya çıkışı daha geç olan (III. binyıl) cam zanaatları çok yetkin beceriler gerektirmekteydi. Üretimleri için gerekli olan hammaddeler aynıydı ama işlem yöntemleri ve içerdikleri madde oranları farklıydı. Ana hammadde silisti. Silisin çok yüksek olan ergime noktası, içine eklenen ve biçim vermeyi de kolaylaştıran sud ve potas (bitki küllerinden elde edilen ergiticiler), ya da natron (doğal sodyum karbonat) ile düşürülürken, kireç de esas olarak dengeleyici bir rol oynuyordu. Renklendirme maden oksitlerinin eklenmesiyle (mavi ve yeşil için bakır, koyu mavi için kobalt, siyah için demir ve manganez, sarı için de kurşunlu antimon oksitleri) sağlanıyordu. Pişirme işleminden sonraki çeşitli yoğunluktaki camsı evrelerde renkli silisli maddeler elde ediliyordu. Heterojen bir gereç olan fayansın, çoğu zaman sadece sırlı yüzeyi renklenirken, homojen bir gereç olan cam bir bütün olarak renklenmekteydi. Çoğunluğu sud ve kireç içeren eski camlar başta kalsiyum antimonat olmak üzere ışık geçirmelerini önleyen bir madde ile opak hale getirilirdi.

Fayanstan yapılmış objeler IV. binyıl sonlarında bile çok çeşitlenmişti: Boncuklar, pandantifler, kakmacılık öğeleri, silindir mühürler, kaplar... Fayans, I. binyılda, Susa'daki Ahameniş sarayı gibi kitle üretimi gerektiren büyük yapıların mimari dekorasyonunda da yaygın olarak kullanılmıştır. Biçim verme teknikleri elle oylumlama ve kalıba dökmeydi; sırla kaplama işlemi ise elle uygulama, efloresans ya da semantasyon yöntemleriyle yapılıyordu. II. binyıl ortalarında üretim artmış ve renk yelpazesi genişlemişti.

Cam zanaatinin iki aşaması vardı: Malzemenin hazırlanması ve işçiliği. Üretilen ilk objeler boncuklar ve küçük cam kütleleri olmuştur. Üretim XVI. yüzyıldan itibaren ilk cam kaplar, silindir mühürler ve çeşitli mimari dekor öğelerinin ortaya çıkması ve çok renkliliğin devreye girmesiyle, fayansta olduğu gibi epey çeşitlendi. Üretilen objelere göre değişen çok sayıda biçim verme ve dekorasyon tekniği mevcuttu: Elle biçimleme, kalıba dökme ve çubukta biçimlemenin yanı sıra geç tunç çağından itibaren iç kalıplama tekniği, binçiçek

yöntemi, oyma ağ ve damla dekorlu cam; Demir II'den itibaren kesme cam ve yarı saydam cam, renksiz cam; I. binyılda da çok renkli ağ, granülasyon, oyma ve kakma teknikleri geliştirildi. Demir II'de geliştirildiğini gözlemlediğimiz renksiz cam ise geç tunç çağından itibaren (Ugarit) üretilmekteydi.

Geç tunç çağında Yakındoğu cam ustaları cam üretiminin III. Tutmosis'in askeri seferlerinin akabinde Mısır'a (Yeni İmparatorluk dönemi), ardından da Fenikelilerin atılımıyla tüm Akdeniz havzasına yayılmasında önemli bir rol oynadılar.

Diğer bir silisli yapay malzeme Mısır mavisiydi. Temel bileşim maddesi kuprorivait (bakır ve sodyum silikatı) adında bir mineral olan bu karışım, dökümle biçim verilen objelerin (boncuklar, mühürler, figürinler, çeşitli kaplar...) üretiminde ve orta tunç çağından itibaren de Mari'de duvar resimlerinde mavi pigment olarak kullanıldı.

Yakındoğu'da II. binyılda ortaya çıkmasına karşın Mısır'da ancak İslami dönemde görülen sırla kaplı killi seramik dışında, Yakındoğu ve Mısır'da hemen hemen aynı teknikler kullanılmıştır.

Sur ve Asur kentlerinde fayans üretimiyle bağlantılı bazı işliklerin kalıntıları bulunmuştur. Elimizde çok sayıda cam buluntusu olmasına rağmen bunlar genellikle külçe, kütle ve çubuklarla sınırlıdır (geç tunç çağı için Alalah, Ugarit, Terka, Nagar, Kar-Tukulti-Ninurta, Nuzi, Çoga Zanbil; Demir II ve Demir III dönemleri için Kalhu, Babil, Ur, Eridu, Persepolis). Arkeolojik bulguların da doğruladığı El Amarna ve Ugarit metinlerinin gösterdiği üzere, cam geç tunç çağından başlayarak Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir yer tutmuş görünmektedir: Türkiye

Figür 27: Yaprak zincirleriyle bezenmiş cam bir şişenin rekonstitüsyonu, Tell Mohammed Diyab, II. binyılın ikinci yarısı

Figür 28: Tanrıça yüzüyle bezenmiş maşrapa, çok renkli fayans, Mina al-bayda, Ugarit limanı, yaklaşık 1250

güney kıyılarının açığında Uluburun'da 1300'e doğru batan geminin yükü yaklaşık iki yüz külçe cam içermekteydi.

Klasik dönem metinleri camsı gereçler üzerine bol bol bilgi içermekle birlikte antik belgeler tekniklerle ilgili ancak tek tük aydınlatıcı bilgi sağlamaktadır. Ninova'da Asurbanipal'in kütüphanesinde bulunan bir çiviyazısı külliyatı elimizdeki en ilginç kaynaklardan biridir. II. binyıl ortalarına kadar uzanan bir geleneğin içinde yer alan bu yazılı belgelerde uzman zanaatçılar tarafından değişik tipte fırınlarda üretilen renkli camların bileşim ve üretim süreçleri ele alınıp incelenmekte ama üretilen objeler ya da işliklerin organizasyonuyla ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Fayans ve cam değerli ürünlerdi. Mezopotamya ve Suriye metinleri camsı maddelerle değerli taşlar (akik, kaya kristali, lapis lazuli...) arasındaki bazı ilişkileri sezmeye yardım etmektedir. Bu metinlerde "dağ laciverttaşı" diye adlandırılan hakiki laciverttaşına karşıt olarak, bir "fırın laciverttaşı"ndan ve bir de, belki de cam, mısır mavisi ya da sıra tekabül eden "kaynama ile üretilen" laciverttaşından söz edilmektedir. Bu taklitlerin varlığı değerli madenlerin az bulunurluğu kadar aşırı tutumlu kullanımıyla da açıklanabilir. Bir Ugarit mektubu, kandırılmaktan hiç de hoşnut olmayan bir Hitit kralına yollanan "sahte" laciverttaşı davasını aktarmaktadır.

Cam, *Eyüp Kitabı*'nda (Bilgeliğe Övgü) altın, kristal ya da oniks gibi değerli maddelerle bir tutulmaktadır. Strabon'un tanıklığına göre MÖ I. yüzyılda cam zanaatının Levant kıyısında üfleme tekniğinin ortaya çıkmasıyla derin değişimler geçirmesi camı sıradan bir gereç yapmıştır. Yaşlı Plinius'a göre Levant cam ürünlerinin başarısı Fenikelilerin camın "mucitleri" olarak tanınmalarına katkıda bulunacaktı.

Taşımacılık

Nesneleri bir yerden diğerine en basit taşıma usulü onları insanların taşımasıdır. Tarihin başlangıcında insanoğlu yükleri başında, sırtında, kollarıyla, hatta yerde sürükleyerek taşımıştır. İşgücünün zamanla fazlalaşması, o zamanlarda ağır yüklerin taşınması için gerekli yardımcı araçların olmayışını telafi edebiliyordu.

Mevsimsel nitelikli paleolitik çağ göçlerini, ancak yük ve çekim hayvanlarının kullanımıyla tasavvur edilebilecek tarih çağlarının asıl göçebeliğinden ayırt etmek gerekir. Bazalttan yapılmış ağır öğütme araçlarını ve ürün hasatını sürekli olarak taşımanın olanaksızlığı nedeniyle başlamış olan yerleşiklik, tarımsal gıda üretimleri çağı neolitikte devam etmiştir. Toprağa yerleşme olgusu başlangıçta, mal değişimi ve taşımacılığın gelişmesine engel olmuş gibi görünse de, kentleşmenin ortaya çıkardığı gereksinimler ticari ilişkilerin

ve dolayısıyla da taşımacılığın gerçek anlamda gelişmesine yol açmıştır.

Su yollarıyla taşıma ise, ağacın önce ham haliyle, sonra da oyularak (oyma kayıklar) kullanılması sayesinde, kuşkusuz çok erken dönemlerde başlamıştır. Görünüşte bireysel olan bu yöntem henüz neolitik çağda değişim geçirmiş olmalıdır. Aksi takdirde Anadolu kıyılarından Kıbrıs kıyılarına taşındıkları düşünülen boynuzlu hayvanların basit ağaç gövdeleri üzerinde nasıl yüzdürüldüklerini anlamak epey zor olacaktır.

Taşımacılığın başlangıcı: Su yolları

Sulamanın ortaya çıkmasıyla sonuçlanan suya yavaş yavaş egemen olma olgusu su yollarının çoğalmasına yol açmıştır. Bunların birçoğu küçük debili ve kuşkusuz sürekli kullanılmayan su yolları olmakla birlikte V. binyılın sonu ve IV. binyılda suyu evcilleştirme ve kanal kazma yöntemlerinin daha iyi bilinmesi, tarımsal alanlar kadar kent merkezlerine de ulaşan gerçek "yapay ırmakların" yaratılmasını sağlamıştır. Tarım ürünlerinin dağıtımı ya da daha doğrusu bölüşümü bu yeni su yollarında dolaşan kayıklarla sağlanıyordu.

Çok sayıda menderesi olan güçlü ırmakların akıntıya karşı yedekte yük çekmeyi zorlaştırmasının yanı sıra Mezopotamya ırmaklarında yelken kullanımı da hemen hemen olanaksız ya da en azından çok sınırlıydı. Bu nedenle su kanalları ırmaklara karşı çok açık bir üstünlüğe sahipti. Yedekte çekme teknelerin kabul edilebilir koşullarda akıntıya karşı gitmelerini sağlarken, sadece suyun akış gücünü kullandıktan sonra varış yerinde teknelerin imha edilmesiyle son bulan tek yönlü taşıma artık sona erecekti. Böylece, Mezopotamya havzasında başlangıçta sadece tarım için su sağlayan kanallar, önce tarım ürünlerine odaklanan ama bir süre sonra ağır malların taşınmasında da kullanılan bir taşımacılık ağının temelini oluşturdu.

Köyden kente geçiş sürecinde, ağır ürünlerin su yoluyla taşınmasına ne yol açmıştı? Bunun nedeni yerel üretimle karşılanamayan gereksinimlerin ortaya çıkmasıdır. Anıtsal yapıların inşası sırasında, yöredeki ağaçların 3 metreden uzun

Figür 29: Ağaç taşıması, II. Sargon dönemi, Yeni Asur alçak kabartması, Dur-Şarrukin, VIII. yüzyıl başı

olmaması, ihtiyacın Lübnan, Amanos, Toros ve Zagros ormanlarından karşılanması gereğini doğurdu. Aynı şekilde, ekmek üretimi için zorunlu olan öğütme araçlarının yapımında kullanılan bazalt da sadece volkanik bölgelerde bulunuyordu.

Mezopotamya dünyasının ilk kentleşme sürecinde (IV. binyılın ikinci yarısı), kentlerin ırmak ve kanallardan oluşan su ağı boyunca gelişmesi dikkat çekicidir: Kentler ve taşımacılık aynı dönüşüm sürecinin parçalarıdır. Mezopotamya köy uygarlığının bir kent uygarlığına dönüşme sürecini başlatan su yolları önemini hep korumuştur. Mari Krallığı örneği, III. binyılın hemen başında ırmak dolaşımının doğurabileceği güçlüklere yanıt olarak, onun yerini alacak 120 km uzunluğunda bir kanal inşa etmekte tereddüt edilmediğini gösteriyor. Bu şekilde, yol boyu kısalıyor, Habur ile doğrudan bağlantı kuruluyor ve daha etkili bir yedekte çekme olanağı sağlanıyordu.

Gemiler, genel olarak kanca ile hareket ettirilen dümensiz ve kürekçisiz dibi düz teknelerdi. Bunlar sığaları 5-120 *gur*, ender olarak da 300 *gur* olan –Mezopotamya *gur*'unun 300

litre olduğunu kabul edersek 1,5-90 tonilatoluk– gemilerdi; en çok kullanılanlar 20 *gur*'luk yani 6 tonilatoluk olanlardı. Bu gemilerden gösterişli olanları insan taşımacılığında, bu yolculuk biçimini yeğleyen kral ve rahipleri taşımada uzmanlaşmıştı. Ama su trafiğinin önemli bölümü mal taşımasına dayanıyordu. Emar ile Mari arasında yapılan 240 tonluk tahıl taşıması, 24.360 demet saz teslimatı ya da krallık görevlilerinin Babil ülkesinin küçük bir bölgesel merkezinden topladıkları 10.800 hektolitrelik hurma meyvesinin taşınması gibi örnekler bilinmektedir. Akıntıya karşı gidiş yedekte çekmeyle yapılıyor ve metinlerin sağladığı verilerden hesaplanabildiği kadarıyla bir çekici, bir tona yakın yükü günde on km boyunca çekiyordu. Irmak taşımacılığının önemi Hammurabi Yasalarının ırmak tekneciliği ile ilgili hükümlerinden (234.-240. maddeler) açıkça belli olmaktadır.

Deniz taşımacılığı

Deniz gemiciliğinin yapıldığı alanlar Basra Körfezi ile Doğu Akdeniz kıyı cephesiydi. Bu gemiciliğin ne ilk aşamaları ne de ilkel oyma kayığa yelkenin ne zaman eklendiği konusunda yeterli bilgimiz bulunmaktadır. Ancak, III. binyılda Mısır'a bağımlı olan Byblos Limanı, II. binyılda Uluburun ve Gelidonya Burnu batıkları ve fırtınalarla korsanlardan söz eden Unamon'un yolculuğu, krallık ve imparatorlukların ilk ortaya çıkışından itibaren deniz yoluyla yapılan ticaretin varlığına işaret etmektedirler. Gemi yolculuğu, başlangıçta kıyı boyunca ve geceleri barınaklara sığınılarak yapılıyordu. Olasılıkla II. binyılda başlayan açık deniz gemiciliğini kesin olarak tarihlemek zor olmakla birlikte, I. binyılda Fenikelilerin artık kıyı kabotajı ile yetinmeyip açık denize çıktıkları görünmektedir.

Asur alçak kabartmalarındaki ikonografide, ticari ilişkiler için kullanılan gemiler, ırmaklarda seyreden gemilerden daha gösterişli, daha ağır ve daha derindi; üst üste iki dizi kürekçi ve üç güverte ile donatılmış olanlar ise muhtemelen savaş gemileriydi.

Kara taşımacılığı

Daha önce sözünü ettiğimiz insanlar tarafından yapılan taşımanın uzun süre geçerliliğini koruduğu kesindir. Ağaç gövdelerinin Suriye Çölü'nden geçirilmesi II. binyılda bile büyük olasılıkla bu şekilde yapılmaktaydı. Ne var ki bu yöntem, önce ırmak ardından da kara taşımacılığının gelişmesiyle ortadan kalkmıştır.

Esas olarak avcılığın sağladığı besinleri ikame etme amacıyla düşünülmüş olan hayvanların evcilleştirilmesine elbette taşımacılığın geliştirilmesi amacıyla girişilmemiştir; "besin" hayvanından "taşıyıcı" hayvana geçiş uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Ama bu dönüşüm fiili durumu kökünden değiştirmiş, taşıma da epey erken bir dönemden itibaren iki hayvan cinsi tarafından üstlenilmiştir.

Neolitik çağda, VIII. binyıl başında ticari değişimlerin çok az miktarda malı –örneğin obsidyenden alet ağızları– ilgilendirdiği sırada ortaya çıkan öküzün başlangıçta hiçbir gerçek yararı yoktu: Çünkü öküz kötü bir taşıyıcıdır. Etkili bir çekme gücü sağlasa da, bu güç ancak IV. binyılda kızağın kullanımıyla –tekerlek henüz icat edilmemişti– devreye girecekti. Gerçek yatkınlığını, III. binyıl başında tekerleğin icadıyla, tarla işleri ve ağır yük arabalarının çekiminde gösteren sığırın rolü o dönemden itibaren önem kazanmıştır.

Doğunun esas taşıma hayvanı eşektir. V. binyıl sonuna doğru evcilleştirilip Mezopotamya dünyasına sokulan eşek Uruk döneminden itibaren taşımada kullanılmıştır. Sadece hafif yükleri taşıyabilen (cinslerine göre yaklaşık 60 kg ile 100 kg arası) ama uysal ve sürü halinde yaşayan bu hayvanı, yüzlercesinin, hatta binlercesinin oluşturduğu kervanlarda kullanmak mümkündü: Bir Mari metninde bin eşeklik bir kervan ile Habur'dan getirtilen buğdaydan söz edilmektedir.

Sümercede "dağ eşeği" diye adlandırılan at ise ancak III. binyıl sonunda ülkeye sokulmuştur. Hafif bir arabaya koşularak insanların bir yerden bir yere gitmesini sağlayan at, koşum sisteminin hayvanın şah damarına baskı yapması gibi teknik bir yetersizlikten dolayı mal taşımasında kulla-

nılmamıştır. Atın eşekle çiftleştirilmesi sonucu iyi bir taşıyıcı olan katır ile bardo ortaya çıkmıştır.

Son olarak da, büyük olasılıkla II. binyıl sonunda Basra Körfezi'nden getirtilen tek hörgüçlü deve ya da "deniz ülkesi eşeği"nin ancak Babil uygarlığının sona ermesinden sonra ekonomik bir rol oynamış olduğunu belirtmemiz gerekir.

Kara taşımacılığında asıl ilerleme tekerleğin keşfiyle gerçekleşti. Bu icadın yuvası Sümer ülkesinde miydi, yoksa Kafkas ötesi bozkırlarda mı bulunuyordu? Her ne olursa olsun, Mari'de bulunmuş olan Yakındoğu'nun en eski iki adet yekpare tekerleğinin (XXVIII. yüzyıl) parçalarının birleştirilme tekniği daha çok kuzey geleneklerine ait görünmektedir. Şurası bir gerçek ki, tekerleğin ortaya çıkışıyla gelişen kara taşımacılığı, ticareti geleneksel ırmak taşımacılığına bağlı kısıtlamalardan kurtararak bu ticarete hızlı taşıma için hafif arabalar, ağır mallar için de yük arabaları sayesinde yeni açılımlar sağlamıştır.

Bu olgudan artık antik su yolları ağına göre konuşlandırılması gerekmeyen kara güzergâhlarının birçoğunun değişmesi, dolayısıyla da Suriye'nin batısı gibi su yollarının az bulunduğu bölgelerin değerlendirilmesi ve özellikle de III. binyıl ortasında kentleşmenin yeni bir gelişme sürecine girmesi gibi sonuçlar çıkmaktadır. Ancak, arabaların yol almasını kolaylaştıracak gerçek yollar yapılmış görünmemektedir. Kaldı ki, ülke taş döşeli yol yapmak için gerekli gereçlerden yoksundu. Bu durumda en çok kullanılan yollar yazın sert fakat tozlu, kışın ise çamurlu ve yağmurlardan sonra aşılamaz killi yollar olmalıdır.

Figür 30: Pişmiş topraktan araba modeli, Kuzey Suriye, III. binyılın ikinci yarısı

Taşımacılığın olağanüstü gelişiminin beklenmedik

bir yönü, bu taşıma ağının genel teknoloji üzerinde yaptığı etki oldu. Çünkü bu süreç bazen Mari'deki gibi 120 km uzunluğundaki seyir kanalı gibi kanalları taş kırarak kazmayı, barajlar inşa ederek suların debisini denetim altına almayı, bazen de Asur ülkesindeki Jerwan Su Kemeri'nde olduğu gibi kot farklarının üstesinden gelmeyi ya da doğal engellerin çevresinden dolaşmayı öğrenmeyi gerektirmiştir. Sayısız ırmak ve kanalın oluşturduğu engelleri aşmayı da öğrenmek gerekmişti: I. binyıl ortasında Fırat üzerine yapılan Babil Köprüsü Babilli mühendislerin yetkinliklerini göstermektedir, ancak daha III. binyılda Girsu Kanalı gibi su yollarını aşmak için kentlerde köprüler inşa edilmişti. Günümüzde ise ülkenin tümünde dolaşımı sağlamış olan bu köprülerin sayısını kestirmek mümkün olmamaktadır.

Mezopotamya'da taşımacılığın gelişmesinin bir tarihi yazılabilir mi? Hidrolik olayların kavranması ve fiziki engelleri aşma çarelerini içeren ırmak ağı düzenlemesinin ardından hayvan gücünden elde edilebilecek yararın ve nihayet tekerlek kullanımının sunduğu olanakların değerlendirilmesinden sonra, bu alanda yeni büyük keşifler olmamış görünmektedir. Özellikle deniz gemiciliğiyle ilgili bazı tekniklerde iyileştirme ve ilerlemeler, büyük bayındırlık işlerine giderek daha çok hâkim olma elbette başarılmıştı, ancak örneğin atın daha verimli kullanımını sağlayan ve hayvanın boğazına değil omuzlarına yüklenen sert hamutun, eski hamutun yerini almasını Mezopotamyalılara borçlu değiliz. Yine de Mezopotamya taşımacılığı, kuşkusuz bu ülkenin gelişmesinin en etkili sebeplerinden biri ve ilk kent uygarlığına doğru evrilmesinin nedenidir.

BİR FENİKE GEMİSİ

"Sokrates, en güzel ve en doğru düzeni gördüğümü düşündüğüm gün, ziyaret etmek için bir Fenike gemisine çıktığım gündü. Orada, çok küçük bir alan kaplayan ve ayrı ayrı yerleştirilmiş çok sayıda aygıtı hayranlıkla inceledim. 'O dedi ki, gerçekten bir geminin demir atması ve denize açılması için birçok ahşap aygıt ve halat gereklidir; geminin yolculuk için çok sayıda donanıma gereksinimi vardır: Düşman gemilerine karşı kendini savunmak için birçok makine ile donanmıştır, mürettebat için de çok silah taşır ve dahası her masa için bir evde kullanılan tüm kap kacakları içerir; tüm bunlardan başka gemi donatımcısının para kazanması için yüklenen malları da taşır.

'Ayrıca, diye ekledi, sana bu söylediklerimin hepsi içinde on yatak bulundurabilecek orta büyüklükte bir odadan daha fazla yer kaplamıyordu ve bu nesnelerin her biri öyle iyi yerleştirilmişti ki birbirlerine ayak bağı olmamaları dikkatimi çekti; onları arayıp bulmak için kimseye ihtiyaç yoktu çünkü düzenli istiflenmişlerdi ve yerlerinden alınmaları kolaydı, böylece acil durumlarda zaman kaybı olmuyordu.'" (Ksenophon, *L'Economique*, VIII, s. 11-13; çeviri P. Chantraine, CUF, 1949)

KARA TAŞIMACILIĞI, IRMAK TAŞIMACILIĞI

Bir görevli tarafından aktarılan ve Hit kenti ile gemilerin kalafatlanmasına yarayan bitüm damarlarının mülkiyetiyle ilgili olarak Hammurabi'nin Mari kralı Zimrilim'in dikkatine sarfettiği sözler: *Ülkenizin gücü eşek ve araba(lardır), ama bu ülkenin gücü gemi(lerdir). Bu nedenle bu kenti bitüm ve neft için istiyorum; yoksa niçin bu kenti bana (vermesini) isteyeyim ki? Hit kenti karşılığında Zimri-lim'in bana yazacağı her türlü (öneriyi) dinleyeceğim."* (*ARMT* 26/2, 468)

AYRIM 3: MAL DEĞİŞİMLERİ

Hattili III. Hattuşili, Asur kralı Şalmanezer'e "Bir kral krallığı aldığı zaman, dengi olan kralların, ona güzel armağanlar –bir kral giysisi ve iyi bir ovalama yağı– göndermeleri âdettendir" diye yazmıştı. Köylerde oturanlar beslenmek, giyinmek ya da çalışmak için kendi ürettikleriyle yetinmekteydiler: Giysiler, kap kacaklar vb büyük ölçüde aile içinde imal ediliyordu. Saray ve tapınaklarda da yerinde tüketim yaygındı çünkü bu kurumlar sahip oldukları geniş tarım arazileri ve işliklerde üretilenlerin bir bölümünü kendileri için çalışanlara dağıtıyordu. Ancak, birçok hammadde de en eski dönemlerden itibaren uzaklardan getirtilmekteydi. Kentlerin doğuşuna eşlik eden nüfus yoğunluğuyla birlikte belirli malların üretiminde uzmanlaşan bazı kişiler ticari değişimlere başvurmak zorunda kaldılar. Giderek gelişen toplumsal hiyerarşi aynı zamanda nüfusun üst tabakalarında değerli ve az bulunan ürünler için gereksinim yaratarak gerçek bir uluslararası ticareti doğurdu.

Mal Değişimlerinin Özellikleri

Günlük yaşamda tüketilen ya da kullanılan malların önemli bir bölümünün aile hücresi içinde üretilmesine karşın gereksinimlerin tümünü karşılamaya yetmeyen bu aile içi üretimin her zaman dışarıyla yapılan mal değişimleriyle tamamlanması gerekmiştir. Mezopotamya'da bulunmayan bazı malların ithal edilmesi gerekiyor, hasatlar da zaman zaman yetersiz kalıyordu. Ayrıca, seçkinler ve tanrıların sadece bazı uzmanların üretebileceği prestij mallarına talepleri bulunmaktaydı. İşbölümünü teşvik eden kentleşmeyle birçok bağımsız üretici kategorisini birbirine bağımlı kılan bu süreç hızlanmıştır. Örneğin, zanaatlarında uzmanlaşmış bazı kişiler, kendilerinin ve ailelerinin beslenmeleri için gerekli ama temel etkinliklerinin artık kendilerine üretmek için boş zaman bırakmadığı gıda mallarını temin etmek için mal de-

ğiş tokuşuna başvurdular. Saray ve tapınağa bağımlı olanlar ise, kuşkusuz bir bölümünü başka gıda maddeleri edinmek için kullandıkları ve genellikle tahıl, yağ ve yünden oluşan tayınlar almaktaydı. Kırsal yöre sakinlerinin tarımsal ürün artıklarını zanaat ürünleri ya da merkezi yönetimin talep ettiği vergileri ödemeye yarayan gümüşle değiş tokuş etmek için gittikleri kentlerde özyeterliliğe erişemeyen göçebe topluluklar da sürülerinin ürünlerini pazarlıyorlardı.

Gündelik bir malla ilgili basit bir alışveriş sırasında yazılı bir sözleşme yapma gereği duyulmadığından elimizde yerel ticareti iyi kötü kavramamıza yarayacak belge bulunmamaktadır. Elimizde bulunan yegâne belgeler, daha sonra ortaya çıkabilecek herhangi bir itirazı önlemek amacıyla bir tablete kaydedilmiş önemli işlemlerle ilgilidir: Konut, hayvan ve köle satışları her dönem itibarıyla iyi bilinmektedir.

Alışverişlerin gerçekleştiği mekânlar da kısmen gizemini korumaktadır. Şaşırtıcı bir biçimde arkeolojik ören yerlerinde dükkân ve pazar yerlerine rastlanmamıştır. Ticari işlemlerin büyük bir bölümü, muhtemelen benzerleri günümüzde de Yakındoğu kentlerine canlılık katan eğreti yapılarda, doğaçlama kurulan pazar yerlerinde yapılmaktaydı. Bu pazarlar çoğu zaman kentlilerle kırsal toplulukların buluşma yerleri olan kent kapılarında konuşlanmıştı. Bu kapılardan Balıklar Kapısı, Çömlekler Kapısı ve Kuzular Kapısı gibi bazılarından Kutsal Kitap'ta da söz edilmektedir. Eski Asur döneminde Kaniş'te olduğu gibi malların boşaltıldığı rıhtımlar da (*karu*) alışveriş mekânları olarak kullanılabiliyordu. Birkaç metinde, malların büyük olasılıkla hem üretildiği hem de satıldığı değişik zanaatlere ayrılmış sokak ya da mahallelerden söz edilmektedir: Bir Yeni Asur metnine göre Sippar'da bir kuyumcular sokağı vardı ve Kutsal Kitap'ta da Kudüs'teki bir fırıncılar sokağına değinilmektedir (Yeremya 27, 21). Her şeyden önce ortak bir eğlence ve yeme içme mekânı olan meyhaneler aynı zamanda alışveriş mekânlarıydı. Hiç kuşkusuz gezici tüccarlar da vardı ama etkinliklerine yönelik ne yazılı ipucu ne de arkeolojik kalıntı bulunduğundan bu tüccarların varlığını saptamak çok güçtür.

Yerel ticaret meyve, sebze, ekmek, bira ve balık gibi gıda ürünleri, döşeme eşyaları, kap kacaklar, sandaletler, olta iğneleri, giysiler ve giysi yapımı için gerekli olan yün gibi günlük yaşantıda kullanılan malları kapsamaktaydı. Zanaatçılar, en eski dönemlerde, bazen düşünülmüş olanın tersine, sadece saray ve tapınaklar için değil, günümüzde doğuda bazı yerlerde hâlâ uygulanmakta olan bir göreneğe uygun olarak, gerekli malzemeleri kendileri getiren ya da bunların satınalınmasını sağlayan özel müşteriler için de çalışmışlardır. Yerel pazarlara arzedilen mallar ve miktarları dönem, yöre ve mal cinslerine göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Miras paylaşımları sırasında düzenlenen sayım listeleri, özel kişilerin sadece birkaç madeni kap kacak ve çok az sayıda mücevher ve mühre sahip olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla mücevher ve mühürlerle ilgili pek sık ticari işlem yapılmamış olsa gerektir. Buna karşılık, kap kacak, çanta vb mallarla ilgili işlemler daha yaygındı.

Mezopotamya ve Levant kentleri, yerel ticaretin yanı sıra, çok erken bir dönemde, canlılığı tüm ilk çağ boyunca Yakındoğu'nun kültürel bütünlüğüne katkıda bulunmuş bölgesel bir ticaret ağıyla bütünleşmişti. Bu ticaret, bizlere bol bol yazılı belge sağlamış olan hükümdar saraylarıyla ilişkili olduğu için, göreli olarak daha iyi bilinmektedir. Yakındoğu'nun farklı kentleri arasındaki gıda maddeleri dolaşımı, iklimsel talihsizlikleri telafi etmeye ve zarar gören bölgelere daha şanslı bölgelerden yapılan dışalımlar ile kıtlıkları önlemeye olanak sağlıyordu. Örneğin, bazı Mari mektuplarında, Zimri-lim döneminde (1774-1762), Fırat üzerin-

Figür 31: Arslan şeklinde ağırlık, İran, VI-IV. yüzyıllar

de daha kuzeyde bulunan Emar'dan gemi yüküyle tahıl getirmek için bir gemi konvoyu düzenleyen kral görevlisinden söz edilmektedir. Bu görevli, kıtlık döneminde, tüccarları şarap ve yağ gibi daha kârlı ürünlerin dışalımını durdurup gemilerini saray personeli ve askeri birliklerin gereksinimlerini karşılayacak tahılla yüklemeleri konusunda güçlükle ikna edebilmişti. Böyle bir durumda söz konusu olan düzenli ticaretten çok, bir kriz durumuna karşı önlem almaya yönelik bir mal satın alımıdır. Bölgesel ticaret aynı zamanda hükümdar saraylarının günlük yemek menülerinin çeşitlenmesine de katkıda bulunmaktaydı. Mari arşivleri bizlere Zimri-lim'in sofrasında içilen şarabın, Karkamış ve Halep'ten ithal edilip küpler içinde Fırat'tan aşağı inen gemilerle taşındığını öğretmektedir.

Her bölgenin ön plana çıkan ve Yakındoğu'nun gerisine ihraç ettiği uzmanlık ürünleri vardı. Suriye balı ve şarabı gibi tarım ürünleri ya da Asur dokumaları gibi işlenmiş ürünler bu uzmanlaşmaya birer örnektir. III. binyılın sonlarında İsin kenti tüm Mezopotamya'ya deri ürünleri, Larsa da kumaş ve yün ihraç ediyordu. Benzeri uzmanlaşmalar tüm ilk çağ boyunca sürüp gitmiştir: XXI. yüzyıla ait III. Ur Hanedanı metinlerine göre, Ebla'da imal edilen mobilyalar Nippur'a ithal ediliyordu ve I. binyılda, Yeni Asur krallarının bu bölgeden topladığı ganimetler arasında mobilya hâlâ yer almaktaydı.

Mal değiş tokuşları, teknik becerilerini önermek amacıyla saray saray gezen zanaatçılar için de geçerlidir. Kutsal Kitap'ta, Kudüs Tapınağı'nın yapımı sırasında Sur'lu Hiram ile Süleyman arasındaki anlaşmadan söz edilir: Sur kenti, İsrail'e tahıl ve yağ karşılığında, ağaç ve Fenike kentlerinin ünlü zanaatçılarını göndermişti.

Bir Mari mektubunda "savaş halindeki ve barış içindeki ülke topraklarını kateden" tüccardan söz edilmektedir. Gerçekten de tüccarlar komşular arasında gerginliklerin keskinleştiği dönemlerde yolculuğa en son çıkanlardı. Yöneticiler mal ihtiyaçlarının bir kısmını sağlayan bu ticareti korumaya özen göstermişlerdir. Hattili II. Murşili ile Ugaritli Nikmepa arasında yapılan antlaşma örneğinde olduğu gibi, tüccarların serbest dolaşımlarının sağlanması ve yüklerinin yağma-

lara karşı korunması yükümlülüğü birçok diplomatik antlaşmada açıkça belirtilmiştir.

Devletler arasındaki gerginlik zamanlarında tüccarların dolaşımına izin vermek yeterli değildi. Kendi ülkelerinin yasalarına tabi olmadıkları bu yolculuklar esnasında onlara asgari bir güvenlik de sağlamak gerekmekteydi. Bir Ugarit metninde Karkamışlı bir tüccarın Ugarit'te soyulup öldürülmesi ya da bunun tersi bir durumda izlenmesi gereken yargılama usulüne açıklık getirmektedir: Suçlu, öldürdüğü adam için bir para cezası ödemek ve çalınan malların bedelinin üç katını tazmin etmek zorundaydı. Eğer suçlu bulunamadıysa, suçun oluştuğu yörenin halkı ölen adam için ödenmesi gereken cezayı ödemekle birlikte katilin üç katını ödemesi gerektiği kayıp malların bedelini bire bir karşılamaktaydı.

Arkaik dönem Helenlerinin uyguladığına benzeyen bu yargılama usulü, yerel halkı, topraklarına gelen tüccarların yazgısından sorumlu tutmaktadır. Bu koruma, komşu ülkelerden gelen tüccarlara tanınan ödünler çerçevesinde de yapılabiliyordu. Kutsal Kitap'ta, bir önceki kuşakta da yürürlükte olan bir uygulamaya istinaden, İsrailli Ahab ile Şamlı Ben Hadad arasında yapılan ve her iki ülkenin başkentlerinde bulunan ticaret mahallelerinin değiş tokuşunu öngören bir antlaşmadan söz edilmektedir.

Ticari işlemlerin yapılış biçimi ve bunlara taraf olan tüccarların statüleri pek iyi bilinmemektedir. Belgeler, bazı dönemlerde yapılan mal değişimlerinin, her türlü özel ticari girişimi dışladığı ve saray, tapınak gibi büyük kurumların denetiminde olduğu izlenimi vermektedir. Örneğin, III. Ur Hanedanı metinleri, sarayın üretim artıklarını satan ve saraya kendi malikânelerinde üretemediği malları temin eden krallık görevlileri *damgar*'lara işaret etmektedir. Bu görevlilerin tüm gelir ve giderleri, etkinliklerinin kılı kırk yaran bir denetim altında bulunduğunu gösteren bir özenle, büyük hesap defterlerine kaydediliyordu. Saray ile tüccarlar arasındaki ilişkiler Ebla ve Lagaş'ta da çok sıkıydı (III. binyılın ikinci yarısı). Nuzi'de (XIX. yüzyıl) tüccar saray görevlisiydi ama hizmetlerini krallığın önemli kişilerine de kiralayabili-

yordu. Buna karşılık Hammurabi dönemi Babil'inde, sarayın üretim artıklarını pazarlamakla görevli aracılar görünüşe göre kendi hesaplarına çalışıyorlardı. Aynı şekilde, Yeni Babil döneminde de (VI. yüzyıl) tapınakların üretim artıkları bazı işadamları tarafından pazarlanıyordu.

III. binyılda devlet tekeli altında bulunan ticaretin zamanla devletten daha bağımsız bir ticarete dönüşmesi gibi çizgisel bir evrimin izlerini aramak kolaycılığa kaçmak olacaktır. II. binyıl sonunda, bazıları saray namına vergi toplama görevini üstlenen tüccarlar ile saray arasında çok sıkı bağlara ilişkin örnekler vardır. Daha önceki dönemlerde ise, kaynaklardan çıkan izlenime rağmen, ticaretin olası bir saray ya da tapınak tekeli altında olup olmadığı sorusu çok tartışmalıdır. Gerçekten de, tüccarların saray ve tapınaklar namına yaptıkları ve yazılı belgelere konu olan etkinlikleri dışında, kendi adlarına, resmi olmayan ve dolayısıyla iz bırakmamış bir ticari etkinlikte bulunmuş olmaları mümkündür.

Bazı arşivler sayesinde, birkaç kurum ve önemli kişinin ticari etkinlikleri ayrıntılı bir şekilde bilinmektedir. Örneğin bir Yeni Babil dönemi arşivinde kırsal üreticilerle kentteki tüketiciler arasında aracılık yapan İddin-Marduk adlı kişinin etkinliği çok ayrıntılı olarak sergilenmektedir: Babil kentinin refahından yararlanarak, yeni başkente çevredeki kırsal yörelerde üretilen arpa ve soğan gibi gıda ürünleri ithal eden bu tüccar, ürünlerin bir bölümünü aracılardan satın alırken, gerisini de üreticilere sağladığı bir kredi sistemi sayesinde temin etmekteydi. Arzın en düşük ve kırsal yörede gümüşün en kıt olduğu dönemlerde, hasat ertesinde tarım ürünleriyle geri ödeme taahhütü altına giren üreticilere borç gümüş veriyordu. Bu şekilde elde edilen gıda ürünleri su kanallarıyla Babil'e taşınıyordu ama ne yazık ki kente ulaşan ürünlerin nasıl pazarlandığını bilmiyoruz.

Tamamen özel nitelikli ticaretin hangi koşullarda yapıldığı büyük ölçüde gizemli kalmakla birlikte kaynaklar, büyük kurumların tarım arazilerinin ürün artıklarını nasıl pazarladıkları konusunda bizlere epey kesin bilgiler vermektedir. Saray ve tapınaklara ait sürülerden elde edilen büyük miktarda yünün ya da meyve bahçelerinden toplanan hurmala-

rın stoklanması güç ve masraflıydı. II. ve I. binyıllarda, saray ve tapınaklar, yurtluklarının üretiminin bir bölümünü sattıkları özel girişimcilere sık sık başvurmuşlardır. Hammurabi ve Samsu-iluna'nın (1749-1712) saltanat dönemlerinde, sarayla Samsa tüccarlarının arasındaki ilişkiler birçok metinde dile getirilmiştir: Saray arazilerinde üretilen hurma ve baklagiller hasattan önce aracılara satılmaktaydı. İlk aşamada, ürünlerin değerinin sadece bir bölümünün ödenmesi talep ediliyor; bakiye ödemeyse kesin satıştan sonra yapılıyordu. Tüccarlar stoklama, taşıma ve gerçek anlamıyla satıştan sorumluydular. Satış ile alış fiyatları arasındaki fark taşıma ve pazarlama giderlerini karşıladığı gibi tüccarların da kâr etmesini sağlıyordu. Bu ilişki iki taraf için de yararlıydı: Saray, ürünlerin riskli ve pahalı satış ve taşıma işlemlerinden kaçınmanın yanı sıra ürünlerin değerinin bir kısmını hasattan önce nakit olarak tahsil edebiliyor, tüccarlar ise hammaddeleri daha düşük bir maliyetle temin ederken sarayın sağladığı ödeme kolaylıklarından da yararlanıyorlardı. Bu tip uygulamalara, başta Yeni Babil dönemi olmak üzere, tüm Mezopotamya tarihi boyunca rastlanmıştır.

LÜBNAN AĞAÇLARI

Süleyman Hiram'a şöyle der: *"Şimdi benim için Lübnan ağaçları kesilmesi buyruğunu ver. Benim adamlarım seninkilerle birlikte çalışacak ve adamlarına senin belirleyeceğin ücreti ödeyeceğim. Aramızda Saydalılar kadar ağaç kesiminde usta kimse olmadığını biliyorsun."* Hiram Süleyman'ı yanıtlar: *Gönderdiğin haberi aldım. Sedir ve ardıç ağaçlarıyla ilgili tüm isteklerini yerine getireceğim. Adamlarım tomrukları Lübnan'dan denize indirecek ve ben onları bildireceğin yere kadar yedekte çektireceğim. Orada adamlarım onları çözer ve sen de alıp götürürsün. Sana gelince, sarayımın yiyecek gereksinimini isteğime uygun olarak karşılayacaksın."* (1. Krallar Kitabı 5, 20; 22-25, çeviri: E. Dhormé, *Bible* I Bibliothèque de la Pléaide, Paris, 1956)

Alışveriş

Tarihçiler, antik Yakındoğu ekonomisinin işleyişini kavramak için bu ekonominin çağdaş dünyamız ekonomisiyle benzerlik derecesini sık sık sorgulamışlardır. Günümüz ekonomileri, büyük ölçüde, malların arz ve talep dengesinin sonucu olan bir fiyatla yapılan ticari mübadelelere dayanmaktadır. Bu alışveriş anonim ve tamamen ekonomik kökenlidir: Bir mağazadaki alışveriş sırasında satıcı ve alıcının birbirini tanımasına gerek yoktur, ticari işlemden tek beklentileri iki taraf tarafından da kabul edilebilir bir fiyata malın alışverişini gerçekleştirmektir. Bu sürecin eski Yakındoğu'da işleyişi nasıldı? Üzerinde çok tartışılan bu soruya verilen yanıtlar epey karmaşıktır: Ticari sistemimiz, ilkçağda hangi oranda geçerli olduğunu bilmemizin zor olduğu bir zihniyet ve görenekler bütünüyle iç içe bulunmaktadır. Öte yandan, antropolojinin bize gösterdiği üzere birçok toplumda mal değişimi toplumsal ve hatta dinsel yananlamlarla yüklüdür. Ticari ilişkiye statüsünü vurgulamak, bir tanrıyı hoşnut etmek ya da aynı toplumsal kategorinin bir mensubuyla bir bağ kurmak amacıyla girilebilmektedir. Toplumsal kurallar bazı malların satışını yasaklayabilmekte ya da temel gıda maddeleri gibi bazı ürünlerin satışıyla zenginleşmenin yakışıksız olacağını vurgulayabilmektedir. Noel'de armağan değiş tokuşunun ticari kâr gerekçesiyle yapılmadığını, çok elverişli fiyatlarla bile olsa insanların çocuklarını satmalarının olanaksızlığını herkesin bildiği değişimin bu ekonomi dışı boyutu modern kapitalist toplumlarımız için de geçerlidir.

İlkçağda, çeşitli derecelerde belgelenmiş birçok mal aktarımı yolu bulunmaktaydı. Bazı ürünler saray ve tapınaklar tarafından tayın olarak dağıtılmaktaydı. Bazı tür mallar açıkça ticaretin dışında bırakılmış olsalar da, bu farklı bir yöntemle el değiştirilmelerine engel olmuyordu. Çarpıcı bir örnek Nuzi'de ana babadan kalma emlak satışına getirilen yasaktır. II. binyılın ortalarına ait çok sayıda sözleşme Irak Kürt yönetimi bölgesinde bulunan bu eski kentin sakinlerinin bu yasaklamadan nasıl kurtulduklarını göstermektedir: Satıcı alıcıyı yalancıktan "evlat edinmekte" ve ona vasiyetiyle

bir arazi bırakmakta; "evlat" ise minnettarlığını bu mülkün fiyatına eşit değerde bir armağan sunarak göstermekteydi. Böylece, varlıklı Tehip-Tilla, yüz defadan fazla "evlat edinilmiş" ve kendisine bu şekilde geniş bir arazi oluşturmuştu.

Bölgesel mal değişimlerinin bir bölümü saraylar arası armağan değiş tokuşu biçiminde yapılmaktaydı. Ebla arşivleri ya da Mari mektuplarında sözü edilen ve El-Amarna'da bulunan mektupların da doğruladığı bu görenek II. binyılın sonlarında gerçek bir sisteme dönüşmüştü. Büyük ve küçük krallar, metal, kıymetli taş ya da mamul eşya gibi armağanları aralarında değiş tokuş ediyorlardı. Özellikle önemli mal aktarımları için evlilik ya da bir hükümdarın tahta çıkışı gibi vesileler bahane ediliyor ve bu aktarımlar hiçbir zaman ticari olarak gösterilmiyordu. Söz konusu olan dost bir kralı orununa yaraşır armağanlarla onurlandırmak, aynı zamanda da bu armağanların göz kamaştırıcılığıyla kendi statüsünü vurgulamak ve zenginliğini göstermekti.

Bu armağan değiş tokuşları, diplomatik anlamının yanı sıra malların dolaşımını sağlamakta ve hem bölgesel hem de uzun mesafeli ticaretin yerine geçmekteydi. Armağan/karşı armağan sistemine girmektense birbirleri üzerinde egemenlik kurma çabasındaki I. binyılın büyük Mezopotamya imparatorlukları döneminde bu uygulama ortadan kalkmakla birlikte Kutsal Kitap'ta hâlâ bir örneği bulunmaktadır: Süleyman babası Davut'un yerine tahta geçince Sur egemeni Hiram ona elçiler ve armağanlar gönderir. Bu armağan değiş tokuşları bazı mektuplarda ticareti epey çağrıştırmaktadır: Krallar kendilerine sunulmasını istedikleri malları açıkça belirtiyor ve aldıklarının değeri gönderdiklerinden düşükse bundan rahatsız oluyorlardı.

Demek ki eski Yakındoğu'da ticari değişime koşut çeşitli mal aktarımı biçimleri geliştirilmişti. Gerçek ticaretin ilkel bir biçimi olan takasın da varlığı bilinmekle birlikte hiçbir yazılı iz bırakmamış olduğu için nasıl uygulandığı karanlıkta kalmaktadır. Bununla birlikte, Ugarit, Mari ve Sippar kaynaklı birkaç metinde arazi değiş tokuşlarından söz edilirken Aramice bir metinde de küçükbaş hayvan karşılığında hasat zamanı

işgücü tedariki öngörülmektedir. Bir Yeni Babil belgesinden anlaşılacağı üzere takas I. binyıla kadar varlığını sürdürmüştür: Sippar tapınağından kaybolan bir keten kumaş parçasının benzeri sandığında bulunduğu için hırsızlıkla suçlanan İbalissu-Gula, bu kumaşı bir Mısırlıdan un ve hurma karşılığında edindiğini öne sürerek kendisini savunmuştu.

Görüldüğü gibi mal satın alma, bir malı edinme yollarından sadece biriydi. Bazı dönemlerde, günlük yaşantıda ürünlerin çoğunun dolaşıma girmediğini, üretildikleri aile hücrelerinde tüketildiğini göz önünde tutarsak, ticari değişimler epey marjinal düzeyde kalmış olsa gerektir. Başka dönem ya da başka ortamlarda ticari ilişkiler daha yaygındı. Yakın zamanda yapılan bir çalışmanın gösterdiği üzere ticari değişimlerin genel kural olmaya başladığı VI. yüzyıl bir dönüm noktasıdır.

Binlerce belge, belirli bir "fiyat" ödemesi karşılığında yapılan mal aktarımlarına değinmektedir. Bu tür işlemlerden söz eden belgelerin en eskileri III. binyıl Şurappak dönemine (2600'e doğru) aittir. Daha sonraki dönemler için ise, mala iki tarafın da kabul ettiği bir hesap birimi yardımıyla değer biçildiği bu değişim biçimiyle ilgili binlerce sözleşme mevcuttur. Ancak, bu uygulama, biçimsel olarak modern toplumlarımızdakini andırmakla birlikte, değişimin kesin niteliğini işlem fiyatının saptanma usulü belirlemektedir. Satılan mal ile karşılığında verilen mal arasındaki değer oranı nasıl saptanıyordu? Bu oran modern ekonomilerimizde olduğu gibi, arz ve talep karşılaştırmasının bir ifadesi miydi ya da siyasal, toplumsal, dini başka ölçütlere göre mi belirleniyordu? Tarihçiler arasında çok tartışılan bu sorunun yanıtına yönelik kaynaklar epey muğlaktır. Konuyla ilgili gelişimlerin ayrıntılarını kavramamız mümkün olmamakla birlikte, yanıt kuşkusuz dönemlere göre değişmektedir.

Günümüzde fiyattan söz etmek bir malın değerini para cinsinden vermektir. Avro, frank ya da dolar gibi hem hesaplama birimi, hem de ödeme aracı olarak kullanılan paraların değeri herkes tarafından kabul gören bir otorite tarafından güvence altına alınmıştır. Bu kurum günümüz dünyasında

devlet, eski zamanlarda da saray ya da tapınaktı. Paranın değerine kefil olan otorite onun üzerine geçerliliğini sağlamak amacıyla bir damga vurdururdu. Oysa, modern anlamdaki böyle bir paranın Yakındoğu'da ortaya çıkması Pers egemenliğinin sonlarına rastlayacak ve gerçek anlamda bollaşması için ise Helenistik dönemi beklemek gerekecekti.

Anlaşıldığı üzere, ilk çağ Yakındoğu'sunda ticareti yapılan mallara, referans olarak kullanılan başka mallara göre değer biçiliyordu. Bu mallar genellikle, bazı tahıl ve madenler ya da yün olmuştur. Ufak tefek alışverişlerde bakır kullanılmakla birlikte Şuruppak döneminden başlayarak en çok kullanılan maden gümüştü. III. Ur Hanedanı döneminin (XXI. yüzyıl) sayısız muhasebe kaydında adı geçen ürünlerin değeri sistemli bir şekilde gümüşten bir ağırlık ile belirlenmişti. Daha sonraları, Hammurabi Yasaları'nda, ürünlerin değeri arpa ya da gümüşle hesaplanmıştır. Aynı şekilde, Kutsal Kitap'ta da fiyatların çoğu gümüş cinsinden verilir: Davut bir kara saban ve öküzler için elli şekel gümüş, İbrahim'de Sara'yı gömdüğü tarla için dört yüz şekel gümüş ödemişti.

Madenler her biri genellikle farklı ağırlıktaki külçe, balta, fincan, halka gibi çeşitli biçimlerde dolaşıma çıkardı. Ur III kaynaklarında, ağırlıkları sistemli bir şekilde şekelin katlarına tekabül eden gümüş halkaların kullanımından söz edilmektedir. Daha çok değiş tokuş edilen mallara değer biçmeye yarayan bir hesap birimi olarak kullanılan gümüşün her işlemde el değiştirdiği kesin değildir. Kullanılan metal parçasının üzerinde değerini doğrulayan bir damganın olmaması, fiilen dolaşımda olduğu zamanlarda tartılmasını gerektiriyordu. Bu durumda, iki taraf aralarında anlaşabiliyor ya da III. binyıldan beri varlığı bilinen "teraziyi tutan görevli" veya "metal tartma görevlisi" gibi uzmanlara başvurabiliyordu. Yetkili bir kişinin değerlerini güvence altına alma teşebbüsü olarak yorumlanabilecek birkaç damgalı külçe bulunmuş olması günümüz dünyası ve ekonomistlerinin para diye adlandığı olguyu çağrıştırsa da, bu külçelerin yayılma alanının çok sınırlı olması gerçek anlamda bir paradan söz etmeye olanak vermemektedir.

Metinlerde de zaman zaman vurgulandığı gibi, paranın kullanılmadığı bu sistem uygulamada hilelere yol açabiliyordu. Hammurabi Yasaları, birasının gümüş ve arpa cinsinden hesaplanan değerleri arasındaki fark ile oynayarak, fiyatlarını şişiren bir meyhaneci kadın için ceza öngörmekteydi (madde 108). Ayrıca, tartma işlemi de her zaman güvenilir değildi; damgasız ağırlıkların çokluğu, kasıtlı ya da kasıtsız karışıklıklara yol açabiliyordu.

Daha şaşırtıcı olan, gümüşün daha az değerli bakıra oranla çok daha fazla dolaşımda olmasıydı - ki bu olgu düşük değerdeki günlük alış-verişlerin nasıl gerçekleştiğini anlamayı zorlaştırmaktadır. Ancak, bu tip teknik güçlükler önemli bir engel oluşturmuş görünmemektedir. Helenistik dönem metinleri paranın Helenler tarafından ülkeye sokulmasından sonra da Mezopotamyalıların Seleukos sikkelerini tartmaya ve zaman zaman da kesmeye devam ettiklerine işaret etmektedir. Tarihçiler, basılmış paranın yokluğuna rağmen, genellikle gümüş olan ortak bir etalonun düzenli kullanımıyla modern bir ekonomininkine çok benzer bir işleyiş sağlanabileceği konusunda hemfikirdirler.

Malların satıldığı fiyatların nasıl saptandığını ve emeğin nasıl ücretlendirildiğini bilmek ise daha güçtür. Mezopotamyalılar fiyat dalgalanmalarının gerçekliğinin ve öneminin bilincindeydiler. İyi bir hükümdarlık dönemi fiyatların düşük olduğu bir dönemle bağdaştırıldığı için, bu dalgalanma simgesel bir değer bile kazanmaktaydı. Uruklu Sin-ikişam ile Larsalı Sin-idinnam kendi hükümdarlık dönemlerindeki kalkınmayı fiyatların ılımlılığına bağlamışlardı. III. binyıl başlangıcından itibaren halkın refahından ve güçsüzlerin korunmasından en azından söylem düzeyinde sorumlu olan krallar bu dalgalanmaları denetim altında tutmaya çok özen gösterdiler. Eşnunna yasaları bir dizi fiyat denkliğiyle başlamaktadır. Bazı malların fiyatlarını saptama niyeti Hammurabi Yasaları ile Hitit kanunlarında görülmektedir.

Ancak bu denkliklerin, bir ekonomik gerçeklikten çok bayındır bir ekonominin ideolojik yansıması olması daha akla yakındır. Arz ve talep arasındaki gerginlikler, engellenmesi

güç dalgalanmalara neden olurken, fiyatların denetimi kuşkusuz boş bir dilekten ibaret kalmaktaydı. "Uygulama belgelerinde" sözü edilen fiyatlar, çoğu kez yasa metinlerinde anılanlardan daha yüksektir. Enflasyon, kuşatma gibi çok tehlikeli durumlarda fiyatlar denetimden çıkmaktaydı. I. binyılda Nippur'da yazılmış metinler, kent Nabupolassar'ın kuşatması altındayken, yeni sahiplerinin onları besleyip hayatlarını kurtarması için küçük yaştaki çocuklarını satan ana babalara işaret etmektedir. Bu umutsuz eylem, "satış" sözleşmesindeki aşırı yükselmiş fiyatlarla savunulmaktaydı! Kutsal Kitap da, kıtlık dönemlerinde fiyatlardaki patlamayı doğrulamaktadır: *Krallar Kitabı*'nın aktardığına göre Samaria'nın Ben-Hadad tarafından kuşatılması sırasında "kuşatma o derece sert oldu ki eşek kafası seksen şekel gümüş ve çeyrek libre yaban soğanı beş şekel gümüş ediyordu."

Fiyat dalgalanmaları mevsimsel özellikler de taşımaktaydı. Hasattan hemen önce ambarlar boşken fiyatlar en üst düzeyine tırmanıyordu. Ürünlerin niteliğinin de dikkate alınması, bitmez tükenmez pazarlıklara yol açıyordu. VIII. yüzyılda, kendisine önerilen yünün kalite ve fiyatından yakınan Nippur'lu bir tüccar yazdığı mektupta: "Pukudu insanlarının yünü iyi değil, fiyatı da iyi değil" demektedir. Fiyat dalgalanmaları, onlardan yararlanmaya ya da korunmaya çalışan tarafların iyi bildikleri bir gerçeklikti. Kentler arasındaki fiyat farkları vurgunlara yol açıyordu. Kâr mefhumu doğulu tüccarlara her halukârda yabancı değildi: Eski Asur tüccarlarının mektupları, onların kumaş ya da kalay satın almak için, fiyatların en uygun oldukları zamanı bekleme niyetlerini göstermektedir. Kaniş'te bulunan mektuplarından birinde Asurlu tüccar Puşu-ken, çekici bir kalay fiyatından yararlanmak için talimat vermektedir.

III. binyıldaki Şuruppak dönemi ile Yeni Babil dönemi arasındaki zaman dilimine ait çok sayıda fiyat belgesi uzun vadeli fiyat hareketlerinin incelenmesi için umut vermişse de, bu belgelerin zaman içerisindeki eşitsiz dağılımı,[5] üs-

[5] Bu belgeler III. Ur Hanedanı (III. binyılın sonu) ile Eski Babil ve Eski Asur dönemleri (II. binyıl başı) için çok zengindir; diğer dönemlerde ise fiyatlardan nadiren söz edilmektedir.

tüne üstlük belgelerdeki aynı adı taşıyan ölçü birimlerinin aslında dönemler ve bölgeler itibarıyla çeşitlilik gösteriyor olması, ne yazık ki uzun vadeli bir çözümlemeyi nazik kılmaktadır. Bununla birlikte, Mezopotamya tarihi boyunca temel gereksinim maddelerinin fiyatları fazla değişmemiş görünmektedir. Sadece demirde çok önemli bir fiyat değişikliği yaşanmıştır: II. binyılda kıt bulunan ve işlenmesi güç olan demir, madencilikteki gelişmeler sonucu I. binyılda şiddetli bir değer kaybına uğramıştır.

KRALLAR ARASINDA ARMAĞAN DEĞİŞ TOKUŞU

Katna kralı İşhi-Adad, Ekallatum kralı İşme-Dagan'a yakınıyor (Mari'de bulunan bir mektup): *"İşte konuşulmaması gereken bir sorun, ama aslında ondan bahsetmem ve yüreğimi rahatlatmam gerek. Egemen bir kral gibi davranıyorsun, sen! Benden dilediğin iki beyaz atı sana yollattım. Oysa sen bana yirmi mina kalay taşıttın. Elbette ki benimle açıkça konuşmadan istekte bulunmaman gerekiyordu! Ancak benim için taşıttığın kalay bayağı az! Keşke hiçbir şey taşıtmasaydın! Yüreğim bundan rahatsız olsa da, babamın tanrısını tanık gösteririm ki, bizde, Katna'da sendeki bu atların fiyatı altı yüz şekeldir (gümüş), sen ise bana yirmi mina kalay taşıttın. Bunu öğrenecek olan ne diyecektir? Bizlerle alay etmeyecek midir?"* (*LAPO* 16, 256)

II. BİNYIL BAŞINDA FİYAT SPEKÜLASYONLARI

Kaniş'te bulunan iki tüccar arasındaki yazışma (XIX. yüzyıl): *"Kalaya gelince, eğer bir (şekel gümüş) için on beş şekel (kalay) ya da daha fazlasını bulursan kırk mina gümüş toplamı satın al."* (*LAPO* 19, 107)

Meyhane: Mahalle İçi Ticaret

Gılgamış toplumsallaşmış dünyanın ve ölümün bulanık sularının sınırlarında dolanırken, Siduri ("genç kız") olan adından da anlaşıldığı gibi Tanrıça İştar'ın uknumu olan bir kadının işlettiği küçük bir meyhaneyle karşılaşır. Bu kurumun böyle bir yerde bulunması hiç de şaşırtıcı değildir. Gerçekten de, Eski Mezopotamya'da meyhaneler, kent surlarının dışında, kırsal yörelerin sınırındaki ara mekânlarda, yol kavşakları ya da kanalların yakınlarında, malların boşaltıldığı ve tüccarlarla girişimcilerin etkinlik gösterdikleri rıhtımların çevresinde bulunmalıydı. Bu meyhaneler, başta bira olmak üzere, mayalı içkilerin satılıp tüketildiği ve sarhoşluğun hoşgörüldüğü yerlerdi. Bu özellikler onları toplumsal ama kötü namlı yaşantı merkezleri yapmaktaydı. Hammurabi Yasaları, belki saygınlık kaygısıyla, ama daha büyük bir olasılıkla sarhoş olmalarını önlemek amacıyla, yüksek dereceli rahibelerin meyhanelere girişini yasaklamıştı.

Aslında, bu kurumlar zaman ve mekâna bağlı olarak iki tipe ayrılmaktaydı. Bazıları, Tanrıça İnanna/İştar tapınaklarına bitişikti ve çalışanları bu tanrıçanın rahibeleriydi. Daha çok Eski Babil dönemi için belgelenmiş olan diğerleriyse hiçbir özelliği olmayan meyhanelerdi. Her iki durumda da, bu meyhaneler genellikle yanlarında başka kadınları çalıştıran kadınlar tarafından işletiliyordu. Antik edebi kaynaklar bu kadınların hafifmeşreplikleri konusunda ısrarlıdır ve günümüz tarihçileri de onları fahişe olarak görmekte aceleci davranmışlardır. Gerçekten de, Mezopotamyalılar ve ardından Kutsal Kitap yazarları bu ünün yayılması için epey çaba sarfetmişlerdi. Eriha'da Yeşu'nun casuslarını ağırlayan ve Kutsal Kitap'ta fahişe diye nitelenen Rahab, Iosephus Flavius'a göre bir meyhanecidir. Hatta bir sözlük metninde, bir "meyhaneci kadın," açıkça "dışarı çıkan" dolayısıyla "yatan" ve öyleyse bir "fahişe" gibi davranan bir kadın olarak tanımlanmaktadır. Oysa, Gılgamış Destanı'nın gösterdiği üzere, meyhaneci kadın evli kadınlar gibi peçe takabiliyordu. Sippar'da bulunmuş olan bir Eski Babil kaynağı ise, Hammurabi Yasaları'nın talimatlarının tersine, yüksek dereceli

bir rahibenin bir meyhane ve bitişiğindeki dükkânı miras yoluyla aldığına işaret etmektedir.

Bu meyhaneci kadının amblemleri ve iş aletleri vardı: İçlerine küplerin yerleştirildiği sehpa ve içinde, sattığı ve mahallinde tüketilmesi gereken biranın üretildiği büyük fıçı. Meyhanesi, mahalle alışverişinin de yapıldığı yerdi. Girişimcilerin ticaretinden uzakta bulunan bu perakende ticaret mekânında, "sıradan insanlar" temel gereksinim ürünlerini satın alabiliyor ve keyifle biralarını yudumlarken ceplerindeki tek tük parayı da harcıyorlardı. Kısacası, meyhanelerde ticari etkinliklerde bulunuluyordu. Ama Hammurabi Yasaları'nın aşırı kazanç isteğinden dolayı kınadığı meyhaneci kadınlara genelde kuşkuyla yaklaşılıyordu. Zaten, XXVI. yüzyıla ait bir Sümer atasözü de meyhaneci kadınlarla alışveriş yapmamayı öğütlemekteydi.

Meyhaneler, zaman zaman siyasal bir rol de oynamaktaydı. Kaçaklar, toplum dışı yaşayanlar ve komplocular buralara sık sık giderlerdi. Kralların meyhaneleri çok sıkı denetlediklerini biliyoruz. Bir Mari mektubunda, kralın bir meyhaneye sığınmış olan bazı kişilerin kendisine zincirlenmiş olarak teslim edilmesini istediğinden söz edilmektedir. Hammurabi

Figür 32: Kamış çubuklu bira içicileri, silindir mühür, II. binyıl

Yasaları, ölüm cezası tehdidiyle meyhaneci kadının meyhanesinde komplo hazırlayanları ele vermesini buyurmaktadır. Krallık yöneticileri, bu mekânlarda olup bitenleri, genellikle böyle bir kurumun açılışı sırasında yörenin belediye başkanına ödenecek bir tesis kurma harcı ve yıllık gelir vergisi gibi dolambaçlı yollarla öğrenmeye çalışırdı.

Afrika'da aynı toplumsal mantığın geçerli olduğunu düşündüren çok benzer durumlardan söz edilebilir. Bu kıtadaki "dolo" meyhanelerinde, yani çoğu zaman ayrılma ya da boşanma gibi nedenlerden dolayı evlerinden kovulan ya da köylerini terk ederek hayatlarını meyhane açarak kazanan yalnız kadınların işlettikleri yerlerde, büyük yayvan kaplar içinde aynı gün tüketilmesi gereken darı birası üretilirdi. Eski Segu Krallığı'nda, söylentilerin çıkması için çok elverişli mekânlar olan bu meyhaneler, isyanla sonuçlanabilecek kışkırtmaları önlemek için kralların düzenli olarak gönderdiği muhbirler aracılığıyla denetim altında tutulmaktaydı. Daha az bilgi içermekle birlikte, Mezopotamya kaynaklarında da boşanmış ya da evlerinden kovulmuş kadınlarla ilgili örnekler bulunmaktadır. Eski Babil döneminde, bir kadın ülkenin güneyinde kendi isteğiyle boşanabilirken, kuzeyde böyle bir isteğin onu ölümle karşı karşıya getirebildiğini biliyoruz.

EĞER BİR MEYHANECİ KADIN FİYATLARLA OYNARSA

"Eğer bir meyhaneci kadın bira ödemesi karşılığında arpa almak istemeyip (ama) büyük ağırlıkta (yani en yüksek fiyattan) gümüş almak istemişse, ya da arpa miktarına göre bira miktarını azaltmışsa, bu meyhaneci kadına suçu kabul ettirilecek ve suya atılacaktır."
(Hammurabi Yasaları, 108. madde)

AYRIM 4: KENTLERİN DOĞUŞU

Eski Yakındoğu ve özellikle de Mezopotamya'nın gerçek bir kent uygarlığı izlenimi uyandırmasının nedenleri Kutsal Kitap ve Helen yazarların Asur ve Babil kentlerinin çok büyük boyutları üzerinde ısrarla durmuş olmalarının yanı sıra ilk arkeologların da öncelikli olarak I. binyıl imparatorlukları başkentleri Ninova ve Babil'e tekabül eden en büyük höyükleri kazmış olmalarıdır.

İlk kentlerin doğuş tarihi üzerinde tarihçiler arasında fikir birliği olmaması nedeniyle kent tanımı uzun süre polemik konusu olmuştur. Kimi tarihçiler, "neolitik kentler"in varlığını öne sürmüş, savunma yapılarıyla donatılmış ve uzmanlaşmış bir zanaatçılığın bulunduğunu düşündükleri iki siti, Eriha (Filistin, VIII. binyıl) ile Çatalhöyük'ü (Anadolu VII. binyıl) örnek göstermişlerdir. Gerçekte bu sitler, günümüzde siyasal ve toplumsal bir hiyerarşik yapıya göre düzenlenmiş, sakinlerinin ekonomik ve toplumsal çeşitliliği ile belirginleşen yeterli büyüklükte bir yerleşim yeri olarak tanımlanan kentin ayırt edici özelliklerini göstermemektedir. Bu kentler IV. binyılın ikinci yarısında Mezopotamya, Suriye ve İran'da ortaya çıkmıştır. Sayıları III. binyılda çoğalıp etrafları sur-

Figür 33: Develer, III. Şalmanezer'in siyah dikilitaşından ayrıntı, IX. yüzyıl

larla çevrilen bu kentlerin bazıları güneydeki mikro devletlerin merkezleri olmuştur. Levant'ta ise, bu kentsel devrim, Akdeniz kıyısında büyük limanların ortaya çıkmasıyla, biraz daha geç bir dönemde gerçekleşmiştir.

Göçebe ve yerleşik toplulukların bir arada yaşamaları da çeşitli yorumların konusu olmuştur. Tarihçiler, uzunca bir süre göçebelerin Mezopotamya'ya birbirini izleyen istila dalgaları halinde gelip yerleşikliğe geçtiklerini düşündüler. Bu görüş günümüzde terk edilmiştir. Çünkü görünen odur ki eski Yakındoğu toplumlarında bu iki yaşam tarzı birbirini tamamlıyor ve topluluklar birinden diğerine geçebiliyordu.

Göçebeler ve Yerleşikler

Yakındoğu çok eski bir kent geleneğiyle iz bırakmış olmasına rağmen, ülkenin büyük bir bölümünde, çoğunluğu kabile grupları biçiminde örgütlenmiş ve genellikle koyun yetiştiriciliğiyle geçinen göçebe ya da yarı göçebe topluluklar oturmaktaydı. Kuşkusuz oldukça özel, doğal ve çevresel koşulların sağladığı bu durum günümüze kadar sürmüştür. Mevsimsel çobanlık etkinliklerine elverişli bozkır ve yarı çöl alanlar ile yoğun tarım çalışmalarının yapılabildiği bölgelerin birbirlerine yakınlığı, büyük bir olasılıkla tarihöncesinden itibaren bu iki yaşam, toplum örgütlenmesi, yerleşim ve topraktan yararlanma biçimi arasında bir çeşit tamamlayıcılığın yerleşmesine olanak vermiştir.

Arkeolojik belgelere dayanarak belirlenmesi çok güç olan bu olgunun tarihsel dönemler için irdelenmesi yazılı veriler sayesinde mümkün olmuştur. Araştırma önce, MÖ III. binyıldan itibaren Mezopotamya'nın güneyindeki Sümer kent toplumlarına yavaş yavaş katılıp onlarla bütünleşen, çoğunluğu Sami kökenli toplulukların hareketlerinin incelenmesiyle yakından bağlantılı olarak başlamıştır. 1940'lardan başlayarak Mari Sarayı'nda bulunan çiviyazılı arşivlerin okunup yorumlanması göçebelik/yerleşiklik olgusunu kavrayabilmek için sağlam bir temel sağlamış ve araştırma süreci çağdaş ve modern dönemlerde gözlemlenen durumlarla yapılan

karşılaştırmalarla sürekli zenginleşirken büyük dil ailelerinin evrimi ve yayılmasıyla ilgili dilbilimsel kuramlardan da adamakıllı etkilenmiştir.[6]

Çiviyazılı belgelerin devreye girmesinden önce, bilimsel literatürde benimsenmiş olan gezici-çoban topluluklarıyla ilgili göç-istila kavramı gerçekten de dilbilimsel model üzerine kurulmuştu. Böylece, birbirini izleyen dalgalar halinde Arabistan Çölü'nden çıkan Samilerin, Bereketli Hilal başta olmak üzere, tüm Yakındoğu'da daha önce iskân edilmiş alanları fethettikleri görüşüne varıldı. Bu topluluklar arasında III. binyılda Kenanlar ile Akadları, III. binyıl sonu ve II. binyıl başında Amurruları, II. binyıl sonunda Aramiler ile İbranileri ve nihayet Arapları sayabiliriz. Dolayısıyla, göçebeliğin kısmen, Sümerlilerden miras kalan kent kültürü içinde zamanla eriyecek olan bu kabileler halinde örgütlenmiş yabancı kökenli toplulukların bütünleşme ve özümlenme sürecine bağlı olduğu düşünüldü.

Ancak çiviyazılı metinler, sorunun çok daha karmaşık olduğunu göstermiş ve Mari Sarayı'nda bulunan arşivlerin belgelediği Amurru toplulukları örneğinde olduğu gibi bu sürecin birçok yönünün aydınlığa kavuşmasını sağlamıştır. 1960'ların başında konuyla ilgili yapılan ilk çalışmada, Georges Dossin, o dönemde Mari Krallığı yerleşik nüfusunun çoğunluğunu Amurruların oluşturduğuna ama nüfusun bir diğer bölümünün hâlâ yarı göçebe ya da yerleşi kleşme sürecinde olduğuna dikkati çekti.[7] Mari krallık arşivleri aşiret gruplarını tanımladıkları düşünülen Bünyaminler, Bensimaller, Hanalar ve Sutalarla ilgili bilgiler içermektedir. Bu bilgiler temelinde, bunalım dönemlerinde yerleşiklerin göçebe bir yaşam biçimine geri dönüş olasılığı da dahil olmak üzere, göçebe-yerleşik karşıtlığı/tamamlayıcılığına ışık tutan ilk toplu çalışma Jean-Robert Kupper tarafından yapılmıştır. Kupper, kabilelerin yerleşiklik düzeylerine göre sınıf-

6 C. Rabbin, "The Origin of the Subdivisions of Semitic," *Hebrew and Semitic Studies Presented to G. R. Driver*, Oxford, 1963, s. 104-115'teki kaynakçaya bakınız.

7 G. Dossin, "Benjaminites dans les textes de Mari," *Mélanges syriens offerts a M. René Dussaud*, Paris, 1939, s. 981-986.

landırılmasını öneriyor ve süreci bir dışarıdan sızma olarak görüyordu.

Bir başka yaklaşım, 1965'te George E. Mendelhall'ın öğrencisi John Tracy Luke tarafından önerildi. Mendelhall, 1962'de yayımlanan bir makalede İsrail'in doğuşunu bir istila ya da dışarıdan sızmadan çok Kenan toplumunun bir iç sürecinin sonucu olarak betimlemiş ve bu görüşünü Mari'deki yerleşik-göçebe ilişkileri örneğine dayanarak savunmuştu.[8] Luke de, aynı şekilde XVIII. yüzyıl Mari toplumunda iç sürecin dışarıdan sızmaya karşı önceliğini göstermeye çalıştı. Ona göre toplumsal evrimin özü, aynı ekonomik sistemin iki değişik yönü olan kentsel ve kırsal etkinliklerin etkileşiminden kaynaklanıyor olmalıydı. Uzun mesafeli yer değiştirmeler ise yaylaya çıkma etkinliklerinden ibaretti ve Kupper, büyük olasılıkla, kentli olmayan Amurru topluluklarının göçebe niteliğini abartmıştı. Kupper'in göçebelerle yerleşikler arasındaki ilişkiler olarak betimlediği ilişkiler, merkeziyetçi bir kent yönetiminin, bağımsızlıklarını korumaya çalışan çoban gruplarına bağlı küçük kırsal yerleşim birimleriyle sürdürdüğü olağan ilişkiler olarak yorumlanmalıydı. Böyle bir bakış açısı, yazılı belgelerdeki bilgilerle her zaman uyuşmamasının yanı sıra, iki temel bileşenin birbirini kusursuz bir biçimde tamamlaması nedeniyle göçebe-yerleşik düşmanlığını yok saymaya varmaktadır.

Michael B. Rowton bu sorunu, kısmen Kupper ile aynı anlayış çerçevesinde olmakla birlikte, daha sistemli ve kuramsal bir biçimde bir düzineye yakın makalede irdelemeye devam etti.[9] Dikkatini kabile toplumuyla kent toplumu arasındaki etkileşim üzerinde yoğunlaştırarak, ısrarla çevrenin ilgili bölgenin tarihine etkisi üzerinde durdu. Böylece, deve-

---

8 J. T. Luke, *Pastoralism and Politics in the Mari Period. A Reexamination of the Character and Political Significance of the Major West Semitic Tribal Groups of the Middle Euphrates, ca.1828-1758 B. C.*, Uluslararası Mikrofilm Üniversitesi, Ann Harbour, Michigan, 1965; G. E. Mendenhall, "The Hebrew Conquest of Palestine," *Biblical Archeologist, 25, 1962, s. 66-87.*

9 Örneğin bkz. M. B. Rowton, "Enclosed Nomadism," *JESHO*, XVII, 1974, s. 1-30.

ye odaklı büyük bedevi göçebeliğinden çok uzak, çok değişik özellikleri olan bir göçebelik türü varsayımına ulaştı ve daha önce Kupper tarafından saptanmış olan yerleşiklik ile göçebeliğin değişik bileşimlere göre oluşturdukları "ikibiçimli" tipe benzeyen birçok toplum tipini inceledi. Bu toplum tipleri, kurumları ya da geleneklerinde göçebeliğin sadece izlerinin kaldığı tamamen yerleşik toplumlar; yılın küçük bir bölümünde ya da belirli vesilelerle göçebeliğe dönen kısmen yerleşik toplumlar; her zaman bir bölümü yerleşik diğeri de göçebe olan toplumlar; kentle kabilelerin sıkı etkileşim içerisinde bulundukları bölgesel toplumlar; aynı anda hem göçebelere hem de yerleşik komşu bir güce haraç ödeyen köy toplumları ya da nihayet yerinden yurdundan koparak yeniden göçebeliğe dönmüş toplumlardı. Mari toplumu ise, hem ekonomik hem de toplumsal açıdan göçer çobanlarla yerleşik çiftçiler arasındaki sıkı bağlar ve dayanışmayla biçimlenmiş, devlet ile göçebeler arasındaki ilişkinin sağlandığı bir göçebe alanının ortasında kurulmuş ve mevsimsel göçlerin ritmine ayak uyduran çok gelişmiş bir kent sistemine dayanmış görünmekteydi.

Araştırma, bu kuramsal düşünceleri temel alarak ve yayımlanan yeni belgelerin de katkısıyla giderek gelişti. Dominique Charpin ve Jean-Marie Durand, daha yakın zamanlı çalışmalarında sorunun kimi yönlerini yeniden değerlendirerek, genellikle bir kabile ya da kendine özgü bir göçebe gruplaşmasını adlandırdığı düşünülen Hanalar sözcüğünün Mari'de aslında bir bütün olarak "bedevileri" –"çadırda yaşayanlar"ı– tanımladığını ve dolayısıyla Bünyamin ve Bensimal gruplarıyla beraber başka grupları da kapsadığı sonucuna vardılar.[10]

Mari sarayı valisi Bahdi-Lim'in, Mari halkının ikili yapısıyla ilgili gerçeği Kral Zimri-lim'e anımsattığı metin ancak bu temelde yorumlanabilir: "Bedevilerin (Hanaların) kralı olduğun gibi, ikinci olarak da bir Akad ülkesi kralısın. Efendim bu yüzden ata binmemelidir: Başkentini onurlandırmak

[10] D. Charpin ve J. -M. Durand, "Fils de Sim'al: les origines tribales des rois de Mari," *Revue d'assyriologie* 80, 1986, s. 141-183.

için bir *nubāllum* arabasına ya da katıra binmelidir." Buradaki "Akad" sözcüğü, kuşkusuz yeni gelmiş göçebe gruplara karşıt olarak yerleşik nüfusu belirtmek için kullanılmıştır. Bu sözcüğün altında belki de, MÖ III. binyıl sonundaki şakkanakku egemenleri döneminden beri Mari'de yerleşik eski kentlilerin soyundan gelenler kadar, yerleşikliğe geçip kentin toplumsal yapısıyla bütünleşmiş olan Amurru kökenliler –Bünyaminler, Bensimaller ve başkaları– gizleniyordu.

Son Mari kralı Zimri-lim'in hanedanının üyeleri Bensimal kökenliydi ve hükümdar kökenleri itibarıyla kabile mensuplarını epey etkili bir denetim altında tutuyor olmalıydı. Buna karşılık, yerleşik yönetimle Bünyamin grupları arasındaki ilişkiler de zaman zaman kalıcı anlaşmalar ve hatta evlilik bağıyla kurulan ittifaklarla sonuçlanan uzlaşma girişimleriyle iz bırakmıştır. Bu dayanışma, ne yazık ki başlangıcı eksik olan, Marili yöneticilerden birinin söyleminde açıkça belli olmaktadır: "...aramızda...ve iyi ilişkiler kurmamız için. Yamutbal ile Bensimaller arasında çok eskiden beri meslektaşlık bağları bulunmaktadır ve onlar Bedevi budununun kollarıdır." Krala gönderilen birçok rapordan da anlaşılacağı gibi ilişkiler sık sık açık düşmanlık dönemleri de geçiriyordu: "Talan etmek için Fırat kıyılarına (Mari) gitmeye hazırlanıyor ve 'kral ordugâhındayken Mari'yi talan edip onu sıkıntıya sokalım' diye düşünüyorlar. İşte Bünyaminlerin neye karar verdiği..."

Kralın başlıca uğraşlarından biri bu grupların hareketlerini denetim altında tutmaktı. Mari'li bir yüksek görevli de Bünyamin şeyhlerini şu sözcüklerle tehdit etmekteydi: "Senin kentinden herhangi birisi sizler onu yakalayıp bana getirmeden ırmağın yukarısına gitmek için yola çıkarsa, kim olursan ol, öleceksin, kurtulamayacaksın!" Göçebelerle yerleşikler arasında sürü hayvanı ürünlerinin besin maddeleriyle değiş tokuş edilmesiyle somutlaşan ekonomik tamamlayıcılık gün gibi ortada olsa da, birlikte yaşam, dikkatli, hatta bazı durumlarda otoriter bir düzenlemeyi gerektiriyordu. Birkaç metinden açıkça anlaşılacağı üzere, krallık yönetimi yerleşik çiftçilerle bir anlaşmazlığa düşmelerini önlemek

amacıyla göçebe toplulukları zaman zaman "desteklemek" zorunda kalıyordu.

Bu grupların siyasal yapısı da eşraftan farklı kişilerin unvanlarını içeren metinler sayesinde bilinmektedir. Mari bölgesinde, bir tür "şeyh" olan topluluk şefleri *sugāgum* unvanını taşımakta ve yerleşik yönetim ile bozkır toplulukları arasında, angaryaların düzenlenmesi, askeri birlikler toplama, güvenlik ve adalet sorunları, hatta nüfus sayımı gibi konularda aracılık yapıyorlardı: "Mektubunun konusu terhis edilen bedevilerle ilgili olarak, gönderdiğin tabletten Karrādum'u haberdar ettim. Dedi ki: 'Şeyhler ile konuşmam gerek ve Efendimin de, adları içeren sayım defterini yollaması için, Yasmah-Adad'a yazması gerek...'"

Ancak, sağladığı bilgilerin üstün niteliği ve içerdiği önemli ayrıntılara rağmen, bu sıra dışı epigrafik belgelerin önemini, elde edilen bulguların her bölge ve her dönem için geçerli olduğunu öne sürecek derecede abartmamamız gereklidir. Nitekim, başta arkeolojik, etnografik ve çevreyle ilgili olmak üzere başka tip araştırmalar göçebe/yerleşik karşıtlığı üzerine bilgimizi derinleştirmeye olanak vermiştir. Bu karşıtlık, Mezopotamya dini metinleri arasında Amurru çoban topluluğunu temsil eden tanrı Amurru ile antik Sümer panteonuna ait bir tanrının kızının son derece simgesel bir önem taşıyan evliliğini konu eden *Martu'nun Evliliği* adlı bir metinle de belgelenmiştir. Ayrıca, örneğin aynı bölgenin tüm sitlerindeki seramik parçalarının düzenli olarak toplanarak istatistiksel açıdan çözümlenmesi, özellikle elimizde belgelerin olmadığı ya da az bulunduğu IV. ve III. binyıllar için kuzey Mezopotamya bozkırının iskân edilme tarzı üzerindeki değerlendirmelere temel oluşturabilmiştir. Böylece, eşmerkezli çemberler biçimindeki çift surlu büyük kentlerin –Alman arkeologların verdiği adla "*Kranzhügel*"lerin– bozkır toplulukları tarafından inşa edilmiş yerleşim yerleri, kült ve toplanma merkezleri ve stoklama sitleri olarak tanımlanması önerilebilmiştir.

Fırat ile Levant artülkesi arasındaki bozkırdaki al-Rawda gibi yarı çöl bölgelerde keşfedilmiş, III. binyıla tarihlenen ve yalnızca birkaç kuşak boyunca iskân edilmiş başka sitler,

belki de, aynı topluluk içindeki göçebe ve yerleşiklerin yaşam tarzları arasındaki sarkaç hareketine tanıklık etmektedir: Yerleşik kurumların zayıflaması ve dolayısıyla geleneksel tarım üretiminin gerilemesi ile iz bırakmış olan kentlerin büyük bunalım dönemleri –muhtemelen bu dönemde ortaya çıkmış olan bunalım gibi– sırasında bozkırda beliren bu yeni merkezlerin, ikibiçimli toplumlara özgü dengeye artık güvenemeyen ve bu durumda tarımsal besinlere olan gereksinimlerini kendileri karşılamak zorunda kalan göçebe toplulukların kısmi yerleşikleşme süreci sonunda ortaya çıkmış olabilecekleri vurgulanmıştır.

I. binyılda Arami topluluklarının tüm Yakındoğu'ya yayılmasını açıklamak için yapılan çalışmalarda Amurrular üzerine yapılan araştırmalardan yararlanılmıştır. Kimi yazarlar, Amurruları sosyolojik ve hatta etnik açıdan bir çeşit "Ön-Arami" olarak görmeyi bile önerdiler: Kentleşmiş yerel toplumlardan bağlarını koparmış ve denetim altında tutulması güç olabilen hareketleri "istila" yanılsaması veren bu yeni gruplar ikibiçimli toplumların bir iç evriminin ürünleri olabilirdi.

Yine aynı binyılda, koyun yetiştiriciliğine dayalı çobanıl yarı göçebelik henüz sürmekteyken, su noktalarından gitgide daha uzaklara yolculuğu sağlayan (tek hörgüçlü) devenin ortaya çıkışıyla bu yarı göçebelik bazı yönlerden değişim geçirdi. Yük hayvanı olarak bazı önemli meziyetlerinin olması, devenin, özellikle Arap kökenli topluluklarda gelişecek ve doruk noktasına Nebati ticaret güzergâhlarının oluşturulmasıyla ulaşacak olan ticaret ve kervan etkinliklerinde kullanılmasına olanak sağladı. Göçebelik ve yarı göçebeliğin bu değişik yönleri ortadan kaybolma sürecinde olsa da günümüzde hâlâ görülmektedir.

GÖÇEBE-YERLEŞİK REKABETİ

III. Tiglat-Pileser yazıtı:
"Arapların kraliçesi Samsi'ye gelince, Sakurri Dağı'nda 94.000'ini (insanlarından) yendim. 1000 kişi, 30.000 deve, 20.000 sığır (...), 5000 (kap) her cins baharat, tanrılarının tahtları, tanrıçasının silah ve simgeleri ve (onun) mallarını elime geçirdim. Ve o, hayatını kurtarmak için bir yaban eşeği gibi çorak bir yere, bir çöle kaçtı. Geri kalan mallarını, ordugâhın içindeki insanlarını koruyan çadırları da ateşe verdim (...) (Atalarımın) hiçbirinin tanımadığı batan güneş ülkeleri sınırında uzaklarda oturan Masa, Tema, Saba, Hayappa, Badanu, Hatte, İdibailu (...) kabileleri ünümü ve kahramanca başarılarımı duydular ve efendileri olmamı istediler." (H. Tadmor, *The Inscription of Tiglath-Pileser III King of Assyria*, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Kudüs, s. 142-143, 178-179)
Krallar Kitabı'nda İşaya, Babil'in, genellikle yağmaladıkları kentlere yerleşen göçebelerin bile gelip yerleşmeyecekleri derecede yıkılacağı kehanetinde bulunur: *"Krallıkların en görkemlisi, Kaldelilerin kibirli süsü Babil, Sodom ve Gomore Tanrı tarafından nasıl yıkıldıysa, o da öyle yıkılacak. Orada bir daha kimse yaşamayacak, kuşaklar boyu kimse oturmayacak. Orada artık Arap çadır kurmayacak ve çobanlar sürülerini dinlendirmeyecek. Orada, yabani kediler barınacak ve evlerini gece kuşları dolduracak."* (İşaya 13, 19-20, E. Dhorme çevirisi, *Bible* I, Bibliothèque de la Pléaide, Paris, 1956)

Bozkırda Yaşam

Çevre koşullarından kaynaklanan düşmanca ortam bozkırda sürekli bir ikameti çetin kılmaktaydı. Olabildiğince hızlı bir şekilde içinden geçilmek istenen bozkır alanlarını, bazıları ırmak ağı boyunca uzanan ve çok daha sık kullanılan yollara göre tali güzergâhlar oluşturan yollar katetmekteydi. Asurlu

tüccarlar tarafından "dar yol" diye de adlandırılan "bozkır yolu" en kestirme yolu kullanmak, ya da başkaları tarafından fark edilmeden gizli bir şekilde seyahat etmek isteyen yolcular tarafından yeğlenirdi. Ne var ki bu alanların içinden geçişin bazı sakıncaları bulunmaktaydı. Kötü hava koşullarının özellikle tehlikeli kıldığı arazi yapısı çok yüklü konvoyların bu alanlardan geçişine en büyük engeli oluşturmaktaydı. Mari kentine doğru yola çıkan bir vasalı krala: "Hava kötü, yükümüz nedeniyle bozkır boyunca uzanan yoldan gitmememiz gerek. Kentlerin topraklarından gidelim" diye yazmaktaydı. Dahası, ikmalindeki güçlükler nedeniyle konvoyun yol boyu yetecek miktarda yiyeceği yanında taşıması gerekiyordu. Ayrıca bozkırda yer yer su bulmakta bir sorundu. Askeri birlikler gibi büyük grupların bozkır alanlarından geçmesi söz konusu olduğunda su sorunu önemli boyutlara ulaşmaktaydı. Mari kral sarayında bulunan başka bir mektupta, Kral Şamşi-Adad, Katna'ya yardım için 20.000 askerini çölden geçen kestirme yollardan göndermeden önce, oğluna defalarca bölgenin su kaynaklarıyla ilgili sorular yöneltmişti: "Orduların gereksinimini karşılayacak miktarda su var mıdır? Yola çıkacak birlikler kalabalıktır: 20.000 adam, eşekleri ve erzaklarıyla (...) yola çıkacaktır. Su yetecek midir?" Aynı kaygı bir iç organ falı derlemesinde kayda geçmiş bulunan bir kehanette de ortaya çıkmaktadır: "Eğer dalak kırmızı yeniklerle doluysa ordu bozkırda susuzluk çekecektir."

Bununla birlikte, yazılı belgelerde bu bozkır alanlarında bazı sürekli yerleşim birimlerinin bulunduğundan söz edilmektedir. Bozkırda, strateji ve prestije bağlı nedenlerle olduğu kadar muhtemelen ekonomik nedenlerle de kentler kurulmuştur. Bunlardan biri, IV. Şalmanezer ile III. Tiglat-Pileser'in hükümdarlık dönemlerinde saray münadisi olarak görev yapmış olan Bel-harran-beli-usur tarafından Musul'un güneydoğusuna kurulmuş olan kenttir. Bu kuruluşun öyküsü Asurlu yüksek görevlinin tanrıların simgeleri önünde tasvir edildiği bir stel üzerinde yer almaktadır. Yüksek görevli, steldeki yazıtta tanrıların "kesin evet"ini aldıktan sonra kentin inşasını "çölün ve bozkırın içinde" gerçek-

leştirdiğini açıklamaktadır. İnsanları bu denli düşmanca bir ortama yerleştirmeye özendirmek için kent oturanları vergi ve angaryalardan bağışık tutulmuşlardı.

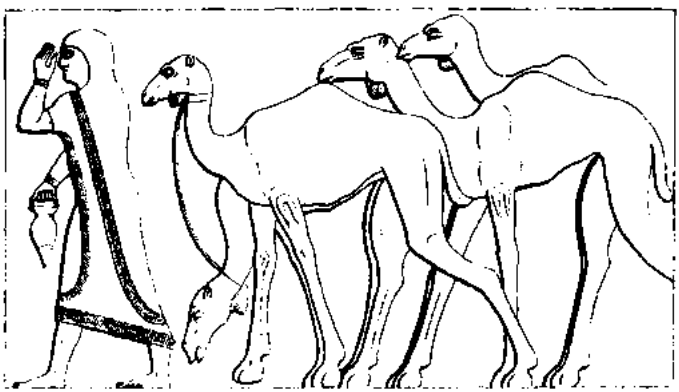
Metinlerden edinilen genel izlenim bozkırın en başta yabanıl hayvanların barınağı olarak algılanmış olduğudur. Asur kralları bu av topraklarını baştan aşağı dolaşmış ve avcılık başarılarını anlatmışlardır. *Destan,* kendisine sonsuz yaşamın gizini açıklayacağını düşündüğü Utanapiştim'in yanına varmak için bozkırdan geçen kahraman Gılgamış'tan "etleriyle beslenmek için ayı, sırtlan, arslan, pars, kaplan, alageyik ve dağ keçisi gibi yabanıl hayvan sürülerini öldürdü" diye söz etmektedir. Sonraları Gılgamış'ın dostu olacak Enkidu ile bozkırda hayvanlar arasında yaşarken karşılaşan ilk insan da bir avcıydı.

Bozkırda yaşayan insanın tasviri de Enkidu'yu "tüylü, vücudunun her yeri kılla kaplı" dış görünümü ve beslenme biçimiyle hayvana yakın bulan *Destan*'da bulunmaktadır: "Enkidu ilkbaharda ot yer, yabanıl hayvanların memelerinden süt emme alışkanlığı vardır (...) Önüne ekmek konulduğu zaman gözlerini kırpıştırarak bakmakta ve ekmeği incelemektedir. O, Enkidu, ekmeğin yemek için olduğunu bilmediği gibi biranın da ne işe yaradığını bilmemektedir."

Yukarıdaki tasviri III. Ur döneminde (2100-2000) yazılmış mitolojik bir öyküde göçebe Martu toplulukları üzerine anlatılanlarla karşılaştırmak mümkündür. Bu göçebeler için çizilen ve bozkır yaşamının bazı yönlerini çağrıştıran bu son derece olumsuz tabloda özellikle "rüzgâra ve yağmura açık çadırda" oturmalarının konforsuzluğu vurgulanırken öldükten sonra bir meskenlerinin olmayışı da açıkça kınanmaktadır: Göçebe bu mitolojik öyküde "tüm ömrü boyunca bir evi olmayan, ölünce de toprağa gömülmeyen" birisi olarak tanımlanmaktadır. Mantar arayışı peşinde dağı kazarak beslenen kazıcı hayvanlara benzetilen bu göçebelerin belirgin özelliği "pişirilmemiş et yemeleridir."

Bununla birlikte, bozkır yaşantısıyla ilgili bu görüş, kent yaşantısına ters düşen savaşçıların yaşam tarzı söz konusu olduğunda değişebilmektedir. IX. yüzyılın ilk yarısında ya-

zılmış olan Erra mitosunda genç savaşçı, yaşlıların, çocukların ve kadınların tersine, evini terk etmekten çekinmeyen biri olarak tanıtılmaktadır. Aile ocağının dışında geçirdiği konforsuz yaşam tarzı ve ilkel beslenme biçimi onu zorluklara göğüs germeye hazır bir ortama hazırlamaktadır: "Ne kadar güçlü olursa olsun, evinde kalan bozkırı dolaşandan nasıl daha güçlü olabilir? Ne kadar beğenilirse beğenilsin, kent besinleri savaş meydanındaki bir peksimetin, ılık bira da bir tulum suyunun yerini tutamaz. Taraçalı saray bir çoban barınağından değerli değildir." Göçebelerin yaşam tarzıyla ilgili bu anlayış epey önceki bir döneme ait Mari sarayı belgelerinde, bir göçebe şefinin sadece "yemek yemek, içmek ve uyumak (...) oturup yatmak" ile ilgilendiği, dolayısıyla da "evde hareket etmeden oturmaması" gereken bir eylem adamı olmadığı için sitem ettiği "kardeşine" yönelttiği sözlerde de bulunmaktadır.

Figür 34: Ganimet olarak alınmış kadınla tek hörgüçlü develer, Kalhu kabartması, VIII. yüzyıl

Kentleşme

Kentlerde nüfus yoğunlaşması ya da kentleşme yeni bir olgu değildir. İlk belirtileri IV. binyıl sonunda ortaya çıkan bu olgunun evrimini takip etmek kolay değildir çünkü ken-

tin tanımı üzerinde hiç kimse anlaşamamaktadır. Bununla birlikte, kentle ilgili etimolojik düşüncelerin ve hatta, çoğu kez gerçek payı da içeren, nükteli yanıtların ("Kent, sakinlerinin kendilerini oranın kentlisi diye öne sürdükleri yerdir") ötesinde neyin söz konusu olduğu kolayca algılanmaktadır. Kent, kimileri bazen "kentte" otursalar da sadece köylüleri değil, daha çok toprağı işlemeyen ve başka kaynaklardan geçinen insanları da barındırır. Kentselin kırsalla karşıt olması gibi kent de köyün karşıtıdır. Kent, içindeki insan yoğunluğunun sağa sola koşturduğu, mal ve fikir alışverişinde bulunduğu ve gıda maddeleri dışında bir şeyler ürettiği yapay bir mekândır. Tarihöncesinin kronolojik uçsuz bucaksızlığı yanında kent daha dünün olayıdır. Tarım ve hayvancılığın ilk izleri XII-X. binyıllara kadar inse de kentin ortaya çıkışını IV. binyıl sonuna yerleştirmek konusunda genel bir uzlaşma vardır.

Yazı işaretleri ortaya çıktığı sırada, kentsel yaşam tarzının doğumuna eşlik ettikleri düşünülen birtakım yeni olguların ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Bu yeni olguların yorumlanması kolay değildir. Arkeologlar, kazılar sırasında çeşitli tortularla kaplanmış objeleri toprak altından çıkararak edindiği bilgiler ışığında IV. binyılın sonunda ortaya çıkan yeni bir toplumsal çeşitlilik saptamıştır. Köylülerin yanında, zanaatçılar, yazıcılar ve bilginler, din adamları ve ozanlar ortaya çıkmış, kent doğmuştur. Kent yüzölçümüyle tanımlanmaz: Köy, çok büyük bile olsa, sadece köylüleri barındırıyorsa bir köy olarak kalır. Kent yaşam biçiminin özelliği ise, tam tersine, kent içinde oturanların çeşitliliğidir.

Bu yenilik, 3300 dolaylarında soyut resimlerden oluşan bir yazının ilk izlerinin görüldüğü Aşağı Mezopotamya'da iyi gözlemlenmiştir. Birkaç yüzyıl içerisinde, neolitik zamanların şematik putlarının yerini doğalcı insanbiçimli figürler almış ve buluntularda diğer figürlerden daha önemli ve taşıdıkları simgelerle "kent şefleri" olarak tanımlanan kişiler belirmiştir. Bu döneme ait kalıntılarda, gerçek mimarlar tarafından tasarlanmış çok süslü geniş yapıların yanı sıra çok homojen maddi buluntular ortaya çıkarılmıştır. Değişik

insan gruplarının aynı yerde yoğunlaşmasının sonucu olan bu karmaşık olay uzun süre "kent devrimi" diye adlandırılmıştır. Bu niteleme bu dönüşümde kentin ortaya çıkışının ne derece önemli bir yer tuttuğunu vurgulamaktadır.

"Kentleşme"nin, başka bir olguyla, "kentçilik" yani aynı mekâna ulaşım yolları ağı göz önünde tutularak derli toplu bir biçimde anıt ve ev dikme sanatıyla beraber ortaya çıkıp çıkmadığı süratle sorgulandı. Bu soruya nasıl yanıt vermek gerekmektedir? Toplumsal bir olgu olmasının yanı sıra kent, her şeyden önce maddi bir biçimdir. Arkeolog dikkatini, meydana çıkardığı eski kentin ilk halini kestirmeye olanak sağlayan plana (ya da plan parçalarına) vermek zorundadır. "Kendi kendine oluşan ya da yaratılan bir kentten hangisi söz konusu olursa olsun, planının çizimi, özellikle de sokaklarının güzergâhı, kesinlikle rastlantısal değildir. Kent, birinci durumda bilinçsizce, ikincisindeyse bilinçli olarak ve açıkça belli kurallara uyularak oluşturulmuştur. Planın her zaman yaratıcı bir öğesi vardır."[11] Öyleyse, morfolojik çözümleme toplumsal yorumlara ulaşmak için çok önemlidir ancak aşırı sonuçlara götürmemelidir.

Kent, etimolojisine uygun olarak, genellikle uygarlıkla ilişkilendirilmiştir. İnsan sadece "uygar" olursa mı vardır? Bu görüş açısına göre kent neredeyse insanlaşma sürecinde bir aşama olmaktadır! Arkeologlar, kentlerin ortaya çıkışının devletin ve daha üstün bir toplumsal oluşumun ortaya çıkmasında bir rol oynayıp oynamadığını sık sık sorgulamışlardır. Bu görüşlerin hiçbiri çok sağlam uslamlamalara dayanmamaktadır. Maddi kalıntılarla karşı karşıya kalındığında, kentin önce, tek elle tutulur perspektif olan kentçilik açısından incelenmesi gerekir. Toplumsal çözümlemeye geçmeden önce, morfolojik özellikler, yani ev ve sokakların konuşlanması, surların varlığı, "kamu yapıları"nın yerleri kesin olarak belirlenmiş olmalıdır.

Bu amaca ulaşmak için, elimizde planlar bulunması gerekmektedir. Oysa, söz konusu dönem gerek hâlâ tarihöncesine ait IV. binyılın en sonu (Uruk dönemi) olsun gerekse de

[11] Pierre Lavedan, *Géographie des villes*, Paris, Gallimard, 1936, s. 55

metinlerin aydınlığa kavuşturduğu III., II., I. binyıllar olsun, sorun hep aynıdır. Elde sadece sınırlı bir kazı, kötü tarihlenmiş ya da değişik dönemlere ait yıkıntıları yan yana getiren rölöveler olunca ne yapılabilir? Prehistorik araştırma örneklemelerle yetinip numunelerle beslenebilir ama kent incelemesi için bir mahalle parçası, bir sokağın dörtte biri ya da bir evin yarısı yeterli olamaz. Başka bir ölçekte düşünmek gerekmektedir. Oysa, Yakındoğu'nun antik kentlerinin büyük bölümü küçük ölçekli ve bir Batı ortaçağ kentiyle (Irak'ın kuzeyinde, Fırat kıyısındaki Haradum'un bir kenarı 115 metredir) karşılaştırılabilir büyüklükte olmakla birlikte bir kısmı da büyük ölçeklidir: Larsa 190 hektar, Ninova 775 hektar, Babil ise 975 hektar üzerine yayılmıştır; Paris ise 568 hektara ancak IV. Henri döneminde ulaşmıştır. Ayrıca, Yakındoğu kentlerinin ömürleri genellikle uzun sürmüştür. Şam gibi Kudüs de bugün üç bin yaşındadır.

Doğu'nun modern kentleri çoğu zaman eski kentlerin üzerini kapatmakta ve bu durum kazıları güçleştirmektedir. Terk edilmiş olan sitler ise tüm dönemlere ait üst üste birikmiş yıkıntılardan oluşan çok büyük yığınlardır. Bu koşullarda, buralarda kentçiliğin gelişimi gerçekten incelenebilir mi? Antik bir kenti kazmak olmayacak duaya amin demektir. III. binyılın ilk yüzyıllarında doğan ve XIII. yüzyılda hâlâ ayakta olan Mari'de otuza yakın kazı döneminde 110 hektarın 8 hektarı, yani toplamın on beşte biri kazılmıştır. MÖ 1185 yılında şiddetli bir şekilde yıkılmış ve kalıntıları yüzeye yakın olan Ugarit kentinin büyük bir bölümünü toprak altından çıkarmayı deneyen Claude Schaeffer, bu işe iki savaş arasında 1929'da girişmişti ama 1978'de ören yerinin ancak altıda biri, üstelik de üstünkörü biçimde kazılmıştı. Bilgilerimizin çoğunu sadece kent parçaları oluşturmakta olup elimizde hemen hemen hiç artzamanlı plan bulunmamaktadır.

Kazılarda zaman zaman havadan fotograf çekimlerine başvurulduysa da siyasal koşullar bu yöntemi sık sık kösteklemiştir. Uydudan çekilen fotograflara gelince, askeri kısıtlamalar bu fotoğrafların yeterli kesinlik düzeyine ulaşmasını engellemiştir. "Yüzey toplamalarıyla" birlikte bir balon

ya da uçurtmadan alçak irtifada çekilmiş fotoğraflar ise düş kırıcı sonuçlar vermiştir. İzah edilemeyen bir yoğunluğun ya da görünmesiyle ortadan kaybolması bir olan bir çizginin ne olduğunu anlayabilmek için "kontrol kazıları"na başvurulması zorunlu olmaktadır. Buna karşılık, son dönemlerde, jeofizik araştırma yöntemleri kent kazılarında umut verici ufuklar açmıştır. Jeofizik araştırmalar ile ören yerinin yüzeyindeki manyetik alanın genliği ölçülerek bu genliğin değişimleri incelenmektedir. Toprağın altındaki arkeolojik kalıntılar anlamlı değişimlere yol açar. Ancak yine de, çalışmanın mümkün olabilecek en düz yüzeyde ve aynı kronolojik yaştaki yüzeye yakın katmanlarda yapılması gerekmektedir. Orta Suriye'de al-Rawda'da olduğu gibi bazı araştırmalarda dikkat çekici sonuçlar alınmıştır.

Bütün bu güçlüklere rağmen, Yakındoğu kentleşmesinin önemli aşamaları ana hatlarıyla belirlenebilmiştir. Aşağı Mezopotamya'nın, 3500 ile 3000 yılları arasındaki bazı sitleri "ilk kentler" olarak yorumlanabilir. Aralarında en önemlisi Uruk'tur. Günümüzde ıssız olan ve 1912'den beri kazılan bu kocaman harabe yığınından, ilk yazı izleri, gerçekçi insanbiçimli figürler ve aslında büyük toplantı odaları olmalarına rağmen kazıcıların pek de bir aceleyle "tapınaklar" diye yorumlamış olduğu çok büyük ve çok süslü yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu kentin önemi bölgenin tamamında etkili olan homojen bir maddi kültürün mevcudiyetiyle artmaktadır: Neredeyse sınai bir biçimde üretilmiş çanak çömlekler, belirli bir üslupla yapılmış mühürler, yazı işaretleriyle kaplı arkaik tabletler, günümüzde biraz da gelişigüzel bir şekilde "rahip-kral" diye nitelenen "kent başkanı"nı yücelten taş vazo, stel ve yontulardan oluşan ikonografik bir repertuvarın yanı sıra kaba inşaat, duvar dekorları gibi çok yeni mimari ilkeler.

Ancak ne yazık ki, dar anlamda kentçiliğin, yani yapı örtüsünün ulaşım yolları ağına ve sitin "dış kabuğuna" göre düzenlenmesini belirleyen ilkelerin incelenmesi çok üstünkörü kalmıştır. Uruk çok büyüktü. Arkeologlar, bu derece geniş bir yüzeyi araştıramayacakları için, kazılar büyük yapılara yo-

ğunlaşmıştı. Uruk kültürünün etkisi kuzeyde uzaklara, Orta Suriye ve Türkiye'ye kadar yayılmıştır. Bu yayılma kentleşme sürecinin temel unsurlarından biri olduğu kadar bu sürecin doğal sonuçlarından da biridir. Çeyrek yüzyıl önce, Suriye'de Fırat kıyısındaki Habuba Kabira'da, eponim sitten 900 km uzakta, bir "Uruk" siti ortaya çıkarıldı. Küçük ölçeği ve hemen yüzeyin altında bulunan kalıntılarının erişilebilirliği, bu sitin bir baraj gölünün sularının altına gömülmesinden önce hızla araştırılmasına olanak sağladı.

Kentleşmenin şafağında, Habuba Kabira ile başka bir sorun ortaya çıkmaktadır: Her kent tanımı itibarıyla, "yeni kent" değil midir? Kent niteliği kuşku götürmeyen Habuba Kabira, gerçekten de, daha eski bir köyün yavaş yavaş gelişmesi sonucu ortaya çıkmamış, boş bir alanda ex nihilo kurulmuş "düzenli" bir oluşumun izlerini taşımaktaydı: Ulaşım yolları ağı ızgara planlıydı, evler adalara dağıtılmıştı ve kentin bütünü geometrik bir plan içerisinde yer alıyordu. Miletos'lu Hippodamos'un miladımızdan en az üç binyıl evvel öncelleri mi vardı? İçinden çıkılması güç bir sorun. "Neyin yeni olduğunu belirtmediği sürece yeni kent deyiminin anlamı muğlaktır: Sit mi (bunlar ex nihilo oluşumlardır) yenidir yoksa plan mı (bunlar planlı kentlerdir)... Birinin yeni olması diğerinin de zorunlu olarak yeni olması sonucunu doğurmaz. Birçok kuruluş belgesinin ardından planlama (arazi bölüştürme ve dağıtımı planları) devreye girmemiştir. Plan kırsal örünün dönüştürülmesiyle yavaş yavaş çizilmiştir (...) Diğer yandan, planlarıyla yeni olan kentler vardır ama bunlar aynı sitteki farklı planlı daha eski yerleşim yerlerinin –ki bunlar önce engebelerinden arındırılıyor ve toprakla dolduruluyordu– yerlerini alabiliyordu."[12]

Öyleyse, en tartışmasız yeni kentler, ex nihilo ve planlı olarak kurulup Haradum'da olduğu gibi en azından belirli bir süre gelişimini plana uygun olarak sürdüren kentlerdir. Bu olgu geç tunç çağında (II. binyılın ikinci yarısı) önemliydi. Bu kentler arasında, XIV. yüzyılda Kral Kurigalzu'nun hanedanının şanını vurgulamak için inşa ettirdiği başkent

[12] Pierre Pinon, kişisel ileti, 1988 yılı mektubu.

Dur-Kurigalzu ile Tukulti-Ninurta'nın (1244-1208) belirli bir olayı, Babillilere karşı kazandığı zaferi anmak için Asur kentinin üç kilometre kuzeyinde kurduğu Kar-Tukulti-Ninurta'yı, I. binyılda ise, Asurlu II. Sargon tarafından VIII. yüzyılda kurulan, ama sadece surları, veliaht prensin ve imparatorluğun önemli kişilerinin sarayları, birkaç tapınak ve devasa bir krallık sarayı inşa edilmiş olan Dur-Şarrukin'i sayabiliriz. Eski Yakındoğu krallarının birçoğu kent kurma ya da onarıp yenileme etkinlikleriyle tanınmıştır.

Bazı kentlerin düzenliliği başka bir soruyu gündeme getiriyor. Bu kentler gerçekten planlanmış mıydı ve bu düzenliliğin amacı neydi? Düzenlilik ile ex nihilo kuruluş arasındaki ilişki sıkça tartışılmıştır. Varlığı hukuki bir belgeyle kanıtlanan (kuruluş belgesi) bir yeni kent ille de düzenli (ya da düzgün) bir kent değildir. Morfolojik düzenlilik kuruluş belgesinden bağımsız olabilmektedir. Titiz bir düzenlilik çoğu zaman bir dikgenlik ve yapı modüllerinin eşitliğini gerektirmektedir. Kent kuruluşlarında kuramsal (yuvarlak ya da kare kent) ve hatta teolojik (Babil'in merkezindeki Marduk Tapınağı) bir modele başvurma gereği olmadan, açıkça ilk iskâncılara eşit pay dağıtımının organizasyonu gözetilmiştir. Bazen yanıltıcı olabilecek düzenlilikleri de vurgulamaktan kaçınmak gerekir. Güney Habuba Kabira varoluşunun başında ızgara planlı ve dikgen bir yeni kent değildi. Buna karşılık Haradum, başlangıçtan beri düzenli bir kuruluş örnekliyor görünmektedir.

Yakındoğu'nun geometrik biçimli kentleri sık sık gözüpek yorumların konusu olmuştur. Yuvarlak Kuzey Suriye kentleri çok tipiktir. Eski tunç çağında (III. binyıl) Fırat'ın bir kolu olan Habur'un havzasında yuvarlak planlı yerleşim yerlerinin sayısı oldukça fazlaydı (Beydar, al-Rawda, Khuera). Orta Suriye'de eski tunç IV'te kurulmuş 12 hektarlık (istihkâm duvarlarıyla 16 hektar) yuvarlak bir kent olan al-Rawda dairesel bir şemaya göre düzenlenmişti. Ulaşım yolları ağı, birbirleriyle radyal sokaklarla birleşen çember şeklinde ve eşmerkezli sokaklardan oluşmuştu. Burada, genellikle yurt ya da kurgan düşüncesiyle bir tutulan göçebe dünyasının

etkisi aranmıştır. Ama, aslında söz konusu olan, kare biçimindeki Haradum gibi, parselleri basit geometrik işlemlerle kolayca hesaplanabilen ve hatta yere çizilebilen bir bölüşüme uygun bir plan değil midir?

Eski Doğu kentleri sık sık Şam, Halep, Kudüs vb ortaçağ kentleri gibi tahayyül edilmiştir. Her zaman verilen örnek, daracık sokak ve çıkmaz sokakları, yapı örtüsünün gözle görülür düzensizliğiyle günümüzdeki iç içe girmiş evlere ve epey karmaşık bir ulaşım ağına sahip küçük bir Doğu kasabasına benzetilen, II. binyıl başındaki bir Ur mahallesi örneğidir. Oysa başka örnekler de vardır. Larsa'da ortaya çıkarılmış aynı döneme ait bir mahalle başka şemaların da mümkün olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu kentlerin bazı ortak noktaları bulunmaktaydı. Kamusal meydanlar ya da boş alanlar mevcut olmadığı için alışveriş ya da erzak tedarikleri kentin içinde değil, kapılarında yapılırdı. Homojen bir yapı dokusunun arasından sadece bugün "kamusal" diye nitelendirilebileceğimiz birkaç yapı –saraylar, tapınaklar, Mezopotamya'da zigguratlar– sivrilmekteydi. Ayrıca, bu kentlerde ne "pazar yeri" ne de "ambar" dikkati çekmektedir ama boş olarak bulunan bazı yapılar belki de yanlış yorumlanmıştır. Su gereksinimini karşılamak ise kolay olmamış görünmektedir: Kanal ya da ırmak kıyılarındaki kentler dışında, Fırat ve Dicle'den fazla uzak olmayan kentlerde bile, kuyu sistemine (Ugarit), tünellere (Megiddo, Hazor, Kudüs) ya da doğrudan taşımaya başvurmak gerekmişti. Babil gibi Habuba Kabira'da da evler genellikle bitişikti. Çoğu kentin sınırını –bazen epey sıradan da olsa (Habuba Kabira)– genellikle çok düzenli yapılmış bir kale duvarı (Babil) belirliyordu. Bu surun içinden, rolü işlevsel olduğu kadar simgesel de olan ve planı zamanla değişecek olan daracık kapılarla geçiliyordu.

Eski Yakındoğu, I. binyılın ilk yarısında, Herodot'un şaşkınlığına yol açan ve sonu –en ünlü örnekleri Babil ve Ninova olan– megakentlerin oluşmasına varan kentlerin aşırı büyümesine tanık oldu. Megalopolis Babil zamanla aşırılığın simgesi oldu. Ama Babil, üç bin yıldan fazla bir zaman önce başlamış bir devinimin doğal sonucu değil miydi? Ya-

kındoğu, bu uzun zaman boyunca, tahkim edilmiş küçük kasabadan aşırı gelişmiş megakente kadar hemen hemen bütün modelleri üretmiştir. Kentçilik, ne Rönesans ne de Helen-Roma döneminde başlamıştır. Izgara plan Miletoslu Hippodamos'un eseri değildir. Gerçekte, kent olgusu, beş bin yıldır insan toplumlarının karakteristik özelliği olagelmiştir. Dünyanın kentleşmesi Doğu'da başlamıştır ve kentlerin doğuşu belki de Yakındoğu'nun dünyaya katkıda bulunduğu en köktenci yeniliktir.

Habuba Kabira

Yıkıntıları toprak yüzeyine çok yakın olduğu için bazı sektörleri hızla ortaya çıkarılan (yüzölçümünün yaklaşık %10'u), Uruk dönemine ait (IV. binyılın sonu) ve bir daha hiç iskân edilmemiş küçük bir kentin kalıntıları Orta Suriye'de Fırat kıyısında bulgulanmıştır. Sokakları, evleri ve büyük yapıları tanımlanan, surlarla çevrili 22 hektarlık bir alana yayılan bu küçük kentte bulunan arkeolojik unsurlar (seramik, taş oymacılığı, mühürler, tabletler) 900 km güneydeki büyük Uruk'takilerle aynıydı. Kasaba, boş bir alan üzerine 3500-3300 civarında kurulmuş ve en fazla yüz elli yıl ayakta kalmıştı. R. Vallet'nin çözümlemelerine göre altı hektarı kaplayan ilk yerleşim yeri ırmak boyunca uzanan ince bir şerit üzerindeydi. Kent, ikinci bir evrede, içindeki evler gibi pişmemiş tuğladan inşa edilmiş, düz ve düzenli bir surla çevrilmişti. Üç metre kalınlığındaki bu sur, her 13,5 metrede bir burç ile berkitilmişti ve batı yönünde iki kapıyla dışarı açılıyordu. Kent, o sırada yaklaşık 10 hektarlık bir alan kaplamaktaydı. Azami genişlemesine ise (22 ha) güneye doğru yayılarak ulaşmıştır.

Surların içinde, bir avlunun etrafına dağılmış unsurlardan oluşan yirmiye yakın büyük boyutlu ev (ortalama 400 m^2) ortaya çıkarıldı. Bu evler, daha önceki dönemlerin köy evlerinin tersine kendi içlerine kapalı birimler olup ulaşımları yoğun bir sokak ağıyla sağlanıyordu. Birinci evrede yol güzergâhı kıvrıntılıydı, ulaşım ağı hiyerarşik olarak düzenlenmemişti. İkinci evrede ise yol ağı, ana ulaşım hatları (yaklaşık 5 metre

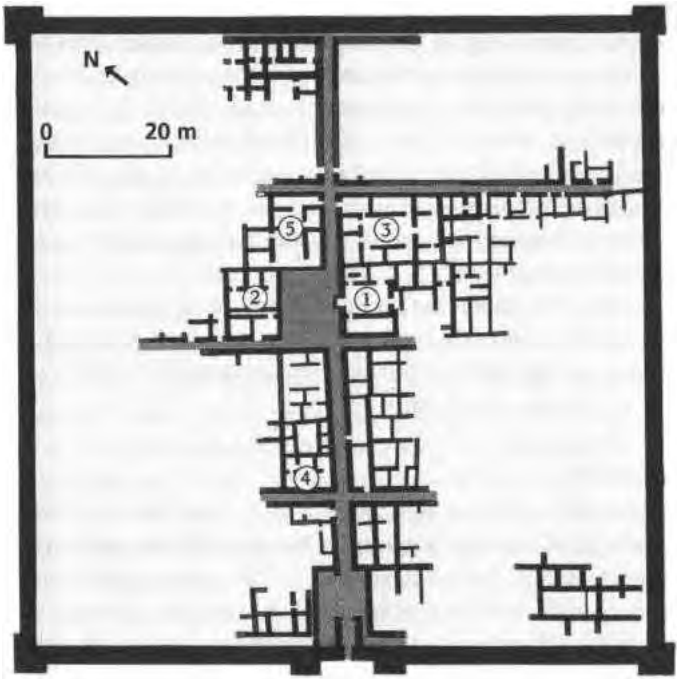
genişliğinde üç büyük sokak) ve dar sokaklar olarak düzenlenmişti. Yeni sokak ve parseller, başlangıç planına sonradan eklenen ve mahallelerin sınırlarını belirleyen düzgün bir örüye göre dağıtılmıştı. Güney mahallesindeki duvarları nişlerle süslenmiş üç büyük yapının, kent başkanının ikametgâhı ile önemli ailelerin şeflerini ağırladığı salonlar olduğu düşünülmektedir. Sıradan evlerle birlikte ortaya çıkarılan bu büyük yapılar bir kentin en önemli özelliklerinden biri olan toplumsal hiyerarşinin varlığını vurgulamaktadır.

Küçük boyutuna karşın (Habuba Kabira varlığının son evresinde bin beş yüz kişiden fazlasını bir araya toplamamış olmalı), bu yerleşim yeri, sözcüğün tam anlamıyla bir kentin bilinen en eski örneğidir.

Haradum

Günümüzün Khirbet ed-Diniye'si olan Irak'taki bu küçük kasaba, Fırat'ın doğu yakasında, Mari'nin 50 km aşağısında konuşlanmıştır. Son yıllarda, bir göl barajının suyla doldurulmasından önce kazılmış olan kent, mahallinde bulunan seramik ve metinlere göre 1775 dolaylarından 1630 dolaylarına kadar az bir süre yaşamıştır. Kent kuruluşunda Mari Krallığı'na bağlıydı, ancak Mari'nin 1760'ta Babilli Hammurabi tarafından ele geçirilmesinden sonra, Haradum bölgesi bir Babil eyaleti olmuştu.

Kazı, kentin Hammurabi dönemindeki, 1760 ile yaklaşık yıkılış tarihi 1630 arasındaki planını açığa çıkardı. Kent yıkımdan sonra terk edilmiş olduğu için başlangıç planı bozulmamış olarak kalmıştır. Doğrudan Eski Babil döneminde yaratılmış plandan türeyen ve aşırı düzenliliğiyle dikkati çeken bu plan tamamen ızgara biçimindeydi. Kent, kenarı 115 metre, kalınlığı da üç metre olan ve güneybatı tarafında çok dar tek bir kapı açılmış olan kare planlı bir kale duvarıyla sınırlanmıştı. Bu kapıdan, iki metre genişliğinde bir ana sokakla eski Yakındoğu'da son derece ender rastlanan küçük bir merkezi meydana ulaşılıyordu. Bu ana sokak, kenti güneydoğu kuzeybatı yönünde, her biri on mimari birimden oluşmuş sekiz mahalleye bölen beş dar sokak tarafından dik

Figür 35: Haradum kazıları planı, XVIII-XVII. yüzyıllar 1) Tapınak; 2) Belediye başkanının evi; 3) Yaşput-Addu'nun evi; 4) Yasim-Addu'nun evi; 5) Riş-Şamaş'ın evi

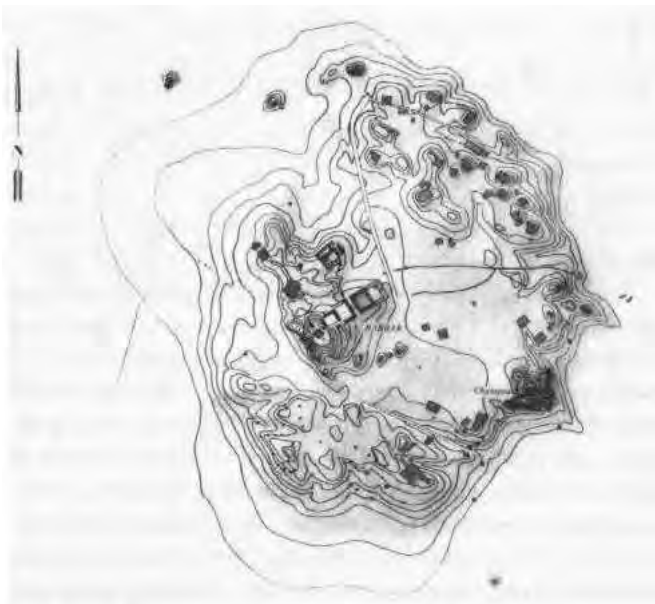
açıyla kesilmişti. Merkezi meydandaki iki büyük yapının, içlerinde bulunan çiviyazılı tabletler sayesinde bir tapınak ve kent başkanının konutu oldukları anlaşılmıştır. Ana sokak boyunca zengin tüccarların evleri yükseliyordu.

Yol ağının düzenliliği dikkat çekicidir. Karşımızda, daha kuruluş aşamasında basit bir geometrik şemaya göre düzenlenmiş ex nihilo yaratılmış bir kent bulunmaktadır. Şaduppum (Irak'ta günümüz Bağdat'ındaki Tell Harmal) gibi aynı dönemin başka kentleri daha az belirgin bir düzenlilik ve daha uzun bir tarih sergilemektedir. Şaduppum'da daha çok tarihinin belirli bir anında eski yerleşim yerinin yeniden biçimlendirilmesi söz konusuyken Haradum daha kuruluşun-

da titiz bir şekilde düzenlenmişti. Ama Fırat'ın su taşkınları Kral Ammi-Saduka'nın hükümdarlığı döneminde (yaklaşık 1665-1630) kentin kısa sürede hakkından gelmiştir.

Larsa

Bu kent eski Yakındoğu kentçilik araştırmalarının içerdiği zorluklara iyi bir örnektir. Güney Irak çölündeki geniş ören yeri 190 hektar kaplamaktadır. 1933'te ilk arkeolojik misyon yağmalamaları durdurmak amacıyla buraya yerleştiği zaman, başkanı André Parrot bu yerle ilgili olarak metinlerde yazılanlardan fazlasını bilmiyordu. III. binyılda, Sümer döneminde de muhtemelen büyük bir kent olan Larsa, daha sonra Amurrulu kral Rim-Sin'in hükümdarlığında (1822-1763) büyük bir krallığın başkenti oldu. 1763'te uzun bir kuşatmanın ardından Hammurabi tarafından ele geçirilişi, bağımsızlığının sonu olmuşsa da muhtemelen İndus kıyıları ile Basra Körfezi'nden uzak olmayan çok güneydeki ko-

Figür 36: Larsa genel planı

numundan yararlandığı için daha uzun yüzyıllar yaşayacak olan kentin sonunu getirmemiştir.

Günümüzdeki yıkıntıların geniş yüzeyinde, Parrot'un tarihlendiremeden ortaya çıkardığı anıtsal bir kapı dışında, belirgin hiçbir yapı arkeologların dikkatini çekmedi. Rastlantı eseri kazılan birkaç hendekten çıkarılan tarihöncesine ait çömlek parçalarıyla çok geç dönemlere ait pişmiş topraktan küçük levhalar sitin çok uzun süre varlığını sürdürdüğünü ortaya koydu. Sit, uzun süreden beri doğal ortamından koparılmış binlerce çiviyazılı metni piyasaya süren gizli kazılardan zarar görmüştü. Geriye, önemli yapıları ortaya çıkarmak umuduyla sitin en yüksek noktalarını (bitişik ovadan 22 metre yüksekte) kazmak kalmıştı. Bu da 1953-1976 arasında, siyasal sorunlar ve İkinci Dünya Savaşı'ndan dolayı sık sık yarıda kesilen birkaç misyon (Parrot, Margueron, Huot misyonları) sırasında yapıldı. Böylece, bir krallık sarayı ile Güneş tanrı Şamaş'a adanmış bir tapınağın ilk duvarları ortaya çıkarıldı.

Askeri gizlilikten dolayı havadan fotograf çekilememesi nedeniyle, ören yerinin planının daha iyi bir görünümünün elde edilmesi için turistik kartpostal basımı amacıyla uçaktan çekilmiş birkaç slaytın 1970 yıllarında rastlantısal bir şekilde keşfini beklemek gerekecekti. Bu fotoğrafların sabırlı yüzey gözlemleri ışığında değerlendirilmesi, sonunda 1985'te Larsa'nın kent yapısının, gözlemlenen yapıların kesin tarihlendirmesi olmadan, üstünkörü bir planının hazırlanmasına olanak verdi.

İşte o zaman, dinsel alanın olağanüstü genişliğinin (Şamaş Tapınağı ile zigguratın uzunluğu 227 metreydi) farkına varıldı. Bu alandan çok uzakta olmayan büyük bir meydanda muhtemelen yapımı yarıda kalmış bir kral sarayı (Nur-Adad Sarayı) bulundu. Çok büyük konutların ve muhtemelen başka kral saraylarının (özelikle Rim-Sin'in sarayı) yerleri belirlendi. Merkezde, bir yığın sıkışık düzende küçük ev bulundu. Çevrede ise zengin tüccarların büyük evleri geniş alanlara birbirlerinden uzak olarak dağılmıştı. Plandaki birkaç kalın çizgi sokak ve kanal güzergâhlarını gösteriyordu. Varlığını metinlerden bildiğimiz surlar ise hemen hemen hiç iz bırakmamıştır: Bu

surlar yıkılmış mıydı yoksa daha büyük bir olasılıkla kentin bugün bulunduğu yerdeki çölün yoğun erozyonuyla yok olup gitmiş miydi? Kentin dışında geniş nekropoller uzanıyordu. 1990 olaylarının değerlendirilmesini yarıda kestiği bu sonuçlar sadece bir başlangıçtır. Bugün bu sitte artık jeofizik araştırmaya başvurmak gerekmektedir. Ne yazık ki, Irak dramı, arkeologların, yeniden yoğun bir gizli yağmalamaya maruz kalan sit yerine geri dönüşüne olanak vermemektedir.

Al-Rawda

Kuzey Suriye'nin, III. binyıldan kalma ve genellikle Almanca *Kranzhügel* ("yarım çember biçiminde tepeler") sözcüğüyle adlandırılan yuvarlak kentlerinin ortak bir özelliği vardır: Planlarının çember biçiminde olması. Gerçekten de bu kentler yapıların toplu halde bulunduğu yuvarlak biçimli,

Figür 37: III. binyıl sonunda kurulmuş, 12 hektarlık bir alan (surlarla 16 ha) kaplayan, çember biçimli kent al-Rawda'nın S. Gondet'nin jeomanyetik araştırması sonucunda ortaya çıkan radyo-eşmerkezli planı

tahkim edilmiş merkezi bir höyüğe sahiptiler. Höyüğün etrafında, yapılaşmamış bir alan, genel olarak bir sur olduğu düşünülen ve birçok açıklık içeren bir duvar ile bazen bir savunma hendeği bulunurdu. Bu tip yıkıntılar, Habur'un doğusundaki Beydar ya da Cebel Abdülaziz'in güneyindeki Malhat ed-Dharu gibi birkaç istisna dışında, genellikle Cebel Abdül-Aziz'in kuzeyinde, Balih ile Habur ırmakları arasındaki bozkır alanda bulgulanmıştır. Orta Suriye'deki al-Rawda bu istisnalardan biridir

Tunç çağının yeni kentlerinin en eskilerinden biri olan al-Rawda çift sur ve çift hendekten oluşan bir savunma sistemiyle çevriliydi. Evler, yerleşim yerinin etrafını çeviren daire şeklindeki kale duvarının sınırları içinde bitişik düzende yoğunlaşmıştı. Plan, dairesel, eşmerkezli ve radyal bir şemaya göre düzenlenmişti. Çember biçimli sokaklar radyal sokaklarla birbirlerine bağlanıyordu. Kazıcılar, surların arasında birçok kent kapısı buldular. Bu çok özgün plana Tell Khuera ve Orta Suriye'de Homs bölgesinin başka sitlerinde de rastlanmaktadır.

Düzenlenmiş kentlerin tamamında olduğu gibi, al-Rawda'nın planını da muhtemelen, iskâncıların kendilerine merkezi bir otorite tarafından tahsis edilen eşit parsellere yerleşmeleri sırasında ortaya çıkan arazi ölçme ve paylaştırma sorunları zorunlu kılmıştı.

Ugarit

Kuzey Suriye'de Lazkiye'ye 10 km mesafedeki Ras Şamra Höyüğü üzerindeki Ugarit yerleşimi, 1929'dan itibaren düzenli olarak kazılmıştır. Aynı adı taşıyan bir krallığın başkenti olan Ugarit, daha çok geç tunç çağına ulaşmış durumuyla bilinmektedir. Dönem (XIV-XII. yüzyıllar) kentsel yerleşimlerin büyük gelişme dönemiydi. Bu döneme ait katmanlardan kentin siyasal, kültürel, ekonomik ve dinsel yaşamı üzerine, son derece önemli bir bilgi kaynağı oluşturan ve hâlâ üzerinde çalışılan zengin epigrafik belgeler sağlanmıştır.

Kent, 1190-1185'e doğru, onlarla savaşan Mısır firavunları tarafından "Deniz Halkları" diye adlandırılan halklar tarafın-

dan ele geçirilip yağmalandı ve yakılıp yıkıldı. Bu olay daha sonra sadece çok kısa iskân dönemleri yaşayacak olan, kentin sonu olmuştur. XIV ile XII. yüzyıl başı arasına ait arkeolojik katmanlar birçok mahallenin ve onları oluşturan yapıların etkileyici bir tablosunu ortaya çıkarmıştır. Bu yapılardan özellikle kentin geç tunç dönemi sonundaki varlığının son evresiyle ilgili olanları yüzeye çok yakın ve kolay erişilebilir durumdaydı; bu da buluntuların bolluğunu açıklamaktadır.

Kentin altıda birinin kazılması, XIII ve XI. yüzyıl başı kent planlamasının epey eksiksiz bir tablosunu gözler önüne sermiştir. Bir krallık alanı büyük bir saray ile bazı özel yapıları bir araya topluyordu. Kuzeyde, gösterişsiz bir akropol üzerinde birkaç tapınak bulunuyordu. Krallık alanının doğusu ile akropolün güneyindeki yoğun bir yerleşim yerini, birçok hektara yayılan ev adalarının sınırlarını belirleyen ve sadece bir metre ile iki buçuk metre arası genişlikte dar sokaklar katediyordu. Evler, çeşitli biçim ve büyüklükte olup (en küçükleri 80 m^2, en büyükleri 800 m^2), mahalleler hiçbir toplumsal ayrım ile belirginleşmiyordu. Büyük lüks evler sıradan evlerle yanyana bulunuyordu ve evlerin çoğunun duvarları bitişikti. Bu büyük evlerin belirli sayıda ortak özellikleri vardı: Bir hol, su ve atıksu kuyularının bulunduğu bir avluya açılıyordu. Gerçek bir aydınlatma ve havalandırma boşluğu olan bu avlu çok loş bir zemin katı ve çeşitli uğraşlar için kullanılabilen düz bir taraçayla kaplı birinci katı, oturma mekânını aydınlatıyordu. Yerleşim yerinde belirgin bir düzenli yol güzergâhı yoktu. Bu dönemin planı birçok yüzyıl önce başlamış ve genel görünüşü kentin yaşamının son yıllarındakininki kadar incelenememiş olan bir kentsel evrimin mirasıdır.

Kentçilik

Yakındoğu antik sitlerinin özelliği olan toprak mimarinin yıkılmasıyla ortaya çıkan ıssız tepeler ve bu ortamda yapılan kazıların özel koşulları ilkçağın ilk kent uygarlığına bağlı kentçiliğin oluşturucu unsurlarını bulup ortaya çıkarmayı

Figür 38: Mari kentinin (yüksekten ve geriden bakılarak çizilmiş) kabataslak görünümü

çözülmesi güç bir sorun haline getirmektedir. Bununla birlikte, belgeler bütününün sistemli bir morfolojik çözümlemesi ile böylesine özel bir coğrafi ortamdaki belirli büyüklükteki bir insan topluluğunun yaşam koşullarının incelenmesi çok spesifik bir kentsel uygulamanın varlığını gözler önüne sermektedir.

Toprak mimariyi dayanıksız kılan en önemli etken coğrafi engellerdi. Bu mimari, Anadolu dağlarından gelip alüvyonlu bir ortam yaratan iki güçlü ırmak, Dicle ile Fırat'ın oluşturduğu Mezopotamya Havzası'nın –ayrıca yüzeye değen geniş toprakaltı su tabakası, bahar taşkınları ve şiddetli yağmurları da eklersek– her karışında mevcut neme karşı aşırı hassastı.

Duvar temellerinden yükselen toprağın suyu ile sokak rampalarından akan ya da sokaklarda biriken su büyük yapıların ömrünü ciddi bir şekilde kısaltarak mimariyi temelinden yok ediyordu. Bu durumda, kentin onlarsız varolamayacağı bu yapıları korumak gerekmekteydi, bunun içinde en akıllıca iş bütün başlangıç koşullarını kökünden değiştirmekti.

Bu amaçla, önce gelecekteki kentin arazisi, tüm yüzeyini kaplayacak şekilde, taşıma toprakla bir iki metre yükseltilerek kentin dolaşım düzeyi hazırlanıyor; merkezi bölüme de

suyun çevreye yumuşak bir eğimle akmasını sağlamak amacıyla hafif bir yükselti veriliyordu.

İkinci olarak, inşaat çalışmaları başlamadan kent çevresine kadar uzanacak sokakların yerleri öngörülüyor ve tespit edilen genişliğe göre bu sokakların yan sınırlarının tüm yol boyunca temelden yükseltilmesiyle ortaya çıkan hacme, sitin temeline inip çevreye akacak yağmur suyunu kolayca emecek bir karışım oluşturan çakıl taşı, çok küçük çanak çömlek parçaları ile küllü ince toprak dolduruluyordu: Söz konusu olan "soğurucu bir dolma yol"du.

Yağmur sularını boşaltma koşullarının öncelikli olmasından dolayı ilk çalışmalar sırasında saptanmış olan kentin biçimi bir iç kanalın varlığına da bağlıydı. Suyun her yöne boşaltılması için örümcek ağı benzeri bir yol ağıyla donatılmış yuvarlak bir biçim en uygun çözüm yoluydu (Tell Beydar). Bir kanal ya da bir ırmak boyunca kurulmuş bir kent için genellikle dikdörtgen bir biçim seçilmesinin nedeniyse uzun kenarlar su yükünü paylaşıp bir tarafta suyu kanala ya da ırmağa boşaltırken, karşı tarafta da ek bir kanal yardımıyla suyu ırmağa götürmenin mümkün olmasıydı (Habuba Kabira). Bir ya da iki kanal yuvarlak bir siti (Larsa) ya da dikdörtgen bir siti (Dur-Şarrukin) boydan boya geçerek kent arazisini, suların toplanıp dışarıya atılması konusunda özerk bir biçimde davranan birçok birime bölmekteydi. Başka çözüm yolları da bulunmaktaydı ama akılda tutulması gereken ilke, bir yandan kent morfolojisinin hidrolojiye uyarlanması gereği, diğer yandan da hiçbir kentin bir fantezi ya da anarşik bir gelişmenin ürünü olmadığıdır.

Kanal, hidrolojik denge sisteminde oynadığı rolün yanı sıra, ırmaklarla birlikte Mezopotamya kent sisteminin gelişmesinin kökeninde olduğu için Mezopotamya kentçilik anlayışının temel bir unsurudur. Gerçekten de su yolu, tekerleğin, dolayısıyla arabaların bilinmediği ve karayolu taşımacılığında kullanılan hayvan cinslerinin evcilleştirilmemiş olduğu bir dönemde ticari ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Eşek IV. binyılda, at ise ancak III. binyıl ortasında ortaya çıkmıştır. Kötü bir taşıyıcı olan sığıra gelince, çekici olarak

performans göstermesi için III. binyıl başında tekerleğin icadını beklemek gerekmiştir.

Mezopotamya kentçiliği kenti kutuplara göre de düzenlemiştir: Dini merkez genellikle kentin ortasında bulunmaktaydı. Saraylarla göze çarpan siyasal kutup ise kimi kez kent sınırında konuşlanmıştı. Kanallar, bazen de büyük anayollar mahallelerin sınırlarını belirlemekteydi. Dini kutup sık sık iki kanalın kavuşma noktasının iç bölümünde bulunurdu (Nippur, Adab). Larsa'da ise her iki kutup da kanalların kavuştuğu yöredeydi.

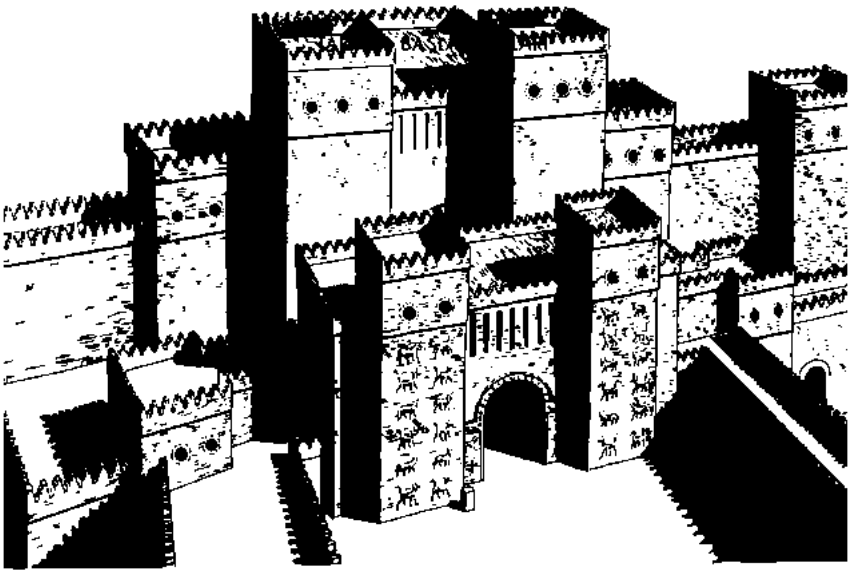
Mezopotamya kentçiliğinin son bir özelliği de savunma sistemiyle ilgilidir. Bir sur, kentin, tüm tarihi boyunca değişmeyecek olan arazisini sınırlardı; bunun nedeni kuruluşu sırasında kentin, onun gerçek sahibi olan bir tanrıya adanmış olmasıdır: Adanmış bir toprağın tanrısal niteliğini değiştirmek mümkün olmadığı için kent hep kuruluş aşamasındaki gibi kalmıştır.

Sonuç olarak, mükemmel bir şekilde hâkim olunmuş bir politikanın meyvesi olan bu çok gelişmiş kentçilik anlayışı Mezopotamya kişiliğinin derin mizacının bir yansımasıdır.

Surlar

Günümüzde bilinen surla çevrili en eski kent, Suriye'de Fırat'ın doğu yakasında konuşlanmış, Uruk dönemine ait yaklaşık 10 hektar büyüklüğünde bir sit olan Habuba Kabira'dır. Çok düzgün yapılmış sur kentin kuruluşundan sonra ekilmemiş bir arazi üzerine inşa edilmiştir. İki kapıyla dışarı açılan 3-3,30 metre kalınlığındaki bu sur her 13,5 metrede kule ya da burçlarla pekiştirilmişti. III. binyılda, başta Uruk'ta olmak üzere, genellikle höyüğün doğal yamacının oluşturduğu kalın bir şev, duvarın temelini dibinde açılabilecek çukurlardan ve su kabarmalarıyla taşkınlardan korumaktaydı.

Levant'ta orta tunç çağında yeni bir sur tipi ortaya çıkmıştır. Dörtgen biçimli kentler çok büyük toprak setlerle çevrilmiştir. Bu kentler arasında Katna'yı (günümüz Mishrife'si) ya da kuzey ve doğudaki setlerinin günümüzde bile yüksekli-

Figür 39: Babil kentindeki İştar Kapısı'nın rekonstitüsyonu, VI. yüzyıl

ğinin 40 metreye, taban genişliğinin de 100 metreye ulaştığı Tell-el-Nasriyah'ı gösterebiliriz.

Suriye'deki geç tunç çağı surları, özellikle de Ugarit ve Karkamış surları, belirgin bir Hitit etkisi altındaydı. Taş duvarların altında, kuşatma altındakilerin kaçmak ya da düşmana arkadan saldırmak için dışarı çıkmalarını sağlayan üstleri beşik bir tonozla örtülü gizli geçit-kapılar bulunmaktaydı.

Demir çağındaki Asur kent surlarının karakteristik özelliği ise, Dur-Şarrukin ve Kalhu'da olduğu gibi, surların üstüne ya da iki yanına silah depolarının yerleştirilmiş olmasıydı. 720-690 yılları arasında Sinahheriba tarafından inşa ettirilen 12 km uzunluğundaki Ninova kale duvarı iki surdan oluşmuştu: "Görkeminin düşmanı boğduğu duvar" diye adlandırılan iç sur ve 55 metre genişliğinde su dolu bir hendekle öncellenmiş "düşmana korku salan" dış sur. Kralın yazıtlarında sözü edilen gerçeksi boyutlara göre bu surun genişliği 45 metreye, yüksekliği de 25 metreye varmaktaydı. Dur-Şarrukin'in surlarında, üçü sırlı tuğlalar, kanatlı boğalar ve alçak kabartmalarla süslenmiş, yedi kapı saptanmıştır. Aralarında en ünlüsü, surun kalınlığı 24 metreyi geçmezken geçiş uzunluğu 67 metre olan 3. kapıdır.

Mezopotamya tarihinde dikilmiş en büyük surlar II. Nabukadnezar tarafından yaptırılmış olan Babil kenti surlarıdır. Kentin doğu bölümü dış mahallelerle hükümdarın yazlık sarayını içinde toplayan birinci bir kale duvarıyla korunmaktaydı. Bu istihkâm duvarı üç surdan oluşmaktaydı: Düzenli aralıklarla kulelerin dizilmiş olduğu 7 metre kalınlığındaki pişmemiş tuğlalardan inşa edilmiş birinci surun önünde 7,8 metre kalınlığında bitümle derz edilmiş pişmiş tuğlalarla örülmüş ikinci bir sur yer alıyordu. Bu sonuncu surun hemen önündeki ve aynı şekilde pişmiş tuğlalarla dikilmiş olan 3,3 metre kalınlığındaki üçüncü sur, kenti çevreleyen 80 metre enindeki su dolu hendeğin üzerine doğru çıkıntı yapmaktaydı. Toplam uzunluğu 17 km olup kalınlığı yer yer 26 metreye ulaşan bu istihkâm duvarının yüksekliği tahmini olarak 12-20 metreydi. Surlarda bulunmuş olan dört kapıdan en ünlüsü mavi sırlı tuğlalarla kaplanmış ve beyaz ile sarı renklerde boğa ve ejderha figürleri içeren İştar Kapısı'dır.

Irmağın iki yakasına da yayılmış olan iç kent aynı şekilde üç surdan oluşan karmaşık bir istihkâm sistemiyle korunmaktaydı: İç surun (*Imgur-Enlil:* Enlil yüce gönüllüdür) kalınlığı 6,5 metreydi ve 3,7 metre kalınlığındaki dış surdan (*Nimitti-Enlil:* Enlil'in suru), belirli aralıklarda kulelerle berkitilmiş, 8,3 km uzunluğunda, 17,40 metre kalınlığında ve tahmini yüksekliği 18 metre olan bir çeşit ön-sur ile ayrılmaktaydı.

1998'de Hama'nın doğusunda uzunluğu 220 kilometreyi bulan bir duvarın kalıntıları ortaya çıkarıldı. Sert taşlarla inşa edilmiş, kalınlığı sadece 0,8-1,1 metre olan bu temelsiz "Çok Uzun Duvar"ın yüksekliği muhtemelen 1,5 metreyi geçmemekteydi. III. binyıl sonuna tarihlenen bu duvar kuşkusuz savunmaya yönelik bir yapıttan çok tarımsal bölgeleri hayvan yetiştiricilerin topraklarından ayıran bir "sınır" oluşturmaktaydı. Bu bulgu, krallar Şu-Sin ve Şulgi tarafından Babil'in kuzeyinde yaptırılmış ancak kalıntıları bulunamamış olan 280 km uzunluğundaki "Amurrulara karşı duvar"ı anımsatsa da bu sonuncu duvar, metinlere göre açıkça askeri bir işleve sahipti. Çok sonraları, II. Nabukadnezar'ın da iki büyük koruma duvarı inşa ettirmeye giriştiği görünmektedir.

Bunlardan ikincisi belki de Bağdat'ın kuzeyinde bulgulanmış olandır. 80 kilometre uzunluğunda, temel genişliği 1,75 metre ve tahmini yüksekliği 5,5 metre olan bu duvar bitümle harçlanmış pişmiş tuğlalardan örülmüştü ve söylendiğine göre Babil'i savunmak için kullanılmıştır.

Son olarak, istihkâm duvarları sınırların korunmasını güvence altına almak için de kullanılmıştır. Bu amaca yönelik en iyi örneklerden biri Fırat Vadisi'ndeki Haditha bölgesinden gelmektedir. Bölge I. binyılın başında müstahkem mevkiler, tabyalar, gözetleme kuleleri, siperli ordugâhlardan (Khirbet ed-Diniyeh gibi) oluşan karmaşık bir sistemle silahlandırılıp tahkim edilmişti.

Kent Yaşantısı

Ünlü *Akad'ın Lanetlenmesi* metninin birinci bölümü kent yaşantısı için kentin koruyucu tanrıçası İnanna/İştar'ın iyilikseverliği sayesinde Akad kenti sakinlerinin kavuştuğu ideal bir mutluluk tablosu çizmektedir. Bu mutluluğun temelinde büyük ölçüde kentte oturanların, çalışmalarına gerek kalmadan, yararlandıkları hammadde ve tüketim malları birikiminden kaynaklanan kentin zenginliği bulunmaktaydı. "Artık uyumayan tanrıça" kente Elam ve Subir'den, hatta Marhaşi ya da Meluhha gibi uzak bölgelerden bol bol "egzotik ürün" ve "ticaret eşyası" getirtmekle ilgileniyordu. "Tohumun ne olduğunu bilmeyen dağ adamları" olan Amurrulu çobanlar kente sürülerinin en güzel hayvanlarını, "kusursuz sığır ve tekeleri" getiriyorlardı. Gümüş, altın ve büyük laciverttaşı parçalarının yanı sıra bileşiminden tunçun üretildiği bakır ve kalay kentte o kadar büyük miktarda bulunmaktaydı ki tahıl ambarlarında stoklanıyorlardı. Bu bolluk dolayısıyla son derece elverişli yaşam koşullarının tadını çıkaran kentlilere yaramaktaydı: Yiyecekleri ve içecekleri "soylu"ydu; neşe içerisinde suya giriyor ve büyük bayramlarda "yeşermiş alanlar"da toplanıyorlardı. "Tanışlar beraber yemek yerler" cümlesinin esinlettiği gibi aile üyeleri ya da yakın dostluk ilişkilerine sahip olanlar birbirleriyle görüşüyorlardı. Kentin uyumu tanrıçanın yaş ve cinsiyet-

Figür 40: Elam'da bir kentin alınışı, Asurbanipal'in sarayından bir kabartma, Ninova, VII. yüzyıl

lerine göre kentlilere atfettiği role de bağlıydı: "Kentin yaşlı kadınlarına düşünme yetisi, kıdemli erkeklerine yetki, genç kadınlarına oyun alanları, genç erkeklerine silah kullanımında güç, genç çocuklarına da neşeli bir yürek verdi." Aynı metinde, tüketim ürünleriyle hammaddelerin boşaltıldığı rıhtımlar ve kentlilerin yağ, arpa, yün ve balık satın almak için gittikleri pazar yerleri gibi ticari etkinlik mekânlarından da söz edilmişti.

Kentteki yaşam koşullarına, tamamen farklı bir alanda ve çok daha yalın bir üslupta, kehanet derlemelerinde de değinilmiştir. Bu derlemelerden kehanet sayısı açısından (yaklaşık 10.000) en önemlisinin birinci tableti neredeyse tamamen bu izleğe ayrılmıştı. Bu büyük "kâhinlikle ilgili veri tabanı"na kent ile başlama seçimi kuşkusuz Mezopotamyalıların kent yaşantısına duygusal bağlılığını göstermektedir ki kent olgusunun dünyanın bu bölgesinde ortaya çıktığını bilenler için bu şaşırtıcı bir şey değildir. İki yüz önbelirti içeren bu tablet, kentte meydana gelen olaylara ya da kentin fiziksel karakteristiklerine bağlı olarak kenti ve kentlileri etkileyen kehanetleri bir araya toplamıştı. Örneğin ilk iki kehanet kentlilerin refahını dolaysız olarak etkileyen yerleşim yerinin topografik konumunu ele alıp işlemekteydi: "Eğer bir kent yüksek bir yere kurulmuşsa, bu kentte oturmak elverişli olmayacaktır. Eğer bir kent alçak bir yerdeyse, bu kentin (oturanları) mutlu olacaklardır." Kafaları en çok kurcalayan şey ise kentlilerin yazgısıydı: Burada uyum içinde yaşayacaklar mı? Kenti bırakıp gitme tehlikesiyle karşılaşmayacaklar mı? Mutlu olacaklar mı? Bu sorulara sırasıyla şu kehanetler uygun düşmekteydi: "Kentin huzursuzluğu," "kentin dağılması"

ve "mutlu kent." Örneğin bu sonuncu kehanet, muhtemelen çalışmalarıyla besinlerin hazırlanıp stoklanması ve ev inşası gibi temel gereksinimleri güvence altına almaya katkıda bulundukları için, çömlekçi, dülger ve duvar ustalarının "çok sayıda olmaları" ile bağdaştırılmıştı.

Akad'ın Lanetlenmesi'nde sözü edilen kentlilerin toplandıkları yeşermiş alanlar gün gibi aşikâr bir gerçekliktir. Birçok kanıttan biri Kassit dönemi Nippur kent planında kentin güney köşesinin "kentteki bahçeler" açıklamasını taşımasıdır. Asur hükümdarları da kentlilere gerginliklerini atacakları mekânlar sunmak amacıyla kent içinde bahçeler yaratmak peşinde koşmuştur.

Kent-kır karşıtlığının büyük olasılıkla düşünüldüğü kadar keskin olmadığına dikkat çekilmiştir. Örneğin kentte yaşamak, bazen kentsel alanın içinde bile tarımsal etkinliklerle uğraşmanın önünde bir engel oluşturmuyordu. I ve II. binyıllara ait taşınmaz mal sözleşmelerindeki kadastro tanımlamalarında kullanılan farklı sözcüklerle varlıkları bilinen metruk arazilerin yanı sıra aynı belgelerde başta kentin "içindeki" tarlalar olmak üzere ekilmiş bölgelerin varlığından da söz edilmektedir. Bu tarımsal alanların, onları ekip biçen ailelere, örneğin bir kuşatma sırasında çok önemli olabilecek ek geçim kaynakları yarattığını düşünmek mümkündür. Bir kuşatma durumunda kentlilerin yaşam koşulları hızla kötüleşebilmekteydi. Başta Mari Sarayı belgeleri olmak üzere metinler çok açık bir şekilde çevredeki köylerden kentin korumalı bölümüne sığınmak için gelen toplulukların göçüne işaret etmektedir. Yer değiştiren bu insanları barındırma, hiç kuşku yok ki, yiyecek eksikliği ve aşırı nüfusun neden olduğu salgın hastalıklardan daha az sorun yaratmıştır. Savaş zamanında kentlilerin içinde bulundukları kriz durumu çok sayıda Sümer ve Akad tarih-edebiyat metnine ilham kaynağı olmuştur. Bu metinlerde, Babil, Kuta ve Sippar'da açlıktan ölen insanların "köpek ve domuzların yediklerinden (sonra) bıraktıkları ve sokaklarla meydanları tıkayan" cesetlerini kaldırttığını açıklayan Asur kralı Asurbanipal'in bir yazıtındaki parça gibi, bu izlekle ilgili betimlemeler bulunmaktadır.

Asur kralının anlatısı, Yeremya'nın, Babil kenti oturanları için, kitabının 14. bölümünde bulunduğu kehaneti çağrıştırmaktadır.

Kasabadan Megakente: Babil ve Ninova, İmgelem ve Gerçekler

Suriye-Mezopotamya dünyası, iki binyıldan uzun bir süre boyunca hiyerarşik kentler ağına dayalı yeni yapılanmasının içinde yer almıştır. Bu kentlerin bazılarının varlıkları –genellikle siyasal, bazen de idari ya da ekonomik– geçici durumlara bağlı olduğu için çok kısa süreli olurken, daha iyi konuşlanmış ya da daha derin kuvvet çizgileriyle bütünleşmiş olan başka kentler varlıklarını çok uzun zaman sürdürebilmiştir.

Bu çeşitli durumlardan, kendilerine özgü bölgesel özelliklere sahip çok farklı boyutlarda kentler doğmuştur ama genel olarak aşırı büyümeye doğru giden düzenli bir evrimden söz edilemez. Bu iki bin yıllık süre boyunca, başlıca Mezopotamya kentleri, sıklıkla yüz ile iki yüz hektar arası, bazen de biraz daha fazla alan kaplamıştır. Bu büyüklük o sırada gelişip serpilen krallıkların denge boyutlarına uygun düşmüş görünüyor. Ama, büyük imparatorlukların ortaya çıkmasıyla değişen temel koşulların bir dönüşüme neden olması gerekmez miydi? Babil ve Ninova megakentlerinin I. binyılda ortaya çıkışı böyle bir saptamayı doğrulamaktadır. Tarımı, köy toplumunu, yazıyı ve kenti keşfeden Mezopotamya daha sonra ilk iki megakenti, Yeni Asur İmparatorluğu'nda Ninova'yı, Yeni Babil İmparatorluğu'nda da Babil'i dünyaya armağan etmiştir.

Bununla birlikte Ninova tuhaf bir çelişki arzetmektedir. Kapladığı alanın büyüklüğü Kutsal Kitap metinleri sayesinde çok uzun süredir bilinen ve çok büyük bir yıkıntı alanı olarak ortaya çıkan bu sit ortaçağdan bu yana gezginleri o derece etkiledi ki, 1842'de P. E. Botta kazısıyla ilk keşfedilen Mezopotamya kenti oldu. Yüz altmış beş yıl sonra, düzenli bir araştırma sayesinde böyle bir metropolün yapılanması-

nı ve işleyişini tanımayı ummak gerekmez miydi? Ama, hiç de öyle olmadı. Arkeolojik çalışmalar, 19. yüzyıl ortasında Koyuncuk Höyüğü'ndeki düzensiz ve pek de bilimsel olmayan alçak kabartma ve çiviyazılı metin aramalarından, daha sonra da bir katman örneklemesi ve ören yerinin başka noktalarındaki küçük çaplı araştırmalarla sınırlı kaldı. Sonuç olarak, elimizde zengin ama birbirleriyle uyumsuz sanat eserleri ve yazılı belgelerden oluşan bir koleksiyon ile, ne sitin tarihi ne de başkent olma özelliğiyle ilgili hiçbir belirgin tablo sunmayan kazısı tamamlanmamış büyük yapılarla (özellikle saraylar) ilgili bilgiler bulunmaktadır. Elimizde yıkıntı alanının bütününe ait ciddi bir topografik rölöve bile yoktur.

İlk megakentin özgünlüğünü ne betimlemek ne de tanımlamak elimizden gelse de, belgelerimizin ortaya çıkardığı üstünkörü tablo yine de bu özgünlüğün bazı yönlerini aydınlığa kavuşturmaya olanak vermektedir. Genişliği 45 metre ve yüksekliği muhtemelen 20 metre civarında olan ve çoğu bölümünde bir hendeğin eşlik ettiği surlarla çevrilmiş olan

Figür 41: Babil planı

kent, Musul'un karşısında, Dicle'nin sol yakasında 5 km boyunca uzanıyordu. Kuzey cephesi 2 km uzunluğundaydı ama garip bir şekilde güney cephesinin uzunluğu 800 metreyi geçmiyordu. Bu da içe doğru eğik doğu cephesi nedeniyle kente bir sahte-trapez biçimi, kısacası benzersiz ve tanımlanamaz bir biçim veriyordu. Dünya merkezi olma ve evrene açılma gibi çift simgeli on beş kapı çevreye açılıyordu. Khosr Çayı kenti doğudan batıya katediyor ve ona tüketimi için gerekli suyun bir bölümünü sağlıyordu.

Sıra dışı bir şekilde, her biri kentin bir bölümüne hâkim iki akropol mevcuttu: Kuzeyde, ilk keşif yöresi olan ve önemli yapıların –Sinahheriba ve Asurbanipal'in sarayları, Nabu ve İştar tapınakları– en ünlü sanat eserlerinin –Sargon'un başheykeli, saray alçak kabartmaları– ve Asurbanipal'in kütüphanesinden gelen çok sayıda ve en zengin metinlerin çıkarıldığı Koyuncuk Höyüğü bulunuyordu. Kentin güney yarısına hâkim olan ikinci akropol Nebi Yunus Höyüğü ise kazılmasını olanaksız kılan bir cami ve bir mezarlıkla kaplıydı. Aşağı kentle ilgili hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz: Koyuncuk Höyüğü'nün kuzeyinde gösterişli büyük konutların bulunduğu bir mahallenin, onun ötesinde de bir esnaf mahallesinin uzanmış olabileceği, güneyinde ise büyük bir askeri tersanenin var olduğu sanılmaktadır. Sonuç olarak, intra muros 800 hektarlık bir alanı kaplayan ve ünü binyılları aşmış olan bir kent için epey yarım yamalak bir portre!

Babil birçok yönden Ninova'dan farklıdır. Kutsal Kitap metinleri sayesinde Ninova kadar ünlü ve onun kadar ziyaretçi çekmiş olan Yeni Babil İmparatorluğu'nun başkenti, miladımızın 19. yüzyılında aynı arkeolojik kıyıma uğramadığı gibi, yakın zamanlı birkaç kazı dışında, 1900-1917 arasında kent üzerine bugünkü bilgimizin hâlâ temelini oluşturan, Koldewey yönetimindeki sistemli keşif kazılarını yaşadı.

Ayrıca, Ninova kuşkusuz 612'de Babilliler ile Medlerin muzaffer güç birliğinin yol açtığı bozgunu takip eden yıkımdan sonra ayakta kalmıştı ama o zamandan sonra hiçbir siyasal rol oynamamıştı. 539'da II. Kyros'un eline geçmesinden sonra Yakındoğu'nun tek megakenti olarak kalan Babil baş-

kenti ise iki yüzyıl sonra hâlâ Büyük İskender'in hayranlığına yol açmaktaydı. Yazgısını hiçbir büyük afet belirlemedi, zayıflaması yavaş ve düzenli oldu. Kentin büyük bir olasılıkla III. binyılın ikinci yarısında yer alan doğum tarihi kesin olarak bilinmediği gibi, sonu için de kesin bir tarih saptanamamaktadır.

Bu kadar uzun süre ayakta kalması kentin görünümünü bozabilirdi; oysa öyle olmadı. Ama Yeni Babil döneminden önceki kent tarihinin tamamen karanlıkta kalması pahasına. Kazıların yeniden canlandırdığı Babil, Helenistik Dönem'de birkaç yapının eklendiği VI ve V. yüzyılların kentidir.

Kentin morfolojik gelişmesine iki büyük kentçilik evresi damgasını vurmuştur. Merkezi çekirdek –kuruluştaki kent– yedi kemerayaklı bir köprü ile birleştirilen Fırat'ın iki yakasına kurulmuş 2,6 km'ye (batı-doğu) 1,5 km'lik (kuzey-güney) bir dörtgen biçimindeydi ve 6 km'den uzun, düzenli aralıklarla kuleleri bulunan, sekiz kapılı güçlü bir çift surla çevriliydi. Tapınakların mevcudiyetine rağmen, sağ yaka mahalleleri ekonomik ve halka özgü etkinliklere de ayrılmıştı. Sol yaka kenti ise, birçok tapınağın yanı sıra yüzölçümünün yaklaşık sekizde birini kaplayan ünlü ziggurat ve Marduk Tapınağı'ndan oluşan büyük dini merkezle 322 metreye 190 metrelik bir trapez biçimindeki Nabukadnezar'in büyük sarayını bir araya toplamıştı.

Hiçbir zaman bu derece mimari yetkinlikte olmasa da, kural olarak her kentte bulunan bu iki büyük kutuptan daha fazla dikkati çeken şey kentin düzenlemesidir. Devreye ilk giriş tarihi bilinmese de, kentin planı epey düzgün bir dama tahtası biçimindedir ki bu bir kentçilik planının kendine has özelliklerinden biridir. Dikkati çeken diğer bir husus da kentsel örünün, kabartma hayvanlarla bezenmiş sırlı pişmiş tuğlalarla (beyaz, mavi, sarı) kaplı görkemli bir anıt olan İştar Kapısı'ndan başlayan, pişmiş döşeme taşı, ardından da breşle döşenmiş bir ayin yolu olan kuzey-güney doğrultusundaki büyük bir eksene göre yapılanmış olmasıdır. Bu yolun sağında, Nabukadnezar'ın sarayı, Nabu Tapınağı (*şahare*), ziggurat ve avlusu (Etemenanki), ardından da Marduk

Tapınağı (Esagila) ile Ninurta Tapınağı dizilmekte; sol tarafta ise yol, sırayla Ninmah'ın ve Akad İştar'ının tapınaklarına ve büyük konaklardan oluşan Merkes mahallesine ulaşmaktaydı. Diğer yandan, gemilerin dolaşımını sağladığı kadar su gereksinimini de karşılayan bir su kanalı ağı kentin her yanına yayılmıştı. Kentin ilk dönemlerinin Yeni Babil giysisi altındaki görünümü işte böyleydi.

İkinci bir kentleşme evresi kente olağanüstü bir genişleme sağladı. Nabukadnezar, kenti özellikle kuzeye ve doğuya doğru genişletmeye karar vererek, kuzeyi yazlık sarayın bulunduğu Babil höyüğüyle kapalı olan tüm sol yaka bölümünü üçgen planlı, 11,3 km'lik yeni bir surla çevirdi. Kent böylece 975 hektarlık bir yüzölçümüne ulaştı ama genişletilen bu alandaki yapılaşmayı bilmiyoruz.

Ninova, yapısının benzersizliğiyle ilk gerçek megakenti temsil edebilirdi çünkü Babil'e Mezopotamya'nın en büyük kenti, megakenti konumunu sağlamış olan sadece Nabukadnezar zamanındaki genişlemeydi ama gerçek büyüklüğü başlangıç dönemi kentinde bulunan Babil I. binyıl ortasında dünyanın gözünde kentlerin en büyüğü ve en görkemlisi olarak görülüyordu.

Mezopotamya'nın son iki büyük imparatorluğunun başkentlerinin ikisi de, ilkçağın Helen yazarları üzerinde yarattıkları büyüleyici etki ve Kutsal Kitap'ta adlarına sürekli atıfta bulunulmasıyla gelecek kuşaklara damgalarını vurmuştur. Bu nedenle, bu kentlerin kendileri yıkılıp terk edilmiş, Ninova'nın yeri hemen hemen unutulmuş olsa da adları tarihin belleğinden hiç silinmemiştir.

Klasik dönem ve Kutsal Kitap yazarları genellikle bu kentlerin devasalıklarına dikkati çekmişlerdir. Ninova'nın düşüşünden çok sonra yazılmış olan *Yunus Kitabı* kenti "Yüz yirmi bin insanın yaşadığı büyük kent" diye nitelemektedir. Babil'e gelince, Herodot, kentin 539'da Kyros karşısında düşüşünü şu şekilde betimler: "Kent o kadar büyüktü ki (...) Persler çevre mahallelere egemen oldukları sırada merkezdeki insanlar durumlarının hiçbir şekilde farkında değildiler" (I. kitap, 191). Kentin asma bahçeleriyle surlarının mey-

Figür 42: *Babil Kulesi*, Lucas van Falkenburg'un tablosu, 1594

dana getirdiği bütün, listesi Helenistik çağda düzenlenmiş olan dünyanın yedi harikasından biriydi.

Bununla beraber bu devasalık, eleştirileri de üzerinde toplamıştır. Helenlerin eleştirilerinin kaynağı doğrudan, onların gözünde doğulu barbarların özelliği olan *hybris*, aşırılık konusundaki antipatileridir. Kutsal Kitap ise, tepesi göklere ulaşmak zorunda olan ve bu sayede onu inşa edenlerin kendilerine "bir ün sağlamak" istedikleri Babil Kulesi epizotuyla insanoğlunun kendini beğenmişliğini ön plana çıkartır (Yaratılış 11, 1-9). Tarih açısından daha fazla kesinlik taşıyan başka anılar, Kutsal Kitap yazarlarına, büyük imparatorluklara güvenmemeleri için geçerli nedenler sağlamıştır. 722'de Asur kralı V. Şalmanezer İsrail Krallığı'nın başkenti Samaria'yı ele geçirip sürgüne yolladığı halkını imparatorluk içinde dağıtmıştı. Büyük bir olasılıkla Ninova'nın düşüşünden sonra yazılmış olan Nahum'un kehanetleri bu olayın yenik düşenlerde yarattığı kini yansıtmaktadır. Aynı şekilde, Güney Krallığı Yehuda, II. Nabukadnezar tarafından iki kere (597 ve 587 yıllarında) ele geçirilip yağmalanmış ve nüfusunun bir bölümü sürgüne gönderilmişti. Sürgün sırasında

ya da ertesinde yazılan kitaplar Babil ve hükümdarlarına hitaben kehanet ve eleştiri dozunu artırmıştır. Sürgün mezmurlarından biri bu ruh haline tanıklık etmektedir: "Ey sen yıkılası Babil kenti. Ne mutlu bize davrandığın gibi sana davranacak olana! Ne mutlu senin yavrularını tutup kayalarda parçalayacak olana!" (Mezmurlar 137, 8-9). Babil'in düşüşü adil bir tanrısal ceza olarak yorumlanmıştı. Tanrıya karşı çıkan Pagan kent imgesi, Musevilerde olduğu kadar Hıristiyanlarda da sürüp gitti: Vahiy Kitabı'nda, "büyük fahişe" Babil, yeni Kudüs ile özdeşleştirilen doğum aşamasındaki Hıristiyanlığa zulmeden Roma'yı simgelemektedir.

Kutsal Kitap yazarlarının şimşekleri daha çok Babil üzerine boşalmışsa da klasik yazarların bu kenti çabucak Ninova ile, toplumsal belleğin adlarını koruduğu az sayıda hükümdarı da birbirleriyle karıştırmış oldukları görünmektedir. Herodot, adı VIII. yüzyıl Asur'unda oğlu III. Adadnirari'nin tahta çıkışında naiplik yapan Şammuramat'tan gelen Semiramis'i bir Babil kraliçesi olarak göstermiş, Sicilyalı Diodoros da, Ninova'nın Dicle kıyısında olmasına ve Fırat'ın da Babil'in içinden geçmesine rağmen, Ninos'un kentini Fırat kıyısında konuşlandırmıştı. Bu tür yanılgıların çokluğu göz önünde tutularak Babil Asma Bahçeleri'nin artık arkeologların hiçbir izine rastlamadıkları Babil'den çok, Yeni Asur dönemi kral yazıtlarıyla saray kabartmalarının görkemli bahçeler betimlediği Ninova'da aranması gerektiği öne sürülmüştür.

Bu karışıklığın kökeni doğrudan Yakındoğu kaynaklarında bulunuyor olabilir: I. binyılın ilk yarısından itibaren, bazı yazıtlarda iki kentin yazgıları arasındaki ilişkilere vurgu yapılmıştır. Sinahheriba, 698'de Babil'e uğrattığı yıkımları betimlerken bu yıkımları Ninova'daki inşaat çalışmalarının olumsuz imgesi olarak göstermekteydi. Daha sonra, 612'de Babilliler Ninova'yı ele geçirip yağmaladıkları zaman, bu olayı birkaç onyıl önceki küçük düşürülmenin öcü olarak kabul ettiler.

Kutsal Kitap ve Helen-Roma edebi geleneği sayesinde Ninova ve Babil ile bir kısmı efsanevi hükümdarlarının adları, yüzyılları aşarak günümüze ulaşmıştır. Modern ve

çağdaş dönemlerde, sayısız tragedya ve opera Semiramis ve Nabukadnezar'ı sahnelemiştir. Bu yapıtların bir kısmı bu kentlerin yıkıntılarının toprak altından çıkarılmasının sağlandığı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki keşif gezilerinin başlamasından bile eskiye dayanmaktadır. Resim sanatında Rembrandt'ın *Balthasar'ın Şöleni* (1630'a doğru) ile Delacroix'nın *Sardanapale*'i (1827) en ünlü yapıtlar arasında sayılmakla birlikte oryantalist konulara öncelik veren yapıtlar sadece bu ikisiyle sınırlı kalmamaktadır. Bu hayal ürünleri ve çarpıtılmış görüşler, Batı kamuoyunun imgeleminde en az arkeologların çalışmaları kadar etkili, ama kuşkusuz antik gerçekliklerden de epey uzak bir Babil ile bir Ninova yaratmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

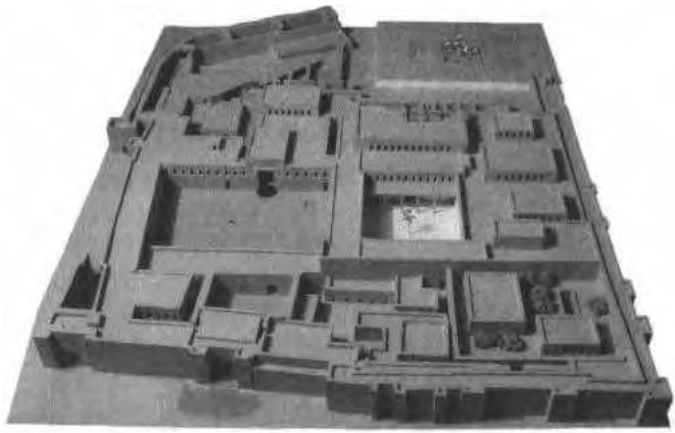
KENT DEVLETLERDEN İMPARATORLUĞA

AYRIM 1: KENT DEVLETLER

III. binyıl boyunca kentlerin çoğalması beraberinde nüfus yoğunlaşmasını da getirdi ve edebi metinlerde düzenli kent mekânı artık kargaşa kaynağı çöl ve bozkırın karşıtı olarak vurgulanmaya başlandı. Kent toplulukları, dışarıdan gelen tehlikelere karşı korunmak için kentlerini surlarla çevirdiler ve merkezi bir siyasal otoriteyi içeren bir yapılanmaya gittiler. İlk kent devletler, merkezi bir çekirdek etrafında konuşlanmış birkaç köy ve tarımsal alandan oluşan küçük boyutlu devletler olarak ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'nın güneyinde ya da Levant'ta birbirlerine yakın olan bu kentler, çoğu zaman birbirleriyle savaş durumundaydılar: III. binyılın ortasında, uzun süren bir rekabet Lagaş ile Umma'yı karşı karşıya getirmişti. Ama, bu savaşlar, bazı hükümdarların ülkeyi birleştirme ve daha geniş devletler kurma girişimleri sırasında yatışma dönemlerine giriyordu. Kent devlet monarşik devletti. Burada kral, iktidarı kent içinde tapınağı olan tanrı ile paylaşıyordu. Hatta, Asur'da gerçek hükümdar tanrı Asur'du ve kral kentin özel koruyucusu olan bu tanrının temsilcisi olarak atanırdı.

Saray Mimarisi

Küçük köy topluluklarında üç bölümlü (tripartit) model şüphesiz topluluk şefinin ve ailesinin konutu olarak kullanıl-

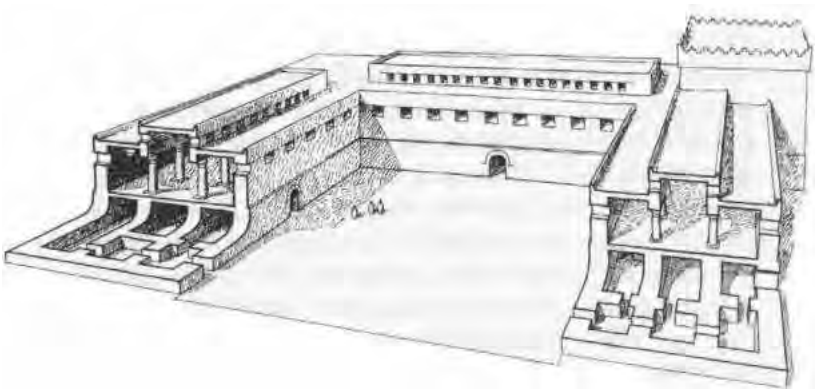
Figür 43: Mari Sarayı maketi, XVIII. yüzyıl

mıştır. IV. binyıl ortasından itibaren kent uygarlığının gelişmesiyle şeflerin kullandığı iktidarın öne sürüldüğü gibi bir din adamının ya da bir rahip kralın elinde olduğuna dair herhangi bir kanıt olmadığı gibi krallığın ne zaman "gökten indiği" de kesin olarak bilinmemektedir. Uruk ve Habuba Kabira'daki üç bölümlü tipteki büyük yapıtlar tapınak değildir; III. binyılda ortaya çıkan gösterişli hükümdar yapılarının hiçbir özelliğine sahip olmasalar da kuşkusuz siyasal alana aittirler. Anıtsallıklarının kent içine dağılmış sıradan konutlara göre baskın bir rol oynadıklarına işaret ettiği, ustaca bir araya getirilip hiyerarşik bir düzene sokulmuş özerk birimlerden oluşan bu yapılar tapınak olarak nitelendirilmesi epey güç olan karmaşık yapılar kategorisine girmektedir.

Böylece, üç bölümlü tipteki birçok birimin bir bütün olarak düzenli ve tutarlı bir şekilde bileşimi özerk birimlerden oluşan bir mimariden karmaşık bir mimariye geçişe işaret etmektedir. Uruk'taki Beyaz Tapınak'ta yeni zamanlara damgasını vurmuş ve neolitik çağda hazırlanmış mimari ilkeleri en uç sonuçlarına taşıyan bir yeni mimari üslubun bu gelişmesi, aynı zamanda henüz iyi tanımlanmamış bir siyasal iktidarın ilk güçlü ifadesidir.

Belirleyici ölçüt eksikliğinden dolayı işlevi tam olarak bilinmemesine rağmen kullanılan saray nitelemesi ile anlatılmak istenen sadece yapının yerleşik alandaki egemen konumu ve görkemidir. Bununla birlikte, bir krallık iktidarının söz konusu olduğunu ileri sürecek herhangi bir kanıt bulunmaması nedeniyle bu gibi yapılar için Yönetim Evi nitelemesini kullanmak daha sağduyulu bir çözüm olacaktır.

Mimari çözümleme, farklı dönemlere ait tanımlanmış yapıların hemen hemen tamamında bir üst katın varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu bulgu, çoğu kez bölümler ve işlevlerinin saptanmasını içinden çıkılması zor bir duruma soksa da, çok önemli bir bulgudur çünkü kazıların belirlediği saray nüfusunun neredeyse iki katına çıkarılması gereğini vurgulamaktadır. Yine mimari çözümleme, avlu sayısının genellikle sanılandan çok daha sınırlı olduğunu da göstermiştir. Böylece, bir avlu etrafında tasarlanmış tek katlı bir ev için genellikle kabul edilenden tamamen farklı bir düzenleme ve işleyiş biçimi değerlendirilmiş ve sonuç olarak Mezopotamyalıların teknolojik yetenekleriyle ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. Onlar ki, henüz IV. binyılda 12 metrelik kemer açıklıklarını örtme ve hatta III. binyıl ortasında, Mari sarayı gibi Kiş saraylarında da taşıyıcı kirişleri ara destek olmadan 16 metrelik aralıklarla yerleştirme gözüpekliğini göstermişlerdi.

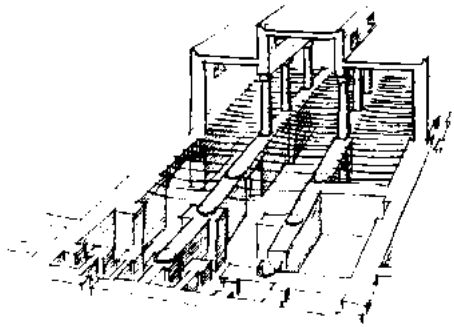
Figür 44: Dur-Kurigalzu Sarayı, A bölümünün özgün tasarımı

Genel çizgileriyle, saray mimarisine özgü değişik üsluplarla belirginleşmiş ve açıkça birbirlerinden farklılaşmış üç dönemin varlığından söz etmek mümkündür.

III. binyıldaki ilk döneme damgasını vuran Kiş, Eridu, Mari, Tell Brak ve Ebla'daki büyük yapıların varlığının kabul edilmesi oldu. Ancak, mimarinin iyi tasarlanmış, teknik açıdan çok gelişmiş ve birçok etkinliği içerdiği belirlenmiş olmakla birlikte, yapıların saray kategorisine ait olduğunu kanıtlayabilecek bir taht salonunun varlığı hiçbir zaman belgelenemedi. Taht salonunu, acaba, varlığı artık kesin olarak bilinen ve inşa alanının bütününü kapsayan üst katta mı aramak gerekmekteydi? Her şeyden önce, düzenlemesi ve işleyişi iyi bilinmeyen bu katın farklı bölgelerinin işlevlerini belirlemek çözümü güç bir uğraştır; bazen güzel oymalarla süslü merdivenlerin ya da hipostil salonun varlığı, belirli bir taramadan geçmiş bir bölgeyi tanımlamayı sağlamaktadır: Burada, üç bölümlü yapılardaki gibi, konuk karşılama odalarının bulunma olasılığı yüksek olsa da bu olgu tek başına bu mekânı bir taht salonu yapmayacağı için yapının hükümdar sarayı olduğu kanıtlanamaktadır. Bulgulanan bazı karakteristik unsurlar bizleri bir hükümdar konutundan epey uzak bir tanımlamaya yönlendirdiği zaman, sorun daha da içinden çıkılmaz bir duruma gelmektedir. Örneğin, Mari'de (kent II, III. binyılın sonu) bulunan çok sayıda zanaat tesisat ve donanımını (bir mozaik atölyesi, çalışma bölümleri, dinlenme yerleri, çakmaktaşından alet üretimi) göz önünde bulundurursak, saraydan daha çok, kentin en büyük tapınağına bağlı önemli bir zanaat merkezi ile karşı karşıya olduğumuz görünmektedir. Bundan dolayı, kralın burada ikamet etme olasılığı bulunsa da, "tapınak-imalathane" nitelemesi saray sözcüğünden daha uygun gibi görünmektedir. Benzer bir durum büyük bir atık su tahliye şebekesiyle donatılmış Tell Asmar'daki (Eşnunna) "Kuzey Sarayı"nda da gözlemlenmiştir.

Akad İmparatorluğu'nun sonundan (2150) Eski Babil dönemi sonuna (1595) uzanan ikinci evrede, Asur, Uruk, Larsa ve Tell Asmar'da, Amurru hanedanlarının egemenliğinde geçen bu dönemin karakteristik özelliklerini taşıyan bir dizi

Figür 45: Babil Sarayı, hipostil salon

görkemli yapı ortaya konmuştur. Saray, Suriye-Mezopotamya uygarlığının son derece simgesel yapıtı olarak, III. binyıl sonuna doğru ortaya çıkmıştır. Kazılar sırasında bulunan epigrafik belgelerin açıkça gösterdiği gibi söz konusu yapıların saray niteliği artık şüphe götürmemektedir. Yapıların ortak özelliği, içinde bir önceki dönemde mevcut olmayan taht salonunun bulunduğu benzer bir biçimsel düzenlemeye sahip olmalarıdır. Taht salonu üç anıtsal alandan oluşmaktaydı; büyük bir avlu, bu avlunun merkezi bir kapıdan açıldığı ve anıtsal salonun bekleme odası olarak kullanılan uzunlamasına bir oda ve bir ucunda taht kaidesinin bulunduğu taht salonu. Yakından bakıldığında, bu düzenleme az çok bir tapınağınkini andırmakta ve bu da saraylarına eşsiz nitelikte hükümdar salonu yaptıran kralların esin kaynağının hangi yönde aranması gerektiğini göstermektedir. Günümüze çok iyi muhafaza edilmiş durumda ulaşmış olan Mari sarayı bu büyük yapı dizisi üzerine çok sağlam bilgiler sağlamıştır. Mimari inceleme, değişik birimlerinin ve insan dolaşımının sıkı bir denetimini sağlayan iç koridorlarının sıra dışı eklemlenmesini vurgulayarak iki kat üzerine inşa edilmiş anıtın gücünü ortaya koymuştur. Resmi işlevli salonların yanı sıra hükümdarın özel dairelerini, kadınlar evini, ardiye bölümünü, idari yönetim merkezini ve bir tapınağı tanımlamak

mümkün olmuştur. Sarayda koruma altında yaşayan hükümdar, yönetim görevlilerinin ve yazıcılarının yardımıyla krallığı yönetebilmekte, elçileri kabul etmekte ve konumunun ihtişamı içinde taht salonunda görünmektedir.

Üçüncü evre, II. binyılın ikinci yarısı ile I. binyılın ilk yarısını kaplamaktadır. Dur-Kurigalzu sarayı (figür 44) ve ardından gelen tüm Asur dönemi sarayları –Ninova, Nimrud, Horsâbad– bu yapılara sıra dışı bir anıtsallık katan üst kattaki geniş hipostil salonların varlığıyla, yeni özellikler sergilemiştir. Dönemin Mezopotamya dünyası, kuzey ve doğunun (Anadolu ve İran) dağlık ve ormanlık ülkelerinde egemen olan ve Pers saraylarının anıtsal hipostil mimarisiyle sonuçlanacak mimari ilkelerden kuşkusuz etkilenmiştir. Taht salonu her zamanki anıtsallığa sahiptir, ancak biçimsel olarak bir tapınağı andırmaması ve kralın özel ikametgâhı (*bītānu*) ile halka açık bölüm (*bābānu*) arasında, krala halkıyla istisnai bir karşılaşma olanağı sağlayan, bir geçiş mekânı oluşturmasıyla Amurru saraylarının taht salonlarından ayrılmaktadır.

Kutsal Mimari

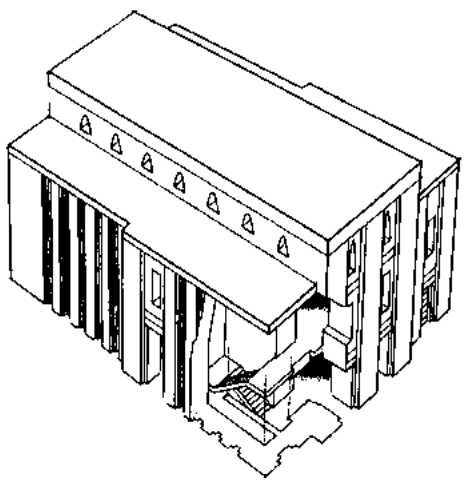
İlk tapınaklar

Tapınak stricto sensu tanrının evidir. IV. binyıl, özellikle Uruk'ta, yan yana dizilmiş pişmiş topraktan çivilerle gerçekleştirilmiş çok renkli geometrik motiflerle süslü anıtsal yapılarda, neolitik çağda tasarlanmış üç bölümlü mimari biçimin gelişmesine tanık olmuştur. Bu yapıların, o sırada bir başrahibin yönetiminde ülkeyi egemenliği altına almış bir siyasal yapının dışavurumu, tapınaklar olduğu düşünülmüştür. Gerçekte böyle bir saptamanın hiçbir dayanağı olmadığı gibi, bu yapıları, daha önceki geleneğe de uygun biçimde, büyük olasılıkla bir krallık yönetimine bağlı kurumlar olarak görmek usa daha yatkın olacaktır. Üstelik aynı sit alanında bulunan Beyaz Tapınak da aynı döneme ait gerçek bir dini mimarinin varlığına işaret ederek bu kanıyı pekiştirmektedir (figür 46).

Bu tapınak neye benziyordu ve karakteristik özellikleri nelerdi? Genellikle inanılanın tersine, bir tapınağı tanımlayan mimarisi değil, alanının belirli kült enstalasyonları yardımıyla biçimlendirilmesidir.

Başlangıcı VII. binyıla kadar giden üç bölümlü plan, teknik yetkinliğinden dolayı, III. binyılın ilk kentleriyle beraber geliştirilen yeni mimari üsluplarla birlikte, II. binyıla hatta daha sonrasına kadar kullanımda kalmıştır. Bunun nedeni belki de sadece belirli tapınaklarda ya da III. binyıl sonundan itibaren kavramsal açıdan tapınaklara çok yakın görünen saray taht salonlarında kullanılmış olduğu için Mezopotamya kültürünün özünün dışavurumu gibi algılanmış olmasıdır.

Köy sisteminin bir kent toplumuna dönüşmesi, bir yandan saptanması geçmişteki kadar zor olmayan bir dini mimarinin, diğer yandan da krallığın baskın rolünü iyice yansıtmaya çalışan bir saray ya da krallık mimarisinin geliştirilmesiyle at başı gitmiştir. Dini mimariyle saray mimarisi tam olarak aynı yolu izlememiş ve bina yapımcıları bu mimarileri geliştirmek için sık sık farklı ilkelere başvurmuşlardır. Bununla birlikte, eski insanların kendi oturdukları ev örneği, tapınağı tanrının evi, sarayı da kralın evi ile özdeşleştirdiklerini aklımızın bir köşesinde tutmamız gerekmektedir.

Figür 46: Uruk'taki Beyaz Tapınak, tarihin şafağında Mezopotamya tapınağı örneği

Tanrının evi

Tapınak en dar anlamıyla her şeyden önce ve bazen sadece tanrının evidir. Biçimi zamanla değişikliklere uğrayıp bölgesel morfolojik özelliklere uyum sağlamakla birlikte, 3500 yıllık bir tarih ve envanteri çıkarılmış yaklaşık 250 örnekten yola çıkarak, temel ilkenin hep aynı kaldığını söylemek mümkündür. Tapınak, öncelikle, üç bölümü kapsayan tanrı mekânından oluşmaktadır: Kutsal bölümle dünyevi alan arasındaki ilişkinin kurulduğu giriş holü, tanrının tezahür ettiği podyumun karşısında bulunan ve bir servis masası yardımıyla sungu töreni gibi tanrıya yönelik günlük ritüellerin gerçekleştirildiği kutsal mekân ve içindeki podyumda tanrının bazen bir tahta oturmuş olarak yer aldığı, bazen de sadece heykelinin ya da belirtici simgelerinin bulunduğu çok kutsal mekân. Tanrının barınağı, alanın bu şekilde gerçek ya da simgesel olarak üçe bölünmesiyle belli oluyordu: İnsanların dünyasıyla tanrıların evreni arasındaki ilişkinin odak noktası olan kutsala doğru, yani podyuma doğru ilerleyişin vurgulanması her zaman maddi bölmelerle yapılmadığı için simgesel de olabilmekteydi.

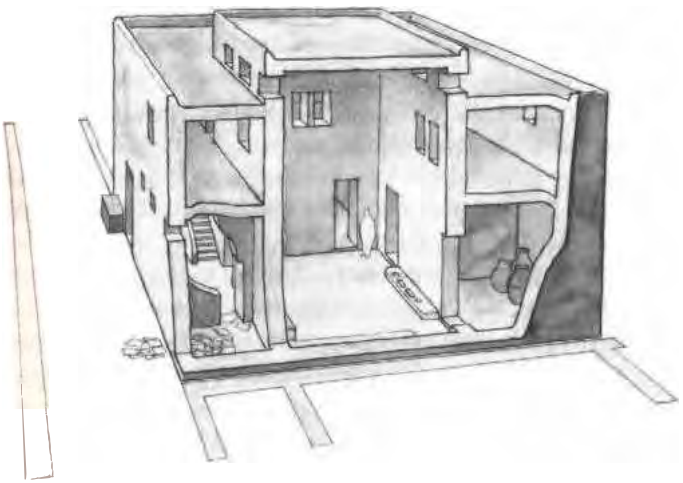
Tanrının evini barındıran yapının, indirgeyici bir görüşün tersine, kutsal sayılabilecek bir biçime uyması zorunlu değildi: Bir diğer deyişle biçimi işlev belirlemiyordu. Örneğin, üç bölümlü plan, aynı Uruk dönemi boyunca, bir tapınak (Beyaz Tapınak), sıradan bir ev (Eridu) ve çok büyük bir olasılıkla bir yönetim binası (Uruk'taki Eanna) için kullanılabilmişti. Aynı şekilde, daha önce mesken olarak kullanılmış ve yanlış bir değerlendirme sonucu bir *megaron*'a benzetilmiş olan in antis bir hol ile başlayan uzunlamasına yapı tipi, IV. binyıldan başlayarak Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da tapınak ve I. binyılda da saray olarak kullanılacaktı. Arkeolojik bakış açısından tapınağı tanımlamayı sağlayan, maddi unsurlar (sungu masaları, armağan havuzları, arkalıklı ya da arkalıksız podyum) tarafından biçimlendirilen alanın üçe bölünmüş olmasıdır. Tanrıdan ya da mekânın işlevinden söz eden bir yazıtın varlığı ise, kuşkusuz zihinleri yatıştıracak ek bir kanıttır.

Stricto sensu tanrı eviyle sınırlı olmayan tapınakta tanrının mekânı ile yakından ilişkili müştemilat ve ayin eşyalarının konulduğu ya da çeşitli kült hizmetleri için kullanıldığı düşünülen, genellikle epey küçük ama bazen çok sayıda oda bulunurdu. Ev içi yaşantıyla ilgili araç ve gereçlerin varlığı tanrıya yönelik ayinlerin bu odalarda hazırlandığına dair bir ipucu gibi yorumlansa da, herhalde daha uzak görüşlü olmak ve tapınak çalışanlarının bir bölümünün tapınakta barınıp yaşamlarını burada sürdürdüğünü kabul etmek gerekmektedir. Daha da önemlisi, mimarinin dikkatli bir şekilde incelenmesi, bu tapınakların neredeyse hepsinin, özel evler gibi bir üst kata sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Metinler de bu çözümlemeyi desteklemektedir. Öyle görünüyor ki, tapınak aynı zamanda tanrının hizmetine atanmış insanlar için de bir yaşam mekânıydı.

Tapınak tipleri

Tapınağın kalbi, azami kutsallığa, tezahür ettiği mevkide tahtına oturmuş etrafına ışık yayan tanrıya doğru ilerleyişi belirten giriş holü/kutsal mekân/çok kutsal mekândan oluşan üç bölümlü alandır. Bu üç bölüm, dört farklı şekilde, tek bir bütün oluşturabilmektedir:

- Oblong tip: Giriş, sungu masası ve podyum uzun bir eksen doğrultusunda sıralanmıştır; kökeni Toros Dağları'nın güneyi olan bu tapınak tipi III. binyıldan I. binyıla uzanan dönemde Suriye-Filistin ve Asur ülkesine yayılmıştır.
- Dönemeçli barlong tip: Girişin uzun duvarlardan birinin ucunda bulunması müminin tahtın karşısına çıkmak için 90 derecelik bir açı yapmasını gerektirmektedir; bu tip sadece Mezopotamya kökenli olup Sümer, Babil ve Asur topraklarında bulunmaktadır.
- Eksenli barlong tip: Uzun duvarın ortasındaki giriş diğer uzun duvarın ortasına yerleştirilmiş tahtın tam karşısındadır; II. binyıldan itibaren kullanılan bu plan sadece Mezopotamya'ya özgüdür.
- Kare tip: Filistin ve Suriye'ye özgü bu plan Mari'den daha kuzeye yayılmış görünmemektedir.

Figür 47: Mari, kent II, Kırmızı Ev'in özgün tasarımı

Bu tiplerin hepsinde mevcut olan *giriş holü/kutsal mekân/çok kutsal mekân* birbirlerinden duvarlar ve hatta perdelerle ayrılıp iki ya da üç oda oluşturabildiği gibi mimari düzenleme daha da karmaşık olabiliyordu. Üç bölümlü planda, yan sahınlarda ortaya çıkan eşya yerleştirme, besin hazırlama, ihtiyat ambarları vb işlevler için kullanılan ek odaların yanı sıra üst katta bulunan kullanılabilir yüzeylerin de çoğalması yapının ikamet için kullanılması olanaklarını artırmaktaydı.

Sonuç olarak, Suriye-Mezopotamya dünyasında karşımıza çıkan tapınakları beş büyük kategoride toplamak mümkündür.

A) Tek bir odadan oluşan tapınaklar (Kuzey Mezopotamya).

B) Bazı karakteristik düzenlemelerin başlangıçtaki alana eklenmesiyle ortaya çıkan 4 tip: 1) Yan giriş holüyle uzatılmış bir salon (Kuzey Mezopotamya); 2) Üç bölümlü tip (Güney Mezopotamya ve Asur); 3) Megaron planlı tip (Kuzey Mezopotamya ve Levant); 4) Kule-tapınağı doğuran kare plan (Levant ve Suriye).

C) Ana birimin etrafı müştemilatla çevrili üstü açık bir alanla birleşik olduğu tapınaklar (Kuzey Mezopotamya).
D) Üstü açık da olabilen büyük bir alanın çevresine eşgüdümlü olarak yerleştirilmiş ana birim ve birçok eklentiden oluşan karmaşık yapılı tapınaklar (Orta ve Güney Mezopotamya).
E) Az çok sıradan bir tapınağı bir taraçayla (Kuzey Suriye, Asur) ya da bir ziggurat (Asur, Orta ve Güney Mezopotamya) ile birleştiren karmaşık kompleksler.

Taraçalar ve zigguratlar

Kent uygarlığının şafağında Mezopotamya ve komşu ülkelerde genellikle üzerinde dini bir yapının da bulunduğu oldukça büyük taraçalar ortaya çıkmıştır. Bu model tüm doğu topraklarına yayılmamış olduğu gibi III. binyıl başında terk edilmiş görünmektedir. Ama, aynı binyılın sonunda, başlıca Mezopotamya kentleri, kimi kez bir tapınağın tepesine oturtulmuş, yükseldikçe daralan katlardan oluşan kule biçiminde yapılarla, zigguratlarla donanmıştır. Bu zigguratları eski taraçaların uzak türevleri olarak görmemek gerekir, çünkü Mari'de olduğu gibi bazı taraçaların kent sakinleri için bir kurban sunum yeri olduğuna dair örnekler bulunmaktadır. Zigguratlara her zaman kent tanrısının tapınağı eşlik ederdi.

Kent ve kutsal mahalle

Tapınaklar genellikle kent merkezindeki kutsal bir mahallede bir araya toplanmış olsa da birkaçı kent dokusu içine yayılmıştır. Bu farklı uygulamaların nedenlerini anlamak her zaman mümkün olmamıştır. Aynı şekilde, kent tanrısının tapınağı dışındaki bazı tapınakların neden aşırı büyük yapıldıkları da tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Öte yandan, özellikle I. binyılda, Babil kentindeki bir ziggurata bitişik büyük Marduk tapınağı gibi, genellikle kent merkezinde konuşlandırılan devasa yapı komplekslerinin inşasına varan bir gelişim saptanmıştır. Önemli ama görünüşte çelişkili bir özellik tapınaklar mahallesini sınırlayan bir temenosun olmayışıdır.

Bunun nedeni, kuruluş sırasında, surlar içinde bulunan kent arazisinin tamamının burada egemen olan belirli bir tanrıya adanmış olmasıdır. Dolayısıyla, kent surları vahşi bozkırla kutsal alanı ayırarak temenos yerine geçer.

Kent Kurumları

Mezopotamya ve Levant kentleri ortaya çıkar çıkmaz yönetimlerinden sorumlu mercilerle donanmıştır. Başlıca siyasal, idari ya da ekonomik merkezlerden en önemli ikisi saray ve tapınaktı ama onların yanı sıra kent topluluğunu temsil eden bir yerel yönetim ağı da vardı. Bu belediye mercileri, bölge, dönem ve siyasal bağlama göre çok çeşitlilik göstermekle birlikte, bazı değişmez genel eğilimlerin saptanması mümkündür. Saray ya da din kurumlarının tersine, bu merciler ne arşiv ne de arkeolojik kalıntı bırakmıştır. Kent ve çeşitli mahallelerinde sorumluluk taşıyan insan gruplarının varlığına işaret eden sözcükler mitoslar, öyküler, sözleşmeler, dava tutanakları, idari belgeler ya da mektuplar sayesinde bilinmektedir.

Kurullar

"Kurul" sözcüğü, IV. binyıl sonunda Sümer ülkesi arkaik metinlerinde ortaya çıkmıştır. Kent devlette monarşik sistem kolektif karar almayı dışlamıyordu. Bu nedenle, efsanevi Uruk kralı Gılgamış, kentinin bir su kuyusuna ulaşımını engellemeye çalışan Akka'ya savaş açmaya karar vermeden önce, art arda iki kurula, yaşlılar ve genç erkekler kurullarına danışmıştı. Kutsal Kitap anlatılarında yaşlılar heyetinden devamlı söz edilmesi bu geleneğin eski Yakındoğu'nun her yanındaki sürekliliğini göstermektedir.

Akadca kaleme alınan metinlerde "kentin yaşlıları"na atıfta bulunuluyordu. Mutlaka yaşlı olmaları gerekmeyen bu kişiler çoğunlukla kentin en nüfuzlu ailelerinin mensuplarıydı. XIV. yüzyılda, El Amarna arşivlerinde şu ya da bu kentin "büyükler"inden ya da "efendiler"inden söz ediliyordu; firavuna gönderilen mektuplardan biri Levant kenti Irqata

ve "yaşlılar"ından gelmişti. Yaşlılar heyeti Ugarit'te ve birkaç yüzyıl sonraki Fenike kent devletlerinde de vardı. I. binyıl Yeni-Babil İmparatorluğu'nda ise "eşraf" kurulları söz konusudur. Metinler, bu gibi kurullara katılma koşulları ve üye sayıları gibi konularda sessiz kalmaktadır. Üye sayısı, kuşkusuz, nüfusun büyüklüğü ve yerel geleneklere bağlı olarak bir kentten diğerine değişiklik göstermekteydi.

"Nippur kurulu" ya da "Babilliler ve Uruklular kurulu" gibi sadece kent ya da sakinlerinin adlarıyla anılan kurullar da vardı. Bu kurulları oluşturanlar her zaman toplumun seçkin tabakalarının mensupları değildi: Eski Babil dönemine ait bir Nippur metni, bahçıvan gibi sıradan insanlarınāā da kent kurullarındaki görüşmelere katıldığına işaret etmektedir. Bu kurulların başında bir "kurul başkanı" bulunurdu. Mahalle ölçeğinde ise, eşler arasındaki anlaşmazlıklar (Hammurabi Yasaları'nda söz edilen) gibi belirli davaları karara bağlamak söz konusu olduğunda mahalle halk kurulları toplanırdı.

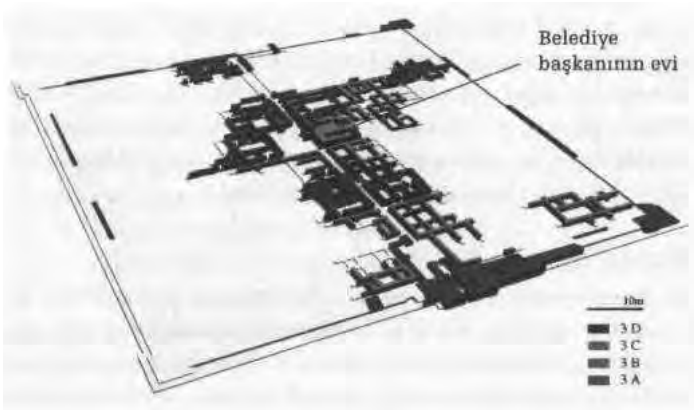
Tüccarlar ayrı bir kent topluluğu oluşturuyordu. Onlar, en güzel örneği Anadolu'da Eski Asurlu tüccarların oturduğu Kaniş'te bulunan, *kārum* ("liman" ya da "ticaret kontuarı") adında kendilerine özgü bir mahallede yaşıyorlardı ve içlerinden birinin başkanlığını yaptığı kendi kurulları vardı. Sadece kendi mahallesinin yönetimiyle uğraşmakla sınırlı kalmayan bu merciden sık sık kent işlerine de el atması isteniyordu. Babil Kralı Samsu-iluna'nın tanrı Samaş'ın rahibeleri konusunda Sippar kenti *kārum*'una ve yargıçlarına gönderdiği ünlü rescriptum ya da ardılı Abi-eşuh'un aynı yüksek görevlilere yolladığı ve kaçak bir kölenin yakalanıp kendisine teslim edilmesini buyuran mektubu gibi bazı krallık yazışmaları bu olguyu doğrulamaktadır.

Yerel görevliler

Bu kurulların yanı sıra belirli görevlerden sorumlu kişiler vardı. Unvan ve görevleri kentlere ve dönemlere göre değişen ve kent topluluğunun ileri gelenleri olan bu kişiler, kralın ya da bir taşra kenti söz konusu olduğunda eyalet valisinin buyrukları altındaydılar.

II ve I. binyıl Asur ülkesinde, başkent Asur, eponim bir yüksel görevli olan *limu* tarafından "belediye sarayı" diye adlandırılan bir yapıdan, diğer yerleşim yerleri de bir *hazanu*, "belediye başkanı" tarafından yönetiliyordu. Bu sözcük, Arrapha Krallığı'ndaki Nuzi ve Ugarit gibi XIV ve XIII. yüzyıl Suriye krallıkları kentlerinde de kullanılmıştır. Yüksek bir bedevi nüfusuna sahip Mari Krallığı'nda *hazanu*'nun yanı sıra geleneksel şefler, "şeyhler" de benzer yerel görevler üstlenmişlerdi. Babil ülkesinde, "belediye başkanlığı" görevi bir *rabiānu*'nun elindeydi. Bu yüksek görevlilerden birinin evi, Orta Fırat yöresindeki Haradum kentinin ana meydanının kenarında, bir tapınağın karşısında bulunmuştur. Bu kişilerin göreve kralın kendisi tarafından getirilmediği durumlarda, atamalarının kral tarafından onaylanması gerekiyordu. Kentlere göre değişen görev süreleri, Asur'da *limu* için bir yıl ile sınırlıyken, diğer kentlerde belirli sürelerde olup yinelenebiliyordu. Babil ülkesinde, bu şekilde üst üste altı kez seçilen belediye başkanları görülmüştür.

Bu belediye mercilerinin görev ve yetkileri nelerdi? Kral talimatları içeren bir Nuzi belgesi, Arrapha Krallığı'ndaki (XIV. yüzyıl) belediye başkanlarına düşen yükümlülükleri ayrıntılarıyla belirtmektedir: Görevleri kenti ve yakın kırsal

Figür 48: Haradum planı, belediye başkanının evinin konumu

yöredeki yapıları gözetim altında tutmak ve bölgedeki düzeni sağlamaktı. Nuzi belediye başkanı ayrıcalıklarını kötüye kullanmış görünmektedir. Birçok tanık ifadesi onu, zimmetine para geçirme, rüşvet ve kaba güç kullanımı ile suçlamaktadır, ama tarih onun başına ne geldiği konusunda suskundur.

Babil ülkesinde, belediye başkanlarının kent hapishanesi ve mahkumlarından sorumlu olduğu görünmektedir. Hammurabi Yasaları'nın bir maddesi, suçluyu ele geçirememeleri durumunda onları hırsızlık kurbanlarının zararlarını tazmin etmekle yükümlü kılmaktadır: "Eğer eşkiya ele geçirilmediyse, soyulan kişi tanrı huzurunda ne kaybettiğini resmen ilan edecektir; sonra soygunun kendi toprak ve yargılama alanı içerisinde yapıldığı kent ve belediye başkanı onun zararını karşılayacaktır." Belediye başkanları aynı zamanda su kanallarının bakımı, krallık arazilerindeki hasat, büyük yapıların inşası ve onarımı gibi bayındırlık işlerinin düzenlenmesi, işgücü ve asker seferberliği, vergilerin toplanması ve tayınların dağıtımından da sorumluydu. Bu görevlerin zorunlu kıldığı ve Mari arşivleri (XVIII. yüzyıl) sayesinde bilgi edindiğimiz nüfus sayımı işlemlerinin önemli harcamalara yol açmasının yanı sıra bazı belediyeler örneğin bir kanal kazımı gibi büyük bayındırlık işlerinden sonra gecikmiş taahhütlerini kapatmak için arazi mülklerinin bir kısmını temlik etmek zorunda kalıyordu. I. binyıl Asur ve Babil imparatorlukları döneminde, Asur, Babil, Nippur ve Sippar gibi büyük kentlerin belediyeleri, kralın kendisine itaati sağlamak amacıyla bahşettiği askerlik, vergi ve angarya bağışıklıkları sayesinde belirli bir özerklik kazanmışlardı. Öte yandan, bu imparatorlukların devasalığı, kralı sadece tahtı ile ilgili sorunlarla ilgilenmeye ve yerel işlerle ilgili yetkilerini giderek vekillere devretmeye itmiştir.

Metinlerden anlaşıldığı üzere, yerel makamların gerçek yetkisi yargılama alanındaydı. Yaşlılar, âdet ve geleneklerin bekçileri, yöresel hukuk ve mahkeme kararlarının belleği olarak kabul ediliyordu. Ugarit'te bulunan bir mektupta, tüccarların geleneksel vergilendirilme sistemi hakkında bilgi almak için, gidip onlara sorular sorulması söz konusu-

dur. *Rut Kitabı*'nda anlatıldığına göre Booz, akrabası Rut ile evlenmeden önce, evliliğinin geleneksel levirat kurallarına uygun yapılacağından emin olmak amacıyla, Beytlehem Yaşlıları arasından on kişi seçmişti (Rut, 4). Bu Yaşlıların bir topluluk üyesini mahkum etme yetkileri de vardı. Örneğin, Kutsal Kitap İlyas peygamberin, Nabot'un Kral Ahab ile Kraliçe Yezabel'in çıkarlarına hizmet eden Yaşlıların yalancı tanıklıklarıyla topluluk önünde taşa tutularak öldürülmesinden sonraki öfkesini aktarmaktadır (1. Krallar, 21).

Mezopotamya dava tutanakları, başta miras ya da arazi uyuşmazlıkları, mal ve köleler üzerinde hak iddiaları ya da töreyle ilgili davalar olmak üzere, yerel davaları sonuca bağlamak amacıyla Yaşlılara yapılan başvuruları doğrulamaktadır. Bu gibi durumlarda, sözleşmelerde adı sık sık ilk tanıklar arasında geçen belediye başkanı Yaşlılara eşlik ederdi. Bir Eski Babil belgesi bir erkekle ilişkisini kesmeye ant içen bir kibar fahişenin sözlerini şu sözcüklerle aktarmaktadır: "Bana yeniden cinsel ilişki önermesin, beni dudaklarımdan öpmesin. Cinsel ilişkiye yeniden başlamayı kabul etmiyorum ve benimle yatmayı önerirse, bunu kentin Yaşlılarına ve belediye başkanına bildireceğim!"

Bununla birlikte, ne Yaşlılar ne de belediye başkanı profesyonel yargıçların yerini tutmaktaydı; onlara sadece destek oluyorlardı. Bir dava tutanağında, davalı, krallık yargı makamları önünde kaybettiği bir davanın ardından, yargıçlardan anlaşmazlık konusu olan tarlanın bulunduğu yerleşim yerine gidip belediye başkanı ve Yaşlılarla beraber parselin kadastrosunu incelemelerini talep etmektedir. Buna karşılık, eğer taraflar, belediye makamlarının verdiği kararlardan tatmin olmazlarsa, her zaman krallık adaletine başvurup yargıçları devreye sokabiliyorlardı. Böyle bir durumda, belediye başkanı ve Yaşlılar yargıçlar tarafından davalıları mahkeme önüne çıkarmakla görevlendiriyordu. Nuzi metinleri, belediye başkanının bu rolü üzerinde özellikle durmaktadır.

Öyleyse, birçok yetkiyle donatılmış olsalar da yerel makamların görevlerinin kapsamı açık değildi ve merkezi yönetim (kral, eyalet valisi...) varlığını her aşamada hissettiriyordu.

Her ne olursa olsun, –gerçek anlamda karar mercii olmaktan çok– rolleri temsili ve istişari olarak kalmışsa da, kurul sisteminin Yakındoğu dünyasının her yanında sürdürülmesi topluluk çıkarının ne derece önemsendiğinin bir göstergesidir.

BİR AİLE DAVASI

Yerel yetkililere yapılmış olan bir dava başvurusuyla ilgili mektup:
"Yargıçlar şöyle (konuştular): Laliya belediye başkanına ve kent Yaşlılarına söyleyin. İl-iddinam önümüzde aşağıdaki ifadeyi verdi: 'Tarlayı ekmesi için oğluma dokuz bin litre tohum vermiştim, ama onlar tohumu tüketip tarlamı bir çiftlik sahibine verdiler ve çiftlik sahibi beni aşağıladı. Belediye başkanı ve kentin Yaşlılarını görmeye gittim ve onlara bu sorunu anlattım. Oğlum belediye başkanı ve Yaşlılar önünde bana yanıt verdi ve ben ona "Büyücülerini, eşini ve kaynananı hapse attıracağım" dedim. Bana "Ben senin büyücünü hapse attıracağım!" diye yanıt verdi.' İşte bu onun önümüzde verdiği ifadesidir. "Şimdi, tabletimiz önünüze geldi. Ur-Şubula, eşi ve kaynanasını buraya getirtin ki onlar için kral yasasına uygun bir karar verelim." (Fr. Joannès (dir.) *Rendre la Justice en Mesopotamie...*, Saint-Denis, 2000, no: 60)

Devlet Kurumları: Kral ve Vekilleri

Eski Yakındoğu'da, tanrısal bir kurum sayılan monarşi en doğal devlet biçimiydi. II. binyıl başında oluşturulan Sümer Kralları Listesi'ne göre krallık insanlık tarihinin başlangıcında "gökten inmişti" ve bu olay Tufan'dan sonra da tekrarlanmıştı. Gerçekten de, monarşi ilkesinin, içlerinden en dikkat çekicisi Amurru döneminde (XVIII. yüzyıl) *tahtamum* adlı bir kurul tarafından yönetilen tüccar kenti Emar olan, çok az istisnası vardı.

Bununla birlikte, görünürdeki bu evrensellik, hükümdarların taşıdığı unvanların çeşitliliğinin gösterdiği üzere çokbiçimli bir gerçekliği maskelemektedir. Monarşik yönetim biçiminin oluştuğu dönem olarak kabul edilen Arkaik Hanedan'ın (III. binyılın ilk yarısı) kent devletlerinde, yöneticiler *en, ensi* ya da *lugal* gibi Sümer unvanları taşıyorlardı. Önce Uruk'ta olmak üzere Sümer ülkesinde görülen ve sadece "bey" anlamına gelen birinci unvan *en*, Suriye kenti Ebla'da da bir krallık unvanıydı. *Ensi*, başlangıçta, belki de kent tanrısının yurtluklarının yöneticisiydi. Sözcük anlamı "büyük adam" olan *lugal* ise daha çok savaş şefi rolüne gönderme yapıyor görünmektedir.

Akadca belgelerde, Sümerce *lugal*'in karşılığı olarak en sık kullanılan sözcük *şarru* idi. Ebla metinlerinde *māliku en*'in eşanlamlısıydı ve daha geç dönemlerin Levant kralların adlandırmak için kullanılan *malku*, Batı Sami dillerinde de (Aramice *malk*, Fenikece *milk*, İbranice *melekh*) aynı anlama geliyordu. Hükümdarın taşıdığı unvan bazen daha üst bir otoriteye gönderme yapmaktaydı: III. binyıl sonunda Mari'de egemen olan *şakkanakku*'lar Akad İmparatorluğu askeri valilerinin soyundan gelmişlerdi; El Amarna metinlerinde (XIV. yüzyıl) firavunun vasalları olan Suriye-Filistin krallıkları hanedan mensupları *hazanu*, "belediye başkanı," unvanı taşıyorlardı. Nihayet, bazı teokrasilerde *şarru* unvanı kent tanrısı için ayrılmıştı. Eski Asur hükümdarlarına (II. binyıl başı), sadece tanrı Asur'un kral olduğunu vurgulayacak şekilde, *vakkum, "şef"* ya da *iššiakkum*, "naip" diye hitap ediliyordu. Aynı dönemde, tanrı Tişpak'ın krallığı Eşnunna'nın yöneticileri de kendilerini *rubā'um*, "prens" diye tanıtıyorlardı.

Bölgesel devletlerin gelişmesiyle hükümdarlar arasında bir çeşit hiyerarşi oluşmuştur. Akad'ın (XXIV. yüzyıl) ve II. Ur Hanedanı'nın (XXI. yüzyıl) ilk imparatorluk girişimleri sırasında, daha sonra Yeni Asur hükümdarları tarafından da kullanılacak olan "dört ülkenin kralı," "dünyanın kralı" gibi evrensellik savlayan unvanlar ortaya çıkmış ama "imparator"a tekabül edecek hiçbir yeni sözcük yaratılma-

Figür 49: II. Sargon yüksek mevkili bir kişiyi karşılarken, Sargon'un Dur-Şarrukin'deki sarayından bir kabartma ayrıntısı, VIII. yüzyıl

mıştır. II. binyılın ikinci yarısında "büyük kral" deyimi, daha güçlü bir iktidarın vasalı olan önderin karşıtı olarak, tamamen bağımsız hükümdarlar için kullanılıyordu.

Gerçek anlamda devletlerin dışında, çeşitli unvanlar taşıyan şeflerin yönettiği kabile oluşumları da vardı. Mari belgelerinde (XVIII. yüzyıl), bazı toplulukların *sugāgum*'ların, ("şeyhler") otoritesi altında bulundukları belirtilirken iktidarlarının biçimi tam olarak bilinemeyen Bünyamin kabileleri "kral"larından da söz edilmektedir. *Hâkimler Kitabı* da, eski İsrail kabilelerinin başındaki savaş şefleri *şofet*'lerle ilgili geleneksel bilgiler aktarmaktadır (bu unvan Kartaca'nın ilk yargıçları süfetler tarafından da kullanılmıştır). Dışarıdan bakıldığında, bu şefler monark gibi görünebiliyordu: Mari metinleri, özerk topluluklar üzerinde iktidar sahibi olan *sugāgum*'ları bazen "krallar" diye nitelemektedir (Kartaca anayasasını betimleyen Aristoteles ise *basileis* sözcüğünü kullanmıştır).

Bölgesel küçük farklılıklar her zaman sürüp gitmiş olsa da monarşi kavramı zamanla tek bir biçimi belirtir oldu. Bu genel anlayışa göre, monarşi her şeyden önce bir erkeğin iktidarını temsil ediyordu. Ku-Baba adındaki meyhaneci kadının Kiş'te krallık yapması ya da Asur yıllıklarında sözü edilen Arap kraliçeleri gibi tek tük istisnaların yorumlanması epey güçtür.

Hükümdarın seçimi tanrıların yetki alanındaydı: Tanrılar ya bir insana olağanüstü nitelikler atfediyor (Akad İmparatoru Sargon ya da Saul'dan krallığı alan Davut gibi gaspçılar kendilerini bu şekilde meşrulaştırıyorlardı) ya da yeni hükümdarın bir kral soyu içinde doğmasını sağlıyorlardı. Kalıtım ilkesi en alışılagelmiş seçim usulüydü ancak her zaman en büyük erkek çocuk seçilmezdi. Yeni Asur İmparatorluğu döneminde kehanetler aracılığıyla onaylanan yaşça küçük erkek çocukların seçilmesiyle ilgili çok sayıda örnek bulunmaktadır: Seçilen kişi, henüz annesinin karnındayken tanrılar tarafından göreve atanmış olduğunu ilan etmekteydi. Aynı şekilde, en küçük çocuk olan Süleyman'ın seçilmesi Yahve tarafından onaylanmıştı.

Taç giyme töreninde kral ile tanrı arasındaki ayrıcalıklı ilişkiler de vurgulanırdı. III. Ur İmparatorluğu'nda, bu törenin Nippur'daki Enlil Tapınağı'nda yapılması gerekiyordu. Bir Mari mektubu, Kral Zimri-lim'in tahta çıkış vesilesiyle gönderilen Halep kenti tanrısı Adad'ın silahlarına ve "yenilmezlik yağı"na atıfta bulunmaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren görülen Asur krallarını kutsallaştırma ritüeli ise, Asur kentinde ulusal tanrının tapınağıyla saray arasında yapılıyordu. Bu ritüel esnasında, tanrı Asur'un krallığı yeniden vurgulanırken tanrının bazı atribülerini taşıyan kral halkın karşısına onun dünya üzerindeki savaşçı temsilcisi olarak çıkardı. Orta Asur dönemi ritüelinde olduğu gibi Mari'de de sözü edilen yağ, Kutsal Kitap'ta sıkça değinilen ve tanrısal seçimin işareti olan kralı yağla ovma ritüelini çağrıştırmaktadır.

Yeni krala görevine başlarken iktidarını simgeleyen çeşitli atribüler verilirdi. Babil ülkesinde, krala tanrı Şamaş tarafından verilen ip ve ölçme çubuğu, normların hükümdarın güvencesi altında olduğunu anımsatırdı. Hemen hemen her krallıkta taht, asa, taç ve tören arabası, kralı anında diğer insanlardan ayırt etmekteydi.

Uyrukları üzerindeki yetkesinin karşılığında, kralın, yerine getirmesi durumunda saltanatının uzunluğunu güvence altına aldığı düşünülen görevleri vardı. Kralların hepsi dış saldırılara karşı krallıklarını koruma yeteneğine sahip olmak zorunda olmakla birlikte, Asur hükümdarlarının taç giyme törenlerinde, başrahibin açıkça anımsattığı görevler arasında bulunan ülkenin genişletilmesi sadece Asur ülkesine özgüydü. Buna karşılık dindarlık, adalet, verilen kararlarda sağduyu ile ilgili buyruklar evrensel değerlere uygundu. Tapınakların bakımı ve gereksinimlerinin karşılanması tanrıların teveccühünü ve dolayısıyla krallığın gönencini sağlarken, adaletin bilgece yönetilmesi de istikrar ve toplumsal uyumu güvence altına alıyordu – ki Hammurabi Yasaları gibi bir metnin çok güzel dile getirdiği "adil kral" kavramı buradan kaynaklanmaktadır. Bunun tersine, dine saygısızlık, fevri davranış ya da aşırı kibir kötü saltanat dönemlerinin işaretleriydi. Bu izlek, edebi gelenekte, örneğin destanlar ve

geçmişin ünlü hükümdarları üzerine yazılmış vakayınamelerde ya da *Bir Prense Öğüt* gibi iyi bir kralın uyması gereken ahlaki ülküyü tanımlamaya katkıda bulunan bilgelik metinlerinde sıkça geliştirilmiştir.

Diğer monarşik biçimlerden ayrılan bu krallık anlayışı, Mezopotamya'ya komşu bölgelerde dönüşümlere yol açacak derecede güçlü bir model oluşturdu; Fıratötesi ülkeleri halklarını ve ardından dolaylı olarak eski İsrail'i etkiledi: *1. Samuel Kitabı*, krallığın nasıl komşu krallıkların taklit edilmesiyle kurulduğunu anlatmaktadır. Arabistan Yarımadası'nın güneyindeki devletlerde de "rahip-prensler" (*mukarrib*) yerlerini zamanla krallara (*mlk*) bıraktılar; örneğin Saba'da son *mukarrib,* kral unvanını V. yüzyılın sonunda almıştı.

Yetkilerinin geniş kapsamına karşın, Yakındoğu egemenleri ülkelerini hiçbir zaman tek başlarına yönetmediler. Biraz büyük olan her krallık, başlarındaki valilerin zaman zaman kral naibi gibi davrandığı eyaletlerden oluşmaktaydı. Öte yandan, yöresel hanedanların türemesini engellemek amacıyla bu makamlara sık sık hadımları atama alışkanlığı da Yeni Asur döneminde başlamıştır. Kralın esas eşi zaman zaman kurumsal bir rol oynamış olsa da bu daha çok Yukarı Mezopotamya ve batı bölgelerinin bir özelliği olarak görünmektedir: Sargon öncesi dönemin Ebla Krallığı'nda, kraliçe (*māliktu*) kralla beraber yönetime katılırdı; Hitit başkenti Hattutaş'ta bulunan haç biçiminde bir mühürde birçok kralın adı kraliçe adlarıyla beraber anılmıştı. Bu kraliçelerden biri, resmi belgelerde adı eşi III. Hattuşili'nin adıyla birlikte anılan Puduhepa, diplomatik mektupların bir kopyasını saklıyor ve firavuna kendisi mektup yazdırtıyordu. Asur ülkesinde ise kraliçenin, açıkçası hiçbir statüsü yoktu ama Asurahiddina'nın annesi Zakitu gibi valide sultanlar zaman zaman büyük bir nüfuza sahip olabiliyorlardı.

Hemen hemen her krallıkta danışman ve vekil olarak görev yapan yüksek mevki sahibi kişiler bulunmaktaydı. Bu yüksek görevlilerin varlığı, kral yazıtları gibi resmi metinlerde büyük ölçüde karanlıkta kalsa da, yazışma ve idari belge bırakmış olan krallıklarda biraz daha iyi bilin-

mektedir. Örneğin, Ebla'da Sümer *lugal* unvanı taşıyan bir "vezir" idare ve kaynakların denetiminden sorumluydu. Ur İmparatorluğu'nda, *sukkalmah* unvanlı ve aynı anda hem askeri hem de sivil yönetime karışan bir yüksek görevli başbakan benzeri bir konuma sahipti ve öncelikle çevre eyaletlerin denetiminden sorumluydu. *Sukkalmah*'lar öylesine yüksek bir saygınlığa sahiptiler ki İran'da bir Elam imparatorluk hanedanı bu sözcüğü benimseyip bir hanedanlık unvanı yapmıştı.

Amurru dönemi krallıklarının birçoğundaki yüksek görevlilerin bazılarının adlarını biliyoruz. Örneğin, Hammurabi'nin yazışmalarına göre, Larsa'nın ele geçirilmesinden sonra oradaki kral yurtluğunun sorumluluğunu üstlenen idarecilerin adları Sin-iddinam ve Şamaş-hazir'di. Mari elçilerinin mektuplarında, ikincisi *sukkal ubāri*, "yabancılardan sorumlu vezir," unvanına sahip Tab-eli-matim ve Sin-bel-aplim adlarındaki iki yüksek görevliden söz edilmektedir. Aynı dönemin diğer krallıkları, kuşkusuz, az çok benzer bir yapıya sahipti. Öncelikli olarak dış ilişkilerden sorumlu bir vekilin varlığı Orta Asur Krallığı için de doğrulanmıştır: Özellikle, Tukulti-Ninurta'nın (XIII. yüzyıl) hükümdarlık döneminin başında, Hitit kralı IV. Tuthaliya'dan bir mektup almış olan *sukkallu rābu* ("başvezir") Babu-ahhe-iddina'nın adını biliyoruz.

Bir yönetici kadronun bileşimiyle ilgili en kesin bilgilere Yeni Asur İmparatorluğu (VIII ve VII. yüzyıllar) için sahibiz. Topluca "Büyükler" diye adlandırılan bir grup yüksek görevli önemli

Figür 50: Babilli Hammurabi'nin Larsa valisine gönderdiği mektubun arka yüzü, Larsa, XVIII. yüzyıl

kararlar için imparatora danışmanlık yapmaktaydı. Bu görevlilerden her birinin yetki alanı belirlenmişti. *Turtānu*, "başkomutan," kraldan sonra orduya komuta ederdi. Başlangıçta içkiden ve kralın değerli sofra takımlarından sorumlu olan *rab šākē*, "baş saki," askeri bir rol de oynuyordu. Sarayda önemli görevleri olan *nāgir ekalli* kral fermanlarını ilan ederdi. *Masennu* devletin defterdarıydı. *Sukkallu*, "vezir," daha önceki dönemlerdeki gibi, yazışmalardan, kralın huzuruna kabullerden ya da eyalet yönetimlerinin denetiminden sorumluydu ve ayrıca *sartennu*, "başyargıç," ile beraber adalet örgütünü yönetirdi. Son olarak, saray hadımlarının başında bulunan *rab ša-rēši*, "hadımbaşı," aynı zamanda ordunun seçkin birliklerinin başındaydı. *Turtānu, masennu, rab šākē* ve *nāgir ekalli* ayrıca kuzeyde Asur ülkesi merkezini koruyan büyük eyaletlerden de sorumluydular. "Prensler"inin listesiyle, Süleyman'ın yönetimi hemen hemen aynı tabloyu sergilemektedir (1. Krallar, 4, 2-6).

Bu resmi görevlerin çoğu Orta Asur döneminden itibaren vardı ama aralarında kesin bir hiyerarşi bulunmadan tutarlı bir bütün içinde bir araya toplanmaları bir Yeni Asur yeniliği gibi görünmektedir. Öte yandan, bu örgütlenme yapısı değişmez değildi. Unvan sahiplerinin aşırı güç elde etmelerini önlemek amacıyla, *turtānu* ya da *sukkallu* gibi bazı makamların sayısı zamanla ikiye çıkarılmıştı. Gerçekten de, içlerinde en ünlüsü *turtānu* Şamši-ilu olan bu yüksek görevlilerden birkaçı, IX. yüzyılın sonunda ve VIII. yüzyılın ilk yarısında, krallık yönetiminin zayıf bir anından yararlanarak, yerleşim yeri kurma ya da adlarına yazıt yazdırma gibi bazı kral ayrıcalıklarını gasp etmişlerdi. İmparatorluğun son on yıllarında, başlıcaları *rab kāširi* ("baş terzi"), *rab kāri* ("baş tüccar") ve *tupšar ekalli* ("saray kâtibi," belki de Aramice idari belgelerin başı) olan yeni unvanlar ortaya çıktı. Bu bir tür gelişimin göstergesi olmakla birlikte bu yüksek mevkililerin "Büyükler" kulübüne dahil olup olmadıkları bilinmemektedir.

KRALIN HİZMETKÂRLARININ BAĞLILIK ANDI

Asurahiddina'nın (680-669) tahta çıkışı sırasındaki ant içme: *"Yüksek görevlilerin ya da eyalet valilerinin ağzından, bir sakallının ya da bir hadımın ağzından (...) ona karşı çirkin sözler duyarsam gideceğim ve bu sözleri Efendim Asurahiddina'ya tekrarlayacağım. Onun hizmetkârı olacak ve onun hakkında iyi şeyler söyleyeceğim, ona bağlı kalacağım."* (*SAA* 2,4)

Ordular, Askerler ve Askeri Donatım

Yakındoğu ordularının çekirdeği, temel görevleri düzenin sağlanması, sınırların gözetimi, refakat ya da resmi binalarla müstahkem mevkilerin muhafızlığı olan, daimi birliklerden oluşmuştu.

Bu daimi ordunun temelinde, profesyonel askerleri kapsayan bir dönüşümlü nöbet sistemi bulunuyordu. Asker, bir hizmet döneminin ardından, genellikle birliğiyle beraber açığa alınırdı: III. Ur Hanedanı (2100-2000) terminolojisinde "ayakta" (hizmette) ve "oturan" (terhis edilmiş/dinlenmede) askerlerden söz edilmektedir. Bu dönüşümlü devrelerin süresiyle ilgili bilgiler azdır ama Zimri-lim'in hükümdarlığı döneminde, Mari'de yazılmış bir mektupta evlerinden uzakta bulunan garnizonlara atanan askerler için bu sürenin üç ay olduğu belirtilmişti. Aynı belgeye göre, hizmet süreleri sona erdiğinde, nöbet değişikliğini sağlamanın olanaksızlığı askerlerin toplu protesto gösterilerine yol açabiliyordu.

Kralın hizmetindeki başka personel kategorileri gibi, meslekten askerlere de arazi tahsisi yoluyla gelir sağlanıyordu. Akad İmparatorluğu (2334-2193) döneminden başlayarak uygulanan bu sistem Ahameniş egemenliğindeki Babil ülkesinde (539-330) hâlâ sürmekteydi. Askeri hizmet karşılığı tahsis edilen topraklardan ilke olarak yaşam boyu yararlanılıyor ve tımarcının hakkı askerlik hizmetini yerine

getiremez olduğu zaman sona eriyordu; bu şekilde boşalan toprak yeniden dağıtılıyordu. Bu tımar rejimi, çoklu mülkiyet biçiminde, aynı toprağı işleyen ve dönüşümlü olarak askerlik yapan iki asker (asıl tımar sahibi ve "vekili") için de uygulanabiliyordu. Daimi ordunun oluşturduğu askeri düzene paralel olarak, zaman zaman belirli silahların kullanımında uzmanlaşmış yabancı askerlerin de silah altına alındığı görülmektedir. Bu paralı askerler, çoğu zaman evlerini "terk etmiş" kişiler, –Mari, El Amarna ve Ugarit mektuplarının söz ettiği ünlü *hāpirū/hābirū*'lar– çevreleriyle bağlarını koparmış yurtsuzlar, etnik bir bağ ya da bir şefin karizması gibi nedenlerle bir araya toplanmış, ganimetlerden pay, arazi tahsisi ya da nakit ödeme karşılığında hizmetlerini sunan insanlardı. Kutsal Kitap'taki Filistililerin hizmetindeki Davut bu asker kategorisinin mükemmel bir örneğidir.

Mezopotamya devletleri, askeri sefer düzenlemek ya da ciddi bir tehlikeye karşı korunmak için, ülke sakinlerini ve askeri yardım antlaşmalarıyla yüküm altına giren vasal ve bağlaşık ülkeleri savaş durumuna sokan geçici seferberliklere başvururdu. Büyük Mezopotamya güçlerinin sefere çıkan orduları onbinlerce insandan oluşabiliyordu. Eski Babil döneminde (XX-XVII. yüzyıllar), bu güçlerin istila birlikleri otuz bine kadar askeri silah altında toplayabiliyordu. Bir kolordu içindeki birliklerin ne şekilde düzenlendiğine gelince, bununla ilgili bilgi, genel olarak aynı komutanın buyruğu altında toplanan askerlerin "teorik" sayısına gönderme yapan subay unvanlarının listesi tarafından sağlanmıştır. En küçük birim on kişiden oluşuyordu. Bir üst birim, "ellibaşı"nın komutası altındaki elli askerden oluşuyordu. Ardından, özellikle Mari metinlerinde sözü edilen ve duruma göre yüz ya da iki yüz kişiyi kapsayan "müfreze" gelmekteydi. Bir ok ucuna kazınmış Fenike dilindeki bir yazıtta "yüzbaşı"dan da söz edilmektedir. Ayrıca, Mezopotamya ve Kutsal Kitap'ta bulunan "binbaşı" unvanından da anlaşılacağı üzere, bin kişiyi bir araya toplayan birlikler de vardı.

Sefere çıkan bir birliğin komutanı bazen "önde yürüyen kişi" deyimiyle nitelendiriyordu. Bazı dönemlerde ise bu

Figür 51: Ur Sancağı'nın savaşı temsil eden yüzü, deniz kabukları, kırmızı kireç taşı ve laciverttaşından mozaik, Ur kral mezarları, yaklaşık 2500

görev, "general" diye çevrilmesi benimsenmiş *şagin* ya da "Amurruların başı" unvanıyla bağdaştırılmıştır. III. ve II. binyıl metinleri, ordu defterlerini tutmakla görevli yazıcı ya da hiyerarşide hemen generalin altında bulunan kâhin gibi asker olmayan kadroları da bünyesinde bulunduran kurmay erkânlarının varlığına işaret etmektedir. Komutanlık etme ayrıcalığına sahip olmayan kâhin, daha çok danışmanlık görevi üstlenirdi ve görüşleri, savaş alanındaki durumu kendileri irdeleyerek eylem özgürlüklerini koruyan askeri şefler tarafından dikkate alınabiliyor ya da reddedilebiliyordu.

Savaş durumundaki ordunun yerleşme düzeni, sık sık, değişik kısımlarını hayvan azalarına benzeten bir eğretileme ile betimlenmiştir: "Alın" (merkezin önü), "göbek" (merkez), "kanatlar" (sağ ve sol) ve "kuyruk" (artçı birlikler). Bazı dönemlerde, yüksek rütbeli subayların ve hatta kralın harekât alanında bulunup doğrudan çatışmalara katılmaları belgelerin doğruladığı bir gerçekliktir. Bazı kaynaklarımız onların savaş meydanındaki ölümlerine tanıklık etmektedir. Bu durum, örneğin (1. Krallar 22, 34) Ramot-Gilat Savaşı'nda yaralanıp ölen İsrail kralı Ahab'ın (875-853) ya da Megiddo Savaşı'nda öldürülen Yoşiya'nın başına gelmişti (2. Krallar 23, 29). Bir başka ünlü örnek Tabal'a karşı yapılan askeri sefer sırasında "düşman ülkesinde öldürülen" ve çağdaş kaynaklarda anlatıldığı üzere "toprağa evinde verilemeyen" Asur kralı II. Sargon (721-705) örneğidir.

Figür 52: Ur Sancağı'nın savaşı temsil eden yüzünden ayrıntı: Silahlı askerler

Askeri birlikleri inanç gücüyle savaşa sokma becerisine sahip savaş şefinin rolü bazı edebi metinlerde açıkça gözler önüne serilmiştir. Mari kralı Zimri-lim ile ilgili destanda kral "bir sancak gibi başta" yürürken "arkasına dönüp cesareti olmayanları –'Güçlü olun! İlerleyin! Düşman direncimizi görecek'– diye cesaretlendirirken" betimlenmektedir. Bu yüreklendirmeler, askerleri savaşmayan insanların karşıtı olarak gösteren Erra Destanı'nda olduğu gibi, savaş ülküsünü de yüceltmek için bir fırsat oluşturmaktaydı:

"Ayağa kalk! İleri! Niçin sefil bir ihtiyar gibi kentte kalıyorsun? Gencecik bir çocuk gibi evde mi oturacaksın? (...) Savaşmayı bilmiyormuşuz gibi korkacak ve titreyecek miyiz? Genç erkekler için sefere çıkmak bir eğlenceye gitmek gibidir! (...) Kuvveti ne kadar fazla olursa olsun, kentte kalan sefere çıkandan nasıl ve hangi nedenden dolayı daha kuvvetli olabilir? Ne kadar beğenilirse beğenilsin, kent besinleri savaş meydanındaki bir peksimetin, ılık bira da bir tulum suyunun yerini tutamaz! Taraçalı saray açık havadaki ordugâhın yerini tutamaz."

Silah donatımına gelince, sipariş ve teslimat belgeleri hatta belirli bir dönem boyunca bir atölyenin çalışmasını özetleyen ayrıntılı listeler, bizlere kesin teknik bilgiler (ağırlıklar, silahların yapımına giren maddeler, vb) sağlamıştır. Kazılar sırasında bulunan silahların yanı sıra tasvirler de (heykel, alçak kabartma) değerli bilgi kaynaklarıdır.

Askerlerin savunma donatımı değişik tipte kalkan ve miğferlerden oluşmaktaydı. Nuzi'de (XV. yüzyıl) askerler, deri bir altlık üzerine dikilmiş yüzlerce küçük tunç levhadan oluşan

Figür 53: Ur Sancağı'nın savaşı temsil eden yüzünden ayrıntı: Savaş arabaları

bir miğfer giyerlerdi. Kenarları kıvrık kuşatma kalkanları Akad İmparatorluğu'ndan Yeni Asur dönemine kadar kullanılmıştır. Saz kamışından iskeleti, muhtemelen küçük tunç levhalarla kaplı deri parçalarıyla doldurulmuş insan boyundaki bu kalkan, surlar üzerinde mevzilenmiş insanlara ok atan bir okçunun hareketli siperiydi ve genellikle kargılı başka bir asker bu kalkanı dik tutardı. Dikkat çeken fırlatma silahları arasında, III. binyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve uzun süre seçkinlerin kullandığı bileşik yay gösterilebilir. Bu yayın orta kısmını oluşturan ince ahşap tabakaların her biri diğerine öyle bir biçimde yapıştırılmıştı ki yay gerildiği zaman kollarının içe dönük eğimi dışa dönüyor ve böylece eğriliği kolların kasılma dışı pozisyonuyla çatışan bu retrofleks yayın gücü on kat artıyordu. Sıradan yay ise tek parçadan yapılmakta ve yapımı çok daha kolay olduğu için yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Sapan ve ince mızrak gibi diğer fırlatma silahlarını Mari belgelerinin (XVIII. yüzyıl) yanı sıra Asur alçak kabartmaları sayesinde de (VII. yüzyıl) tanımaktayız. Kargı her dönemde en üstün silahtı. Tunç sarfiyatlarıyla ilgili Ebla metinleri (XXVI. yüzyıl) bu silahın daha o zamanda bile bir kitle üretimin konusu olduğunu göstermektedir. Kargı Mari'de ve "kargı taşımak" deyiminin mecazi anlamda "askerlik görevi yapmak" anlamına geldiği Ebla'da (XIV. yüzyıl) çok yaygındı.

Savaş arabası, ilk olarak III. binyıl ortalarında, ünlü Ur Sancağı'nda betimlenmiştir (figür 51 ve 53). Tekerlekleri masif ağaçtan yapılmış bu dört tekerlekli araba dört yaban eşeği (yanlara yerleştirilen ikisi belki de yedek olarak kullanılıyordu) tarafından çekilirdi. Araba okuna tutturulmuş gemde, omuzba-

şından destek alan bir hamuta bağlı dizginlerin içinden geçtiği iki halka bulunurdu. Araba ekibi, sürücüyle baltalı ya da mızraklı yardımcısından oluşurdu. Arabanın ön tarafında, içinde ince mızraklar bulunan bir kılıfın asılı olduğu yüksek bir siper vardı. O devirde, savaş arabası hareketli bir nişan alma platformu olarak kullanılıyordu. Düşman takibi için kullanımı da olasılıkla başlamıştı. Bu savaş arabasının etkili bir saldırı gücü oluşturma potansiyeli göz önünde tutulursa, Ur Sancağı'ndan kısa bir zaman sonrasına ait "Akbabalar Steli" üzerinde betimlenen mızraklı falanj birliklerini dağıtmaya yönelik bir kullanımı olup olmadığını da sorgulamak gerekmektedir.

Savaş arabası, II. binyıl ortalarında, araba okunun aşağı çekilmesini sağlayan parmaklıklı tekerlekler ve ön tarafındaki siperin yüksekliğinin azaltılması sayesinde hafifledi ve o andan itibaren çember içine alma manevraları, düşman takibi, devriye gezme, orduya eşlik etme ve habercilerin süratli bir şekilde taşınması gibi çeşitli taktik amaçlı kullanımları oldu. Nuzi'de (XIV. yüzyıl), savaş arabası birimleri "sağ" ve "sol" diye nitelendirilen iki tümen halinde örgütlenmişti. On savaş arabasından oluşan ana birim, bir "ellibaşı" komutasında, beşli birimler halinde bir araya getiriliyordu. Öte yandan, Kutsal Kitap, bizlere, Şam Krallığı savaş arabası birliklerinin, Ramot-Gilat Savaşı'nda, "otuz iki savaş arabası şefi" tarafından yönetildiğini öğretmektedir ancak metin bu şeflerin buyrukları altındaki savaş arabası sayısını belirtmez.

Bu dönemden biraz önce, III. Şalmanezer'in (858-824) yıllıklarında, ülkenin Karkar Savaşı esnasında bin iki yüz savaş arabası sıralama gücünde olduğuna işaret edilmekteydi. Aynı kaynağa göre İsrail, Asur karşıtı güç birliğine iki bin savaş arabası göndermişti. İkonografik ve yazılı kaynaklar iki tip savaş arabası bulunduğunu göstermektedir: Zırhlı ağır savaş arabası ve daha çok birlik komutanlarının bindiği ve kral tarafından da avcılık için kullanılan iki tekerlekli hafif bir araba olan "açık" model.

Günümüzde bilinen ve askeri bir bağlamda süvarilerden söz eden en eski tanıklık, 1750 yılına doğru, atı savaşmak için değil de hızlı yer değiştirme aracı olarak kullandıkları

görünen bir grup askere değinen, Kuzey Suriye'deki Şubat-Enlil arşivlerindeki bir mektup parçasından gelmektedir. Asur kaynaklarında ise, süvarilerin savaşta kullanılmasına dair ilk atıf –harekât bir pusuydu– IX. yüzyıl başına aittir. Dönem metinleri, müsademe, keşif harekâtı ve akınlara katılan elli kişilik süvari birimlerinin varlığını kaydetmiştir.

Düşman hatlarını yaracak becerideki mızraklı ağır süvari birliği III. Tiglat-Pileser döneminde (745-720) ortaya çıktı ve II. Sargon'un (721-705) hükümdarlığında gelişti. Takip eden dönemde, krallar ve yüksek rütbelilerin kullanımına yönelik bir prestij aracına dönüşen savaş arabalarının yerini süvariler aldı. Bu dönemde at gerçek bir ok atış platformu olarak kullanıldı. Okçu, koşum sistemi sayesinde, yanında atla giden ya da atının terkisinde oturan ekip arkadaşının yardımı olmaksızın, dört nala giderken ok atabiliyordu. Bir "at sermayesi"ne sahip bir askerin donatımının dökümünü veren 422 tarihli bir metin, bu ağır süvari birliğinin Pers dönemindeki varlığını doğrulamaktadır. Bu donatım bir zırh, bir miğfer, bir ense koruyucu, bir kalkan, yüz yirmi adet uzun ve kısa menzilli ok, bir demir topuz ve iki mızraktan oluşuyordu.

ASUR KRALINA KARŞI GÜÇ BİRLİĞİ

III. Şalmanezer'in stelindeki yazıt (MÖ 853):
"Argana kentinden gelirken, Karkar kentine yaklaştım. Onun krallık kenti olan Karkar kentini yakıp yıktım. Orada, bu on iki kralın ittifakı vardı: (Bu ittifak) Şamlı Hadadezer'in 1200 savaş arabası, 1200 süvarisi ve 20.000 askerini, Hamatlı İrhulenu'nun 700 savaş arabası, 700 süvarisi ve 10.000 askerini, İsrailli Ahab'ın 2000 savaş arabası ve 10.000 askerini, Byblos'tan 500 askeri, Sumur'dan 1000 askeri, Irqata ülkesinin 10 savaş arabası ve 10.000 askerini, Arwad kentinden Matinu-baal'in 200 askerini, Usnu ülkesinin 200 askerini, Siannu ülkesinden Adunu-baal'in 30 savaş arabası ve (...) askerini, Arabistanlı Gindibu'nun 1000 devesini, Bit-Ruhubu'dan Ammonlu Baasa'nın (...) askerini (bir araya topluyordu). Savaşmak ve benimle çarpışmak için saldırdılar." (*RIMA* 3, metin A.0.102.2, ii89b-96)

AYRIM 2: KRALLIK

IV. binyılda Mezopotamya toplumunun çevresiyle ilişkisi gibi siyasal yapılanması da farklılaşmaya başladı. Çok sayıda özerk köyde yerleşik ama aynı kültürü paylaşan klan ya da aile topluluklarının toprağı ve kaynakları paylaşmasına dayanan eski sistemin yerini yavaş yavaş kentsel bir yapılaşmaya doğru evrilen başka bir yerleşme biçimi aldı. Akrabalık ve klan ittifakları sisteminin yerini tamamen almadan ona eklemlenerek ortaya çıkan bu yeni sistemin yöneticileri de artık farklı bir iş ve kaynak bölüşümünün doğurduğu yeni toplumsal kategorilere söz geçirme becerisine sahip olmak zorunda kalacaklardı. Yeni bir otorite anlayışına dayanan ve kuşkusuz krallığın bir ilk biçimi sayılabilecek bu sistemde iktidar bir aile ya da klan reisleri kurulunun bir kişi ya da bir soyu yetkili kılmasının basit bir sonucu ya da gelişimi olarak ortaya çıkmamıştır. Tam tersine, kabile bağ ve desteklerinden soyutlanan bu iktidar, bir kralın (*en, ensi, lugal*) sınırları belli bir bölge, kent (*uru*) ile olan çok özel ilişkisi etrafında bağımsız bir biçimde yapılanmıştı. Krallık otoritesi, aynı kent devlet siyasal sisteminin parçası olan herkesi bir araya toplayıp denetimi altına alarak değişik köken ve dilden insanları özümlemiş ve zamanla özel konutlardan da tapınaklardan da epey farklı bir kral evinde, "saray" kurumunda somutlaşan kendine özgü bir yönetim kadrosu ile donanmıştır.

Çoban Kral

IV. binyıl sonu Mezopotamya krallığı, henüz ilk betimlemeleriyle "öteki" doğasını sergilemiştir: Kutsallığı kuşku götürmeyen ve tanrılarla doğrudan ilişkide bulunan krallık kurumu diğer kurumlardan ayrışmış ve siyasal temeli olan kent nüfusundan başka bir düzeyde yapılanmıştır. Bu farklı doğası, kralın iktidar ve otoritesinin kaynağını oluşturmuştur. Bununla birlikte, Mezopotamya kentleri krallık görev-

Figür 54: Asurnasirpal'in heykeli, Kalhu, IX. yüzyıl

lilerinin monarşi kurumunun temelini oluşturan ideolojik kuramları açık bir biçimde yaymaya başlamaları için III. binyılın ortasını beklemek gerekecekti. Bu ideolojik görüşler, kral yazıtları, hukuki ve diplomatik metinler, destanlar, mitoslar, ilahiler ve dualar aracılığıyla geliştirilip aktarılmıştır. Söz konusu belgeler zamanımıza ancak kısmen ya da daha geç versiyonlarıyla ulaşmıştır. Bu yüzden, krallığı doğuran dini ve ideolojik kavramların oluşum ve gelişimini adım adım izlemek kolay değildir.

Taş oyma sanatının, çeşitli obje ve kaplar üzerindeki kabartmaların ve heykellerin sergilediği en eski dönemin ikonografisinde tanrıya adanmış sunguları taşıyan tören alayını yöneten ve doğa güçleriyle hayvanlar ve bitkiler âlemine hükmederken gösterilen bir insanın betimlemesine geniş bir yer ayrılmıştı. Tarihsel yorumlamalar açısından çok sayıda sorun içermekle birlikte, bu kişinin kent devletin "kral"ı olarak tanımlanabilmesi, onun iki işlevini o zamandan göz önüne sermektedir: Tarım üretimi ve hayvancılığa dayalı kent ekonomisinin en yetkili kişisi olarak işlevi ve en başta kurban kültünü düzenlediği kent tanrısı –kentin panteonunu yöneten tanrı– olmak üzere, tanrılarla kurduğu ayrıcalıklı ilişki çerçevesinde kent topluluğunu temsil etme işlevi.

Kralın bu iki rolü, III. binyıl ortasına kadar özellikle Güney Mezopotamya'da görülen Sümer dilindeki en eski gelenekler ile Akadca geleneklerin birbirleriyle kaynaştıkları daha geç döneme ait edebi, historiyografik ve teolojik metinlerin de gösterdiği üzere, zamanla kesişerek aynı iktidarın iki veçhesinin bütünleşmesiyle sonuçlandı. Bu kültür bağlamında,

göksel panteona özgü gereksinimleri karşılayıp, aslında dünyanın gerçek sahipleri, ülkenin de tek gerçek "krallar"ı olan tanrılara hizmet edebilmesi için kralı toplumun üretim sistemini düzenlemekle görevli kılan gitgide daha belirgin bir krallık ideolojisi oluştu. III. binyıl sonundan başlayarak geliştirilen Mezopotamya mitolojisinde, tanrıların, emeğe bağlı dönüşümler olmadan, doğanın yaşam biçimlerini sürdürmeleri için gerekli olanı sağlayamayacağını anlamalarından sonra insanlığı yaratmalarındaki amacın kendilerine hizmet edilmesi olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu aynı zamanda, kent devlet başıboş bırakıldığında iyi yapılanıp yönetilemeyeceği, dolayısıyla etkili olamayacağı için, tanrıların krallık kurumunu insanlara vermesinin nedeniydi.

Evrensel Tufan mitosuyla ilgili geleneksel Mezopotamya metinleri bu noktaların üzerinde ısrarla durmaktadır. Anlatılarda, bir yandan insanlığın ortadan kaldırılmasına karar veren tanrı Enlil'in öfkesinin nedeni kontrolsüz gelişen insanların yaptığı "gürültü"ye atfedilirken, diğer yandan da Tufan sonrasında insanlığın yaşamını sürdürebilmesi iyi düzenlenmiş bir kurban sunma dinamiği çerçevesinde açıklanmaktadır. III. binyılın sonundan başlayarak, *Sümer Kralları Listesi* gibi historiyografik ve siyasal ya da *Etana Destanı* gibi mitolojik birçok metin, krallığın insanları ve kent devleti ıslah etmek için "gökten indiği" zamana atıf yapmaktadır.

Kralın, toprağın işlenmesi ve zenginlik kaynaklarının yaratılmasındaki sorumluluğu mitolojik söylemde açıkça vurgulanmaktadır. Yaratılan kaynaklar, öncelikle tanrıların gereksinimlerinin karşılanmasına yönelikti. Bunun karşılığında da tanrılar toprağa bereket, insanlığa ve kente kalıcılık bahşetmenin ötesinde, herkes için barış ve gönenç de sağlıyorlardı. Yukarıdan bakıldığında tanrıların kent devletle ilişkileri çerçevesinde kral, onlar tarafından yeğlenmiş, seçilmiş ve sevilen tek aracı olarak gözükmektedir: O tanrıların diplomatik temsilcisi ve dünya üzerindeki tüm tezahürlerinde vekiliydi. Hatta zaman zaman belirli ritüeller vesilesiyle onların çocuğu ya da sevgilisi de olabiliyordu.

Aşağıdan bakıldığında ise, tanrısal gücün vekâleti ve gökten aldığı misyon, kralın kent devleti, toplumun tamamını ve ülke toprağını –kendi eylem ve tasarıları çerçevesinde örgütlemek için– koruyuculuğu altında birleştirmesini sağlayacak otorite ve gücü belirlemekteydi. Kral, halkının çalışmasından mümkün olan en iyi sonuçları aldıktan sonra, tanrılara dini ideoloji ve kült tarafından benimsenmiş ritüellere uygun biçimde adak sunabilir ve bunun karşılığını bekleyebilirdi.

Demek ki kralın tanrılar ve tapınaklarının tüm gereksinimlerini sağlamak gibi bir tür resmi tedarikçilik görevi vardı. Bu görev, hem krallık otoritesinin karakteristik özelliklerini hem de kralın önderlik edip yol gösterdiği halkına karşı tutumunu belirliyordu. Topluma tanrısal teveccühü, yaşama ve gelişme olanaklarını sağlayan bizzat kralın zekâsı, yönetim becerisi ve tanrılara adak sunma konusundaki cömertliğiydi.

III. binyıl boyunca yavaş yavaş gelişen bu diyalektiğe koşut olarak, başka bir belirleyici öğe de epey erken dönemde krallık işlevinin tanımına eklendi. Söz konusu olan kent devletin dış politikasını yansıtan askeri etkinlik, savaş sanatı boyutuydu. Eğer Mezopotamya kralı yenilmez askeri şef ve yiğit savaşçı rolünü de üstlendiyse bunun nedeni kuşkusuz –koruyup çoğaltmak zorunda olduğu– tanrıların dünyevi mülklerinin idaresinden ve bunların gelirlerinden sorumlu olmasıydı. Kral, adaletin yerine getirilmesinde dünyevi temsilcisi olduğu tanrılar tarafından sevilip desteklendiği bu görevinde, sadece kent devletin sınırlarını korumak için savaşırken değil, ama özellikle savaşı kazananın panteonuna yeni zenginlikler katan başka kent ve ülkelerin ele geçirilmesi sayesinde ülkesinin toprağını genişletirken betimleniyordu.

III. binyılın ikinci yarısında, "Adil Kral" Sargon tarafından kurulan Akad kralları hanedanı yöneticilerinin çalışmaları sonucu krallık ideolojisi yeni bir kılığa büründü. Bu kral, tüm Mezopotamya kent devletlerini ele geçirerek, Mezopotamya ile Kuzey Suriye'yi ilk kez tek bir iktidar altında birleştirmişti. Krallık, o zamandan itibaren, artık dünya çapında olan sınırsız bir toprak genişlemesi peşinde koşacak ve bu koşullar altında krala düşen görev bütünüyle tanrı-

ların kozmos ve doğa üzerindeki denetimiyle örtüşen dünyevi düzen ve dengeyi dayatmak olacaktı. Akad kralının çok sayıda düşmanına –bu evrensel düzene karşı çıkanlar– karşı sürdürdüğü savaşlar, böylece doğrudan doğruya savaşçı bir tanrının Kaos ile "Değişmeyen"in tehdit edici güçlerine karşı yürüttüğü kozmogonik savaşları yansıtmaktaydı. Kralın kendisi de bu süreçte doğasını tanrıların doğasına yaklaştıran tanrılara özgü kahramanca görünümler edinecekti.

Krallık iktidarını yücelten bu yeni yaklaşım, Akad İmparatorluğu'nun III. binyıl sonunda dağılmasından ve Suriye-Mezopotamya toplumunun geleneksel ideolojik ve siyasal örgütlenme yapısına kısmen geri dönmesinden sonra bile monarşi kurumu tarafından çeşitli düzeylerde korunmuştur.

Kral, adil bir çoban

Krallık unvanları içinde kraldan açıkça "çoban" (*sipa*) diye söz edilmesine ilk defa, yukarıda aktarılan ikili geleneğin mirasçısı –III. Ur Hanedanı diye adlandırılan– dönemin (III. binyılın sonu) kültürü çerçevesinde rastlıyoruz. Uzun bir edebi ve dini geleneğin başlangıcı olan bu eğretilemeyle kralın halkına olan ilgisini ve himayesini değerlendiren dönemin krallık yazıtları, bu ilişkinin çobanın üzerinde mutlak hâkimiyet kurduğu ve istediği tasarrufta bulunduğu sürüsüyle olan ilişkisiyle farklılığının da dikkatle altını çiziyordu.

Krallığın kendisi de bir çeşit "çobanlık" biçimi olarak tanımlanabilir. Suriye-Mezopotamya dünyasındaki yarı göçebe hayvan yetiştiricileriyle yerleşik kent otoriteleri arasındaki ortak toplumsal ve ekonomik ilişkilere gönderme yapılırsa, krala tanrılar tarafından hak olarak verilen topluma hükmetme olgusu, sürü sahibinin sürüsünü bozkırda otlatmaktan sorumlu olan çobana emanet etmesine benzetilebilir. Üstelik, tanrıça İnanna'nın "krallığın gökten indiği" zaman kral olarak seçtiği ilk insan Etana bir çobandı. Kral artık tanrıların güvenine layık ve onlara yakın bir kahramandı; gerektiğinde efendilerine hesap vereceği görevi ise sürüyü oluşturan insanlığı koruyup esirgemek, çoğalma ve gelişmesine yardım edip onu gözetmek olacaktı.

II. binyıl başında Yakındoğu devletlerinin tahtlarına, kültürleri hayvancılık ve yarı göçebeliğin çok önemli olduğu ekonomik ve siyasal koşullarda gelişmiş olan Amurru ve Suriye kökenli hanedanlar geçerken, çoban kral imgesi hem başka değerler kazandı hem de yeni anlamlarla zenginleşti. Artık manzumelerdeki çoban imgesi marjinallikle, kent tapınağındaki yerleşik panteona karşı çıkan ve bozkırda öldürülen tanrıça İştar'ın sevgilisi çoban kral Dumuzi'nin aşkları ve ölümüyle ilgili destan çevresindeki kahramanlara özgü toplum dışı yaşamla bağdaştırılmıyordu. Tam tersine, yarı göçebeler kral listelerinde babalarının eskiden bozkırda "çadır altında" yaşadıklarını anımsatan Asur ve Babil kralları için saygıdeğer atalar olmuştu.

Asur ülkesi ve Babil'de hüküm süren hanedanların soyluluğu ve meşruluğu da bu efsanevi geçmişin anısı üzerine inşa edilmişti ve genellikle *kenu*, "adil, meşru" sıfatıyla kullanılan "çoban," *re'u*, unvanı aynı anda hem krallığın savaşçı, özgür ve kahramanca özelliklerini, hem de kralın –yaşamını sürdürmek ve refahı için ona bağımlı olan– halkına karşı sorumluluğunu çağrıştırıyordu. Babil kralı Hammurabi, yasa kitabının öndeyişinde, ülkede hukuku ilan edip uygulayabilmek için tanrılar tarafından seçildiğini tekrar anımsatırken, hem "çoban" unvanı, hem de kutsal kentlere ve bu kentlerin halkı ve tapınaklarına sağladığı zenginlik ve refah üzerinde ısrarla durmuştur.

"Bir çoban ve halkı"

Çobanlığa gönderme yapan bu unvan, II. binyılın sonundan itibaren emperyalist bir ideolojiye uygun düşen amansız bir fetih politikası geliştiren Asur kralları tarafından –diğer unvanları arasında– ayrıcalıklı olarak kullanıldı. Bununla birlikte, "adil" çoban imgesinin kullanımı, belki de krallığın sadece adalet ve hukuku güvence altına alan bir güç olarak değil, aynı zamanda düzen ve toplumsal denge ile en güçsüzlerin himayesinden sorumlu bir kurum olarak temsil edildiği ideolojik bir alanın yavaş yavaş ortaya çıkışını da yansıtmaktaydı.

Yakındoğu imparatorluklarının bunalımından sonra, I. binyıl başında yeniden yapılanıp örgütlenen Levant'ın kent toplumlarından çıkan seçkinlerin ideolojik çalışması ile Devleti oluşturan farklı toplumsal kategorilerin siyasal rollerinin yeni bir çözümlemesine dayalı başka bir iktidar ve krallık otoritesi imgesi geliştirildi. Bu ideoloji, giderek daha açık bir biçimde monarşi kurumunun toplumla ilişkisini göz önünde bulundurmakta ve kralın artık devletin siyasal ve ekonomik dengesinde olduğu kadar her bir yurttaşın refahından da doğrudan sorumlu olduğunun altını çizmekteydi. Farklı Arami lehçelerinde ya da Luvice (bir Hitit lehçesi) yazılmış yazıtlarda hâlâ tanrıların toplum ile ilişkilerini çekip çevirmek için seçtiği kralların geleneksel aracı rolü betimlenmekle birlikte, IX ile VIII. yüzyıl kralları artık tanrılara sadık bir şekilde hizmet etmek ve onların gereksinimlerini karşılamakla yetinemiyorlardı. Tersine, krallığı kurmanın yanı sıra teknoleojik ilerleme, ekonomi ve ticarete egemen olma ile yöresel çıkarlardan yana zekice bir iç ve dış politika geliştirme gibi alanlarda gerekli kararları kendileri alarak, ülkenin zenginliğini güvence altına alma becerisine sahip olma zorundaydılar. Krallık stratejilerinin başarısı ise hâlâ, artık sevgili kuluyla söyleşen, onu desteklemek ve zafere ulaştırmak için savaş meydanına inen tanrıların icazetinin ilk işaretiydi. Kralın yenilgileri –ya da en azından düşmanın yenilgileri– dine aykırı ya da töretanımaz bir davranışın neden olduğu, tüm toplumun belini büken tanrısal bir ceza olarak düşünülüyordu.

Yakındoğu'nun dünya ve Hellenistik hukukla bütünleşmesinden önce, bu izlekleri kullanan I. binyıl Arami devletleri krallarının yazıtları ile İsrail ve Yehuda monarşileriyle ilgili Kutsal Kitap metinleri, artık sadece mutlak ve zorba bir iktidarın dışavurumu olmayan, aynı zamanda da meşru ve adil bir yönetim biçiminin, temsil ettiği topluma sağlayabileceği koruma, barış ve güvenlik gibi fikirlere açık bir krallık kuramına işaret etmektedir.

ÇOBAN KRAL

"Tanrı An ile tanrı Enlil, insanların refahını artırmak amacıyla, ülkede adaleti tesis etmem, kötüyü ve sapkını ortadan kaldırmam, güçlünün zayıfı ezmesine engel olmam, tüm insanlar üzerinde güneş tanrı Şamaş gibi görünmem ve ülkeyi aydınlatmam için benim adımı, tanrılara büyük saygı duyan dindar kral Hammurabi'nin adını telaffuz ettiler. Ben, Enlil'in seçtiği, zenginlik ve refah sağlayan, Nippur kenti için her şeyi kusursuz duruma getiren çoban Hammurabi'yim. (...) Eserleri İştar'ın hoşuna giden, halkların çobanı(yım)." (Hammurabi Yasaları'nın öndeyişinden alıntı)

ADİL KRAL

"Tahtın sonsuzluğa dek var olacak, sonsuzluğa dek; krallığının asası bir doğruluk asasıdır! Adaleti sever ve kötülükten nefret edersin, bunun için Elohim arkadaşlarını değil seni sevinç yağıyla meshetti." (Mezmurlar 45, 7-8, E. Dhorme çevirisi, *Bible* II, Bibliothèque de la Pleaide, Paris, 1959)

KRAL TEBAASININ MUTLULUĞUNU SAĞLIYOR

Kilikya'daki Karatepe Yazıtı'nda (700'e doğru) ileri gelen bir kişi olan Azativata kendini iyi bir kral olarak tanıtıyor: *"Ben Baal'in abarukku'su (ya da Baal tarafından kutsanmış kişi), Baal'in hizmetkârı, Danunaların kralı Urikki'nin güçlü kıldığı Azativata'yım. Baal beni Danunalılar için ana ve baba yaptı. Danunalıları iyi yaşattım. Adana Ovası ülkesini Doğu'dan Batı'ya genişlettim. Benim zamanımda, bolluk ve refah açısından Danunalılar için her türlü mutluluk vardı. Pahara silolarını doldurdum ve Baal ile tanrılar sayesinde, ata at, kalkana kalkan, orduya ordu kattım. İsyancıları bastırdım*

ve ülkedeki tüm kötülüğü yok ettim. Efendimin soyunu rahata kavuşturdum, efendimin çocuğuna iyilik yaptım ve onu babasının tahtına oturttum. Bütün krallarla barış yaptım ve her kral beni, adaletim, bilgeliğim ve iyi yürekliliğim nedeniyle babası gibi kabul etti. Bütün sınırlarda, hiçbiri Mopsos soyunun hizmetkârı olmayan kötü adamların, çete şeflerinin bulunduğu yerlerde, güçlü kaleler inşa ettim. Ben Azativata, onları ayaklarımın altına aldım ve bu yerlerde Danunalılar yürekleri huzur içerisinde otursunlar diye kaleler inşa ettim." (F. Bron çevirisi, *Recherches sur les inscriptions phéniciennes de Karatepe*, Cenevre-Paris, 1979, s. 23)

Yasa Koyucu Kral

Kral, hukuk alanında yasa düzenlemekten çok öncelikle kendisinden beklenen adaleti yerine getirme göreviyle ilgilense de krallık normlarının hazırlanması Yakındoğu hukuk yaşamının önemli bir parçasıydı. Bu krallık normlarının en iyi bilinen biçimi, hükümdardan kaynaklanan diğer yasa düzenlemelerinden daha az sayıda olmalarına karşın, çiviyazılı yasa derlemeleridir.

Resmi karar kategorilerinden biri Babil ülkesinde *mišārum*, "düzeltme," Suriye'de de *andurāru*, "başlangıç durumuna dönüş" (Sümer etimolojisine göre "anaya dönüş") diye adlandırılmıştı. Bu kararlarla alınan önlemler toplumsal ve ekonomik kamu düzenini yeniden kurmak amacıyla bazı kentlerde özel kişilerin borçları ile sarayın gecikmiş alacaklarının iptal edilmesine yönelikti. Böylece, örneğin: "Bir alacaklı borç verdiği (bir şeyi) bir Akad ya da Amurru ailesinden talep etmeyecektir. Talep edecek olan ölecektir" (madde 6, Ammi-Saduka Fermanı, Babil kralı, 1646-1626). Çoğunluğu zaman ve mekân içerisinde sınırlı olan bu reformlara, II. binyıldan başlayarak Yeni Asur İmparatorluğu'na kadar (IX-VII. yüzyıllar) rastlanmış olup aralarında en uzdilli olanlar Eski Babil dönemine (II. binyılın ilk yarısı) aittir.[13]

[13] Hitit kralı IV. Tuthaliya'nın (1265-1240) fermanı bu kategoriye ait olmak-

Babil ülkesinde, krallık kararları, metonimik bir ritüel –meşalenin havaya kaldırılması– eşliğinde ilan edilirdi. Bu kararların süreliliği ise tartışmalıdır. Borçların bağışlanması, çoğu zaman yeni bir kralın tahta çıkışı, önemli bir askeri fetih gibi büyük siyasal olaylarla ya da kaygı verici ekonomik gerginliklerle bağlantılıydı. Her hâlükârda, kaynakların bugünkü durumunda, Kutsal Kitap'taki her yedi yılda bir tekrarlanan Şabbat yılınınkine (Tesniye 15, 1-18) benzer bir düzenliliği kanıtlamak mümkün değildir.

Andurāru önlemleri sadece sözleşme ve mektuplarda yapılan göndermeler sayesinde bilinmektedir. Buna karşılık, Babil ülkesinde üç "düzeltme" (*mišārum*) fermanı bulunmuştur. Çok eksik olan bir tanesinin yazarı saptanamamışsa da diğer ikisinin Kral Samsu-iluna (1740'a doğru) ve Kral Ammi-Saduka (1640'a doğru) tarafından yayımlandığı bilinmektedir.[14] Bu fermanlar biçim açısından birbirlerinden farklıdır: Kaleme alınma üslupları (kazuistik/apodiktik), uzunlukları ve terminolojileri çok farklıydı ve izleksel yapıları zaman zaman tutarsızlıklar içermekteydi. Ama bu fermanlar kralların özünde, öncellerinin reformlarını, onlara belirli yenilikler ekleyerek kopya ettiklerini düşündürten benzerlikler göstermektedir. Bu standartlaştırmaya karşın bu fermanlarda resmi metinlere oranla daha çeşitli durumlarda başvurulan canlı bir hukuk anlayışı söz konusudur.

Dava tabletlerinin gösterdiği üzere, özellikle ödenmemiş bir borç yüzünden temlik edilmiş bir aile mülkünün satışına itiraz ederek iptalini sağlamak için bir fermandan yararlanmak mümkündü. Ekonomik baskı altında yapılan ve satıcı ya da satıcıların gerçek rızasının bulunmadığı bir satış iptal edilebiliyordu. Krala verilmiş bir dilekçe Sippar kentindeki yargılama usulünü betimlemektedir: Askeri bir görevli tara-

---

la birlikte belgelediği durumlar farklıdır: Örneğin bir cinayet olayında kurtulmalık ödeyip özgürlüğe kavuşma gibi. Bu ferman, programlı görünüşü ve esas itibarıyla cezai izlekler içermesiyle Suriye-Mezopotamya'daki benzerlerinden epey değişik görünmektedir.

[14] Samsu-iluna'nın fermanından elimizde sadece üç paragraf bulunurken Ammi-Saduka fermanının önsözü ve yirmi iki paragrafı zamanımıza ulaşmıştır.

Figür 55: Hammurabi Yasaları'nı içeren stelin tepesindeki, kralı adalet tanrısı Şamaş'tan iktidar simgelerini alırken gösteren kabartma, XVIII. yüzyıl

fından bir araya getirilen Sippar ve Babil kentleri yargıçlarının oluşturduğu bir mahkeme, kent sakinleri tarafından sunulan dosyaları incelemek için toplanıyor ve iptal isteminde bulunanlar tarla ya da ev satışı ile ilgili sözleşmeleri mahkemeye ibraz ediyorlardı. Fermanın hükümsüz kıldığı tabletler kırılıyor ve böylece içerdikleri işlemler iptal ediliyordu.

Adli ya da hukuki işlemlerde açık bir yansıması olmayan yasa derlemelerinin tersine, hukuki yaşamı doğrudan etkilediği görülen ve haksızlıkları düzeltmeye yönelik sosyal adalet önlemleri olarak kabul edilen bu fermanların amacı hukukun özünü değiştirmek değil, sadece bu haksızlıkların doğrudan zararlı etkilerini ortadan kaldırıp yoksullaşmaya bağlı toplumsal çatışmaların önüne geçmekti. Gerçekten de, her dönemde yasa metinlerinin çok büyük bir bölümünü borçlarla ilgili hükümler oluşturmuştur. Çünkü sarayın kiracıları ve mütevazı topraklarını eken küçük toprak sahipleri, kötü hasat durumunda borçlanmak zorunda kalıyor ve alacaklılarına olan borçlarını ödeyebilmek için bir sonraki hasat dönemini bekliyorlardı. Yüksek faiz oranlarının –aylık, yıllık ya

da belirsiz süreli?– sık sık dramatik durumlara düşürdüğü borçlular, eski borçlarını kapatmak için yeni borç sözleşmesi yapmak zorunda kalıyorlardı. Taraflar arasındaki eşitsizlik, alacaklının borçlunun taşınmaz malları ya da şahsı üzerinde aldığı güvencelerle daha da ağırlaşmaktaydı – ki bu eski Yakındoğu'da sürekli ortaya çıkan geçici kölelik olgusunu açıklamaktadır. Böylesi baskılar istikrarsızlık tohumlarını yeşertmekte ve zamanla ekonomik yaşamı durma aşamasına getirme riski taşımaktaydı. Bu kral fermanları ile zaten geri ödenemeyecek ve fermanın ilanından sonra kaçınılmaz olarak yeniden ortaya çıkacak olan borçlar iptal edilerek eğreti bir toplumsal dengenin düzeltilmesi amaçlanıyordu. Burada söz konusu olan, adaleti yerine getirmekten çok hükümdarın otoritesi için tehlike oluşturan sürekli bunalımları önlemekti.

Babil ülkesinde kralın, ilke olarak kendi alanı dışında kalan bir alandaki bu tek yanlı müdahaleleri, meşru suretten yapılmış sözleşmeleri geçersiz kılacak derecede güçlü bir siyasal iktidarın göstergesidir. Bunun tersine, XVIII. yüzyıl ile XIV. yüzyıl arası Suriye'sinde (Terka, Mari, Ekalte) ve Anadolu'da, bazı ödünç verme sözleşmeleri *andurāru*'dan feragat etme hükümleri içermekteydi: Bu şekilde, taraflar sözleşmeyi olası bir krallık fermanının uygulama alanı dışında tutuyorlardı. Bu yöntem borçlunun sözleşmeyle peşinen şabbat yılının sağladığı kolaylıklardan vazgeçmesi anlamına gelen Kutsal Kitap'ın *prosbol* usulünü anımsatmaktadır. Bu çeşit maddelere Babil kaynaklarında rastlanmamaktadır ve bu, belki de, taraflara uymak istedikleri kuralları belirlemekte daha fazla özgürlük sağlayan, daha az yönlendirici bir krallık otoritesi anlayışını dile getirmekteydi. Tarafların, uygulamasına karşı çıkabilecekken, tersine ısrarla fermanın uygulanmasını talep ettiği Yeni Asur dönemi metinlerinde de ağır basan bu liberal düşünce biçimidir. Öyleyse *mišārum* ve *andurāru* amaç ve içerik bakımlarından benzerlikler taşısalar da, etkililikleri açısından gözle görülür bir biçimde birbirinden ayrılmakta ve iki değişik kültürü yansıtmaktaydı.

Eski Babil kralı, hukukun kendine özgü bazı yönlerini çözüme kavuşturma amacıyla, çok çeşitli izleklerle ilgili ve

dava tabletleri, mektuplar ve sözleşmelerde atıfta bulunulan "kararnameler" biçiminde, tek amaca yönelik müdahalelerde de bulunabiliyordu. "Krallık kararnamesi"ne, evlat edinme, hayvan ya da işçi kiralama sözleşmelerinin cezai maddeleri ile köle satışı için ya da sahtekâr bir zilyetçiye karşı yapılan zapta karşı teminat maddelerinde atıfta bulunuluyordu. Bu tip kararnamelere, çeyiz iadesi, hırsızlık, iş sözleşmesi davalarında ve hatta dava açma hakkının kötüye kullanılması durumunda da başvuruluyordu. "Krallık kararnamesine göre" bakılan bir dava, uyuşmazlık konusuna doğrudan gönderme yapan hukuk ya da yargılama normuna uymak zorundaydı: Böylece, örneğin "kaçak çiftçilerle ilgili krallık kararnamesi" ya da "emanetle ilgili krallık kararnamesi"nden söz edilmekteydi. Böyle bir atıf, muğlak olmasına rağmen yargıları gerekçelendirme yolunda atılmış ilk adımdır.

Bütün bu önlemler hukuki bir boşluğu doldurabiliyor ya da kuşkusuz düzenli olarak eklendikleri yasa kitaplarının belirli paragraflarıyla kesişebiliyordu. İlk örnekleri, kralın, Roma rescriptum'ları örneğinde olduğu gibi, yargıçların isteği üzerine yaptığı toplantılarda kendisine danışılan sorunlarla ilgili verdiği yanıtlardır. Bu usul, sadece bir kere, o da Kral Samsu-iluna için belgelenmiştir: Sippar yargıçları ondan, bu kentin rahibeleriyle (*nadītum*) ilgili olarak, rahibelerin çeyiz vermeden manastıra girmelerinin meşru niteliği ve bir aile borcu nedeniyle rahibelerin kölelerinden birine el konulması gibi iki konuda hukuku belirlemesini istemişlerdi. Her yanıt, ortaya çıkabilecek tüm benzer durumlarda kullanılmasını sağlayacak genel ve herkese yönelik bir üslup ile kaleme alınıyordu. Açıkça "krallık kararnamesi" diye adlandırılmış olmamasına rağmen bu çeşit bir normatif karar kuşkusuz bu kategoriye girmektedir. Samsu-iluna'nın rescriptum'u, hükümdarların olay bazında yayımladıkları bir benzer kurallar bütününün var olduğunu ve bunun mahkemeler tarafından uygulanmasının hukukun birleşmesine katkıda bulunduğunu düşündürmektedir. Bu yasama tekniğinin Mezopotamya'nın bilinen son yasa derleyicisi Hammurabi'nin bir ardılı tarafından geliştirilmiş ol-

ması anlamlıdır. Rescriptum'un sürati ve esnekliği, onu, yargılananların ihtiyaçlarına hantal yasa düzenleme usulünden daha uygun ve etkili bir araç yapmıştır.

Hükümdarların kural koyucu uygulamalarının izine, Yeni Asur döneminde sanığın "kral sözünü telaffuz ettiği"nin söylendiği bazı davalarda da rastlıyoruz. Gerek krallık hukukunun uygulanması, gerekse de kralın huzurunda yargılanma talebi olsun, her iki durumda da hükümdar "söz"ü gelecekte bir başvuru kaynağı olacak bir hukuk kuralı yaratmış görünmektedir. Ahameniş ve Seleukos dönemlerinde, verilen mahkeme kararları ve kaleme alınan sözleşmeler, hâlâ, içeriği belirgin (örneğin "kralın emanetle ilgili yasası") bir "kralın yasası"na istinaden yapılıyordu. Eski Persçe bir sözcükten türeyen "kralın yasası" deyimi, Ahameniş hükümdarının yargıçlara gönderdiği danışma yanıtlarını temel alan krallık adaleti uygulamasında sıkça kullanılmıştır. Bu deyim, Pers döneminden itibaren ve özellikle Seleukos döneminde adalet önündeki davaların çerçevesinin dışına taşarak birkaç emanet ya da satış sözleşmesinin cezai hükümlerinde de ortaya çıkmıştır. İkinci derecede bir önem taşımakla birlikte, bu olgu Helenistik hukukun bir Ahameniş krallık normunu özümsediğini göstermektedir.

"Krallık kararnamesi," "kralın sözü" ve "kralın yasası" deyimleri, özünde hükümdarın iktidarının kendine özgü niteliğine bağlı olarak, kralın adli tasarruflarını yürürlükteki yasalar arasına yükselten normatif "saha" usulleriyle ilgiliydiler. Yeniliklere kapalı kanonik derlemelerden oluşan yasa kitaplarının tersine, bu kararlar, çerçevesi belirsiz ve öncelikli olarak krallık çevresinden geldiklerini gösteren bir tanımlama altında toplanmış, yeniliklere açık bir bütün oluşturuyordu. Mezopotamya hükümdarları da, ilk yasa kitaplarını kendi rescriptum'larını temel alarak düzenleyen Roma imparatorları gibi, yasama güçlerini yargı etkinliklerine dayanarak oluşturmuşlardır.

Kutsal Kitap'ta, kuralcı gelenek, kral ile değil kurucu bir kişilik ile, tanrı yasasını topluluğa aktarmak için aracılık yapan Musa ile bağdaştırılmış ve bu nedenle, Sina Dağı'nda Musa'ya verilen On Emir (Mısır'dan Çıkış 20, 2-17; Tesniye 5,

6-21) sürgünden sonra Tevrat ya da Musa yasaları diye adlandırılmıştır. Bununla birlikte, hükümdarların belirli alanlarda müdahaleleri oluyordu: Örneğin Davut, Amalek'e karşı seferinden sonra, zamanla "İsrail için bir yasa ve gelenek" (1. Samuel 30, 25) haline gelecek olan, çarpışmalara katılmış olsun olmasın tüm askerlerin ganimetten pay alacağını ilan etmişti. Gerçi bu tip girişimler pek sık görülmüşe benzememektedir. Kralın kural koyucu etkinliğinin gelişmesini görmek için dini yapıları yeniden düzenleyen ve kültü merkezileştiren Hezekiah ve özellikle de Yoşiya reformlarını (2. Krallar 23 ve 18, 4) beklemek gerekecekti. Ayrıca, bu reformların çiviyazılı yasa külliyatına göre "kamusal" bir niteliği de vardı. Tesniye Kitabı'nın adli düzenlemeyle ilgili hükümlerine sonradan eklenen bu reformlar, daha geç dönemde yasayı kral dahil tüm siyasal kurumların üstünde tutan bir tür önanayasal süreçte değerlendirilecekti.

HUKUKUN GÜVENCESİ KİMLİĞİYLE KRAL

"Güçlünün güçsüzü ezmemesi, yetime ve dula adalet sağlamak için değerli sözlerimi stelime yazdırdım ve onu, temelleri kesinlikle göktekiler ve yerdekiler kadar sağlam olan Esagil Tapınağı'nın bulunduğu, tanrı Anum ve tanrı Enlil'in kurdukları Babil'de, ülkenin yasasını ilan etmek, ülkenin yargılarını vermek ve mazluma hakkını sağlamak için "adil kral" heykelimin önüne diktirdim... Bir davası olan mazlum, benim "adil kral" heykelimin önüne gitsin, yazılı stelimi okusun, değerli sözlerime kulak versin ve kendisiyle ilgili yargıyı görmesi ve yüreğinin ferahlaması için stelim onun davasını aydınlatsın." (Hammurabi Yasaları'nın öndeyişi)

İmarcı Kral

Kralların yapı inşaatları yıl adları, krallık yıllıkları, hükümdarın görkemini vurgulayan yazıtlarla mezar yazıtlarında

yer alan ya da anıtların alçak kabartmalarında tasvir edilen önemli olaylar arasında yer alırdı. Savaş ve fetihlerin yanında inşaat etkinlikleri de bir kralın kendine övünme payı çıkardığı ve hükümdarlık dönemi için önerdiği bilançonun ana hatlarından birini oluştururdu: Byblos kralı Yehavmilk'in ya da Sayda kralı Eşmunazar'ın yazıtları bu kralların gerçekleştirdikleri yapıların dökümünü yapmıştı. 1. Krallar Kitabı'nın Süleyman'ın hükümdarlık dönemine ayırdığı bölümlerin önemli bir kısmının tapınak ve sarayın inşasıyla ilgili olması anlamlıdır.

III. binyılda, Lagaş kralı Ur-Nanşe'yi (XXVI. yüzyıl) betimleyen örnekteki (figür 56) gibi kabartma ve heykelcikler hükümdarı başında kerpiç küfesi taşırken göstermekteydi. İki bin yıl sonra, Asurbanipal (668-627) bir stel üzerinde hâlâ bu biçimde temsil ediliyordu. Tamamen simgesel bir düzeyde sıradan işçi gibi gösterilen kralın bu imajı, onu, yapılmasını buyurduğu saray ya da tapınağa ilk kerpici koyarken betimleyen yazıtlar tarafından doğrulanmıştır. Yapılar belirli ritüellerle uğursuzluklardan arıtılır ve kutsanırdı; tablet, koni vb biçimlerdeki ithaf yazılarının eşlik ettiği bu yapıları üzerleri yazıtlı kil çiviler ya da bakır figürinler simgesel olarak temel toprağına bağlardı.

Bu yazıtlar, hem yapının olası uğursuz etkilerden korunmasını, hem de kralın eserini yüzyılların ötesine taşımasını sağlamaktaydı. Lagaş kralı Gudea'nın (XXII. yüzyıl) adak yazıtlarını içeren pek çok sayıda kil çivi, yapımını buyurduğu değişik tapınaklarda bulgulanmıştır. Bayındırlık çalışmalarıyla ünlü bu hükümdar "mimar ve planı" diye adlandırılan bir heykelde, dizlerinin üzerinde inşa etmekte olduğu yapının planını içeren bir tabletle oturmuş olarak betimlenmişti (figür 59 a-b).

Yapı temellerine konulan belgelerin biçimi dönemlere göre değişmiştir. Orta Asur hükümdarları kil prizma ve silindirler üzerine uzun öyküler yazdırmışlardı. Bu yazı gereçleri, Yeni Babil krallarının silindir biçimli temel sandıklarıyla eşzamanlı olarak III. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Sargon Hanedanı sırasında, değerli maddelerden yapılan yapı temeli tabletleri çoğaldı. II. Sargon, yeni başkenti Dur-Şarrukin'e, kentin,

Figür 56: Lagaş kralı Ur-Nanşe'nin delikli kabartması, Girsu, yaklaşık 2500. Üst kuşakta başında tuğla sepeti taşıyan kral alt kuşakta bir şölene katılmaktadır.

sarayın ve tapınakların yapımını ve kullanılan malzemeleri anlatan altın, gümüş, bakır ve taştan yapılmış altı tablet içeren küçük bir taş sandık gömmüştü. Bu gelenek, Susa'da bulgulanan I. Dara'nın (521-486) sarayının kuruluş belgesinin ya da Sayda kralı Bodaştart'ın Bostanü'ş Şeyh tapınağına koydurttuğu, hepsi aynı örnek otuza yakın taşa kazınmış yazıtın gösterdiği gibi Ahameniş kralları zamanında da sürmüştür.

Yakındoğu hükümdarlarının eserleri arasında kent kuruluşları ya da onarımları da bulunmaktadır. Başkentlerindeki surları berkitme, kanal ve sarnıç kazma gibi düzenleme çalışmalarının yanı sıra bazı krallar, adları eylemlerini yüceltmeye yarayacak yeni kentler kurmaya giriştiler. Sargon, Akad'ı XXIV. yüzyılda kurmuş ve başkenti yapmıştı. Mari kralı Yahdun-lim (XIX-XVIII. yüzyıllar), kendi adını taşıyan bir kale inşa ederek ülkesini korumuş ve genişletmiş olmakla övünmüştü. Aynı şekilde, I. (XIV. yüzyıl) Kassit Krallığı'nın gelecekteki başkenti Dur-Kurigalzu'yu kurmuş, Tukulti-Ninurta ise (XIII. yüzyıl) Dicle'nin sol yakasında Asur kentinin biraz yukarısında Kar-Tukulti-Ninurta adını taşıyan yeni bir kent inşa ettirip içine bir saray, bir ziggurat ve tapınaklar yaptırmış olmanın yanı

Figür 57: Ur kralı Amar-Sin'in saltanat dönemine (2046-2038) ait tunç temel çivisi ve taş temel tableti

Figür 58: Lagaş kralı Gudea'nın temel çivisi, yaklaşık 2120

sıra kent dolaylarının sulanması için bir de kanal kazdırmıştı. II. Asurnasirpal (IX. yüzyıl) yeniden inşa ettiği Kalhu'da dokuz tapınak ile bir saray yaptırıp kenti yeni başkenti yapmıştı. II. Sargon (VIII. yüzyıl) Dur-Şarrukin'i boş bir arazi üzerine kurmuş ama açılışından önce ölmüştür. Davut, Yebusilerden ele geçirdiği Kudüs'ü "Davut'un kenti" adıyla yeniden kurmuş (2. Samuel 5, 9), Omri ve Ahab ise İsrail Krallığı için yeni bir başkenti, Samaria'yı ex nihilo yaratmışlardı (1. Krallar 16, 24; 22, 39). IX. yüzyıl Moab kralı Meşa'nın yazıtı, küçük krallığını İsrail'in boyunduruğundan kurtardıktan sonra kurduğu tüm kasabaların dökümünü yapmaktaydı. Kral olmayan Azativata, kendi adına bir kent kurmuş olmakla övünürken hükümdarı olan Danunalıların kralıyla eşitlik taslamaktaydı (Karatepe FenikeYazıtı, yaklaşık 700). Sinahheriba (VII. yüzyıl) Ninova'yı düzene sokup kente "eşi olmayan saray"ını dikmiş, I. Dara da Pers İmparatorluğu'nun başkenti Persepolis'i kurmuştu.

Hükümdarlar, bu devasa çalışmaları gerçekleştirmek için ya Asurluların sık sık yaptığı gibi, askeri seferler sırasında sürgün edilmiş olan işgücünü kullanıyor ya da angaryaya başvuruyorlardı (1. Krallar 5, 27-32; 9, 15). Yapı malzemeleri bile çoğunlukla yabancı ülkelerden ithal ediliyordu.

Dur-Şarrukin kabartmalarında görüldüğü gibi, sal halinde bir araya getirilen Lübnan ve Amanos sedir ağaçları, bu işin tekelini korumak için çabalayan Fenikeliler tarafından işlendikten sonra, önce deniz akıntısıyla daha sonra da kara yoluyla kuzeye Asur ülkesine ulaştırıldığı gibi, güney yönünde de İsrail ve Mısır'a taşınıyordu (1. Krallar 5, 22-23). Bu ağaçların gövdeleri ya çatı iskeleti olarak ya da kereste halinde kesilerek duvarları berkitmek için kullanılıyordu (1. Krallar 6, 15-18). Yontu sanatı ve bezemecilikte kullanılan maden ve değerli maddeler, ticari değişimler, savaş ganimetleri ve komşu ülkelerden alınan haraçlarla sağlanıyordu. Orthostatların ve beş ayaklı kanatlı boğalar gibi dev heykellerin yontulduğu taşlara gelince, bunlar eyaletlerde çıkarıldıkları ocakların hemen yanı başında kabaca yontuluyordu; bu çalışmalar için gerekli harcamalar eyalet valileri ve krallığın önemli kişileri tarafından karşılanıyordu.

Yapılarda gömülü temel belgeleri, kralları öncelleri tarafından dikilmiş yapıları yenileyip ilk durumlarına getirmeye teşvik ediyordu. Bazı krallar, gerçek "arkeologlar" gibi davranıp kendilerini bu işe iyice vermişlerdi. Sağlam kalmış en eski Fenike yazıtlarından Byblos kralı Yehimilk'in yazıtı, onun "tapınakların yıkıntılarını eski durumuna getirmiş" olmasını kutlamaktadır. En anlamlı örnek ise, uzun bir ikamet için Teyma'ya git-

Figür 59 a-b): Lagaş kralı Gudea'nın üzerindeki yazıtta tanrı Ningursu'nun tapınağı Eninnu'nun inşasını anlattığı, "Mimar ve planı" denilen heykeli (ve ayrıntı), Girsu, yaklaşık 2120

meden önce, krallığının on üç kentinde yirmi sekiz mimari kompleksi yeniden elden geçiren çok dindar Babil hükümdarı Nabonid (556-539) ile ilgili olandır. Nabonid, tapınakları ilk planlarına uygun bir biçimde yeniden inşa etmeye çaba göstermiş ve birçok kez birkaç yüzyıldan, hatta bin yıldan eski hükümdarların yapılara gömdükleri yazıtları ortaya çıkarmıştır. Böylece, Larsa'daki Ebabbar Tapınağı'nda, Hammurabi (XVIII. yüzyıl) ile Burna-Buriaş'ın (XVI. yüzyıl) yazıtlarını bulgulamış; Sippar'da toprak altından çıkardığı Akad hükümdarı Sargon'un (XXIV-XXIII. yüzyıllar) başsız heykeline yeni bir baş yaptırmış; Akad'daki İştar Tapınağı'nın temellerini ortaya çıkarmış ve son olarak da Ur'da aslına uygun bir biçimde onardığı rahibeler evinde yazıcılarına çözdürdüğü XVIII. yüzyıla ait yazıtlarla beraber I. Nabukadnezar'ın (XII. yüzyıl) bir stelini bulgulamıştır.

MOAB KRALI MEŞA'NIN İNŞAATLARI

Meşa Steli Yazıtı, 21-23. satırlar: *"Kariho'yu, parkların ve akropolün duvarlarını inşa ettim. Kapılarını ve kulelerini yeniden inşa ettim. Sarayı inşa ettim ve kent içindeki su kaynağı deposunun destek duvarlarını yaptım. Kariho kentinin ortasında hiç sarnıç yoktu ve tüm oturanlara 'her biriniz evinize bir sarnıç yapın' dedim. Kariho'nun hendeklerini İsrailli savaş esirlerine ben kazdırttım. Aroer'i yeniden inşa eden ve Arnon yolunu yapan benim. Beyt Bamot'u yeniden kuran benim çünkü yıkılmıştı. Beçer'i yeniden kuran benim çünkü yıkıntı halindeydi. Dibonlular silahlıydı, çünkü tüm Dibon bana itaat eder ve ben ülkeye kattığım kentlerde yüz (başlar sayesinde) hüküm sürdüm. (Mahada)ba, Beyt-Diplatayn ve Beyt-Baalmaon'u yeniden inşa eden benim."* (E. Puech çevirisi, *Le Monde de la Bible 46*, 1986, s. 29)

NABONİD, ARKEOLOG KRAL

Yeni Babil kralı Nabonid'in (MÖ 556-539) kil bir silindir üzerindeki yazıtı; Ur kenti *gipar*'ının (rahibeler evi) yeniden inşası (MÖ 553): *"Beni öncelleyen bir kral olan Ninurta-nadin-şumi oğlu Nabukadnezar'ın yazdığı ve rahibeler evine koydurduğu eski bir stel gördüm: Bu stelde atribüleri, giysileri ve mücevherleriyle bir başrahibe resmedilmişti. Antik tablet ve sicilleri inceledim ve eski zamanlardaki gibi yaptım. Simgelerini ve evinin dekorasyonunu gösteren yeni bir stel yaptım ve ona yazıt kazıttım. (Steli) efendilerim, tanrılar Sin ve Ningal'in (Sin'in eşi) önüne sağlamca yerleştirdim. O dönemde, rahibeler evinin bulunduğu yer, başrahibenin göreviyle ilişkin ritüellerin yapıldığı kutsal oda terk edilmiş, yıkıntı haline dönüşmüştü. İçeride hurma ve meyve ağaçları bitmişti. Ağaçları kestim, yıkıntılarındaki toprağı kaldırdım. Yapı(nın geri kalan kısmını) inceledim, temellerini saptadım. İçinde, önceki eski kralların adlarını taşıyan bir yazıt, rahibeler evini yenileyip onu aynı yerde ilk durumuna getiren Ur kralı (aslında Larsa kralı) Rim-Sin'in (XVIII. yüzyıl) kız kardeşi, Kudur Mabuk'un kızı, Ur başrahibesi Enanedu'un yazıtını gördüm. O, rahibeler evinin yanında, baş rahibelerin (mezar) odasının üstünde (bulunan) alanı bir duvarla çevirmişti. (Bunu) inceledim ve rahibeler evini eskiden olduğu gibi yeniden inşa ettim. Tapınakları, eskisi gibi (aynı) planla yeniden yaptım. Rahibeler evinin civarına, tanrı Sin'in başrahibesi kızım En-nigaldi-Nanna'nın evini inşa ettim. Kızımı kötülüklerden arındırdım ve onu efendilerim Sin ve Nigal'e adadım...."*

Saray ve Saray Erkânı

Sümerlerin tanımladığı gibi kendisi bir "büyük adam," ***lugal (lú-gal)*** olan kralın oturduğu saray (e-gal) da bir "büyük ev" gibi düşünülüyordu. III. binyıldan itibaren, bu sözcük artık sadece kendine özgü özellikleri olan bir yapıyı değil, anlam

genişlemesiyle, krallık malikânesini de belirtmeye başladı. Bir iktidar mekânı olan sarayın, kral ve ailesi için ikametgâh olma işlevi önemini hep korumuştur. Orta ve Yeni Asur dönemleri saraylarında genellikle iki bölüm bulunurdu: Dışarıdan gelen insanların karşılandığı kapı bölgesi, *bābānu* ve oturulan bölüm, *bītānu*. Mari Sarayı'ndaki (XVIII. yüzyıl) dağılım tam olarak aynı değildi; burada girişte ziyaretçilerin kabul edildiği ve denetlendiği bir ilk bölgenin ardından art arda dizilmiş odalarla çevrili iki büyük avlu vardı. Birinci avlunun çevresinde kutsal mekânlar ve ambarlar sıralanırken, ikincisi ailenin oturduğu bölümlere açılıyordu.

Eski Yakındoğu toplumlarında evlilik tekeşlilik üstüne kurulu olduğu halde kralların birden fazla eşi olması yaygındı: Kutsal Kitap, Süleyman'a "yedi yüz hükümdar soyundan eş" ve "üç yüz nikâhsız kadın" malederken (1. Krallar 11, 3), Helen kaynakları Pers krallarına üç yüz altmış nikâhsız kadın yakıştırmıştır. Ebla (XXIV. yüzyıl) ve Mari kral saraylarında bulunan arşivler bu efsanevi rakamları vermemekle birlikte kralların çokeşliliğini belgelemektedir: Mari kralı Zimri-lim'in on iki karısı vardı ancak bunlar arasında sadece biri kraliçe unvan ve orununa sahipti. Kral olmadığı zaman mektuplarına "sarayda her şey yolunda" diye bir açıklamayla başlayabilmesi, onun kısmen de olsa sarayın sorumluluğunu üstlendiğini göstermektedir. Ebla arşivlerinde, kral çocuklarından ve emzirme döneminin ardından sarayda kalan sütannelerden söz edilmektedir. Mari'de, kral çocukları saray dışında oturan sütannelere emanet ediliyor ve sütten kesildikten sonra eğitimlerini üstlenen bu dadılarla beraber saraya geri dönüyorlardı. Ancak, sarayı büyük olasılıkla erken terk eden erkek çocuklarla ilgili belge sayısı azdır. Kız çocukları ise, evlenene ya da rahibe olarak bir tanrıya adanana kadar sarayda otururlardı.

Mari sarayı mensupları, kraldan ve bulunan idari metinlere göre ailesinin kadınları ve çalgıcıların yanı sıra su taşıyıcı kadınlar, oda hizmetkârları, bekçi kadınlar, dadılar, yazıcılar vb toplam iki yüz ila beş yüz kişi olan çok sayıda kadın ve erkek hizmetkârdan oluşuyordu. Saray, bir üst katı olmasına rağmen

aşırı kalabalık olmalıydı. Yüksek görevliler sarayda oturmuyor ama kralın talimatlarını almak için saraya geliyorlardı. Elçiler ya da haberciler sarayın kapısında karşılanıyor ve onları sofrasında ağırlayıp, giysi, kokulu yağ vb armağanlar sunan krala götürülüyordu. Gece olduğu gibi öğle uykusu sırasında da saray kapalı ve neredeyse sadece kadınlara ait bir alandı.

Saraylardaki kadınların yaşantısıyla ilgili başka bilgiler, Asur ülkesi saraylarında yaşayan kadınların davranışlarını kurallara bağlayan "Saray ve haremle ilgili fermanlar" diye adlandırılan bir Orta Asur dönemi metni tarafından sağlanmıştır: İnsan ve malların saraya giriş çıkışları "saray amiri" ve kapı görevlileri tarafından titizlikle denetlenmekte, kadınlar ve onlarla ilişkide bulunması gereken saray personeli belirli kurallara uymak zorundaydılar. Örneğin, soylu kadınlarla onlara hitap eden görevlilerin arasında yedi adımlık bir uzaklığın bulunması öngörülmüştü. II. binyıl ortasından itibaren, şa ekalli, "saray kadını" diye adlandırılan kraliçe, sarayın esas oturanı olarak kabul ediliyordu. I. binyılda bir kâhya kadın sarayın kadın personelini yönetiyordu. Hadımların mevcudiyeti, Orta Asur döneminden itibaren kesin, daha önceki dönemler için ise olasıdır.

Kralın çevresinde özel muhafızları dışında, taşıdıkları saray unvanlarının görevlerine uyup uymadığı ya da krala yakınlıklarının onlara başka yetkiler sağlayıp sağlamadığı her zaman bilinemeyen bir hizmetkâr topluluğu bulunuyordu. Eski Babil döneminde, berberler (kuşkusuz bunlar güvenilir kişilerdi) ve ağızlarının sıkılığı güvence altında olan dilsiz hizmetkârların yanı sıra Babil kentinde daha çok idari ve siyasal alanlarda etkin oldukları düşünülen kilercibaşı ve aşçıbaşı gibi görevliler vardı. Benzer biçimde, Yeni Asur döneminde, devletin yüksek mevkili kişilerinden biri baş sakiydi ve kral onu mutfakta görevlendirmek yerine kendisine büyük bir eyaletin sorumluluğunu verirdi. İmparatorluğun genişlemesiyle bağlantılı olarak krallık görevlilerinin sayısı büyük ölçüde artmışsa da bunların idari görevleri pek belirgin değildi. Hükümdar artık gerçek bir saray erkânıyla çevriliydi: Ailesinin dışında kralın maiyetinde, hizmetkârlar,

onu korumakla görevli kâhin ve kötü ruh kovucular ile aralarında devletin yüksek mevkilileri, saray yöneticileri (saray amiri, kâhya, haberci, kapı görevlileri.) ve boyun eğdirilmiş yabancı hükümdarların sarayda yetiştirilen çocuklarının bulunduğu çok sayıda saray mensubu vardı. Sarayı çekip çeviren çok sayıda hadımı alçak kabartmalarda sakallı olan diğer hizmetkârlardan ayırt edebiliyoruz. Helenlere göre hadımlar Pers saraylarında önemli mevkiler işgal ediyorlardı. Başkentlerdeki ve önemli eyalet kentlerindeki saraylar I. binyıl boyunca çoğalmıştır.

Çok sayıda dini görevi olan kral, içinde bazen tapınak ve şapeller bulunan saraydaki yaşantıyı düzenleyen çeşitli ritüellere katılırdı. Bu ritüeller arasında sarayın zemini altında gömülü ataların ruhları için yapılan sungu törenleri de bulunmaktaydı. Katna bulguları (XIV. yüzyıl), bir koridorun saray avlusundan doğrudan kral mezarlarına açıldığı sarayda, canlıların ölülerle yemeklerini paylaştıkları bu töreni ayrıntılarıyla ortaya sermiştir. Yeni Asur döneminde kral gömütlerinin sarayın altına yerleştirildiği Asur'da da muhtemelen aynı tören yapılmaktaydı.

I. binyıl saraylarının orthostatlarında kralın savaş, avlanma, dinsel tören vb resmi etkinlikleri betimlenmişti. Buna karşılık, onun günlük ve özel yaşantısı hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Mezopotamya sarayları, çoğu zaman mobilyasız, boş olarak gün ışığına çıkarılmıştır. Saray mensuplarının yaşam ortamı ile giyimlerine dair tek tük bilgi metinler, ikonografi ve mezarlardan (krallık ailesi üyeleri döşeme eşyaları ve mücevherlerle gömülüyordu) elde edilmiştir. Ur kral mezarları (III. binyıl ortası), çok sayıda bakır kâse, zarif motiflerle bezenmiş altın ve gümüş kaplar, altın hançerler, altın varaklarla kaplı ve laciverttaşı kakmalı çalgı aletleri, oyun tablaları, sayısız altın mücevher ve değerli taşın yanı sıra bir yanında bir savaş sahnesi, diğerinde ise bir şölenin betimlendiği, laciverttaşı, deniz hayvanı kabuğu ve kırmızı kireç taşı kakmalı bir çeşit kürsü olan ünlü Ur Sancağı'nı barındırıyordu. Aynı şekilde, Kalhu prenseslerinin sarayın altındaki gömütlerinde (IX-VIII. yüzyıllar), toplam altın ağırlığı 50 kiloyu

bulan şaşırtıcı miktarda mücevher ve sofra takımıyla birlikte değerli taşlardan yapılmış doksan kolye bulunmuştur. Mari arşivlerinde, hükümdarın zenginliğini sergilemek için bazen yolculuklarda yanında götürdüğü değerli sofra takımlarının dökümü yapılmıştı. Bu sofra takımları bulunamamış olsa da, mutfak bölümünde bulunan elliye yakın kil kalıp kral sofrasının lüksüyle ilgili bir fikir vermektedir.

Mari Sarayı'ndaki duvar resminin yanı sıra birçok kabartmada da kral bir tanrıdan simgesel objeler alırken görülmektedir: Bir çember (bir halat?) ve bir değnek; bu simgeler arazi ölçme aletleri olarak yorumlanmıştır. Kutsal Kitap'ta sık sık değinilen kralı yağma ovma ritüeli (1. Samuel 10, 1. Samuel 16, 1. Krallar 1) XVIII. yüzyılda Suriye'de başlamış görünmektedir. Kralı diğer kişilerden bir podyum üzerine yerleştirilmiş bir çeşit arkalıklı koltuk olan taht, sıradan bir değnek ya da bir savaş topuzu olan asa, giysi ve başlık ayırmaktaydı. Taht ve asa iktidar simgeleri olmuştur. Byblos kralı Ahirom'un (X-IX. yüzyıllar) lahitinin üzerindeki yazıt mezarını kirleteceklere karşı şu laneti savurmaktaydı: "İktidarının asası kırılsın, krallık tahtı devrilsin ve barış Gubla'dan (Byblos) kaçıp gitsin!"

Saray mensupları, sedef ve fildişi kakmalı oyma ağaçtan arkalıklı sandalye ya da sıradan taburelere oturur, ayakları işlenmiş masalarda ya da taşınabilir tabla-masalarda yemek yerlerdi. Kral, yemeğini yüksek görevlileri ve yabancı elçilerle birlikte yerken, kraliçe yemeğini ayrı yerdi. Yatak ve sandık gibi

Figür 60 III. Tiglat-Pileser'in huzuruna kabul edilme, Til Barsip, VIII. yüzyıl

bazı döşeme eşyaları, fildişi levhalarla bezenmiş ahşaptan yapılırdı. Omri Hanedanı'nın yakında çökeceğini öngören Amos, kehanetlerinde başta Kalhu, Şam ve Samaria olmak üzere I. binyılın birçok sitinde bulgulanan çok sayıda fildişine atıfta bulunmuştu: "Yazlık evi, ardından da kışlık evi vuracağım, yok olacak fildişi evler, yıkılacak büyük evler" (Amos 3, 15).

III. binyılda kral, toplumun diğer kategorilerindeki erkekler gibi, Sümer sanatında bolca betimlenmiş ve bir hayvan postunu andıran bir çeşit peştemal ya da etek olan *kaunakes* giyerdi. Akad döneminden (XXIV-XXIII. yüzyıllar) itibaren kıyafetler çeşitlenecekti: Eteğin ve "boru biçimli" elbisenin yanında daha ince kumaştan yapılmış dökümlü giysiler ve ihram ortaya çıkacaktı. Gudea'nın heykellerinde sağ omuz açıktadır ve giysi kuşaksız bir kumaştan ibarettir: Daha sonraları kumaş değerli madeni iğnelerle tutturulmuştur. Mari'de kral, üstüne çeşitli süslerle bezenmiş bir çeşit harmani geçirdiği, bel kısmından kuşak ya da deri kemerle sıkılmış bir gömlek giyerdi. Bu dönemde ortaya çıkan kesimli ve toplu giysilere zamanla cep, baskı ve nakış eklenmiştir.

I. binyılda, Asur ve Babil saraylarında krallar, uzun kollu bir çeşit gömleğin üzerine geçirdikleri bel kısmından kumaş bir kuşakla sıkılmış nakışlı ve değerli maden ve taşlarla süslü bir harmaniden oluşan renkli ve çok incelikli kıyafetler giyerlerdi. Kalhu'daki sarayının alçak kabartmalarında, II. Asurbanipal'in giysileri, bu kabartmalardaki kutsal ağaç, düşsel yaratık ve kral avı gibi motiflerin nakışla işlendiği şeritlerle süslenmişti ve bu da kral kıyafetinin şatafatını daha da belirginleştiriyordu. Krallar, bazı ortamlarda, güç ve ihtişamlarını sergileyen tören kıyafetleri giyerlerdi.

Sümer ve Eski Babil hükümdarları külaha benzer ayırt edici bir başlık takar, Yeni Asur kralları da uzun bir taç taşırlardı.

Figür 61: Başörtülü kadın, klorit, Girsu, XXII. yüzyıl

SARAY ERKÂNI VE HAREMLE İLGİLİ FERMANLAR

I. Tikulti-Ninurta (1244-1208) Fermanı, 6. ve 7. maddeler:
"Vaklum *[hükümdar] Şalmanezer'in oğlu* Vaklum *Tikulti-Ninurta [saray mensupları için] bu yönetmeliği (ilan etti).*
"Kral ile sefere çıkacak olan saray mensupları, evleri [...]. Kral ile gidecek olan saray mensuplarına ait yağ (depolarını...) sadece saray amiri açıp kapayabilecektir. Gece ya da gün ortasında saray amirinin izni olmadan dışarıya bir kişi ya da bir şey çıkartan kişi öldürülecektir. [Eğer kral] luşmu *binasında ya da "ırmak evinde" ya da Asur civarındaki saraylardan birinde oturuyorsa, saraylı bir kadın dışarı hiçbir şey göndermemelidir. Krala, ya da saray amirine sormadan bir eşarp, beyaz bir giysi, bir [...] giysi, ya da ne olursa olsun hiçbir şey göndermemelidir. Çünkü saraydan hiçbir şey çıkarılmamalıdır. Onun (kadın) [...] için dışarı çıkacağı gün saray amiri ve kapı görevlileri onun giyim kuşamını inceleyecek, (ama) [onu] alıkoymayacaklardır.*
"Vaklum *Şalmanezer oğlu* Vaklum *Tukulti-Ninurta bu yönetmeliği saray mensupları için ilan etti. Kurban zamanı geldiği zaman yaklaşmaması gereken saraylı bir kadın, kralın huzuruna çıkamayacaktır."*
I. Tiglat-Pileser (1104-1076) Fermanı, 21. madde: *"Asur ülkesi kralı Asur-reşa-işi'nin oğlu, Asur ülkesi kralı, tüm dünyanın kralı Tiglat-Pileser, bu yönetmeliği* mazziz pāni*'ler için ilan etti:*
"Eğer bir saraylı kadın küfür savururken ya da denklerinden biriyle kavga ederken, kralın bir hadımı, bir mazziz pāni ya da bir köle, onları dinlemek için orada bulunacak olursa, ona yüz sopa vurulacak ve bir kulağı kesilecektir.
"Eğer omuzları çıplak ve hatta bir kindabaşşe *giysisiyle bile örtünmemiş bir saraylı kadın bir* mazziz pani*'yi çağırır ve [ona derse]: 'seni [...] göndermek istiyorum;'*

eğer o dönüp onunla konuşursa yüz sopa yiyecektir. O kadını görmüş (ve ihbar etmiş) olan kişi, onun giysilerini alabilecektir ve ötekinin (suçlunun) beline bir sāgu *bağlanacaktır.*
"Eğer bir mazziz pāni *bir saraylı kadınla konuşmak zorundaysa, ona yedi adımdan fazla yaklaşamayacaktır. (Eğer) birisi bu yönetmeliği dinlemez ve saray amiri bunu öğrendikten sonra onu cezalandırmazsa, ceza çekecek olan kendisi olacaktır. Eğer saray amirinin buyruğu altında olanlar sarayda olup bitenlere dikkat etmez ve işlenen kusurları ona bildirmez ve de sonra kral bir kusurdan söz edildiğini duyarsa, saray amiri onların hepsini sorumlu tutmak zorundadır.*
"Eğer zārikū *görevlileri bir iş için sarayın içine (girmek zorundalarsa) ve saray kadınları onların yolu üzerinde (dururlarsa), onlar (bunu) saray amirine bildirmek zorundadır ve o da saray kadınlarını (onların) yolundan uzaklaştırmak zorundadır."*

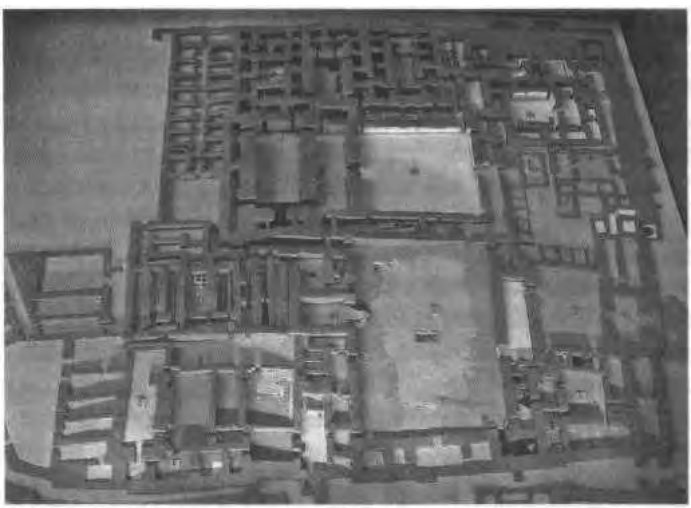
Sarayın Ekonomik Yapısı

Aynı tapınaklar gibi eski doğu sarayları da başlarında bir yönetim görevlisi bulunan, büyük ekonomik işletmeler gibi düşünülebilir. Geniş arazi ve sürülere sahip olan saraylar, çalıştırdıkları personel sayesinde mal ve mülklerini çoğaltıyor, yeniden dağıtıyor ya da satıyorlardı. Ekonomi sektörünün önemli bir bölümünün sarayların etkinliklerinden kaynaklandığı, bu mal varlıklarının karmaşık yönetimiyle ilgili idari arşivler bulunduğu zaman daha iyi anlaşılmıştır.

En eski kanıtlardan biri olan Sümer devleti Lagaş'ın başkenti Girsu'da bulunan yaklaşık iki bin ekonomi metni, "kadının evi" (kraliçenin evi) diye adlandırılan bir malikânenin faaliyetleriyle ilgiliydi. Kral çocuklarının da toprakları vardı ve kral da kuşkusuz daha geniş arazilere sahipti ancak onların arşivleri zamanımıza ulaşmamıştır. Kraliçenin arazileri zenginliğini ekime elverişli toprakların işlenmesi, büyük ve

küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile deniz ve tatlı su balıkçılığından sağlıyordu. Malikânede üretilen hammaddeler bira üreticiliği ya da dokumacılık gibi zanaat dallarıyla dönüştürülüyordu. Erkek, kadın ve çocuklardan oluşan çalışanlar yaklaşık bin beş yüz kişiydi.

Henüz III. binyıl ortalarında yerleşmiş bulunan sarayın ekonomik varlıklarının işletilmesi ve yönetimiyle ilgili birtakım özellikler bütün eski Doğu tarihi boyunca sürüp gitmiştir. Topraklar üç farklı biçimde değerlendiriliyordu. Ya doğrudan doğruya malikâne personeli tarafından, elde bulunan işgücü, hayvan ve teknik olanaklarla ekiliyor ya da ayni ödeme karşılığında işletmecilere kiralanıyordu: II. binyıl başında, çiftçiler saraya arpa ya da susam sağlarken sarayın çobanları da aynı şekilde saraya her yıl kuzu ve yün teslim etmek zorundaydılar; miktarlar önceden saptanmakta ve ödenmemiş kiralama karşılıkları da sarayın alacağı olarak kaydedilmekteydi. Üçüncü bir değerlendirme biçiminde ise parsellere bölünen toprak, saray için çalışmalarının karşılığında bu toprak parçalarının ürünleriyle geçinen kişilere

Figür 62: Zimri-lim'in Mari'deki saray yıkıntılarının maketi, XVIII. yüzyıl

dağıtılıyordu. Krala verilen hizmet, *ilkum*, askeri ya da sivil (örneğin kâhin ve zanaatçıların durumunda) bir hizmet olabiliyordu. Tahsis edilen toprak parçası bu hizmetin yerine getirilmesiyle yakından bağlantılıydı: Örneğin, Hammurabi Yasaları (madde 28) esir edilen bir askerin tımar arazisinin, oğluna ancak babasının mesleğini yapabilecek yaşta olması durumunda verilmesini öngörüyordu. Bu sistem, Yeni Babil ve Ahameniş dönemlerinde Mezopotamya'nın güneyinde hâlâ sürüyordu: Pers kralları sivil ya da askeri hizmet karşılığında arazi tahsisinde bulunmaktaydı. Askeri hizmet karşılığında tahsis edilen topraklar, kral için temin edilmesi gereken donatımın cinsine göre, yay, at ve savaş arabası tımarları diye adlandırılıyordu.

Saray tarafından üretilen hammaddelerin nasıl değerlendirdiğini en iyi III. binyılın ikinci yarısı (Ebla ve III. Ur Hanedanı metinleri) ve II. binyıl başı (Eski Babil dönemi) için biliyoruz. Ağaç, deri, yün, boyacılıkta kullanılan ürünler, değerli madenler, yağ ve gıda ürünleri sorumlu memurlar tarafından mühürlenen sandık, sepet ve istifleme küpü gibi kaplarda ve ambarlarda saklanıyordu. Bazı gıda ürünlerinin bozulmasını önlemek için balık ve etin tuzlanması ya da işlenmesi, yahçallarda buz imalatı... gibi özel işlemler gerekmekteydi. II. binyıl başına ait Ebla'daki batı sarayının kuzeybatı kanadında, değirmen olarak kullanılan bir oda ortaya çıkarılmış ve burada on altı kişinin çalışmasına yetecek sayıda hareketli değirmen taşı bulunmuştur.

Sarayın ürünlerinin bir bölümü zanaatçılar tarafından dönüştürülüyordu. Yüzlerce kadın işçinin kullanıldığı dokumacılık çok önemli bir yer tutmuşa benzemektedir. İsin'de bulunan bir XX. yüzyıl arşivi, görünüşe göre saray için çalışan ve idarecilerden aldıkları hammaddeleri onlara işlenmiş ürün olarak teslim eden dülgerler, sepetçiler, deri zanaatçıları gibi birçok meslek loncasıyla ilgilidir. Mari'de kral ve saray erkânının giysi, döşeme eşyası, araba gibi gereksinimlerini karşılayan ya da saray erkânına, kült için gerekli adaklara ve diplomatik armağanlara yönelik lüks eşya üreten çok sayıda uzmanlaşmış zanaatçının çalıştığı işliklere

saray ambarlarından gelen tüm hammadde giriş çıkışlarını kaydeden görevliler vardı. Sarayın içinde ise sadece koku ve dokuma işlikleri bulunuyordu. Erkek ve kadın işçiler saray görevlilerine bağlı bölüm şeflerinin buyruğu altında çalışıyorlardı. Saray idaresi onlara hammadde sağlıyor, çalışmalarını denetliyor –özellikle de onlara değerli malzemeler emanet ettiği zaman– ve sarayın giriş kapısındaki bölümde işlenmiş ürün teslimatını kayda geçiriyordu. Her hammadde ya da işlenmiş ürün teslimatı bir tabletin yazılmasını gerektiriyordu, ki bu olgu sarayda bulunmuş ve aralarında kral sofrasının hazırlanmasında kullanılan yiyecek maddelerine ait pusulaların da olduğu on bin civarındaki ekonomi metninin varlığını açıklamaktadır.

Malların bir bölümüyle kral ve maiyetinin gereksinimleri karşılanırken, bir bölümü de çalışmalarının karşılığında zanaatçılara ve saraya bağımlı diğer çalışanlara tayın olarak dağıtılırdı. Miktarları, hem alıcılarının cinsiyet ve yaşlarına, hem de yaptıkları iş ve sorumluluk düzeylerine göre değişen tayınlar genellikle arpa, yağ ve yünden oluşmaktaydı. Üretim artıkları (yün, susam, hurma, büyük ve küçükbaş hayvan, balık...), saraya köle gibi gereksinim duyabileceği malları sağlama görevini üstlenen tüccarlar tarafından pazarlanır ya da gümüş ile değiş tokuş edilirdi.

Saray üretmediği ya da yetersiz miktarda ürettiği malları temin etmek zorundaydı. Ugarit'te, II. binyılın ikinci yarısında, kralın hizmetindeki tüccarlar köylü ve çobanlardan ayni vergi toplamakta, Nuzi'de de saray tüccarları krala kullandığı koku ve kumaş boyaları sağlamaktaydı. IX ve VIII. yüzyıllarda Asur hükümdarları hammadde ve lüks ürünleri dolaylı yoldan, yendikleri ülkelerin yağmalanmasıyla sonuçlanan askeri seferlerden temin etmişlerdir. Daha sonra, bu tedarik sistemi haraç alımları biçiminde düzenlenmiş, hammaddeler ve onları işleyecek yetenekteki zanaatçılar gibi imparatorluğun tüm zenginlik kaynakları saraya yönlendirilmiştir. Saray ambarlarında gerçek hazineler yığılmıştı: II. Sargon, sarayında on talantondan fazla altın ve iki bin talanton gümüş istiflemiş olmakla övünmekteydi.

Kutsal Kitap'ta, Yakındoğu kralları, *Samuel Kitabı*'ndaki monarşi eleştirisinin gösterdiği gibi, yağmacı olarak betimlenmiyordu (1. Samuel 8). Bununla birlikte, Süleyman'ın kendisi de sarayının gereksinimlerini karşılamak için krallığın kaynaklarına başvurmuştu: "Süleyman'ın, tüm İsrail'de, her birinin, yılda bir ay, kendisinin ve sarayının azık ve gereçlerini sağlayan, on iki valisi vardı"(1. Krallar 4, 7). VIII. yüzyılda İsrail'in başkenti olan Samaria'da bulunan ostrakon'larda saraya yıllanmış şarap ve kaliteli yağ girişlerinden söz edilmektedir, ancak bu malların krallık arazisinden yapılan teslimatlar mı yoksa üretim üzerinden alınan aşar mı olduğu bilinemiyor.

UMMA SARAYI DEĞİRMENCİ KADINLARININ ÇALIŞMALARIYLA İLGİLİ BİR HESAPLAMA

Su-Sin'in dördüncü yılının hesap özeti (XXI. yüzyıl)

BORÇ: *6760 kadın iş günü = geçen yıldan açık*
30 günlük 12 ay boyunca 37 kadın işçi, yani 13.320 gün
33 gün için 3 ek kadın, yani 99 gün
TOPLAM: 20.179 iş günü
ALACAK: 5986 gün = çeşitli cins un üretimi toplamı
4780 gün = hasat, sulama, harman, kalburlama ve çeşitli toplu çalışma
1992 gün = dinlenme günleri
TOPLAM: 12.758 gerçek iş günü
AÇIK: 7421 iş günü (gelecek yıl hesaplarına devredilecek

R. K. Englund,"Hard Work: Where will it get you?," *Journal of Near Eastern Studies* 50, 1991, 225-280

Kral Şölenleri

Eski Yakındoğu hükümdarlarının, büyüklük ve yüce gönüllüklerini göstermek amacıyla, çok sayıda konuğa kaliteli ve bol miktarda yemek ve içki sunmak gibi önemli olanakları vardı. Mutfaktan çıkan yiyecek maddelerini kaydeden sıradan idari belgeler aracılığıyla da bilinen bu şölenlerle ilgili

birçok anlatı vardır. Arkaik hanedanlar döneminden başlayarak ikonografi, silindir mühür ve kabartma levhalara kazınmış ya da mozaiklere işlenmiş şölen sahneleri sergilemiştir. II. binyılda daha az sayıda olan bu betimlemeler I. binyılda Yeni Asur saraylarının duvarlarını süsleyen alçak kabartmalar üzerinde yeniden çoğalmıştır.

Ur Sancağı'nda da görüldüğü gibi, şölenlerin çoğu hükümdarın önemli zaferlerini kutlamaktaydı. Sancağın şöleni temsil eden "barış" yüzünde, hizmetkârlar, şölen için ayrılmış hayvan ve ürünleri saraya götürürken, kral davetlilerinin eşliğinde, bir elinde kupa, susuzluğunu gidermektedir. Konukların arkasında da bir arp çalgıcısı ve bir kadın şarkıcı bulunmaktadır. Bu tip şölen tasvirleri, I. binyılda kral yazıtlarıyla saray kaynaklarının sık sık atıfta bulundukları devasa kabartmalar üzerinde sürmüştür. Şölenlerin bir kısmı ise hükümdarların inşaat etkinlikleriyle ilgiliydi: Hükümdar Ur-Nanşe'nin Tello sitinde (eski Girsu) bulunan kireç taşından levhası (XXVI. yüzyıl), kralı önce ailesiyle çevrili olarak imarcı rolünde, ardından da tapınağın yapılışı için şölen verirken göstermektedir. Bir sarayın açılışı da şölen vesilesiydi. Yazılı kaynakların en iyi belgelediği şölen, hükümdar II. Asurnasirpal'in (883-859), yeni başkenti Kalhu'nun çalışmaları bittiği zaman, düzenlemiş olduğu şölendir.

Mari Sarayı'nda bulunan arşivler, sarayda ve diplomatik ilişkiler çerçevesinde komşu krallıklarda düzenlenen şölenlerle ilgili bol bilgi içermekte ve elçilerle habercilerin bu şölenlere davet edildiğini göstermektedir. Bu şölenler kralın, yüksek görevlilerini, birçok yerel ve yabancı yüksek orun sahibini, zaman zaman da tebaasından bir kısmını davet etmesi için birer vesileydi. Kral aslında tebaasına zenginlik ve refah sağlamak olan görevini, onların bu şekilde bol bol beslenmelerini sağlayarak yerine getirdiğini vurgulamaktaydı.

Mari'de bin civarında küçük tablet "kral ve insanlarının" sofrasına gönderilen gıda maddelerini günü gününe kaydetmişti. Besinlerin dökümü, saraydaki hizmet bölümlerinin düzenlemesini yansıtacak biçimde hep aynı sırayla yapılmıştı. Et, kuş ve balık, tahıl ya da yağdan ayrı ambarlar sorumluydu.

Bu besinlere zaman zaman farklı türde balıklar, devekuşu yumurtaları, mantarlar vb az bulunur gıda maddeleri ekleniyordu. Çok revaçta hizmetkârlar olan aşçılardan bir kısmı sadece bir çeşit yemeğin hazırlanışında uzmanlaşmış olabiliyordu. Sarayın mutfak bölümünden çıkarılan bir dizi kalıp kral sofrasının lüksü hakkında bir fikir vermektedir.

I. binyılda, bir kral şöleninin en ayrıntılı yemek listesini II. Asurnasirpal'in steli sağlamıştır. Kral, davet ettiği 69.574 konuğa 10 gün boyunca şölen vermişti. Liste dökümü evcil ve yabanıl hayvanlarla başlıyor ve çeşitli çorbaların hazırlanmasında kullanılan tahıl, ekmek ve bira arpası gibi bitkisel ürünlerle devam ediyordu. Sebzeler kuru, ateşte kavrulmuş, püre halinde ya da şalgam, rezene ve yeşil sebzeler gibi taze olarak sunulmuştu; ayrıca çeşitli sarımsaklı bitkilerle meyve ve süt ürünlerinden de söz edilmekteydi. Kral, şölende konuklarına 10.000 testi bira ile 10.000 tulum şarap ikram etmişti. Aynı şekilde, Persepolis tabletleri de idare tarafından kral sofralarına gönderilmiş olan büyük ve küçükbaş hayvanlarla kümes hayvanlarının yanı sıra un çeşitleri, tahıllar, yağlar, şarap vb ürünleri kaydetmişti.

Bu yiyeceklerden bazıları, Sinahheriba'nın (704-681) Ninova'daki sarayının bir koridorunun duvarları boyunca uzanan kabartmalardaki iki tören alayında da görülmektedir. Bu tören alaylarından birisi, bir şölen için ayrılmış kuş, çekirge, tavşan, soğan kangalları, tatlı ve meyve yüklü tep-

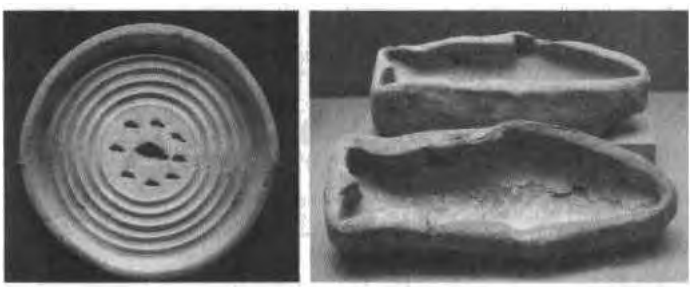

Figür 63: Ur Sancağı'nın barışı temsil eden yüzü, deniz kabukları, kırmızı kireç taşı ve laciverttaşından mozaik, Ur kral mezarları, yaklaşık 2500

siler taşıyan hizmetkârları göstermekteydi. Karşı duvarda bulunan bir ava çıkış sahnesinin bir şölenle birleştirilmesi avcılığın kral sofrasına katkısını vurgulamaktadır. Bununla birlikte, av sırasında kralın kendisi itibar gören ancak eti yenilmeyen arslan, fil, yabani boğa, ayı, panter, devekuşu gibi büyük av hayvanlarını yeğlerken, eti için avlanan hayvanlar hizmetkârlara bırakılmış gibi görünmektedir.

Mezopotamya çiviyazısı belgelerinin arasında, kuşkusuz toplumun yüksek tabakalarına hitap eden, birkaç yemek tarifi bulunmuştur: Nereden geldiği bilinmeyen üç tabletten oluşan ve yazı biçimleri sayesinde II. binyılın ilk yarısına tarihlenen bu tarifler genellikle etli ya da etsiz haşlama, hamurlu yiyecek ve etli böreklerle ilgiliydi.

Şölenler genellikle sarayların en geniş alanlarında, çok sayıda davetliyi ağırlayabilecek büyüklükte avlu ve bahçelerde yapılırdı. Kabartmalarda yer alan birkaç kraliçe dışında, ikonografi genellikle erkek katılımcıları göstermektedir. Konuklar mevkilerine göre karşılanır ve onlara mücevher, şölen giysisi ve kokulu yağ gibi armağanlar sunulurdu. Ardından, statü, meslek ve kökenlerini göz önünde bulunduran teşrifat kurallarına göre oturtulurlardı. Onurlandırılan kişilerin krala az çok yakın bir yere, hatta Mari'de karşısına oturma hakları varken diğer davetliler yere otururdu. II. Sargon (721-705) tarafından kurulan başkent Dur-Şarrukin'in sarayının duvarlarında birkaç yüksek mevkili kişi ayakta dururken konukların çoğu, ikili ya da dörtlü gruplar halinde, masaların iki yanındaki taburelerde otururken betimlenmişti.

Figür 64 a-b): Mari Sarayı'ndan gelen pasta kalıpları, XVIII. yüzyıl

Bazı hizmetkârlar yiyecek tepsilerini getirip sehpalara koyarken, diğerleri arslan başlı kupalarla içki sunarlardı. Şölenlere müzik, şarkı ve büyük olasılıkla dans ve eğlenceler eşlik ederdi. İkonografi, sıkça telli, üflemeli ya da vurmalı sazların müziğiyle eğlencelere eşlik eden şarkıcıları sergilemiştir. Levant'ta, XII. yüzyıla ait Megiddo fildişileri bir kralı, çalgıcılar ve hizmetkârlarla çevrili, tahtında oturmuş içki içerken göstermektedir. *Ester Kitabı*'nın başında Pers sarayının bahçelerinde yapılan şatafatlı bir şölenden söz edilmektedir. Bu şölen esnasında "her biri değişik biçimde altın kupalarla içki sunuluyordu (...) Kraliçe Vasti de, Kral Kserkses'in sarayında, kadınlar için bir şölen düzenlemişti."(Ester 1, 7-9)

Asurbanipal'in (668-627) Ninova'nın kuzey sarayında asma çardağı altındaki şöleni bu tür kutlamanın en iyi bilinen örneğidir ama kurgusu itibarıyla bu kutlamanın benzersiz olduğunu vurgulamak gerekir. Kral ve kraliçe, Elam'a karşı kazanılan bir zaferden sonra, saray bahçesinde yalnız olarak eğlenmektedirler. Hizmetkârların getirdiği yemeğe çalgıcılar eşlik etmektedir; ayrıca krallık çiftinin etrafı sinek kovucu yelpazelerle çevrilidir. Bu kabartma, kralı alışılmamış bir pozisyonda, yatağa uzanmış şekilde yemek yerken göstermektedir. Peygamber Amos'un eleştirilerine inanırsak, bir yüzyıl önce, İsrail kralları da benzer bir davranış biçimi içindeydiler: "Fildişi süslü yataklara uzananlar, sedirlere yan gelip yatanlar, seçme kuzu ve buzağılarla kendilerine ziyafet çekenler, kupalardan şarap içip tanrılara sunulması gereken ilk yağ ürünlerini sürünenler, arpın sesiyle Davut gibi kendi makamlarında şarkı söyleyenler..." (Amos 6, 4-6).

Fig 65: Kral Sinahheriba'nın (704-681) masasına yiyecek götüren hizmetkârlar, Ninova sarayı

UNUTULMAZ BİR ŞÖLEN

Kalhu'da bulunan Asur kralı II. Asurnasirpal'in stelinden alıntı: *"Asur ülkesi kralı Asurnasirpal, Kalhu kentinin sevinç kaynağı, bilgelik dolu sarayının açılışını yaptığı zaman, oraya Büyük Efendi tanrı Asur ile ülkenin tüm tanrılarını davet etti.*

*"100 yağlı sığır, krallık hayvan çiftliklerinden 1000 dana ve koyun, Soylu Hanımefendim Tanrıça İştar'a ait olmuş olan, satın alınmış 14.000 koyun, Soylu Hanımefendim Tanrıça İştar'a ait olmuş olan 200 sığır, 1000 çayır koyunu, 1000 ilkbahar kuzusu, 500 dişi geyik, 500 ceylan, 1000 büyük ördek, 500 ördek, 500 kaz, 1000 yaban kazı, 1000 kuş (*qāribu*), 10.000 güvercin, 10.000 kumru, 10.000 küçük kuş, 10.000 balık, 10.000 tavşan?, 10.000 yumurta, 10.000 ekmek, 10.000 (testi) bira, 10.000 tulum şarap, 10.000 çanak bezelye ve susam, 10.000 küçük çanak* zarhu *(=sıcak bir yemek), 1000 kasa sebze, 300 (çanak) yağ, 300 (çanak) malt, 300 (çanak) baharlı ot çeşiti, 100 (çanak)* kudummi *(tuz), 100 (çanak)* mun-gadni *(tuz), 100 (çanak) kavrulmuş arpa, 100 (çanak)* abahşinnu *tahılı, 100 (testi) iyi kalite şıra, 100 (tepsi) nar, 100 (tepsi) üzüm,*

Figür 66: Asurbanipal'in (668-630) asma çardağı altındaki şöleni, Ninova sarayı

100 (tepsi) karışık meyve, 100 (tepsi) fıstık, 100 (çanak) giş-su-si-meş, *100 (tepsi) sarımsak, 100 (tepsi) soğan, 100 (çanak) mercimek, 100 şalgam demeti, 100 (çanak)* hinhinu, *100 (çanak)* giddu, *100 (çanak) bal, 100 (çanak) tereyağ, ? (çanak) kavrulmuş mercimek, 100 (çanak) kavrulmuş bezelye, 100 (çanak)* karkartu *(bitki), 100 (çanak)* tiyatu *(bitki), 100 (çanak) hardal?, 100 (testi) süt, 100 (çanak) peynir, 100 "testi"* mizzu *şarabı, 100 (dörtte bir?) tuzlanmış sığır, 10* imēru *kabuksuz badem, 10 imeru kabuksuz fıstık, 10 imeru* giş-su-si-meş, *10* imēru habbaquqqu, *10* imēru *hurma, 10* imēru *incir, 10* imēru *kimyon, 10* imēru sahunu *baharatı, 10* imēru *rezene, 10* imēru *küçük soğan, 10* imēru şişanabu *biberi, 10* imēru *sedef otu?, 10* imēru *kekik?, 10* imēru *iyi kalite yağ, 10* imēru *ıtırlı bitki, 10* imēru *adamotu, 10* imēru *nasebe, 10* imēru *kırmızı soğan, 10* imēru *zeytin.*
"Kalhu kenti sarayının açılışını yaptığım zaman (...orada) 69.574 (konuk vardı). On gün (boyunca) onları besledim, onlara içecek verdim, onlara hamam sundum, onları yağla ovdum. (Böylece) onlara saygı gösterdim ve onları ülkelerine huzur içinde ve mutlu gönderdim."

KÜÇÜK KUŞ BÖREĞİ TARİFİ

"Küçük kuş" (böreği) hazırlamak için, kuşların baş, boyun ve ayaklarını ayır; karınlarını aç, iç organlarını ve taşlığını çıkar. Taşlığı yardıktan sonra derisini yüz. Şimdi kuşları yıka ve bağırsaklarını doğra. Ardından bir kazanı ovalayıp temizle ve içine kuşları, taşlıkları ve bağırsakları koy. Kazanı ateşten indirdikten sonra bol soğuk suyla içindekileri temizle [...] İçine su ve süt döktüğün bir tencereyi ateşe koy. Şimdi, kuşları, taşlıkları ve bağırsakları temizce sil, onlara tuz serpiştir ve hepsini tencereye yerleştir. Tencereye sinirlerini çıkardığın bir parça iç yağı ve yeterli miktarda" (kokulu) ağaç" ile

daha az olmayan miktarda yaprakları koparılmış sedef otu da ekle. Kaynamaya başlayınca, içine bir parça soğan ve samidu, pırasa ve soğanla ezeceğin sarımsak ekle ve az miktarda berrak su koy. O sırada sasku-*irmiğini yıka, sütle ıslat ve ıslak olunca* siqqu *salamurasıyla yoğur ve içine esnekliğini koruyacak biçimde, samidu, pırasa, sarımsak, süt ve tencere yağı kat. Onu yoğururken dikkatle gözle. Bu hamuru iki eşit parçaya böl. Bir parçayı tencereye koyup kabartacaksın, diğerini her biri 2? gramlık (küçük)* sebetu *ekmeği olarak fırında pişirecek ve piştikleri zaman onları fırının (dip duvarından) ayıracaksın. Biraz daha sütle karıştırılıp ıslatılmış* sasku *irmiği yoğur ve içine yağ?, pırasa, sarımsak ve samidu kat. Sonra, pişen kuşların sığabileceği büyüklükte bir tabak al ve bu hamuru (ucunun) tabağın kenarını birkaç santim aşacağı şekilde tabağa sıva. Şimdi (içine ilk hamurun yarısını koymuş olduğun) büyük kabı bul ve bu hamuru, aynı şekilde kuşların sığabileceği genişlikte seçeceğin bir tabağa koyup yay. Tabağa nane serpiştir ve ondan bir "kapak" yapmak için daha önce ayırmış olduğun hamuru üzerine yay. Şimdi fırını kapatan üst kısmını çıkar ve yerine, üstüne hamurla kaplı iki tabağı koyacağın, iki [levha?] yerleştir.*

Hepsi piştiği zaman, "kapak" işlevi görecek olan hamuru servis tabağından ayır ve onu yağdan geçir. Yemeği beklerken bu hamur tabakta kalsın. Kuşlar ve et suyu piştiği zaman hepsini havanda döverek ez ve içine pırasa, sarımsak ve andahşu *kat. Yemekten hemen önce, içinde hamur olan servis tabağını al ve üstüne pişmiş kuşları özenle yerleştir; onun üstüne tencerede bulunan taşlık ve doğranmış bağırsakla beraber, fırında pişmiş olan (küçük)* sebetu *ekmeklerini serpiştir. Tencerede etin üstünü kaplamış olan yağlı et suyunu bir kenara bırak. Servis tabağını (hamurdan) "kapağıyla" kapa ve onu sofraya servis et."* (J. Bottéro çevirisi, *La plus vieille cuisine du monde*, Paris, 2002, s. 52-53)

AYRIM 3: İMPARATORLUK

Eski Yakındoğu tarihi, bölgenin tümünün tek bir yöneticinin otoritesine boyun eğdiği birleşme dönemleriyle birçok devlete bölündüğü parçalanma dönemlerinin dönüşümlü olarak birbirlerini takip etmesinden oluşmuştur. Tarihçiler bölünme dönemlerinde bazen aşırı sayıda çoğalan krallıkları "kent devletler," birliği empoze edenleri ise krallık ya da imparatorluk diye adlandırmayı benimsemişlerdir. Örneğin, Lagaş Kent Devleti, Ur İmparatorluğu ya da Hammurabi Krallığı terimleri kullanılmaktadır. Ancak, mütevazı boyutlarına karşın Yakındoğu'nun kent devletlerinin birer krallık olması bir yana, krallık-imparatorluk ayrımının da muğlaklığından dolayı uzmanlar Akad, Ur, Asur ve Babil imparatorluklarından söz ederken hükümdarları için imparator değil kral ibaresini kullanırlar. Bu devletler eski insanlar tarafından ya kentin adıyla ya da başkent işlevi gören kentlerden birinin adıyla tanımlanmaktaydı. Bununla birlikte, başkentleri sırasıyla Ur, Uruk ve Babil olan Kalam, Kenger ve Karduniaş gibi bazı devletler başkentlerinkinden değişik bir ad taşımışlardır.

İmparatorluğun Doğuşu

İmparatorluk kavramı Yakındoğu'da doğan bir kavram değildir. Ülkenin yerli dillerinde bu kavramı tanımlayan bir sözcük yoktu. Çağdaş tarihçilerin yazdıklarına bakılırsa, bu kavram "öğelerinin sıralanmasının kolay olmadığı bir soruya hemen verilen" (C. Herrenschmidt) yanıtların kolaycılığına sahip ve hükümdarının imparator unvanını kullanmayı yeğlediği, aynı merkezi yönetimin egemenliğini kabul eden ülke ya da devletler bütününe gönderme yapan muğlak bir kavramdır. Ama muğlaklığına karşın en azından Yakındoğu'yu birleştirme, coğrafi genişleme ve evrensel krallık iktidarı gibi nosyonları içerdiği için bir değer taşımaktadır. Bazı yazarlar, imparatorluk kavramına hüküm süren egemenin kutsallığı ve tebaasının etnik çeşitliliği gibi başka özellikler

Figür 67: Naram-Sin'in zafer steli, kireç taşı. Steldeki yazıt kralın Zagros dağlıları Lullubilere karşı kazandığı zaferi anmaktadır, XXIII. yüzyıl

de yakıştırmıştır. Ancak, karşıt görüşte olanlar, ne kadar sıradan olursa olsun herhangi bir Mezopotamya monarkının tanrısal bir öze sahip olduğunu ileri süreceklerdi (XXI. yüzyılda, Lagaş hükümdarı Gudea'nın ana babası tanrılardı). Etnik çeşitlilik ise, bazı Mezopotamya krallarının yayılmacı tasarılarından çok, takvimimizin XIX ve XX. yüzyıllarının sömürgecilik girişimleriyle ilgilidir. Ayrıca, Mezopotamya devletlerinin en belirgin özelliklerinden biri her zaman halklarının çeşitliliği ve çokdilliliği olmuştur.

İlk kent devletlerden Akad İmparatorluğu'na

XXIV. yüzyıldan XXIII. yüzyıla geçiş sürecinde, aralarından biri olan Yaşlı Sargon'un, bütün Mezopotamya'yı birleştirecek yapıdaki ilk devlet olan Akad İmparatorluğu'nu kurduğu göz önünde tutularak, imparatorluk düşüncesinin kaynağı genellikle Mezopotamya Samileri Akadlara mal edilir. Büyük oranda hasar görmüş kaynaklardan bilinebildiği kadarı, ilk emperyalist girişimler, gerçekten de, III. binyıl ortasının Akad ya da Sümer egemenlerinin işidir. O döneme kadar Mezopotamya toprağını paylaşan değişik krallıklar arasındaki ilişkilerin sık sık açık savaşı da içeren çatışma ilişkileri olduğu bilinmekle beraber savaşların amacı hasmın ülkesinin fethi ya da siyasal varlığının ortadan kaldırılması değildi. XXVI. yüzyılda, Mesalim adında bir Kiş kralı, Lagaş ve Adab tanrılarına adaklar sunarken, kaynaklarda yerel egemenlerden de söz edilmekteydi. Bu kral, daha sonraki bir döneme ait bir Lagaş yazıtına göre, Lagaş Krallığı'yla Umma Krallığı'nı ayıran sınır boyunu güvence altına almış olmakla ün salmıştı. Kaynaklar, kralın görünmez güçlere bağlılığı ve belirgin bir karizmaya sahip olması gibi konularda bizi bilgilendirmekle birlikte adı geçen devletler üzerindeki herhangi bir egemenliğine dair bilgi içermemektedir.

Daha sonraları, XXV ve XXIV. yüzyıllarda, Ur'lu egemenler Mes-kalam-du ve Mes-ane-pada'nın bazen Kiş kralı unvanı da taşımaları, her iki kentte de hüküm sürdüklerini düşündürmektedir. Lagaş egemeni Eannatum ise Kiş ülkesinin bir kenti olan Akşak'ın kralının bir saldırısını geri püskürttük-

ten sonra Kiş kralı unvanını almıştır. Ardından, Lugal-kiginedudu, "Kenger'in Efendisi," "Kalam kralı" ve "Kiş kralı" unvanlarının üçünü de şahsında toplamış, başka bir deyişle Uruk, Ur ve Kiş üzerinde eşzamanlı olarak hüküm sürmüştür. Daha sonra, Uruk ve Ur kralı En-şakuş-ana bir Kiş kralını yenilgiye uğratmış, ardından da, Lugal-gipare-si ve Umma kralı Lugalzagesi sırayla Uruk ve Ur kralı olmuşlardır. Kenger, Kalam ve Kiş toponimleri, egemenleri bir zamanlar bağımsız olan birçok küçük krallığı içine alan farklı büyüklükteki topraklarda hüküm süren ve değişken bir coğrafyaya sahip siyasal yapıları tanımlamaktadır. XXV. yüzyıl sonunda, Kenger ve Kalam, kısa bir süre sonra bir Akad hükümdarının Sümer ülkesi diye adlandıracağı birliği tanımlamak, Kiş kentinin adı da gelecekte Akad ülkesi olacak ülkeyi adlandırmak için kullanılmış olsa da, krallık unvanlarının aynı elde toplanması yine de bir imparatorluk düşüncesini güçlükle çağrıştırmakta ama başka devletleri kendilerine bağlamaya uğraşan kralların emperyalist ereklerine dikkati çekmektedir.

Sargon, yeni bir siyasal düzenin yaratıcısı olmamış, tam tersine kendisinden önce varolan düzenden esinlenmiştir. Kendi yazıtlarında genellikle Kiş kralı diye adlandırılan Sargon, kurduğu yeni başkentinin adına istinaden bazen Akad kralı unvanını, Lugal-zagesi karşısındaki zaferlerinin ardından da Akad kralı, Kiş kralı ve Kalam kralı unvanlarını taşımıştır: Sargon başkentini kuzeyin yeni merkezi olan Akad'a kurmuş, Kiş ülkesi zaman içerisinde Akad ülkesine dönüşürken, oğlu Rimuş'un Sümer diye adlandıracağı güneydeki Kalam'ı ele geçirmiştir.

O tarihe kadar emsali görülmemiş bir durum Sargon'un torunu Naram-Sin'in tahta çıkmasıyla gerçekleşecekti. Onun döneminde resmi yazıtların anlatım biçimi değişir. Bu yazıtların bazılarının, üslup ve anlam bakımından kendilerini öncelleyen bütün yazıtlardan kesin çizgilerle ayrıldığı görülmektedir. Örneğin, hükümdarın saltanat dönemi eskiden olduğu gibi yerel tarihin ya da aile tarihçesinin sıradan akışı içinde anlatılmaz. Artık yazıtlar sadece olayları aktarmakla kalmayıp, siyasal kurumlar ve işleyişleri üzerine refleksif bir

bakış açısı sunarken tüm insanlığın geçmişini de göz önünde bulundurmaktadır.

Oysa yeni hükümdar tahta çıkar çıkmaz devletlerinin ayaklanmasıyla karşı karşıya kalmıştı. Resmi yazıtların parlak bir mizansen içinde yeniden kurguladığı olaylardan özetle, imparatorluğun dört askeri karargâhının genç hükümdarın sığındığı ve oradan bir karşı saldırı düzenlediği başkent Akad'a başkaldırdığını, onun ise bir tek yıl içinde dokuz zafer elde ederek krallık saygınlıklarını kentlerinin sakinleri tarafından seçilmiş olmalarına borçlu olan üç isyancı kralı, Kiş kralı İphur-Kiş, Uruk kralı Amar-girid ve Ur kralı Lugal-ane'yi ve bağlaşıklarını ezdiğini anlıyoruz. Sonuç tartışmasız bir zaferdir.

Kısacası, savaş iki iktidar biçiminin, iki meşruluk biçiminin, kral oğlu ve kral torunu Naram-Sin'in temsil ettiği kalıtsal bir monarşiyle, başta adı "Kiş'i bir araya topladı" anlamına gelen İphur-Kiş'in somut örneği olduğu, seçimle belirlenen tipte bir monarşinin çatışmasıydı. Bu çatışmada, baş aktörlerin siyasal entrika yumaklarını bir vuruşta kestikleri yer savaş meydanı olduğu için, bu ilkelerden biri ya da diğeri silah gücüyle ağır basacaktı. Sonuç, sağlam biçimde yerleşmiş ve iktidarın babadan oğula geçtiği bir soy düşüncesinden yana oldu. Kendisine dayatılan ordali sınamasının da üstesinden gelen Naram-Sin, atalarının soyu ve askeri zaferi ile çifte meşruluk kazanarak Akad "tanrı"sı ve "dört ülkenin kralı" unvanlarını alacaktı.

Naram-Sin'den önceki dönemler için, imparatorluktan çok, J. Schumpeter'in kastettiği anlamda bir emperyalizmden söz etmek yeğlenecekti: "Gerçek nedeni geçici ereklerden kaynaklanmayan bir saldırganlık gösterisi (...) girişimlerinin başarısıyla beslenen ve kendi ereğiyle özdeş olan bir saldırganlık." İmparatorluk fikri ise gerçekten de onunla somutlaşmıştır. Artık uyumsuz krallık unvanlarının bir elde toplanması değil, yeni bir egemenlik görüşünün dile getirilişi vardı. Kişiliği sadece tanrılara özgü olan insanüstü bir hare ile donanmış olarak kozmik bir güçle bağdaştırılan kral evrensel bir iktidara sahipti. Kaynakların yetersizliğinden do-

layı, Naram-Sin'in nasıl yönettiği, yetkileri ve bu yetkilerin sınırları açık bir şekilde bilinememektedir ama her şeyin ondan kaynaklanmasına atfedilen bir karizması olduğu açıktır. Görevleri onu askeri ve ekonomik etkinliklerin merkezine oturturken, o tüm dünyanın kralı olarak toplumsal hiyerarşinin en tepesinde, tanrılara yakın bir konumdadır.

Bu yeni yönetim biçiminin temel ilkeleri kral yazıtlarında ele alınmamıştır. Bu amaçla, yine aynı hükümdarlık döneminde, krallığın uzman bilginleri ve tarihçileri tarafından, başka bir yapıt, birleşik monarşinin bir vakayınamesi hazırlandı. Çerçevesi tanrıların armağanı olan krallık gökten indiği zaman başlayan bir insanlık tarihi olan bu yapıt bir Mezopotamya tarihi değil, yönetim biçiminin olaysal bir tarihiydi ve bu yönetim biçiminin tekliği ilkesini savlayan bir dogmaya dayanıyordu: Mezopotamya'nın her zaman tek bir başkenti olan tek bir devletten oluştuğu varsayılıyordu. Bu olaysal tarih hızlıca gözden geçirildiğinde üç kentin, Kiş, Uruk ve Ur'un önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Oysa bu kentler, halkları Naram-Sin'e karşı ayaklanan ve krallarını seçimle başa geçiren üç isyancı kentin ta kendileriydi. Onlardan söz edilmesi, boyun eğdiklerini ve adları Sümer ve Akad topraklarının tümünü simgelediği için, muzaffer tarafın tüm Mezopotamya ovasını birleştirmeyi başardığını kanıtlamaktadır.

Akad İmparatorluğu can çekişirken Sümer ülkesi yeniden birçok küçük krallık tarafından paylaşıldı. XXI. yüzyılın başında, Ur egemeni Ur-Nammu, komşu devletleri topraklarına katarak, yeniden yayılmacı bir siyaset başlattı. Onun eserini, Mezopotamya ile birkaç sınır komşusu ülke toprağını yeniden birleştirerek yeni bir devlet kuran oğlu Şulgi tamamladı. Bu devletin bir imparatorluğa benzer yanları sadece Şulgi'nin bir kısmını Naram-Sin'den ödünç aldığı krallık unvanları ve ünlü öncelininkini andıran saldırgan ve yayılmacı bir siyasete girişmesiyle sınırlıydı. Bilindiği kadarıyla bu yeni devlet siyasal, askeri ve vergisel sorunları aşarak zamanla kalıcı sınırlara kavuşmuştur. Krallar, bu sınırlar içerisinde, giderek daha etkili resmi dairelerin yönlendirip denetlediği sayıları sürekli artan görevliler aracılığıyla kendi adalet, yönetim ve

vergi sistemlerinin yanı sıra ağırlık ve ölçülerin standartlaşmasını, kısacası kendi düzenlerini dayattılar.

I. Binyıl imparatorlukları

İmparatorluk kavramının Yakındoğu sahnesine yeniden çıkışını görmek için II. binyılın ikinci yarısını beklemek gerekecekti. Bu dönemde, Mısır, Hitit, Mittani, Asur ve Babil gibi birçok büyük devlet, bilinen dünyanın egemenliği için birbirleriyle sürekli savaş halindeydiler. Bu devletlerin yöneticileri, birçoğu vasalları, himaye ya da buyrukları altında olan sıradan "krallar" karşısındaki üstünlüklerini dile getirmek için "büyük kral" unvanını sıkça kullanmışlardır.

II. binyılın sonu umutların çöküşüne tanık oldu. Yakındoğu'nun tamamında, küçük krallıklardan büyük imparatorluklara kadar tüm eski siyasal yapılarda, bir kısmının sonunu getirecek olan büyük karışıklıklar yaşandı. Dönemin sonunda, başta Aramiler olmak üzere, mantar gibi biten ve aralarından çıkan yeni seçkinlerin yönettiği yeni toplulukların oluşturduğu yeni devletler ortaya çıktı. Bu toplulukların mevcudiyeti yaşanan dönüşümün belirgin bir işareti olmakla birlikte ille de bu dönüşümün nedeni değildir.

Bu duruma ilk tepki veren Asur oldu. Bu ülkenin tarihi iki evreye bölünebilir. İlk evrede (934-745) Asurlular Yukarı Mezopotamya'da kaybedilen toprakları yeniden ellerine geçirirken, 745 ile 610 arasındaki ikinci evrede, imparatorluk Basra Körfezi'nden Kommagene'ye kadar uzanan toprakları ele geçirip, doğrudan doğruya Asurlu görevliler tarafından yönetilen eyaletler çerçevesinde örgütlenerek büyük ölçüde genişlemiştir. Nihai sınırlarına 705 yılında ulaşan imparatorlukta bu tarihten itibaren, kısa süren Mısır işgali dışında, önemli bir değişiklik olmamıştır.

İmparatorluğun tarihinde ve örgütlenmesinde iç politika olaylarının –VIII. yüzyıl boyunca art arda ortaya çıkan önemli soylu ayaklanmaları– önemli bir rol oynamış olması muhtemeldir. Soyluları yenilgiye uğratan III. Tiglat-Pileser, onların daha önceki askeri başarılarla kabaran iştahların-

dan yararlanıp dikkatlerini dış fetihler üzerine çekti ve krallık otoritesini pekiştirmek için her yolu kullanarak ülkenin siyasal birliğini yeniden kurdu.

Bu imparatorluk, her şeyden önce, yenilenlerin zenginlik kaynaklarının sistemli bir şekilde sömürülmesi, çok önemli miktarda mal ve mülkün yeni efendilerin ellerinde toplanmasına dayalı büyük bir ekonomik girişimdi. Askeri akınlar ve başıbozuk yağmacılık yerini süratle toprak işgallerine ve fetihlerin idari alanda üstlenilmesine bıraktı. Yenilgiye uğratılan her krallık kaynaklarıyla orantılı olarak vergiye bağlandı. Ancak, tüm çabalara rağmen imparatorluk, merkezkaç güçlerin yoğunluğunu her zaman koruduğu bir tür fethedilmiş ülkeler kümesi olarak kalmıştır. Asur İmparatorluğu bir töre birliği dayatmıyor, tam tersine egemenliği altındaki halkların törelerini özümsüyordu. Dil birliği Asurcanın değil, Aramicenin etrafında oluşmuştu. Ortak bağlar sadece büyük ulusal tanrılar kültü aracılığıyla kurulmaktaydı. Asur ülkesi başkentleri zamanla kozmopolit megakentlere dönüştüler. İnsanları ve maddi unsurları yok eden savaşlar gerçek birer yıkımla sonuçlanırken ekonomiden hortumlananlar arttıkça zararlar ciddi boyutlara ulaşmış ve Yakındoğu bu rejim altında geçen bir yüzyılın sonunda tamamen tükenmiştir.

Birkaç yüzyıldan beri Asur boyunduruğu altında olan Babilli seçkinler, Asur ülkesinin güçten düşmesinden yararlanarak, VII. yüzyılın sonunda bağımsızlıklarını kazanıp Babil tahtına muhtemelen bir Kaldeli olan Nabopolassar'ı geçirdiler. Bu kral, denetimi ele geçireceği Suriye ve Filistin'e karşı askeri seferlere girişti. Oğlu II. Nabukadnezar, babası tarafından başlatılan çabayı başarıyla sürdürdü. Yeni devlet kendisini tarihe karışmış olan Asur İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak gösterip topraklarının bir kısmını denetimi altına aldı. İmparatorluk, 539'da Kyros'un orduları Babil'e kan dökmeden girdikleri zaman yıkıldı.

ASUR KRALI II. ASURNASİRPAL'İN (883-839) UNVANLARI

"Ben, II. Asurnasirpal, güçlü kral, evrenin kralı, rakipsiz kral, (dünyanın) dört bölgesinin kralı, tüm halkların güneşi, tanrılar Enlil ile Ninurta tarafından seçilmiş olan, tanrılar Anu ile Dagan'ın sevgili kulu, büyük tanrıların yıkıcı silahı, dindar, yüreğinin (Ninurta) sevdiği, hükümdar, dindarlığı tanrısal yüceliğinin hoşuna giden ve tahta yerleştirdiğin sen tanrı Enlil'in gözdesi, Efendisi Asur'un yardımıyla hareket eden ve dört düvelin hükümdarları arasında eşi bulunmayan kahraman insan, hayran olunacak çoban, savaşta korkusuz, hasmı olmayan güçlü akış, kendisine baş kaldıranlara boyun eğdiren, insanlığı yöneten kral..., düşmanlarının boynunu çiğneyen güçlü erkek, tüm düşmanlarını ezen, isyancıların kuvvetlerini dağıtan, efendileri olan büyük tanrıların desteğiyle hareket eden ve tüm ülkeleri fetheden, imparatorluğu tüm dağlık ülkelerde geçerli olan ve onlardan haraç alan, rehine alıcısı, tüm ülkeler karşısında zafer kazanan." (*RIMA* 2, A.0.101)

Bir Model: Sargon

Akad krallarının anısı hiçbir zaman tamamen kaybolmadı. Yaklaşık iki binyıl boyunca, yazıtlarının kopyaları bıkmadan usanmadan çıkartılmış, heykellerine tapınaklarda saygı gösterilmiş ve anıtları gelecek kuşaklara bırakılmış bir miras olarak kabul edilmiştir. Naram-Sin'in bakırdan bir heykeli, Medlerin kenti ele geçirdikten sonra devirip parçaladıkları 612 yılına kadar Ninova'da bozulmamış bir durumda korunmuştu.

Destanlar krallarını yüceltir: Gılgamış gibi Sargon da dünyanın dört bir yanını en uzak noktalarına kadar gezmiştir. Bu destanlardan elimizde birçok değişkesi bulunan birinde, kralı düşmanının peşinde dünyanın sınırına sürükleyen son çarpışması anlatılmaktadır. Anlatı, birinde kralla

eylemi arasında tanrısal bir girişimi vurgulayan –İştar'ın müdahalesi ve karanlık ormandan geçiş– diğerinde ise son zaferi sağlayan eylemlerini sadece krala mal eden iki ayrı yaklaşımı birleştirmektedir. Sargon artık ondan önce sadece tanrılara özgü olan "savaşın kralı" unvanını taşıyacaktı.

Onu Musa gibi gösteren sahte bir özyaşamöyküsü üç izlek etrafında eklemlenmektedir: Krallık otoritesine dayalı bir toplumsal düzen savı, bu düzenin bir yasağın çiğnenmesiyle bozulması ve bozulan düzeni yeniden kurma görevini üstlenen kahramanın destansı serüvenleri. Toplumsallaşmış bir platformdan uzaklaşarak, tamamen farklı mitsel bir alanın içine itilen kahraman, zorluk kademeleri onu tanrılar nezdinde giderek meşru kılacak bir dizi edim sonrasında, dünyanın kurtarıcısı ve ideal bir kurucu kahraman modeli oluşturur.

Son olarak devreye Sargon ve Naram-Sin'in art arda evren fatihi olduklarını vurgulayan tarihçiler girmiştir. Ortak bellek bu iki kişiliği, büyük baba ve torununu baba ve oğula dönüştürürken, onlar hakkında birbiriyle çelişen portreler çizmiştir. Çünkü Sargon'unkinden çok daha ayrıntılı bilgiler içeren Naram-Sin ile ilgili geleneksel görüşler görünüşte birbiriyle bağdaşmayan ve mutlak karşıtlık içinde olan ama buna rağmen sıkıca bütünleşmiş iki öğeden oluşmaktadır. Bu hükümdar, tüm hasımlarını yenen, görkemiyle göz kamaştıran evren kralının olduğu kadar kendi yıkımından sorumlu, aşırı kibirli, inançsız kralın da prototipidir.

Figür 68: Bir Akad kralının başheykeli, XXIII. yüzyıl

Hükümdarın saygınlığını daha da pekiştirmeye yönelik bir tür övgü yazıları olan resmi versiyonun efsanevi öğeler taşıyan değişkeleri olan kurgusal yazıtların yazılmasına, Naram-Sin'in hükümdarlığında başlanmıştır. Daha sonra, hükümdarın zaferlerinin yankısı zamanı aşarak gelecek kuşaklara ulaşacaktır. Birkaç istisna dışında tüm Sümer ve Akad kentlerini içine alan geniş bir ayaklanma hareketinin

bastırılmasına, tek bir yıl içinde dokuz savaş yaptığı görkemli epizot ve tüm yönlerdeki çok büyük dış zaferi eklenir.

Bu mutlak zafer, Eski Babil döneminde, aynı anda hem zafer hem de düşman saflarında gerçekleştirilen kıyım izleklerini ayrıntılı olarak geliştiren kurgusal stellerin konusu olmuştur. Ancak, bu yapıtların yazarları kaynaklarına belirli bir titizlikle uymuş olsalar da anlatım üslubu değişecekti. Savaş daha büyük gösterilmekte, çarpışanların sayıları binlerle değil, on binlerle ifade edilmekteydi. Özgün yazıtlara göre güç birliği sadece Sümer ve Akad kentleriyle üç kraldan oluşmuşken, yapılan çarpıtmalar ile düşmanın sayısal üstünlüğü tüm dünyayı kaplayacak biçimde ölçüsüzce abartılmış, yenilgiye uğratılan kral sayısı ise kat kat artırılmıştır. Dikkatler, yavaş yavaş, Naram-Sin ile İphur-Kiş'i, kalıtsal bir monarşi ile seçimle oluşan bir monarşiyi karşı karşıya getiren tek bir savaş üzerinde odaklanır. Dünyanın tüm hükümdarları ikincisinin bayrağı altında toplanmış ve üstelik bu büyük çatışma kutsal bir toprakta cereyan etmişti. Olay bir tragedya boyutlarına ulaşırken kalıtsal monarşi evrensel boyutta bir zafer kazanır. Bu geleneksel anlatının yankısının Hititlere kadar uzandığını biliyoruz.

Sonunda, Naram-Sin, kent kuşatma yeteneğini kanıtlayarak Apişal kentini ele geçirdiği eşsiz savaş başarısına ayrılmış olan ve anısı bir vakayıname ile birkaç kehanette korunacak olan bir anlatıyla, tanrıların yanında gitgide daha büyüyerek savaşmaya devam eder ve mitolojinin bir parçası olur.

Ancak, başka aydınlar olayların tamamen karşıt bir versiyonunu dile getirmişlerdir. Onların gözünde Naram-Sin artık zafer haresiyle çevrili muzaffer bir savaşçı değildi, çarpıştığı ordular da insanlardan oluşmuyordu; yenilgi onun yazgısıydı ve karşısında doğa dışı savaşçı sürülerine dönüşmüş korkunç bir hasım vardı. Bu literatür, III. binyılın sonunda, elverişsiz kehanetlerin tekrarından rahatsız olan hükümdarın tanrısal iradeye başkaldırması ve bundan dolayı devletlerinin yıkımına neden olmasını anlatan *Akad'ın Lanetlenmesi* ile başlamıştır. Daha sonraki kurgusal Yeni Babil yazıtları onu, Akad orduları art arda yenilirken, sayıları giderek çoğalan insan

dışı düşman ordularıyla çarpışırken göstermektedir. Bu izleklere Hitit dünyasında da rastlanmıştır. Bir sonuncu stelde ise kralın ölümünden söz edilmektedir.

Bu geleneksel anlatıda yapılan sonuncu içerik değişikliği aynı anlatının Yeni Asur versiyonunda bulunmaktadır. Söz konusu olan, ardıllarını bilgilendirip aynı hataları yapmalarını önlemek amacıyla Naram-Sin'in Nergal kenti tapınağına yerleştirmiş olduğu "Kuta kralı" diye adlandırılan kurgusal steldir. Bu steldeki yazıtta savaş alanlarında edinmiş olduğu acı dolu deneyimlerle dolu olan hükümdar tanrısal iradeye boyun eğmektedir. Durum, in extremis kurtarılmış ve araya giren tanrılar düşmanı yok etmişlerdir.

Akad'ın yüceltilmesine adanmış olan tüm bu literatür sadece geçmişin parlak anısını canlı tutmak için değil, gelecekteki hükümdarlara hitap etmek için de tasarlanmıştı. Hiçbir zaman tam olarak sonlanmamış ve her zaman tekrarlanabilecek bir geçmişi de güncel tutmaya yaramaktaydı. Bu metinler özgün imgeleri doğuran tohumları içermekte ve yeni bir siyaset anlayışına temel oluşturmaktaydı. Tarih ibret alınacak bir şekilde sunulurken tarihsel söylem de ahlaki esindirmeler içermekteydi.

Destanda, Sargon savaş başarılarını sayıp döktüğü bir steldeki anlatının öndeyişinde, kendisini gelecek kuşaklara örnek göstermektedir. Bu, sonuçta taşıdığı unvana layık olan her hükümdarın nasibidir. Gılgamış, tüm sıkıntılarını anlatan bir yazıt kazıtmamış mıydı? Naram-Sin mutluluk ve mutsuzlukları ile kişisel tarihini içeren öğretici bir stel bırakmadığı için yaşlı Uruk kralı Enmerkar'a –ki kaderin cilvesi, yazıyı icat eden odur– acı bir sitemde bulunacaktı.

Akad kralları yazıtlarında her zaman büyük zaferler kazanmış olarak gösterilmiş ve Mezopotamya krallarının yanı sıra başka krallar da bu alanda kendilerini onların mirasçıları olarak görmüşlerdir. Bu şekilde yüceltilen ve kutsanan Akad krallarının tüm Yakındoğu'da taklitçileri olmuştur. Yönettikleri savaşlar su götürmez bir biçimde Mezopotamya tarihine damgasını vurmuştur. Dünyanın dize getirilişini kutlayıp hükümdarların görkemini yücelten resmi sanat ile

zafer yazıtları ilk bakışta bunu doğrulamaktadır. Bu sanat eserlerinin bir bölümü zamanımıza ulaşmıştır. Kral yazıtlarına gelince, bu yazıtların bolca çoğaltılan kopyalarındaki bazı ortak noktalardan anlaşılacağı üzere geçmiş zamanın olaylarını Babillilere ve Asurlulara öğreten bu yazıtlar olduğu gibi bu halklar da kendi esinleri için gerekli malzemeyi bir ölçüde bu yazıtlarda bulmuşlardır.

Mezopotamya dışında, Hitit kralı I. Hattuşili, askeri seferlerinden biri sırasında, Akadlı hükümdar Sargon'dan daha uzaklara giderek onu geçmiş olmakla övünmüştü. Kral Hattuşili, Suriyeli vasallarından birinin "savaşın tanrısı" diye nitelediği firavuna kadar gitmişti.

Mezopotamya'da birçok kral, Akad kralları için düzülen destansı öykülerde kendi davranışlarını yönlendiren yararlı örnekler bulmuştur. Eski Babil döneminde sıradan küçük bir kral olan Kiş kralı Aşduni-yarim, bu anlatılardan esinlenerek, hasımlarının güç birliğine karşı yürüttüğü uzun ve zorlu savaşı yazıya dökmüştür. Babilli egemen Samsu-iluna'nın yazıcıları da, krallarının bir tek yıl içerisinde Sümer ve Akad ülkelerine karşı kazandığı sekiz zafere atıfta bulunurken, aynı şeyi yapıyorlardı.

Asur kralları, ünlü öncellerinin anılarını yüceltmek için çabalarını esirgememişlerdir. XVIII. yüzyılda, Akad kralların kendi atalarına gösterdiği saygıyı gösteren ve eski "Kiş kralı" unvanı yerine "(oturulan) tüm ülkelerin kralı" unvanını kullanan Şamşi-Adad, kendisini bilinçli olarak onların takipçisi olarak göstermiştir. Akad hanedanının I. binyıl Asur ülkesinde üstlendiği paradigmatik işlevi ise kanıtlamak gereksizdir. Uygarlık timsali kahraman Sargon'un doğumundan, Naram-Sin'in hükümdarlığı döneminde kural tanımaz kabilelerin, yeni bir Tufan örneği ülkeye saldırarak girmelerine kadar geçen zaman sürecinde insanlık tarihinin tam bir çevrimi cereyan etmişti ve bundan ders almak gerekmekteydi. Asurlu yazıcılar, in extremis yola gelen Naram-Sin'in dine ve kutsala olan saygısızlığını zarif bir biçimde anlatmayı tercih ettiler. Çünkü Akad krallarına çok şey borçlu olan Asur ülkesinde onun başına gelen felaketlerden gereken derslerin çıkarılma-

sı gerekiyordu. Son olarak da, Asurbanipal'in kütüphanesinde ön planda ve birkaç nüsha olarak bulunan Sargon'un sahte özyaşamöyküsünün, Asur'da iktidarı karanlık koşullarda eline geçiren II. Sargon'un tartışmalı kişiliğini meşrulaştırmak için kullanıldığına dair kuşku olmadığını belirtelim.

Eski Akad krallarının saygınlığı, başta Babil kentindeki birkaç düşman çevrenin dışında, iki bin yıl boyunca bozulmadan korunmuştur. Yeni Babil döneminde, Sippar'daki Ekabbar Tapınağı'nın rahipleri, isteklerinden bir kısmını desteklemek için, kendilerine Maniştuşu tarafından bahşedildiğini öne sürdükleri, ayrıcalık ve gelirlerinin eski zamanlara dayandığını gösteren düzmece bir belge hazırlamışlardı. Bununla beraber, aynı sıralarda ya da belki biraz daha ileriki dönemlerde Sargon'un üzerinde ustaca oynanmış sahte özyaşamöyküsü onun gaspçı özelliklerini vurgulamak için kullanılmıştır: Yazıcılar, "meşru kral" kavramını dile getiren *Lugal.gi(.na)* adının grafisini, küçük bir kalem oynatmayla "gaspçı" anlamına gelen *Lugal.im.gi* olarak değiştirmişlerdi. Sonuç olarak, Yaşlı Sargon tarafından kurulan imparatorluk, takipçilerinin gözünde, tüm dünyaya barışı silahlarının gücüyle benimsetmeyi beceren evrensel devlet kavramına somut örnek oluşturacaktı.

Dara ve Pers İmparatorluğu

Pers İmparatorluğu tarihi, içerdikleri zengin bilgilere karşın, genellikle Helenlerin en büyük düşmanlarının pek de övücü olmayan bir tablosunu çizen klasik dönem kaynakları aracılığıyla bilinmektedir. Akla hemen Herodot, Ksenephon ve Ktesias'ın yapıtları gelmektedir. Ancak, Ahameniş Perslerinin egemenliği altında bulunan bu uçsuz bucaksız topraklarda, imparatorluğun tarihini yenileyip, işleyişini açıklığa kavuşturan ve ona yabancı bir görüş açısıyla değil de, içeriden bir gözle bakılmasını sağlayan pek çok sayıda arkeolojik ve epigrafik belge ortaya çıkarılmıştır.

İmparatorluk denince akla çok sayıda topluluğun bağlı olduğu merkezi bir monarşik sistem gelmektedir. Bu halk

ve kültür çeşitliliği, başta yüzlerce Elamca tabletin ortaya çıkarıldığı Persepolis olmak üzere Ahameniş Krallığı'nın kalbinden gelen metinlerin yanı sıra Babil ülkesinin büyük sitlerinde bulunmuş binlerce Akadca tablet gibi imparatorluğun merkezinde ya da Mısır gibi çevre bölgelerde bulunan belgelerde açıkça görülmektedir.

Ahameniş Pers tarihinin başlangıç dönemleri efsanelerden örülü bir sis perdesi altındadır. Kendilerini "Anşan kralları" diye adlandıran bazı kişiler, VII. yüzyılın ikinci yarısında, Elam İmparatorluğu'nun doğu bölümünün tamamına egemen olmuşlardı. Susa'nın 646'da Asur kralı Asurbanipal tarafından yıkılmasına karşın, Yeni Elam Krallığı varlığını sürdürmeye devam etmişti. Elimizde bu krallığın Asur İmparatorluğu'nun 610-609 yıllarında ortadan kalkmasından sonra Med egemenliğine girdiğini doğrulayacak hiçbir bilgi bulunmamakla birlikte, Susa ile birlikte diğer Elam başkenti olan Anşan'ın o dönemde bağımsız bir krallığın başkenti olduğunu biliyoruz. II. Kyros'un (559-530) hükümdarlığına kadar, ilk Ahamenişlerin, ya da "Anşan krallarının" tarihi epey karanlıktadır. Babil kaynaklarından elde edilecek bazı kesin bilgiler için ise 553 yılını beklemek gerekecekti: "Marduk, genç hizmetkârı Anşan kralı Kyros'u ayağa kaldırdı. Kyros küçük ordusuyla Umman-Manda'ların büyük ordularını dağıttı, Medlerin kralı Astyages'i eline geçirdi ve onu tutsak alarak ülkesine götürdü." Medlerle karşı karşıya geldikleri savaştan zaferle ayrılan Persler, kendilerini, sınırları kabaca Zagros ve Toros sıradağlarının kuzeyinde yer alan çok büyük bir ülkenin başında buldular. Batı Anadolu'daki Kroisos'un (Krezüs) Lydia'sı 546'da Kyros'un eline geçerken bu fetihle Pers İmparatorluğu'nun egemenliği Küçük Asya'nın Helen kentlerine dek yayıldı.

Kyros, Orta Asya yönünde yürüttüğü birçok askeri seferin ardından, 556'dan beri Nabonid tarafından yönetilen Babil Krallığı'na saldırdı. İki imparatorluk arasındaki savaş klasik kaynakların yanı sıra Babil kaynaklarında da öne sürüldüğü gibi Babillileri üzüntüye boğan Opis Savaşı ile sınırlı kalmamıştır ama her ne olursa olsun Babil 539'da düşmüş ve yazgısını kesin olarak bilemediğimiz son büyük kralı ise

ortadan kaybolmuştur. Bu olayın ardından Ahameniş İmparatorluğu, doğu yönünde İran platosunun ötesine günümüz Afganistan'ına doğru ve Kyros'un ardılı Kambyses (530-522) tarafından fethedilen Mısır'ı ilhak ederek batıya doğru genişledi. Artık, tüm eski Yakındoğu uygarlıkları Ahameniş yönetimi altında toplanmıştı.

Kambyses, klasik kaynaklarda Smerdis diye adlandırılan kardeşi Bardiya'nın 522'deki ayaklanmasını öğrendiğinde Mısır'daydı. Dara'nın yükselmesiyle sonuçlanan olaylar, onun Behistun kayasına (İran) yazdırdığı üç dilli –Eski Persçe, Babilce ve Elamca– yazıt ve Herodot sayesinde bilinmektedir. Bardiya kardeşine Mart 522'de başkaldırmış ama kral unvanını ancak aynı yılın temmuz ayında almıştı. Oysa, Kambyses Babil kaynaklarına göre nisan ayında ölmüş görünmektedir. Dara'ya göre ise, Bardiya kral unvanını kardeşinin –temmuz ayına tarihlediği– ölümünden önce almıştı. Her durumda Kambyses hiçbir mirasçı bırakmadığı için soyu zaten devam edemeyecekti. Meşruluğunu vurgulamak isteyen Bardiya kardeşinin eşleriyle evlenerek kendini Kyros'a layık bir ardıl olarak ilan eder.

Bunun üzerine Dara, gayrı meşru gördüğü ve kendi ifadesine göre hakkında gasp, tapınak yıkımları ve mal müsadereleri gibi ağır suçlamalar bulunan Bardiya'ya savaş açar. Amacı yeni iktidarı meşru kılmak olan bu tür suçlamalara, Kyros döneminde son Babil kralı Nabonid'in eylemlerini kınamak amacıyla da başvurulmuştu. Dolayısıyla, klasik yazarların anlatılarına olduğu gibi, Dara'nın sözlerine de sakıncayla yaklaşmak gerekmektedir. Altı kişiyle birlikte komplo düzenleyerek iktidarı tam olarak bilinmeyen koşullar altında ele geçiren Dara, Gaumata diye adlandırdığı Bardiya'yı öldürtür: "Ahura Mazda'dan aldığım yetkiyle işte ne yaptığım. Ceza yetkimi, soyumu daha önce bulunduğu meşru yerine getirene kadar kullandım. Ahura Mazda'dan aldığım güçle ceza yetkimi o şekilde kullandım ki Maguş Gaumata soyumu görevden alamadı." Dara, tüm savlarına karşın, meşruluğunu oturtmak için yeterince su götürmez bir soy zinciri ortaya koyamamış olduğundan, kendisini öncelikle bir Ahameniş olarak tanıtır

ve Kyros'un iki kızı, Atossa ve Artystone ile evlenerek onun hanedanıyla bağ kurar.

I. Dara (521-486) iktidarı ele geçirir geçirmez, Med, Babil ve hatta Pers ülkelerinde karşı karşıya kaldığı ayaklanmaları 522-521 yıllarında bastırarak imparatorluk üzerinde mutlak bir güce sahip olduğunu ileri sürebilecek konuma kavuşur. Bunu ilk olarak Behistun Yazıtı'nda, eylemlerini çok resmi ve açık bir şekilde anıp kutlayarak göstermiştir. Bu yazıtın tepesinde muzaffer kral olarak betimlendiği kabartmada bir Pers entarisi giymiş ve taç taşıyan Dara, elinde bir yay, "yalancı krallar"ın karşısında durmakta, bir ayağı da Gaumata'nın üzerinde bulunmaktadır. Yenmiş olduğu isyancıların boyun eğme sahnesi Persepolis kabartmalarındaki geçit törenini andırsa da, bu kabartmalarda söz konusu olan, yenilenlerin Behistun Yazıtı'ndaki gibi apaçık küçük düşürülmesi değil, imparatorluğu oluşturan halkların sergilenmesiydi. Öte yandan, yazıtta halkların, isyancı şeflerinden ayrı tutulmasına özen gösterilmişti. Örneğin, Elam ayaklanmasını vurgulamak için Dara ayaklanmanın elebaşısını kızgın demirle dağlamakla yetinirken onu: "İşte Açina, yalan söylemiş olan bir Elamlı," kendisini ise "Ben kralların kralı, Pers ülkesinde kral, ülkelerin kralı, Hyspastes'in oğlu, Ahameniş Dara'yım" diye tanıtmaktadır.

Dara, imparatorluğunu doğu yönünde İndus Vadisi'ne kadar genişletirken, batıda Karadeniz'i geçerek Tuna'ya kadar uzanmıştır. Bu şekilde biçimlenen imparatorluğun görkemi, kralın Elam Krallığı'nın eski merkezi Susa ile diğer bir büyük Ahameniş kenti Pasargad'ın 40 kilometre güneyindeki Persepolis'te inşa ettirdiği yeni başkentlerine yansımıştır. Dara, bu inşaat programını gerçekleştirmek için uyumlu bir sentezini yabancı elçilerin gözleri önüne serdiği imparatorluğun zenginlik kaynaklarının tümünden yararlandı. Bu bilinçli bir eylemdi çünkü kral, Susa sarayının temel yazıtlarında, inşaatta çalışan zanaatçıların kökenleriyle kullanılan malların listesini açıklayarak, hem imparatorluğun görkemini, hem de Ahamenişlerin zenginliğini ısrarla vurgulamıştı. Değişik mimari öğeleri bezemek için kullanılan

sırlı tuğlalar Babil ülkesinden geliyor ve göz kamaştırıcı örnekleri Louvre Müzesi'nde korunan Med giysileri içindeki Pers Ölümsüzler'in betimlendiği dekorların yanı sıra doğa üstü yaratık ve çiçek motiflerinde de kullanılıyordu. Behistun kabartmasında olduğu gibi Susa sarayında da Ahura Mazda'nın gövdesinin kanatlı bir güneş kursundan doğduğu görülmektedir. Bununla birlikte, kullanılan mesnet Babil yapımı olsa da, yapım üslubu sadece genel ikonografik kabartma kuşağında değil, kullanılan simgelerde de tartışmasız Asur etkisi taşımaktadır. Gerçekten de, kanatlı güneş kursundaki Ahura Mazda tasviri neredeyse tıpatıp Asurluların baş tanrısı Asur'un tasviriyle aynıdır.

Dara'nın Mısır üslubuyla yapılmış bir heykeli Susa'da bulunmuştur. Kral bu heykelde iki değişik biçimde gösterilmişti. Çiviyazılı yazıtta ondan bir fatih olarak söz edilirken, hiyeroglif yazıt onu Mısır geleneğine bağlıyordu. Bu yazıtta "Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı, iki dünyanın kralı Dara –sonsuzluğa kadar yaşasın!– büyük kral, kralların kralı, dünyanın (tümünün) yüce efendisi, bir tanrı-baba olan Hyspastes'in (oğlu), Ahameniş, Re'nin tanrılar üzerinde hüküm sürdüğü gibi Horus'un canlılar üzerinde sonsuzluğa kadar hüküm sürdüğü yerde Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı olarak

Figür 69: Dara'nın Susa'daki sarayının arşiv odası frizi, VI-V. yüzyıllar

ortaya çıkan o" diye tanıtılıyordu. Yabancı ülkelerin katkısı Levant'tan Fırat yoluyla sedir ağacı getirilmesi, İndus'ten fildişi, Sogdiana'dan laciverttaşı, Lydia'dan ise taş işçiliğinin temin edilmesi vb biçimlerde sürüp gitmiştir. İmparatorluğun evrenselliği, Persepolis kabartmaları üzerindeki Ahameniş dünyasının dört bir yanından gelip her biri ülkesine özgü ürünleri taşıyan haraç ödeyen bağımlıların katıldığı tören alayı tarafından vurgulanmıştır. Böylece, örneğin Araplar, Arakosyalılar, Elamlılar, İonlar, Hintliler, Partlar, İskitler, Thrakialılar, Babilliler, Baktrialılar, Hititler, Medler... yöresel giysileriyle birbirlerinden ayırt edilebiliyorlardı. Başta Persepolis'teki Uluslar Kapısı olmak üzere, krallık yapılarının görkemini daha da pekiştiren anıtsal kapılar da açıkça Asurlulardan esinlenmiş insan başlı boğalar tarafından korunuyordu.

Bununla birlikte, I. Dara'nın adının, ününe gölge düşüren I. Med Savaşı ile beraber anıldığı da doğrudur. Pers topraklarının Helen dünyası yönünde genişlemesinin mantığının, genel olarak İskit adı altında toplanan bozkır halklarının egemenlik altına alınması gereğiyle birleşmesi Ahameniş kralını Helen yarımadasıyla ilgilenmeye itmiştir. Yarımada, kuzey bölümü başta olmak üzere kısmen boyun eğdi. Örneğin, Makedonya Dara'ya "toprak ve su" sundu ama 490'da Maraton'da önemli bir başarısızlığa uğrayan Pers generaller Helen kent devletlerini ellerine geçiremediler: Bu savaş, Helen dünyasında büyük bir yankı uyandırmış olsa da Batı'daki Ahameniş saldırılarının başarılarını maskelememelidir. Ülkenin güneyinin fethi sadece daha sonraya ertelenmişti.

Pers İmparatorluğu I. Dara'nın hükümdarlığında dönüşüm geçirdi. Ama klasik yazarlar, köklü bir değişimin daha çok Platea ve Mykale yenilgilerinin yılı olan 479'dan itibaren başladığını ileri sürmektedirler. Yaygın bir görüşe göre Helenlerin gözünde Pers gerilemesini simgeleyen Dara'nın ardılı Kserkses'in (486-465) kişiliğiydi. Bu görüşü Platon (Yasalar) şöyle dile getirmektedir: "Diyebiliriz ki o dönemden itibaren Perslerde, bu adla anılması dışında Büyük Kral diye adlandırılmayı hak eden hiçbir kral olmadı." Kserkses

sadece Helenlerin başeğmezliğiyle değil, imparatorluğunun içindeki ayaklanmalarla da karşı karşıya kaldı. Özellikle Babil ülkesindeki durum, kralın Batı'da devam eden askeri harekâtları generallerinin ellerine bırakmasına neden oldu. Bununla birlikte, klasik yazarların öne sürdüğü gibi bir can çekişme dönemine girmekten çok uzakta olan imparatorluk yeniden toparlanmış ve yapılanması baştan aşağı değişmiştir. V. yüzyıl başındaki bazılarının kökleri derinlere inen çok sayıda gelişmenin Kserkses'e mi yoksa Dara'ya mı mal edilmesi gerektiğini bilmek olanaksızdır.

En iyi bilinen örnek, Babil ülkesindeki özel arşivlerle Sippar'daki Ebabbar ve Uruk'taki Eanna gibi büyük tapınakların faaliyetlerini şaşırtıcı bir biçimde durdurmalarıdır. Bu olay uzun süre, Kserkses tarafından gerçekleştirilen ve Helenler tarafından ifşa edilen şiddet hareketlerinin somut bir yan etkisi olarak algılanmıştır. Pers kralı, Mezopotamya'nın güneyindeki ayaklanmaların ardından, daha önce 480'de Atina'da yaptığı gibi ülkenin kent ve tapınaklarının üzerine çullanmamış mıydı? Bu açıklamanın doğruluğu kanıtlanmamıştır. Her şeyden önce, Babil ülkesi tapınakları hiçbir şekilde yıkılmamış ve Babil kentindeki Bel-Marduk Tapınağı Esagil faaliyetini ancak Hıristiyanlık çağı başında durdurmuştu. Ebabbar ise faaliyetini kuşkusuz bu dönemde durdurmuş ama İştar tapınağı Eanna'nın yerini, aynı din görevlisi ailelerin çalıştığı Anu tapınağı Bit Reş'e bıraktığı Uruk'taki büyük tapınaklar çalışmalarını sürdürmüştü. Özel arşivlerin faaliyetlerini durdurmasının nedeni ise, büyük olasılıkla, yasal belgelerin –kuşkusuz bir krallık iradesiyle– kil yerine parşömene yazılmaya başlanmasıdır. Yeniden yapılanma söz konusu olsa da nedeni imparatorluğun gerilemesi değildi: İmparatorluğun içinden bakınca böyle bir olgu algılanmıyordu.

Ahameniş İmparatorluğu geniş topraklara yayılmasına karşın, sürekli devinim halindeydi. V. yüzyılın sonunda, Genç Kyros, kardeşi II. Artakserkses'e (405-359) karşı ayaklanır. Ksenophon, taht taliplisinin Anadolu'dan 401'de Cunaxa Savaşı'nın yapıldığı Babil ülkesine kadar yürüttüğü seferi anlatmıştır. Helen yazarın *Anabasis* adı yapıtında çizdiği-

ne göre ordunun takip ettiği yol Pers İmparatorluğu'nda Doğu-Batı dolaşımında kullanılan orta yoldu. Bu yollardan en bilineni ise kuzeyden geçen bir güzergâh takip ederek Persepolis'i Sardes'e bağlayan ve tüm eski Yakındoğu tarihi boyunca belgelenmiş olan ünlü Kral Yolu'dur. Kyros, ana yollardan Fırat boyunca uzanan ikincisini takip etmiş ve Ksenophon da bölgenin değişik manzara ve kaynaklarını betimlemişti. Cunaxa'dan sonra Helen paralı askerleri Karadeniz yönünde yukarı doğru yol alırken, önce sulak ve bereketli topraklardan geçerek Babil ülkesini kateder, ardından da yıkıntı haline gelmiş eski Asur başkentleri boyunca giderek kuzey ormanlarına ulaşırlar.

Bu panorama, çok sayıda gerginlik ve ayaklanmaya sahne olmakla birlikte imparatorluğun can çekiştiği anlamına gelmemektedir. IV. yüzyılın başında imparatorluktan ayrılan Mısır'ın durumu bu gerginliklere iyi bir örnektir. Mısır, birçok başarısız girişimin ardından ancak 343-342'de III. Artakserkses (351-338) tarafından yeniden ele geçirilmiştir. Evrensel imparatorluk tasarısını artık kendisine maleden Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratılan imparatorluk 330'da III. Dara'nın (336-330) ölümüyle ortadan kalkmıştır. Onun ölümü eski Yakındoğu bölgelerinin tamamını bir çatı altında toplamış olan tek birleşme döneminin sonu olmuştur.

AYRIM 4: GENİŞLEYEN UFUKLAR

Antik dünya, Helenlerin yolculuklarından önce bile birbirlerinden kopuk bölgelerden oluşan bir dünya değildi. Nüfusunun büyük bir bölümünün ufku kuşkusuz çok dar olsa da çok uzun mesafeli ticari ilişkiler binlerce yıldır sürmekteydi. "Dünyanın dört bölgesi"ne yayılma savındaki bir imparatorluğun doğuşuna tanık olan III. binyılda, Yakındoğu içerisinde olduğu kadar Mısır, Anadolu, Kızıldeniz kıyıları ya da İran platosu gibi başka bölgelerle de yapılan çeşitli ticaret biçimleri mevcuttu. Ardından gelen yüzyıllarda ufuk genişlemiş ve Fenike dünyası Atlantik kıyılarını içine alırken Pers dünyası Afganistan'ın kuzeyine kadar uzanmıştır. Bu dönemden itibaren insanlar artık düzenli biçimde envanterini çıkarıp keşfetmek peşinde koştukları zengin ve çeşitlilik içeren bir dünyanın bilincindeydiler.

Uzun Mesafeli Ticaret

Ortak imgelemde Yakındoğu çöl kumları üzerinde altın ve tütsü taşıyan kervanların ülkesidir. Homeros'a göre Fenikeliler, lüks mallar satmak için ilkçağdan itibaren Akdeniz'in dört bir yanını gezen ve fırsat bulduklarında müşterilerini soymaktan ya da köle ticaretine soyunmaktan çekinmeyen tüccarların prototipiydiler. Kutsal Kitap'ta Peygamber Hezekiel tanrısal gazap nedeniyle yıkılışını daha etkili biçimde vurgulamak amacıyla Sur'un görkemine işaret etmekte ve bu Levant kentini bilinen dünyanın tüm zenginliklerinin yöneldiği bir gemi gibi tanımlamaktadır.

Yakındoğu, işlenmiş ürünlerden çok hammaddeler söz konusu olsa da, içinden çoğunlukla değerli malların transit geçtiği uzun mesafeli bir ticari ilişki ağının merkezinde bulunuyordu. Henüz neolitik çağda, Kuzey Mezopotamya Türkiye'deki Van Gölü bölgesinden obsidiyen dışalımı yapmaktaydı. IV. binyıl sonlarına doğru Uruk uygarlığının coğrafi yayılması uzun mesafeli ticaret ürünlerinin dışalımının

yapılacağı yollar boyunca gerçek ticaret kontuarlarının kurulmasıyla sonuçlandı. Sonraki dönemlerde başlıca tedarik alanları bir dereceye kadar aynı kalacaktı: Bakır ve gümüş Toroslar ve Anadolu'dan, ağaç Lübnan'ın ya da Zagros'un ormanlık dağ çemberlerinden temin edilirken, kalay ve değerli taşlar ise Elam ve Elam üzerinden İran ve Afganistan platolarından getirtilmekteydi. Buna karşılık, Mezopotamya da kendi tarım, hayvancılık ve zanaat ürünlerini ihraç etmiş ve II. binyılın başında İran'dan ithal edilip Kapadokya'ya dışsatımı yapılan bakır örneğinde olduğu gibi, belirli malların yayılmasında da aracı rolü oynamıştır.

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak ilkçağ boyunca yeni gereksinimler ortaya çıkmıştır. Demir, I. binyılda, silah yapımı için gerekli stratejik bir meta olurken devenin aynı binyıl başında evcilleştirilmesi, tütsü ihracatçısı Arabistan yönünde yeni yollar açılmasına olanak sağlamış ve bunun sonucu olarak Roma döneminde Petra ve Palmyra gibi kentlerin zenginleşmesini sağlayacak bir kervan ticareti ortaya çıkmıştır. Ticaret yollarının göreceli önemi zaman içinde jeopolitik zorunluluklara bağlı olarak değişirken, Dicle ve Fırat su yolları, Mezopotamya'nın kuzeyindeki dağ eteklerinden geçen yollar ya da Suriye Çölü'nü en kestirme biçimde kateden kervan yolları, dönemlere göre birbirleriyle rekabet etmiştir.

Bu yollar, uzun mesafeli ticaretin bir bölümünü kendi yararlarına çevirme becerisini gösteren kentlerin zenginliğini sağlamıştır. II. binyıl başında Asur, Eski Babil döneminde Emar, Mari ve Eşnunna ve Yeni Babil döneminde Opis başlıca su yolları üzerinde bulunan konumlarından yararlanırken Suriye'de Alalah ve Karkamış Anadolu'nun maden bölgelerine açılan yol üzerinde bulunuyorlardı. Ebla krallık sarayında çok büyük miktarda laciverttaşı bulunması, bu kentin III. binyıl sonunda Afganistan çıkışlı bir ticaret yolunun bitiş noktası olduğunu göstermektedir. I. binyılda, Arabistan yönünde yapılan kervan ticareti Teyma gibi vaha-kentlerin işine yaramıştır.

Uzun mesafeli ticaret, kısmen deniz yoluyla da transit olarak yapılıyordu. Basra Körfezi'ndeki, günümüz Bahreyn'ine

ya da belki de Kuveyt açıklarındaki Faylaka Adası'na tekabül eden Dilmun, bakır ve tomruk ticareti ile Hindistan'dan dışalımı yapılan değerli taşlar için bir kavşak oluşturmaktaydı. "Dilmun'a gidenler" diye adlandırılan Mezopotamyalı tüccarlar, III. binyıldan başlayarak Ur'dan gemiyle oraya gittiler. Deniz ticareti Yakındoğu'yu abanoz, bakır, altın ya da değerli taşların geldiği Punt, Magan ve Meluhha gibi az çok efsanevi ülkelere de bağlamaktaydı. Bu uzak bölgeleri sırasıyla Afrika, Arabistan ve Hindistan'da konuşlandırmak daha doğru gibi görünse de onları dönemlere göre farklı coğrafyalara yerleştiren Mezopotamyalıların bu konuda her zaman kesin bir düşünceye sahip olmadıkları ortadadır. Aynı şekilde, 1. Krallar Kitabı'na göre Süleyman ve Sur egemeni Hiram'ın düzenledikleri bir deniz seferinin büyük tutarda altın getirmiş olduğu Ophir ülkesinin de yerini belirlemek güçtür.

Levant limanları doğal olarak Akdeniz'e dönüktü. III. binyılın başından itibaren Byblos'ta bulunan Mısır objeleri kentin Nil Vadisi'yle ilişkilerine kanıt oluştururken, II. binyıl sonlarına ait ilginç bir Mısır romanı da Byblos ile Mısır arasındaki deniz ticareti ilişkilerine değinmektedir. Bu roman Amon'un kayığının onarımı için gerekli sedir ağacının temini için Levant kentine gönderilen Unamon'un başına gelen terslikleri anlatır: Talihsiz Unamon yolda soyulur ve Byblos kralı da ele geçirmek için can attığı sedir ağacını ona temin etmeyi reddeder. Levant kentleri, El Amarna mektuplarının bakır tedariki açısından önemini belirttiği Kıbrıs ile de ilişkideydi. Deniz ticareti, II. binyıl sonunda Ugarit'in Mina al Bayda Körfezi'nde bulunan limanı Mahadu'nun etrafında gelişti. Arkeologlar tarafından bulunan Mısır heykelcik ya da vazoları, Levant yapımı fildişi ve seramikler, Kıbrıs tunçları, Helen, Kıbrıs ya da Girit seramikleri gibi her türlü bölgeye ait objelerden anlaşılacağı üzere kent, Akdeniz ülkeleriyle Fırat bölgesi arasında bir ara istasyon rolü üstlenmişti. Fenikelilerin deniz seferleri I. binyılda yoğunlaşmıştır. Arkeolojik kaynaklar Fenikelilerin tarihte bıraktığı usta denizci imgesini doğrulamaktadır. Fenike metinleri ve zanaat ürünleri Akdeniz'in tüm deniz kıyılarına dağılmış olarak bulun-

muştur: Fenikeli tüccarlar, İspanya, Sardunya, Afrika ya da Pire'ye gidip lüks ürünlerini kalay ya da bakır gibi hammaddelerle takas ediyorlardı.

Yakındoğu sakinleri için uzun mesafeli ticaretinin önemi bu ticarete atıfta bulunan sayısız kaynak sayesinde bilinmektedir. Kral yazıtlarında ordular tarafından yağma edilen ya da inşaatlarda kullanılan uzak ülke ürünlerinin dökümü bulunmakta ve bu kayıtlar arkeolojik kanıtlarla kesiştiklerinde ithal edilen mallarla ilgili oldukça eksiksiz bir tablo sunmaktadır. Mitolojik metinlerde de, dolaylı biçimde ticari ilişkilerden söz edilmiştir. Enmerkar ve Aratta beyi mitosunda, Güney Mezopotamyalı bey tanrıça İnanna'yı kutsamak için gerek duyduğu altın, gümüş, kırmızı akik ve lacivertaşını İran'da aramaktadır. Daha geç dönemler için Kutsal Kitap Güney Arabistan'dan başlayan kervan ticaretinin ortaya çıkışını, kervanların izlediği yoldan gelip bu ticaretin karakteristik ürünlerini Kral Süleyman'a getiren efsanevi bir Saba melikesinin öyküsü biçiminde aktarmaktadır.

Uzun mesafeli ticaret genellikle bir bölümü bizlere kadar ulaşmış olan muhasebe kayıtları ve çeşitli yazışmalar gerektirdiği için yukarıda değinilen kaynaklara çok sayıda "uygulama belgesi" de eklenmiştir. Bu belgelerde sadece, ticari etkinlikleri –çoğu zaman onlardan güvensiz bir tarzda söz eden– başlıca partnerleri sayesinde bilinebilen Fenikeliler eksiktir.

Konuyla ilgili kaynaklarımız yetersiz olsa da rastlantısal arkeolojik bulgular bazı tüccar toplulukları üzerine beklenmedik bir ışık tutmuştur. Anadolu'daki Kaniş sitinde, tüccarların etkinliklerini, iş ilişkilerini ve hatta kaçakçılık tekniklerini anlamamızı sağlayan XIX. yüzyıla ait binlerce ticari mektup bulunmuştur. Buna karşılık I. binyıl ticareti, kısmen, tüccarların o sırada çiviyazısından çabuk çürüyen gereçler üzerine yazılan Aramice lehine vazgeçmeleri, dolayısıyla da arşivlerinin yok olması nedeniyle az bilinmektedir.

Bu belirsizliklere karşın uzun mesafeli ticaretin önemi ve canlılığı tüm eski Yakındoğu tarihi boyunca kuşku götürmez biçimde açıktır. Belgeler, bu ticaretin, sırayla tedarik alan-

larını, ticaret yollarını ya da bu yolları kullanan tüccarları denetim altında tutma girişimlerinde bulunan krallık yönetimiyle çok yakın ilişkisini göstermektedir. Yakındoğu tarihi boyunca sıralanan savaşlardan bazılarına –bu amaçtan bu şekilde nadiren söz edilse de– kısmen ticaret yollarının denetimini sağlama isteğinin yol açmış olması mümkündür. Akad krallarının, 2300'e doğru Ebla'yı yıkmaları, belki de bu kuzey Suriye kentinin zenginliğini sağlayan uzun mesafe ticaretini kendi başkentlerine yönlendirme girişimiydi. I. binyılda, Yeni Asur İmparatorluğu batıya doğru genişleyip Anadolu'nun maden bölgelerine gidiş yolunu denetimi altına aldı. Askeri seferler, yağmanın, kısmen de olsa ticari mübadeleleri ikame etmesini sağladı: Yeni Asur kralları, yazıtlarında ele geçirilen bölgelerden kaldırdıkları ganimet ve aldıkları haraçların dökümünü yaptıkları zaman, liste bu bölgelerden geleneksel olarak ihraç edilen ürünlerle örtüşmekteydi.

Hükümdarların uzun mesafeli ticarete müdahaleleri her zaman şiddet içermemiştir. El Amarna mektupları, saraylar arasında teati edilen armağanların, ticari malların bölgesel ya da uzun mesafeli dolaşımını kolaylaştırdığını doğrulamaktadır. Bu bağlamda, sırasıyla bakır ve altın tedarikçisi olan Kıbrıs ve Mısır'la ilişkilere özel önem verilmekteydi. Mezopotamya hükümdarları bu ticarete hem belirli kurallar getirmek, hem de kâr etmek amacıyla müdahale etmişlerdir. Kaniş metinleri Eski Asur tüccarlarının ödemekle yükümlü olduğu değişik vergilerin dökümünü yapmakta ve onların gümrük karakollarından kaçmak için sapa yolları izlemedeki becerilerini göstermektedir.

Ticaretten alınan vergiler sık sık açgözlü girişimlere neden olmaktaydı. Arabistan'dan gelen bir ticaret kervanının varlığını kesin olarak doğrulayan en eski yazılı belge olan bir VIII. yüzyıl yazıtında bu olgu açıkça görülmektedir. Bu yazıt, bize, Suhu ve Mari valisinin, Teyma üzerinden Saba'dan gelen ve en az iki yüz deveden oluşan bir kervanın yolunu kesip yüküne el koymaktan çekinmediğini anlatmaktadır: Kervan kuşkusuz valinin toprağından haber vermeden ve yerel yönetim tarafından alınan vergileri ödemeden geçmeye çalışmıştı.

Uzun mesafeli ticaret de yerel ve bölgesel ticaret gibi kısmen ya da tamamen saray ya da tapınak gibi büyük kurumlar tarafından denetim altında tutuluyordu. Dışalım ürünlerinin baş tüketicileri olan bu kurumlar, bu ticaretle yakından ilgileniyorlardı. Tüccarlar ise, dönemlere göre, ya devlet görevlisi ya da bağımsız iş adamlarıydı.

Bağımsız tüccarların varlığı, Kaniş'te bulunan II. binyıl başına ait ve bizleri Asur ile Kapadokya arasındaki kara ticareti üzerine bilgilendiren sıra dışı belgeler tarafından ayrıntılı biçimde ortaya serilmiştir. Eşek kervanları, aralarında bin üç yüz kilometre bulunan iki kent arasında kalay ve çeşitli kumaş taşıyor, Asurlular, Kapadokya'da yerleşmiş oldukları değişik ticaret kontuarlarında teslim aldıkları malları piyasaya sürüyorlardı. Tüccarlar, ticaret yolunun her iki ucunda çoğunluğu aile şirketi olan gerçek şirketler halinde örgütlenmişti ve ortaklık sözleşmeleri kadar doğru davranış kurallarıyla da birbirlerine bağlıydılar. Kaniş'te, kendilerine ait bir mahalleye (Kutsal Kitap'ta belki de *hus* diye adlandırılan; 1. Krallar 20, 34) yerleşmiş olan tüccarlar, kendi kural ve kurumlarıyla yönetilen *kārum* adında bir ticari topluluk oluşturuyorlardı. Tüccarlar arasındaki uyuşmazlıkları çözen ve belirli vergileri toplayan *kārum* sorumluları, kendilerine büyük bir özerklik sağlayan Anadolu yetkilileri ile ilişkilerden de sorumluydular. Tüccarlar, uzun mesafeli ticarete özgü güçlüklerden kurtulmak için, kısa ya da uzun vadeli ortaklık sistemleri geliştirmişlerdi. Dürüstlüklerinden dolayı seçilen temsilcilere emanet ettikleri kervanlara yatırım yapan zengin sermaye sahipleri Asur'da kalırlardı. Baba genellikle Asur kent devletinde oturup büyük oğlunu Kaniş'e yollarken, en küçük oğul mallarla beraber seyahat ederdi. Aynı zamanda hem karışık hem de etkili olan bu örgütlenme biçimi mesafeye bağlı güçlüklere karşın, ticaretin kârlılığını sağlamaktaydı.

Figür 70: Yük taşıyan eşek, Asurbanipal'in kuzey sarayı, Ninova, VII. yüzyıl

ARABİSTAN'DAN GELEN BİR KERVAN

Suhu ve Mari eyaletleri valisinin mektubu, VIII. yüzyıl:
"Ben, Suhu ve Mari ülkeleri kral vekili Ninurta-kudurri-usur, oturdukları yer çok uzaklarda olan ve habercilerinin hiçbir zaman gelip benimle ilişki kurmadıkları Tema ve Saba'lı kişilerin bir kervanının Martu ve Halatu su kaynaklarına geldiğini, daha ileri gidip Hindanu kentine girdiğini (öğrendim). Haberi, öğle vakti Kar-Apladad kentinde öğrendim. Yola koyuldum, gece ırmağı geçtim ve ertesi gün öğleden önce Azlajanu denilen yere ulaştım. Orada, kendimi göstermeden üç gün bekledim. Üçüncü gün geldiler. Aralarından yaklaşık yüz kişiyi canlı olarak ele geçirdim. İki yüz deveyi mavi firfirle boyanmış yün,... yün, demir (?), kaymaktaşı parçalarından oluşan –bir insanın arzu edebileceği her şey– yükleriyle beraber ele geçirdim. Onlardan aldığım büyük bir ganimeti yanımda Suhu ülkesine götürdüm. Bu anlatı, Suhu ve Mari ülkesi kral vekili Ninurta-kudurri-usur'un yedinci yılında yapılmıştır."
A. Cavigneaux ve B. K. Ismail çevirisi, Die Statthalter von Suhu und Mari im 8. Jh. V. Chr., *Bagdader Mitteilungen* 21, 1990, s. 321-456

VERGİ ÖDEMEKTEN NASIL KAÇINMALI

Bir Kaniş tüccarının mektubu:
"Eğer sapa yol güvenilir bir yolsa kalayım ve iyi kalite kumaşlarımın onun geçirebileceği kadarı bu tenha yoldan bir kervanla bana ulaşmalıdır. Eğer sapa yol aşılmaz gibiyse, kalay Hurrama'ya getirilsin. Hurrama sakinleri, her biri bir talanton miktarında olmak üzere, kalayın hepsini kente soksunlar; ya da on, on beş minalık paketler yapılsın ve kervan çalışanları onları iç çamaşırlarının içinde saklayarak kente soksunlar. Birinci

talanton kazasız belasız içeri sokulduktan sonra, ancak o zaman yeniden bir talanton içeri sokulsun.(...) Kalay, kente ya sapa yoldan ya da kaçak olarak sokulsun; bana bu yardımı yapın, ben de size aynı şekilde karşılık verebilirim. Bana kalay getirilene kadar burada kalacağım. Gerçekten, burada çok iyi bir kalay pazarı var!" (*LAPO* 19, 176)

Kolonilerin Yayılması

Uzun mesafeli ticaret II. binyıl başından itibaren Kaniş'te tedarik alanlarının ya da ürünlerin piyasaya sürüldükleri yerlerin yakınlarında ticaret kontuarları açılmasına yol açtı. Eski Yakındoğu tarihi, ilişkilerini korudukları doğdukları yerlerden uzağa yerleşmiş kişi ya da ailelerle ilgili nice örnek sergilemektedir. Bu tüccarlar, devletlerin yabancı tüccar gruplarını yakından denetlediği bu ortamda, gerekli yerleşim kolaylıklarını iki kral arasındaki bir Antlaşma'nın hükümlerine dayanarak, resmi olarak elde edebiliyorlardı: Örneğin, diplomatik bir antlaşmaya göre, Ugarit'te geçici oturma izinleri olan Ura'dan gelen Hititli tüccarların kışın orada kalma hakları yoktu.

Usta tüccarlar olan Fenikeliler, muhtemelen Yakındoğu krallıklarının birçoğunda ticaret kontuarları açmışlardır. Bu olgu Fenike dilinin Anadolu'da kullanılması ya da Sur'un büyük tanrısı Melkart'ın Arami krallığı Halep'te tanık olunan kültü için gerekli ortamı oluşturmuş olabilir. Fenikelilerin Akdeniz'deki varlığı ise çok daha farklı bir biçim almıştır.

Fenikelileri Akdeniz deniz yollarına iten neden maden arayışı olmuştur: Kıbrıs'tan bakır, İspanya'dan gümüş, Sardunya'dan kurşun ve demir, daha uzaklardan, Britanya ve Büyük Britanya'dan da kalay getiriyorlardı. Yerel topluluklarla ticareti örgütlemek için, deniz kıyılarında, genellikle sahile yakın bir adada ya da kolayca tahkim edilebilecek yüksek bir burunda ama aynı zamanda da, örneğin bir ırmak ağzı gibi art ülkeye girmenin kolay olduğu yerlerde sürekli-

liği olan yerleşim yerleri kurdular. Arkeoloji bu kolonilerin birçoğunu ortaya çıkarmış ve yapılarını anlamamızı sağlamıştır: İşlevi sadece dini olmayan bir tapınak koruma altında bir alışveriş mekânı olarak da kullanıldığı için ekonomik bir işlev de görmekteydi. Bulunan ambarlara kısa sürede eklenmiş olan mezarlıklar bu kuruluşların istikrarının açık bir belirtisidir. Bu tür yerleşimler VIII. yüzyıldan başlayarak Malta, Sicilya, Sardunya, İspanya'nın güneyi ve Portekiz'de görülmüştür.

Öncelikle sıradan ticari alışveriş yerleri olan kontuarlar, Helence sözcük anlamındaki koloni yani çok çorak bir toprağın kaldıramayacağı bir nüfusa açılma noktası sağlayan yerleşim kolonileri değildir. Levant kıyılarından gelen göçmenler kuşkusuz çok kalabalık olmamakla birlikte, Doğu'dan getirdikleri işlenmiş eşyalar zamanla yerel üretimlerin üslubunu etkilemiştir. Fenike etkisi İber Yarımadası'nda zengin maden ocaklarıyla maden dönüştürme işliklerine sahip ve sanatı Doğu'nun kurallarından çok esinlenmiş olsa da kendine özgü özellikler de taşıyan ve "oryantalizan" diye nitelenen Tartessa uygarlığının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Buna karşılık, Fenike ve ardından Pön kolonileri de yerel katkılarla zenginleşmiştir. Doğu'da şüphesiz başka adlar altında tanınmakla birlikte kültü büyük olasılıkla ikincil bir önemde olan Şid, Sardunya'nın Antas kentinde kutsanıyordu. Bu tanrı Sardunya'da yerel bir tanrıyla özdeşleştirildiği için belirli bir görkeme kavuşmuştu. Bu tanrının adı belki de Antas Şid'inin taşıdığı niteleyici sözcük BYY sayesinde bulunabilir.

Deniz yolları boyunca bazı konak ya da ikmal noktaları gelişmişti. Kartaca, başlangıçta büyük olasılıkla İspanya'dan geri dönerken Akdeniz'in güney kıyısını batıdan doğuya kateden gemiler için küçük bir limandı.

Klasik metinler tarafından aktarılan bir dizi efsane bu yerleşimlerden söz etmektedir. Bu efsaneler Sur kent tanrısı Melkart'ın Helen uyarlaması olan Sur'lu Herakles figürü etrafında dönmektedir. Akdeniz'deki ticaret ve koloni girişimlerini himaye eden Melkart'ın işlevleri, Malta'da bulunan Fenikece-Helence iki dilde yazılmış bir geç dönem yazıtının

gösterdiği üzere, Helen göçmenlerin tanrısı kent kurucu Herakles'in işlevleriyle aynıdır. Kartaca'da bir kuruluş efsanesi, bir Melkart rahibi olan eşinin, kardeşi Sur kralı Pygmalion tarafından öldürülmesi üzerine kaçmak zorunda kalan Sur Prensesi Elissa'ya odaklanmıştır: Elissa, Kıbrıs'ta kısa bir konaklamadan sonra yol arkadaşlarıyla birlikte Afrika kıyılarına çıkmakta ve yerlileri bir kurnazlıkla kandırarak Kartaca kentini kurmaktadır. Basmakalıp düşüncelerle dolu olan bu anlatının içinden tarihsel olayları ayırmak zor olmakla birlikte geleneksel metinlerin kaydettiği tarih olan IX. yüzyıl sonu Kartaca toprağındaki son arkeolojik buluntularla aşağı yukarı uyuşmaktadır. Kent bağımsızlığını kazandıktan ve kendi imparatorluğunu kurduktan sonra Sur'u anakenti olarak tanımaya devam etmiştir. 332'de İskender'in Sur'u kuşatıp ele geçirdiği sırada bile, her yıl olduğu gibi kolonin anakentin tapınağına gönderdiği adakları getiren Kartaca elçileri orada bulunmaktaydılar.

HERODOT'UN GÖZÜYLE FENİKE TİCARETİ

"Yine Kartacalılara göre, Libya kıyısında, Herakles Sütunları'nın ötesinde insanların oturduğu bir yer varmış ve onlar burada kıyıya yanaşıp mallarını karaya indirip kumsala dizdikten sonra gemilerine dönüp varlıklarını bir duman şeridiyle belirtirlermiş. Dumanı gören yerliler, sahile iner, malların karşılığı olarak kumsala altın bırakır ve uzaklaşırlarmış. O zaman, Kartacalılar, sahile inip onların teklifini inceler, eğer yükleri için ödeneni uygun bulurlarsa altını toplayıp gider, aksi takdirde gemilerine geri dönüp beklerlermiş. Yerliler, geri dönüp, bıraktıkları miktara tüccarlar hoşnut oluncaya kadar altın eklerlermiş. Kartacalılara göre her şey dürüstçe olup bitiyordu: Kartacalılar tutarı yetersiz buldukları süre boyunca altına el sürmüyor, yerliler de tüccarlar altını almadıkça mallara dokunmuyorlardı."
(A. Barguet çevirisi, *Histoires*, IV, s. 196,)

Savaş

Eski Yakındoğu tarihi boyunca sıralanan savaşların kökeninde bulunan devletler arası uyuşmazlıkların sınır anlaşmazlıkları, etnik rekabetler ya da toprak genişletme politikalarına bir tepki olarak gelişen ayrılıkçı gerginlikler gibi çeşitli nedenleri bulunmaktaydı.

Başta su kaynakları olmak üzere doğal kaynakları denetim altına almak için yapılan savaşlar da önemli ve uzun süreli çatışmalara yol açmaktaydı. Bu çatışmalar, su akıntılarını komşu devletlerin aleyhine başka bir yöne çevirmek için yapılan büyük çalışmaların ardından patlak veriyordu. Hidrolik düzenlemelerin insanoğlu için yaşamsal bir öneme sahip olduğu Mezopotamya'nın güneyindeki krallıklar Umma ile Lagaş (2600'e doğru) ve İsin ile Larsa'yı karşı karşıya getiren (XIX. yüzyılın son çeyreği) savaşları bu duruma örnek olarak gösterebiliriz.

Askeri müdahale bazen bir vasalın yardım çağrısıyla meşru kılınıyordu. Asur kralı Asurahiddina (689-669) "egemenliğimi kabul edip benden yardım talep ettikten (sonra)" Med ülkesi güneyindeki kent devletlere yardıma gitmişti. Bu tür bir savaş açma senaryosu Kutsal Kitap'ta da bulunmaktadır. Yehuda kralı Ahaz (736-716) III. Tiglat-Pileser'e ulaştırdığı mesajda ona "Ben senin oğlun ve hizmetkârınım! Buraya gel ve beni bana karşı ayaklanmış olan Aram kralı ve İsrail kralının ellerinden kurtar" diye seslenmektedir.

Misilleme yapma da düşmanlık başlatma nedenleri arasındaydı. Mittani egemeni Tuşratta'nın, oğlu Şattiwaza'nın Hitit kralı I. Şuppiluliuma (yaklaşık 1344-1322) ile yaptığı Antlaşma'nın öndeyişinde aktarılmış olan sözleri bu duruma aydınlatıcı bir örnektir: "Eğer sen (Şuppiluliuma), orada, Fıratın ötesindeki ülkelere akın düzenlersen, ben de (Tuşratta) Fıratın ötesindeki ülkelere karşı akın düzenleyeceğim." Kral Tuşratta gücünü daha sert biçimde vurgulamak için: "Sen bu topraklara akın düzenlersen, ben bunun karşısında ne yapacağım? Bir kuzuya ya da genç bir tekeye bile zarar verirsen Fırat'ın bu yakasını geçeceğim" diye eklemekteydi.

Halep kralı Yarim-lim'in (1780-1765) Der egemeni Yaşub-Yahad'a ulaştırdığı suçlama dolu bir mektup, gerçek bir savaş ilanı içeriyordu: "Ben senin için bir baba ve kardeş gibiyim, ama sen bana karşı kötü yürekli ve düşman gibisin. Ülkeni ve seni hayatta bıraktığım için (...) bana hangi minnettarlığı gösterdin? Şimdi (...) bana durmadan yalan söylüyor ve beni kışkırtıyorsun. Kentimin tanrısı Adad ve koruyucu tanrım Sin adına ant içerim ki seni ve ülkeni yok etmeden geri çekilirsem (başıma felaket gelsin). Şimdi, ilkbaharda gelecek ve ordugâhımı senin Büyük-Kapı'nın karşısına kuracağım ve sana Adad ile Yarim-lim'in acı silahlarını göstereceğim."

Birçok metin, hükümdarların savaşa girmek için tanrıların onayını aradıklarını göstermektedir. Babil egemeni Hammurabi (1792-1750) güçlü Larsa Krallığı'nın karşısına çıkmadan önce Güneş tanrı Şamaş ile Babil ülkesi koruyucu tanrısı Marduk'un onayını almak için kehanete başvurmuştu: "Şu anda Şamaş ve Marduk'a yakınmada bulundum ve beni birçok kez 'evet' diye yanıtladılar: Bu seferi tanrıların onayı olmadan yapmadım." Askeri birlikleri çarpışmaya sokmadan önce yapılan kehanet soruşturmalarıyla ilgili çok sayıda gönderme arasından Emar kralı Pilsu-Dagan'ın kazandığı zafer için tanrı Baal'e sunmayı tasarladığı kupadaki yazıtta sözü edileni aktarabiliriz: "Hurri ülkesi birliklerinin kralı Emar (-a karşı) tehlikeli olmuştu, Pilsu-Dagan gözlerini Baal'e doğru kaldırdı. O zaman Baal ona beklediği elverişli kerameti sağladı. Bu güvenilir birliklerle surdaki birlikler beraber düşmanı ezdiler. Emar'ı kurtardı. Emar kralı, Baal-kabar oğlu Pilsu-Dagan 30 şekel ağırlığındaki altın bir kupayı, hayatını kurtardığı için efendisine, Baal'e armağan etti."

Aynı şekilde İsrail ve Yehuda krallarının Aramilere savaş ilan etmeden önce Tanrı'ya danıştıklarını görüyoruz: "Yehoşafat, İsrail kralına 'önce Tanrı sözüne danış' dedi. İsrail kralı, yaklaşık dört yüz kişi olan peygamberleri bir araya topladı ve onlara şöyle dedi: 'Ramot-Gilat'a savaşmaya gitmeli miyim, yoksa bundan vaz mı geçmeliyim?' 'Atına bin! Tanrı onu kralın ellerine teslim edecek' diye yanıtladılar" (1. Krallar 22, 5).

Çarpışmalar

Savaşla ilgili taktik ve stratejik ilkeler üzerine yazılmış hiçbir tanımlayıcı kitap bulgulanmamıştır. Bununla birlikte, elimizde II. binyıl başında yazılmış, biri "açık alanda çarpışma"da uzmanlaşmış, diğeriyse "kentlerin ele geçirilmesi"yle ilgili iki kehanet derlemesi bulunmaktadır. Bu derlemeler, bu iki çarpışma tarzını birbirine karşıt olarak gösteren savaş sanatını kavramsallaştırma çabalarıydı.

Açık alanda çarpışma akın, pusu ve meydan savaşı gibi değişik biçimler alabilmekte ve içlerinden meydan savaşı kesin sonuçlar elde etmeye olanak verdiği için daha uygun olarak değerlendirilmekteydi. Kral Şamşi-Adad (1796-1775), cepheden saldırıyı reddetmenin doğurabileceği tehlikeyle ilgili olarak oğlunu uyarmak için ona yazdığında meydan savaşının stratejik boyutunun bilincindeydi: "Düşmanı öldürmek için, onu durdurmayı umarak sadece kurnazlık peşinde koşuyorsunuz. Ama, düşman da size karşı aynı şeyi yapmakta, sizleri durdurmak için sürekli kurnazlık aramaktadır. Aşırı istek nedeniyle kör yavrular dünyaya getiren dişi köpekle ilgili özdeyişin, birbirine sürekli hile yapmaya çalışan güreşçiler gibi davranan sizlere uygun düşmemesi lazım. Düşmanın da sizi pusularla durdurmaması gerekir." II. Sargon (721-705) ve

Figür 71: Bir savaş arabasındaki okçular, kabartma ayrıntısı, Ninova, VII. yüzyıl

Asurbanipal'in (668-625) yazıtlarından birkaç parça, meydan savaşına tutuşmuş kuvvetlerin manevralarını tasarlamaya olanak vermektedir. Kanatlardan çevirme manevrasıyla eşzamanlı olarak merkeze saldırı ya da düşman düzeninin merkezine yoğun bir baskı –ki amacı merkezin mümkün olduğu kadar çabuk çökmesini sağlamaktı (örneğin düşman kralını ele geçirerek ya da kaçmasını sağlayarak)– gibi birçok taktik şema bu parçalarda betimlenmişti.

Epigrafik belgeler ve alçak kabartmalara göre, kuşatma savaşlarında kullanılan askeri araçlar tüm Mezopotamya tarihi boyunca aynı kalmıştır. Asurahiddina dönemine (680-669) ait bir belgede düşmanın taktik niyetlerini ortaya çıkarma amacı güden bir kehanet başvurusu çerçevesinde tanrı Şamaş'a yöneltilen bir dizi soruda bu tip savaşlarda kullanılan yöntemlerden söz edilmekteydi: "Kaştaritu birlikleriyle kenti açık arazide bir çarpışmayla mı, bir tünel ya da bir gedik sayesinde mi ele geçirecek? Kenti kuşatma merdivenleriyle mi yoksa bir saldırı rampası aracılığıyla mı alacak? Kenti koçbaşları aracılığıyla mı, açlık nedeniyle mi ya da barışçı görüşmelerle mi ele geçirecek."

Kentlerin alınması, çoğu zaman, bir saldırı rampası yapımı amacı güden önemli toprak taraçalama çalışmaları koşuluna bağlı görünmektedir. Surların dibinde şevin tam üstüne ulaşan bu eğik düzeye kuşatma "koçbaşları" yerleştiriliyordu. Savaş arabalarını andıran en gelişkin koçbaşları, ucuna takılan sivri bir burnun yardımıyla kerpiçleri yerlerinden sökerek duvarların yıkılmasını sağlayan bir kolla donatılmıştı. Bazı metinlere göre bu koşbaşlarının bazılarının üzerinde inip kalkan ve kale duvarının tepesine ulaşmayı sağlayan bir köprüyle donatılmış bir kule bulunuyordu. Savunucular, koçbaşını yanan oklarla yok etmeye çalışırlardı. Birçok Asur alçak kabartmasında bu makineyi kullananlardan biri tehlikede olan kısımları su dökerek ıslatırken görülmektedir. Asurlular, Sinahheriba'nın hükümdarlığı döneminde (704-681) Yehuda kenti Lakiş'i kuşattıkları zaman, savunucular, koçbaşıyla saldırılan duvar bölümlerini takviye etmek amacıyla saldırı rampasının karşısına toprak taraçalar yükselt-

Figür 72: Sinahheriba'nın Lakiş kuşatması, kabartma ayrıntısı, Ninova, VII. yüzyıl

mişlerdi. Böylece, duvarın çökmesi durumunda savunucuların elinde üzerine süratle bir tabya inşa edebilecekleri yeni bir savunma hattı bulunmaktaydı.

Akad ve Asur krallarının yazıtlarındaki rakamlara inanılırsa, çarpışmalar sırasındaki insan kayıpları yüksek olabiliyordu. Ölü düşman askerlerinin cesetleri, başlarının kesilmesi, vücutlarının sağa sola atılması ya da zafer törenlerine eşlik eden bir tepecik meydana getirmek için üst üste yığılması gibi küçük düşürücü davranışlara maruz kalıyordu. Bu davranışların cereyan etme biçimi Yeni Asur döneminin ikonografik ve metinsel verileri sayesinde kısmen bilinmektedir. En önemli zafer başarıları yeni yıl şenliklerinde askeri bir geçit töreni ve ganimetlerle tutsakların sergilenmesi eşliğinde halkın huzurunda kutlanmaktaydı. Asur kralı Asurbanipal (668-630) döneminde sıkça rastlanan tutsakların boynunun vurulması düşman askerleri kadar hasım yöneticiler için de geçerliydi. Sinahheriba'nın Ninova'daki güneydoğu sarayının 33. salonundaki alçak kabartmalardan birinde Ulaia Savaşı'nda yenilen Elam kralı Teumman'ın maruz kaldığı bu muamele resmedilmektedir. Bu kabartmada süratle hareket eden bir savaş arabası içinde mürettebattan birinin hükümdarın kesik başını saçlarından tuttuğu görülmektedir. Levhadaki alt yazı ise sah-

neyi açıklamaktadır: "Savaşın ortasında ordumun sıradan bir askerinin kestiği Elam kralı Teumman'ın başı. Bu iyi haberi bana bildirmek için onu çabucak Asur ülkesine gönderdiler." Asurlu savaşçıların cesetleriyle ilgili âdetler üzerine fazla bir şey bilmiyoruz. Bununla birlikte, gerek mahallinde, gerekse de vücutlarının ülkelerine geri gönderilmesini örgütleyerek kendi ülkelerinde onlara bir mezar yeri sağlamanın mutlak bir öncelik taşımış olduğu kesindir çünkü bu ölünün anısının sürdürülmesini sağlamanın tek yoluydu. Bunu, savaşta ölen erkeklerin yasını tutan ölünün yakınlarından söz eden *Gılgamış Destanı*'nın on ikinci tabletinin bir parçasında da görüyoruz: Kahraman Gılgamış, dostu Enkidu'nun hayaletine, ölüler dünyasıyla ilgili olarak şöyle sormaktadır: "Savaşta öldürüleni gördün mü? –Onu gördüm! Babası ve annesi başını tutuyorlardı ve karısı üzerine eğilmiş ağlıyordu." Öte yandan, Asurbanipal'e ait bir yazıt parçası düşmanın boynunu vurma ve vücudun gömülmesini önlemede peşinde olunan amacın "(onu) daha da ölü kılmak" olduğunu belirtmektedir.

MOAB'IN BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Moab kralı Meşa'nın savaşları (IX. yüzyıl) tanrı Kamoş'un isteği üzerine yürütülmekte ve savaş başarıları tanrının korumasından kaynaklanmaktadır.

"Ve Gadlılar çok uzun zamandır Atarot ülkesinde oturuyorlardı ve İsrail kralı Atarot'u onlar için kurmuştu. Ve kente karşı savaştım ve onu ele geçirdim. Kentin tüm halkını öldürdüm, Kamoş ve Moab için sevinç verici bir durum. Oradan sevgili tanrılarının adak sunağını getirttim ve onu Keryot'a Kamoş'un önüne sürükleyerek götürdüm. Kente Şaronlularla Maharotluları yerleştirdim. Ve Kamoş bana 'git, İsrail'den Nebo'yu al' dedi. Ve gece gittim ve tan vaktinden öğle vaktine kadar savaşıp kenti elime geçirdim ve yedi bin adam, yabancı, ev sahibi, kadın, evlenme yaşındaki kadın, herkesi öldürdüm çünkü köklerini kazımaya Aştar-Kamoş üzerine ant içmiştim. Oradan Yahve'nin kap kacağını aldım ve Kamoş'un önüne sürükleyerek götürdüm." (*Meşa Steli*, I. 10-18)

Sürgünler

Savaşların, sık sık evlerini terk etmek zorunda kalan halklar üzerinde önemli yan etkileri olmuştur. Bazı insanlar, ekonomik, siyasal ve etnik nedenlerden dolayı tehlikeden kaçmak ve başka yerlerde sığınacak yer aramak için göç yolunu tutarken, bazıları da egemen gücün belirlediği yerlere zor yoluyla sürgün edildiler.

Olayın yoğunluğu

Sürgünler Asur İmparatorluğu'nda ilk çağda benzeri olmayan bir yoğunluğa erişmiştir. Konuyla ilgili toplu veri içeren tek kaynaklar olan kral yazıtlarında sözü edilen rakamlar olayın büyüklüğünü ortaya koymaktadır. III. Şalmanezer (858-824), İmgur-Enlil kentinin (Kalhu civarında günümüzdeki Balawat yerleşimi) kapısındaki tunç saraklara kazılmış yazıtta Zagros Dağları'ndan Suriye'nin kuzeyine dek uzanan geniş bir coğrafi alana yayılan topraklardan, Nairi, Zamua ve Hatti'den 44.400 kişiyi sürgüne gönderdiğini beyan etmektedir. Aynı belgede Suriye'nin kuzeyindeki Bit-Adini Krallığı'ndan sürülen 17.500 kişi de söz konusudur. Kral yazıtlarında III. Tiglat-Pileser'in Babil ülkesine gerçekleştirdiği çeşitli askeri seferler (745, 731 ve 729 yıllarında) esnasında 155.000 insanı göç ettirdiği, Sinahheriba'nın aynı ülkeye 704 yılındaki seferinin ise 208.000 kişinin sürgünü ile sonuçlandığı öne sürülmüştür. Bu tür bilgileri birleştirerek yapılan hesaplarda II. Asurnasirpal (883-859) ile Asurbanipal'in (668-627) hükümdarlıkları arasındaki dönemde yerinden yurdundan edilenlerin sayısının bir milyon kişinin üstünde olduğu tahmin edilmiştir. Sürgünler doruk noktasına 408.150 kişinin tehcirinden sorumlu olan Sinahheriba'nın (704-681) hükümdarlığında erişmiştir. Ama göç ettirilenlerin sayısı kuşkusuz çok daha yüksektir; sözü edilen belgelerin çoğunun eksik bilgi içerdiğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Diğer yandan, mal ve insan olarak elde edilen ganimet detaylı sayımlara konu olsa da her zaman nicelendirilmemekteydi. Örneğin, Sayda'nın Asurahiddina (680-669) tarafından ele geçiriliş anlatısında Asur ülkesine götürülen "sayısız kalabalık

Figür 73: Sürgünleri yolda gösteren kabartma ayrıntısı, Ninova, VII. yüzyıl sonu

toplulukların" yanı sıra "çok fazla miktarda altın, gümüş, (...) kıymetli taş, şeritlerle süslü giysi, (...) fildişi (...), abanoz ağacı, (...) koyun ve sığırdan (...) söz edilmekteydi.

Asur kralları ilhak ettikleri bölgeler arasındaki toplu nüfus hareketleriyle böbürlenirlerdi çünkü imparatorluğun bir ucundan diğerine yapılan bu yer değiştirmeler güçlerinin ve dünyayı yeniden şekillendirme yeteneklerinin kanıtıydı. Bu kralların tehcir politikasında göçlerin çokyönlülüğü belirgin bir özelliktir. Örneğin, Asurahiddina "deniz kıyısında oturanları bundan böyle dağlık bölgelerde oturmak" zorunda bıraktığını ve bunun tersini de yaptığını beyan etmişti. Bu nüfus hareketlerine Kutsal Kitap'ta da değinilmektedir: 732 ve 720 yıllarında İsrail Krallığı sakinleri "Gozan'daki Habur Irmağı üzerindeki Hala ve (Yukarı Mezopotamya'nın doğusundaki) Med kentlerine" sürgün edilirken "Babil, Kuta, Avva, Hamat ve Sefarvayim" kökenli topluluklar da Samaria'ya yerleştirilmişti. Asur kaynaklarına göre sürgüne gönderilenler 27.000 kişiydi. Yeni Babil İmparatorluğu'nda ise fethedilen yörelerden yapılan nüfus transferleri tek yönlü olarak Babil ülkesine doğru yapılmıştır.

Entegrasyon politikası

Asur krallarının yazıtlarında fethedilen halklar ve sürgünlerle ilgili sürekli yenilenen bazı ifadeler onlarla bütünleşme niyetini göstermektedir: "Onları Asur insanlarıyla beraber saydım; onlara Asurlularla aynı vergileri ve haracı empoze ettim." Bu entegrasyon politikası çok büyük olasılıkla Asur başkentlerinin yeniden inşa edilmeleri çerçevesinde de son derece etkili olmuştur. II. Asurnasirpal'in "standart yazıtı" yabancı toplulukların restore edilen Asur başkentine yerleştirilen nüfusun büyük bir bölümünü oluşturduğunu gayet güzel göstermektedir. Kentin yeniden inşasına da muhtemelen onların katkısı olmuştu: "Beni öncelleyen bir hükümdar olan Şalmanezer'in kurmuş olduğu antik kent Kalhu'yu, bu uykuya dalmış, yıkıntı durumundaki kenti yeniden inşa edip yepyeni bir hale soktum. Suhu ülkesi, tüm Lake ülkesi, Fırat sığlığındaki Sirqu kenti, en uç noktasına kadar Zamua ülkesi, Bit-Adini ülkesiyle Hitit ve Labarna ülkesi gibi egemenliğim altına aldığım ülkelerin ganimetinin bir parçası olan halkları alıp Kalhu'nun içine yerleştirdim." Bu toplulukların kültürel ve dini alanlardaki entegrasyonu II. Sargon'un (721-705) silindirlerinin bir parçasında –"tersine" bir Babil Kulesi mitosunu çağrıştırır biçimde– örneklenmiştir: "Efendim Asur'un emri ve hükümdar asamın gazabıyla ganimet olarak aldığım dünyanın dört köşesinin yabancı dilli ve değişik şiveli toplulukları, dağ ya da ova sakinleri (...) onları tam bir uyum içerisinde (kelimesi kelimesine: tek bir ağızdan) (yeni başkent Dur-Şarrukin/Horsâbad'a) yerleştirdim. Onlara yükümlülüklerini ve tanrılarla krala saygı göstermeyi öğretmek için her konuda uzman Asur kökenli muhafız ve şefler gönderdim."

Babil ülkesinde, Asurlularla savaş nedeniyle nüfusu azalan topraklardaki terk edilmiş yerleşimlere yeniden iskân için aynı menşeli sürgünler yerleştirilmişti. Bazı yerleşim yerleri onların kökenlerine göre yeniden adlandırılmıştır. Örneğin Gazze (Hazatu), Aşkelon (İşlilūnu), Kadeş (Kidiş), Sur (Surru) ya da "Yehuda kenti" (Al Ya'udu). Muhtemelen Babil kentinin güneybatısındaki Borsippa yakınlarında bulunan

bu sonuncu yerleşimden bizlere yakın zamanda en eskileri 587'de Nabukadnezar'ın Kudüs'ü ele geçirmesinden yaklaşık 15 yıl sonraya ait otuzun biraz üstünde çiviyazılı belge ulaşmıştır. Beklenilebileceği gibi bu belgelerde Yahve'nin adını içeren özel adlar ağırlıktaydı.

Bu topluluklar çok büyük olasılıkla özerk bir yapıya sahiptiler. Aynı şey Ahameniş hükümdarları döneminde de geçerlidir. Herodot *Tarih*'inde (VI, 119) dillerini ve kültürlerini korumalarına izin verildiğini ve geçimlerini kendilerine tahsis edilen topraklardan sağladıklarına işaret etmektedir: "Eritrealılara gelince, Kral Dara onları Kissia'ya, Susa'dan 210 stadion uzaklıktaki Arderikka adında bir yurtluğa yerleştirmek dışında onlara kötülük yapmadı (...) Kral Dara Eritrealıları bu mevkiye yerleştirdi; benim zamanımda hâlâ orada yaşıyor ve eski dillerini de koruyorlardı."

Sürgün politikasının hedefleri

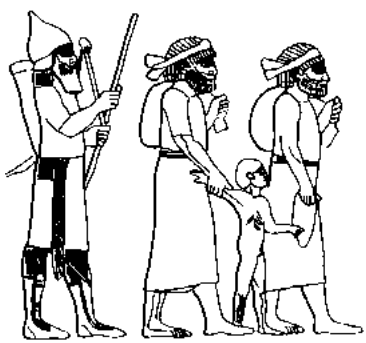
İşgalci gücün, imparatorluğun bir ucundan diğerine yapılan bu nüfus aktarımlarından sağlayabileceği yararları tahmin etmek zor değildir. Bir ülkede oturanların büyük bir bölümünü kapı dışarı etme bu ülkenin direnme gücünü azaltmaktır. Ülkelerine duydukları özlemin yarattığı tedirginliğin yanı sıra yabancı olarak algılanan sürgünlerle yerleşikler arasındaki aşırı gerginlik de Asur işgaline karşı birleşik bir cephe kurulmasını engellemek için uygun bir ortam oluşturmaktaydı. Seçkinlerin sürgün edilip rehine olarak tutulması, yerlerinde bırakılan yöneticileri vesayet altında tutmayı sağlamaktaydı. 2. Krallar Kitabı'nda anlatılan Yehoyakin'in sürgün edilmesi böyle bir amaca hizmet etmekteydi. Yehoyakin'in gerçekten Babil'de bulunduğu, başka Yehudalıların yanı sıra Mısır, İonya, Byblos, Elam ve Med kökenli kişilerle beraber kendisine tahsis edilen yağ tayınlarından söz eden çiviyazılı belgeler sayesinde uzun zamandır bilinmektedir. Sürgünde eğitilmiş yeni bir yönetici sınıfın ülkede kalan seçkinlerin yerine geçmesi de ayaklanma risklerini azaltmaktaydı. Gerektiğinde de tanrı betilerinin ve kült aygıtının taşınması yoluyla topluluk kültlerinin aktarılması da ele geçirilen ül-

kelerdeki egemenliği güvence altında tutmak için alınan bu önlemler paketini tamamlamaktaydı.

Sürgün aynı zamanda bir ekonomik sömürü politikasına da katkı sağlamaktaydı. Sürgünü uygulayan devlet için amaç bir işgücü sağlamak, yetenek ve becerilerini kullanacağı uzman işçiler temin etmekti. Mari saray arşivlerinde bulgulanan Zimri-lim'in (1774-1762) hükümdarlığının sonuna ait sürgün listeleri bu işçilerin hangi işlere tahsis edildiğini göstermektedir. Bu belgeler sayesinde yeteneklerine bağlı olarak krallık işliklerine atanan bazılarının katettikleri yolu izlemek mümkündür. Aralarında sepici, doğramacı, madenci, müzisyen, besici, bahçıvan, orman işçisi vb her türlü zanaatçı bulunmaktaydı. Epeyce sonraları, I. Dara (521-486) da yazıtlarında Med, Babil ve Mısır kökenli zanaatçılara başvurduğundan söz etmektedir.

Ülkeye geri dönüş ideolojisi

Hükümdarlığın yönlendirdiği ideolojik düşünce dizgesi içerisinde yerlerinden edilen bu toplulukların ülkelerine geri dönüşleri çoban kral imgesine bağlanması gereken güçlü bir izlek oluşturmuştur. Tamamen kralların ayrıcalığı olan bu imgeye Mezopotamya hükümdarlarının anma yazıtlarında sıkça rastlanmaktadır. Büyük kral Hammurabi (1792-1750) yasa kitabının öndeyişinde onun "ülkenin barınağı" ile Mezopotamya'nın güneyinde büyük bir kent olan "İsin'in etrafa dağıtılmış insanlarını bir araya getirmiş kişi" olduğu beyan edilmiştir. Geri dönüş politikasının Mezopotamya dışındaki halklara da uygulandığı, hatta bu topluluklara yardım için yapılan bir askeri müdahaleyi haklı kılan bir savaş hedefi olarak gösterildiği de olmuş-

Figür 74: Sürgünler, Asurbanipal'in Ninova sarayından kabartma, VII. yüzyıl

tur. Örneğin II. Nabukadnezar'ın (604-562), Lübnan Bekaa Vadisi'nin kuzeyindeki Brisa kaya yazıtındaki açıklamaları bu yöndedir: "Yabancı bir düşmanın egemen olduğu, zenginliklerini götürdüğü ve kaçan insanlarının uzak ülkelere sığındığı (Lübnan), efendilerim Nabu ve Marduk'tan aldığım güçle, birliklerimi düzenli olarak Lübnan'a savaşmaya yollayarak, yukarıda ve aşağıda onun düşmanını yok ettim. Böylece ülkenin iyiliği için hareket ettim. Etrafa dağıtılmış insanlarını bir araya getirdim ve onları (oturdukları) yerlere götürdüm." Pers kralı Kyros, Babil'in 539 yılında alınışından sonra başka türlü davranmayacaktı. Ünlü silindirinde Asur ve Babil ülkeleri, Eşnunna ve Dicle'nin doğusundaki bölgelerin tanrılarını "yerlerine" geri döndürdüğünü ilan ederken tüm bu bölgelerin insanlarını da toplayıp "yerleşim yerlerine" geri götürdüğünü eklemektedir. Muhtemelen başka topluluklar da bu önlemlerden yararlanmıştır. Kutsal Kitap'ın, başta Ezra Kitabı'nın başlangıcındaki "Kyros fetvası" ile Peygamber Yeremya'nın sürgünden sonraki "70 yıllık" dönemin tamamlandığına işaret eden "sürgünlere mektup" olmak üzere bazı parçalarında Yehudalıların bu önlemlerden yararlandıklarına değinilmektedir.

Diplomasi, İttifak ve Antlaşmalar

Yazılı belgeler çok erken tarihten itibaren devletler arasındaki ilişkilere ışık tutmaktadır. Arkaik hanedanlar dönemi Sümer kralları arasındaki dostluk anlaşmalarının yanı sıra Ebla metinlerinde de (XXIV. yüzyıl), bu Suriye kentinin Abarsal kentiyle yapmış olduğu, bilinen en eski antlaşmalardan biri ortaya çıkarılmıştır.

Bununla birlikte, daha kesin bilgiler, rastlantısal bulgulardan çok, o dönemde her biri birçok vasalı egemenliği altında tutan birkaç bağımsız güç tarafından belirlenen uluslararası durum nedeniyle II. binyıla aittir. Mari'deki saray arşivleri, Mezopotamya'dan Akdeniz kıyı bölgelerine kadar uzanan bütün Amurru devletleriyle (Ugarit, Byblos, Hazor) birlikte güçlü Elam Krallığı'nı da içine alan bir ilişkiler ağını

kanıtlamaktadır. Mısır'daki El Amarna sitinde bulunan diplomatik arşivlerin yanı sıra Ugarit ya da Hitit başkenti Hattuşa çıkışlı kaynaklar da coğrafi olarak daha geniş bir bölgeyle ilgili bilgi vermektedir. O dönemde Mısır ve Mittani, daha sonra da Asur, Babil, Hatti, Alaşiya (Kıbrıs) gibi egemen güçler arasındaki ilişkiler eşit koşullarda ve çok ayrıntılı kurallar çerçevesinde sürdürülmekteydi. Aralarında Mısır ve Hitit nüfuz bölgeleri arasında paylaşılmış olan Suriye-Filistin küçük krallıklarının da bulunduğu diğer devletler, vasallık statülerine uygun olarak başka usullere bağlı kılınmıştı. Yakındoğu diplomasisinin bu altın çağından sonra askeri genişlemeye dayanan evrensellik savındaki imparatorlukların art arda görüldüğü (Yeni Asur, Yeni Babil, Ahameniş) I. binyılın ilk yarısına ait belgeler, zamanın gerçeklikleri bu imparatorlukları bazen diğer egemen güçlerle görüşmeler yapmaya zorlamış olsa da, göreli olarak daha az sayıdadır.

Tüm dönemlerde haberciler diplomatik ilişkilerde başat bir rol oynamışlardır. Akadca *mār şipri* sözcüğü, sıradan bir mektup taşıyıcısı kadar yabancı bir sarayda çıkarlarını tartışıp savunma yeteneğine sahip elçiyi de belirtmek için kullanılıyordu. Güvenlik önlemi olarak, bazen hiçbir yazılı mesaj taşımayıp efendilerinin talimatlarını belleklerine kazıyan bu habercilere statülerini kanıtlamaları için bir çeşit pasaport ya da örnek-

Figür 75: Hatti kralı IV. Tuthaliya ile Tarhuntassa kralı Kurunta arasındaki antlaşma, XIII. yüzyıl

leri Mari ve El Amarna'da bulunmuş olan güven mektupları veriliyordu. *Mār şipri*'lere, özel görevleri sona erdiği zaman ziyaret edilen krallar tarafından bir refakatçi (Mari metinlerinde *alik idi*) verilmesi âdettendi; kendisi de bazen bir mesaj iletme görevi ile yükümlü olabilen bu kişi görüşmelerin gelişimiyle ilgili kendi tanıklığını sunardı.

Elçilik görevinde bulundukları zaman *mār şipri*'lerin askeri muhafızları ve yardımcı, hizmetkâr, hatta zanaatçı ve tüccarlardan oluşan epey kalabalık bir maiyeti olurdu. II. binyılın diplomatik yazışmalarında Akadca uluslararası dil olarak kullanılmış olsa da, çevirmenlere de zaman zaman gereksinim duyuluyordu: Bir Mittani kralı olan Tuşratta'nın III. Amenofis'e bir mektubunda, firavunun elçisi Mane ile aynı zamanda ağırladığı Hane adında bir çevirmenden söz edilmektedir.

Kervan halinde seyahat eden bu heyetlerin yabancı bir kente gelişleri her zaman sıkı bir şekilde denetlenirdi. Başka bir ülke yönünde transit geçiş yapan bir elçiliği yoluna devam etmesinden önce barındırmak âdettendi ama güven mektupları dokunulmazlığı her zaman güvence altına almıyor ve özellikle de vasal devletler, eğer metbularının rızası yoksa diğer güçlerin elçilerine serbest geçişi çoğu zaman yasaklıyordu.

Bu elçilikler varış noktasına ulaştıklarında kent kapısında kendilerini tanıtmak zorundaydı ama iki devletin açıkça bağlaşık olmadığı durumlarda her zaman kabul edilme garantisi yoktu. Savaş zamanlarında, heyet mesajını kent dışından iletmek zorunda kalabiliyordu. Kutsal Kitap'ın iyi bilinen bir bölümünde anlatıldığı üzere Asur baş sakisi, Sinahheriba'nın mesajını Hezekiah'ın yüksek görevlilerine Kudüs surları dibinden bağırarak iletmişti (2. Krallar 18).

Figür 76: Kral II. Murşili'nin mühürü, XIV. yüzyıl

Kendilerine yabancı bir başkentte kalma izni çıkmışsa, diplomatlar onları barındırıp davranışlarını denetleyen ve rolü Helen *proksenos*'uyla benzerlik gösteren bir *naptaru*'nun sorumluluğu altına yerleştiriliyordu. Gereksinimleri kral tarafından karşılanan ve kalış süreleri birkaç gün ile birkaç ay arasında değişen bu diplomatlar gerçekte yerel yetkililerin izni olmadan yola çıkamadıkları için potansiyel rehine konumundaydılar.

Öte yandan, karşılıklı diplomatik ilişkiler, hem yazışmalarda hem de elçileri karşılama törenlerinde ifadesini bulan yerleşik protokol kurallarına göre yürütülüyordu. Krallar, birbirlerine gönderdikleri mektuplarda, karşılıklı konumlarını geniş aileyle ilgili bir sözcük dağarcığı kullanarak tanımlıyor, eşit konumdakilere "kardeş" olarak yazarken, daha güçlü birine onun "oğlu" ya da "hizmetkârı" olarak hitap ediyorlardı. Bununla beraber, bu konumlar sabit olmayıp, bu sistem içinde bazen terfiler talep edilirken yakınlarda tahta çıkmış olan genç bir kral da daha sonra "kardeşleri" olacak aynı güçteki egemenlere, bir süre onların "oğlu"olarak yazabiliyordu. Bu aynı aileye ait olma kurmacası, "oğullar" ve "hizmetkârlar" için, üstü kapalı olarak yardım ve itaat yükümlülükleri içerirken "kardeşler" için ise, yazışmalarda sık sık öne sürülen dostluğun (*rā'imutu*) gerektirdiği düzenli karşılıklı ilişkileri ve düşmanca girişimlerin yokluğunu varsayıyordu. Buna karşılık, diplomatik ilişkilerin bozulması durumunda aynı güçteki bir hükümdara kardeşlik statüsü reddedilebiliyordu. Örneğin, III. Hattuşili (XIII. yüzyıl) bir mektubunda Asur kralı I. Adad-nirari'nin "büyük kral" unvanını kabul etmesine karşın ona "kardeş" olarak yazmayı reddetmişti: "Neden sana kardeşlikten söz edeyim ki? Sen ve ben aynı anneden mi doğduk?"

Bir kralın yabancı heyetleri ağırlama biçimi, sürdürülmesi istenen ilişkilerin niteliğini vurgulamanın başka bir yoluydu. Hükümdar, görüşme oturumlarına kabul edilme süre ve sıklıkları üzerinde oynayabildiği gibi, görüşmelerin gidişatı üzerinde de söz sahibiydi. Katılımları ve protokol sıraları, ziyaret edilen hükümdarın hangi ilişkilere ayrıcalık ver-

mek istediğini gösteren krallığın yüksek mevkilileri ve bazı yabancı özel görevliler görüşmelere katılırdı. Görüşmelerin dışında, zaman zaman şölenlere ve askeri geçit ya da zafer kutlaması gibi çeşitli törenlere davet edilen bu elçilerin kral sofrasındaki yerleri ya da bu gibi vesilelerde taşınması âdet olan şatafatlı giysi ve mücevherlerin niteliği de ince diplomatik sinyaller gönderme usullerinden olup sık sık çetin pazarlıklara yol açmaktaydı.

Değerli mal değiş tokuşu da devletler arasındaki ilişkilerin sürdürülmesi için kaçınılmazdı. Bir elçilik heyeti değerli armağanlar getirmeden kendini takdim edemezdi ve her bir görüşme de bir görüşme armağanı (*tāmartu*) verilmesi için bir vesile oluştururdu. Bir vasal haracını efendisine bu şekilde gönderse de, "kardeşler" arasında bu armağanlar elçiye dönüşü sırasında verilen karşı-armağanları gerektirmekteydi. Armağanlar karşılıksız olarak sunulmuş gibi gösterilse de, bazı mektuplar bu armağanların bileşiminin elçilik heyetinin dönüşünü geciktirme olanağının bazen etkili bir baskı aracı oluşturduğu pazarlıklara bağlı olduğunu düşündürmektedir.

Diplomatik armağanlar, tercihen değerli kumaş, şatafatlı savaş ya da yarış arabası, mücevher, riton, vb yüksek değerli mamul eşyanın yanı sıra, gönderildikleri ülkede temin edilmesi güç olan at, her çeşit egzotik hayvan, lüks zanaatler için fildişi ve laciverttaşı gibi hammaddeler ya da her zaman rağbette olan madenlerden oluşmaktaydı. Mari Krallığı, Zimrilim'in hükümdarlığı sırasında, Elam ile kendisine kalay temin etme olanağı sağlayan diplomatik ilişkiler kurmuştu. Kalayın bir bölümü, onu elde etmek için çok güçlük çeken Suriye krallıklarına dağıtılmıştı. II. binyılın son yüzyıllarına kadar ender bulunduğunu daha önce görmüş olduğumuz demir de çok revaçtaydı. El Amarna döneminde, firavunların yazışma muhatapları, gönderdiklerinin karşılığında altın beklentisi içindeydiler. Ülkesini egemen güçler arasına sokan Asur kralı I. Asur-uballit, IV. Amenofis'e göndermiş olduğu iki mektuptan birincisinde düzenli ilişkiler kurulmasını önerirken ("Şimdiye kadar öncellerim yazmamışlardı, şimdi ben sana yazıyorum"), ikincisinde ise açıkça beklenen

armağandan söz ediyordu ("Eğer niyetin karşılıksız olarak dostluksa, bana çok altın yolla!"). Bu örnek, bu armağan ve karşı-armağan sisteminin dayandığı iki temel gerekçeyi gayet güzel açıklamaktadır: Uluslararası düzeyde tanınma isteği ve kralların güç ve saygınlıklarını pekiştirmeleri için gerekli olan malları edinme.

Figür 77: Maymunların eşlik ettiği bir haraçlıyı gösteren ayrıntı, Kalhu, IX. yüzyıl

Diplomasi ile ticaret gerçekten de girift bir ilişki içindeydi. Baş aktörleri bir Uruk kralı ile bir İran kenti kralı olan bir Sümer destanı, *Enmerkar ve Aratta Beyi*, talanın yerini alacak olan diplomasi ile ticaretin eşzamanlı olarak icadını uzak bir geçmişe yerleştirmektedir. Tüccarların sık sık elçiliklerin dümen suyunda gittiğini gösteren bu edebi izlek iyice kökleşmiş bazı uygulamaları yansıtmaktadır. Diplomasi ve ticaret Alaşiya kralının firavuna bir mektubunda görüldüğü gibi bazen de birbirinden ayırt edilemiyordu: "Kardeşim, elçilerimi geciktirmeden ve güven içinde bırak gitsinler ki kardeşimin selamlarını bir an önce duyabileyim. Bu adamlar benim tüccarlarımdır..." Her dönemde görülen diplomatik evlilikler, damadın ailesinin armağanlarla karşılık verdiği çoğunlukla çok değerli çeyizler yoluyla yapılan mal değiş tokuşu için bir başka vesileydi. Bu konudaki en aydınlatıcı bilgilerden bazılarına, IV. Amenofis'in Kral Burna-Buriaş'ın kızını eş olarak aldığı zaman Mısır'la Babil ülkesi arasında karşılıklı gönderilen değerli malların uzun envanterleri sayesinde ulaşılmıştır. Farklı hanedanları birleştirecek bir çeşit yapay aile düşüncesini pekiştiren bu evliliklerin, öncelikle kralın asıl eşinin bazı bölgelerde (Yukarı Mezopotamya, Hitit Krallığı) kurumsal bir statüye sahip olması ve dolayısıyla kocasının karar-

larını etkileyebilmesi, sonra da bu evliliklerin ittifakları sağlamlaştıracak ayrıcalıklı bir araç olarak görülmesi gibi daha siyasal gerekçeleri de vardı. Amurru döneminde, Zimri-lim'in Şibtu'yla evliliği Halep Krallığı'yla Mari arasında yakın bir ittifak başlatmıştı. I. binyılda ise, İskitlerle ittifak yapmayı amaçlayan Asur imparatoru Asurahiddina'nın, Bartatua'yı kızlarından biriyle evlendirme tasarısını ya da amacı Asur ülkesini yenenler arasındaki barışı güvence altına almak olan Yeni Babil İmparatorluğu veliaht prensi Nabukadnezar (II.) ile Med kralının kızı Amytis'in evliliklerini sayabiliriz.

Devletler arası uzlaşmalar zaman zaman gerçek antlaşmalarla somutlaşıyordu. Bu antlaşmalar, belirli hükümler için iki tarafın tanrıları önünde yapılan bir ant içme töreni içerirdi. Antlaşmanın uzaktan yapılması durumunda ise heykel ve simgeleriyle temsil edilen tanrıları nakletmek gerekiyordu. Bu antlaşmalarla ilgili metinler, ya sözleşme yapan tarafların mühürlerini (hanedanların ya da tanrıların mühürleri) taşıyan ve antlaşmayı bozacak olan tarafa yönelik lanetleri içeren hukuki değeri olan tabletler ya da sadece antlaşma hükümlerini kaydeden sıradan hazırlık belgeleridir.

Özellikle diplomatik ilişkilerin en yoğun olduğu dönemler için bu metinlerin sayısı oldukça fazladır: Amurru dönemi için on civarında olan bu metinlerin sayısı XIV ile XII. yüzyıllar arasında otuza yakındır. Ayrıca elimizde, Yeni Asur İmparatorluğu için o dönemde *ade* diye adlandırılan birkaç antlaşma metni bulunmaktadır. Usüller zaman içinde değişmiş olsa da bu antlaşmalarda bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Eşit olmayan ilişkilerde, daha güçlü olan korumasını sunarken kesin hükümler ile taahhüt altına giren sadece vasal olurdu. Aynı statüdeki krallar arasındaki ikili antlaşmalar ise, zaman zaman etkin bir askeri yardım söz konusu olmakla birlikte, en azından savaş dışında kalma vaadi, esirlerin mübadelesi ve sığınmacıların iadesi gibi hükümler içermekteydi.

BİR MISIR-HİTİT BARIŞ ANTLAŞMASI

Firavun II. Ramses ile Hatti kralı III. Hattuşili arasında, Kadeş Savaşı'ndan (1285) birkaç yıl sonra yapılan antlaşmadan bölümler (Babil versiyonu):

"(Mısır ülkesinin) Büyük kralı Reamasesa [Ramses], mai-Amana'nın [Tanrı Amon'un sevgilisinin] kardeşi Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral Hattuşili ile, Mısır ve Hatti ülkeleri için, sonsuzluğa dek aralarında iyi bir barış ve iyi bir dostluk kurmak için (gümüş bir tablet üzerine) yaptığı antlaşmadır.

"Bak, Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa, mai-Amana, güneş ve fırtına tanrılarının, aralarında hiçbir düşmanlık olmaması için Mısır ülkesi ve Hitit ülkesi için istedikleri sonsuz bağı kuracak. Ama, şimdi, Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa, mai Amana, kardeşi Hitit ülkesi kralı Büyük Kral Hattuşili ile bugünden başlayarak aralarında sonsuza kadar iyi bir barış ve iyi bir dostluk kurmak için, gümüş bir tablet üzerindeki antlaşma ile bu bağı kurdu. O benim için bir kardeştir ve benimle barış içindedir ve ben de onun için bir kardeşim ve onunla sonsuzluğa kadar barış içindeyim. Bak, bizler müttefiğiz ve aramızda şu an dostluk ve barış bağı vardır ve bu bağ Mısır ülkesiyle Hitit ülkesi arasında eskiden var olan dostluk ve barış bağından daha iyidir...

"Eğer yabancı bir düşman Hitit ülkesine karşı yürür ve Hitit ülkesi kralı Hattuşili bana 'ona karşı koymak için bana yardıma gel' diye haber gönderirse, Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa (Ramses), mai-Amana (Tanrı Amon'un sevgilisi), bu düşmanı öldürmek ve Hitit ülkesini hoşnut kılmak için birliklerini ve savaş arabalarını göndermelidir.

"Eğer Hitit ülkesi kralı, Büyük Kral Hattuşili, kendisine karşı işledikleri bir suçtan dolayı tebaasına öfkelenir ve bu nedenle Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa,

mai-Amana'ya bunu (söylemek için birini) gönderirse, o zaman Reamasesa, mai-Amana birliklerini ve savaş arabalarını göndermelidir, ve onlar onun öfkeli olduğu herkesi öldürmelidirler..." (J. Briand vd, *Traités et serments dans le Proche-Orient ancien*, Suppléments aux Cahiers Évangile, 81, 1981, s. 48-51)

Figür 78: Fil ve maymunlar, III. Şalmanezer'in siyah dikilitaşından ayrıntı, IX. yüzyıl

Egzotik Ürün Arayışı

Söylemlerine inanılırsa, birço k Mezopotamya hükümdarının otoritesi sadece krallıklarıyla sınırlı olmayıp, bilinen tüm dünya için de geçerliydi ve güçlerinin ifade biçimlerinden biri o dönemde Mezopotamya'da bilinmeyen egzotik ürün, bitki ve hayvanları toplamalarıydı.

Mezopotamya'da bulunmayan bazı gereçlerin peşine başlangıçta tapınak yapımları nedeniyle düşülmüştür. XXII. yüzyılda, Gudea, Ningirsu tapınağının yapımı sırasında bu aşamadan söz etmektedir: "Elamlılar Elam'dan geldiler, Susa sakinleri Susa'dan geldiler. Maganlılar ve Melihhalılar dağlarında boyun eğdiler. Ningursu Tapınağı'nı inşa etmek için, Gudea'nın kenti Girsu'da onun etrafında toplandılar. Onun talimat verdiği Ninzaga (Dilmun'un koruyucu tanrısı) bakır

gönderdi. Onun talimat verdiği Ninsikila (Ninzaga'nın eşi), büyük *halub* meşeleri, abanoz ve *abba* ağaçları yolladı." Gudea, ardından sedir ağacı ve bakır temin etmek için Lübnan Dağı ve Anadolu'ya gidecekti.

Abartıların ötesinde, kralın mesajı oldukça açıktır: Zagros Dağları'ndan Lübnan Dağları'na, Basra Körfezi'nden Anadolu'ya dünyanın tüm bölgeleri Gudea'nın inşaat çalışmasına katkıda bulunmuş ve böylece bu girişiminin yerindeliği doğrulanmıştır. Hükümdarın gücü, değerli malları edinmesinden çok onları elde etme biçimiyle ortaya çıkmaktadır. Gudea örneğinde olduğu gibi, hükümdarlar saygınlıklarını artırmak amacıyla, ticari ilişkileri hasıraltı ederek uzak ülke krallarının bu ürünleri kendi istekleriyle ve karşılıksız olarak gönderdiklerinin düşünülmesini yeğliyorlardı.

Kuşkusuz benzer bir ideoloji II. binyıl boyunca hükümdarlar arasındaki hiyerarşik ilişkilere göre sıkı kurallara bağlanmış "armağan" değiş tokuşu için de geçerliydi. Asur döneminde ise haraç ödemeleri bir sisteme bağlandı. Boyun eğdirilmiş ve fethedilmiş krallıkların düzenli katkısı ve Asur egemenliğinin en iyi göstergelerinden biri olan haraç toplanmasından krallık propagandasında bol bol yararlanıldı. Kral, yengiyle biten bir seferin ardından ele geçirilen eyaletin yüksek mevkili kişilerini kabul eder, zaman zaman da II. Asurnasirpal'in Rassam tarafından bulgulanmış olan dikilitaş üzerinde betimlenmiş olduğu gibi haraç verme törenine bizzat katılırdı. Krallık otoritesinin kapsamını kusursuz bir şekilde ortaya seren bu geçit törenlerinin birçok örneği vardır. III. Şalmanezer'in siyah dikilitaşında, maddi malların yanı sıra biçimlerini oymacının imgelemine kuşkusuz fazlaca borçlu olan ve muhtemelen o zamanlar egzotik ülkelerin ilk örneği Mısır'dan getirtilmiş "iki hörgüçlü deve," gergedan, manda, antilop, fil, maymun gibi egzotik hayvanlar da betimlenmişti. Tasvirlerindeki kesinlik hükümdarın krallık sınırları dışındaki saygınlığının canlı kanıtı olan bu hayvanların simgesel değerini daha da artırıyordu. Benzer bir anlatım Eski Ahit'te de bulunmaktadır: Ophir'den altın ve gümüş, fildişi, maymun ve tavuskuşları getirten Süleyman'ın saygınlığı haraç ve egzotik hayvanlar sayesinde artmıştı (1. Krallar 10, 22).

Figür 79: Devekuşu yumurtasına basılmış gravür (yükseklik 17,5 cm), Guraya Nekropolü, Cezayir, VII. yüzyıl

Figür 80: Yontulmuş bir fildişi (yükseklik 60 cm), Ugarit krallık sarayı, Suriye, XIII. yüzyıl

Egzotik hayvanlara bu ilgi III. binyıla kadar geri gitmektedir. Bir siyasal karışıklık ve zayıflık döneminde, hükümdara beyleri tarafından –muhtemelen ona duyulan saygıyı vurgulamak amacıyla– armağan edilen bir maymunun adına atfen İbbi-Sin'in hükümdarlık döneminin bir yılına verilen ad bu ilginin kanıtıdır. Aynı şekilde, *Agade'nin Lanetlenmesi*'nde sözü edilen manda, fil, maymun ve diğer "canavarlar"ın geçit törenleri, kuşkusuz kentin en zengin döneminin refah ve pırıltısına işaret etmektedir.

Asur egemenliğinden önce egzotik hayvanlardan tek tük söz edilmiştir. Bu dönemden başlayarak, haraç ödeyen bağımlıların geçit törenleri, şölenler ve av partileri egzotik olsun ya da olmasın her türlü hayvanı sayım listelerine geçirmek için hep birer bahane oldular. Bu listelerden bazıları, II. Asurnasirpal'in hayvanların dökümünü hepsinin dağ ve bozkır hayvanları olduğunu açıklayarak bitirdiği Şölen Steli örneğindeki gibi çok kapsamlı olabiliyordu.

Başkente getirildikten sonra bu hayvanların bir bölümü krallık parklarında bir araya toplanıyordu. Bahçeler kurma gibi yabanıl hayvanları avlama da, bitkiler ve hayvanlar dünyasının efendisi olan hükümdarın yüceltilmesine yönelik ideolojik bir söylemden kaynaklanmaktaydı. Bu iki izlek, kral yazıtlarında genellikle birlikte kullanılmıştır. II. Asurnasirpal, yine Şölen Steli'nde, askeri seferleri sırasında Kalhu meyve bahçelerine dikmek amacıyla topladığı kırk bir değişik cins ağacın tek tek dökümünü yapmıştı. Seçilen cinslerin çeşitliliği kralın bahçesinin bir tür evrenselliğe doğru yöneldiğine işaret etmekteydi. Ağaçlar, sadece askeri fetihlerle ele geçirilen ülkelerden değil, "(onun) baştan aşağı dolaştığı ülkelerden ve içinden geçtiği dağlardan"da geliyordu. Bahçe bilinen dünyanın bir sureti, hükümdarın da bu dünya üzerindeki doğrudan ya da dolaylı gücünün aynasıydı.

II. Sargon'un hükümdarlığından başlayarak, krallık bahçesi bir manzaranın minyatür bir kopyası, örneğin "Amanos Dağı'nın bir benzeri" olarak karşımıza çıkar. Bu karşılaştırma, Mezopotamya tarihi boyunca gerçekleşen birçok sedir ormanı seferini çağrıştırsa da Asurlu hükümdarlar, artık ünlü öncelleri gibi sedir ormanı ağaçlarını kesmekle yetinmiyor, ormanı insanoğlunun doğal çevresine egemen oluşunu en iyi şekilde ifade eden bir alana, bahçeye "indirgeyerek," artık kısmen değil, tam olarak evcilleştiriyorlardı.

Bahçe, aynı zamanda imparatorluğun tam kalbinde, başkentinde bulunan minyatür bir kopyasıydı. Seferlerden getirilen ya da haraç ödeyen bağımlıların gönderdikleri ağaçlar fethedilen ülke topraklarını simgeliyordu. Bu imge Sinahheriba'nın Babil bataklıklarında belirgindir. Hükümdarın yeni ele geçirdiği Babil ülkesini imparatorluğun "can-

lı müze"sine eklemesi gerekiyordu: "Bir bataklık yaptım ve içine bir kamışlık diktim. İçine balıkçıllar, yaban domuzları, karacalar saldım. Tanrının lütfuyla, bu meyve bahçelerinde asma, meyve ağacı ve kokulu bitkilerin tümü doğal çevrelerinden daha gür büyüyordu. Serviler, *musukannu* ağaçları ve diğer ağaçlar güçlü olarak boy atıyor ve gelişiyordu. Kamışlıklar gelişip büyüyordu. Gökyüzü kuşları, uzaktan gelen balıkçıllar içlerinde yuvalarını yaptılar; yaban domuzları ve karacalar çok sayıda yavru doğurdular.."

Sinahheribba betimlemesini meyve bahçelerinin ağaçlarının kesilip saray yapımında kullanıldığını açıklayarak bitiriyor ve böylece bahçeyle eyaletler arasındaki benzetmeyi tamamlamış oluyordu: Kesilen ağaçlar haraç ödeyen bağımlılıların getirdikleriyle aynı amaç doğrultusunda kullanılıyordu. Bu söylevde hayvanların doğurganlığıyla bitkilerin verimliliğinin olağanüstü olduğu Güney Mezopotamya manzarasının iyileştirilmiş ve idealize edilmiş bir sureti olan bahçe, Asur fethinin yetkinliğini dile getirmektedir.

PERS CENNETLERİ

"Dahası o (kral) –dedi Sokrates– nerede otururbut sun, orada, toprağın üretmek alışkanlığında olduğu güzel ve iyi ne varsa onlarla dolu cennet adı verilen bahçelerin bulunması için uğraşırdı ve mevsim onu oradan uzaklaştırmadığı sürece zamanının çok büyük bölümünü orada geçirirdi. Zeus adına –dedi Kritoboulos– Sokrates, madem ki zamanını orada geçiriyor, bu cennetlerin elverdiğince dünyanın en güzel ağaçlıkları ve en güzel ürünleriyle donatılması için uğraşılması gerekir." (Ksenephon, *Economique*, IV, 13-14)

Dünya Görüşü

Asur kralları, ülkeye getirttikleri türlerle saraylarının etrafına hayvanat bahçesi ve bahçe düzenlemeleri yaparak ele geçirdikleri tüm bölgeleri sahiplenme ve başkentlerinde imparatorluğun bir mikrokozmosunu yaratma niyetlerini orta-

ya koymuşlardır. III. binyıldan itibaren çiviyazılı kaynaklar arasından algılanabilinen bu siyasal dünya görüşü mitolojik kozmogonilerde betimlenen bir evren anlayışı içinde yer almaktadır. Bu mitolojik metinlerde çember biçiminde bir okyanusla çevrili dünya kursunun iki yarım parçaya böldüğü evren küresinden söz edilmekteydi.

Mezopotamyalılar yönlerini, her biri dünya kursunun dört büyük ülkesinden birine tekabül eden ana yönlere göre saptıyorlardı: Elam (güneydoğu), Amurru (güneybatı), Akad (kuzeybatı) Subartu (kuzeydoğu). Dünyanın bu şekilde bölünmesi Akad egemeni Naram-Sin'den (XXII. yüzyıl) başlayarak, kral unvanlarında da görülmektedir. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu hükümdar, kendisini, Mezopotamya tarihi boyunca nice kral tarafından kullanılacak olan "dört bölgenin kralı" unvanıyla tanımlıyordu. Bu unvan, Şamşi-Adad'dan (XVIII. yüzyıl) itibaren "bütünlüğün kralı" unvanıyla birlikte kullanıldı. Bu son unvanın grafisinde bilinen dünyayı tanımlamak için kullanılan *kiş* ideogramı Etana mitosuna göre krallığın doğmuş olduğu Kiş kentini anımsatmaktadır.

Bu dünyanın ve coğrafi sınırlarının bir betimlemesi, askeri seferleri ayrıntılarıyla anlatan ve ele geçirilen ülkelerin dökümünü yapan kral yazıtlarında bulunmaktadır. Akadlı Sargon (XXIV. yüzyıl) Sümer ülkesini egemenliği altına alıp komşu krallıkları da ele geçirdikten sonra Lübnan'daki Sedir Ormanı'na ya da Amanos'a gitmiş görünmektedir. Kralın zaferleri, daha sonraki kuşakların düş dünyalarına da zenginlik katacak olan birçok metinde anlatılmıştır. Değişik dönemlere ait birçok metin ona kuşkusuz gerçeklerle ilgisi olmayan savaşçı nitelikler atfetmekte birlikte, bilinen dünyanın sınırlarıyla ilgili de bir fikir vermektedir. Savaşın Kralı'na göre, Sargon efsanesi hükümdarı Buruşhanda kralıyla çarpıştığının söylendiği Orta Anadolu'ya kadar götürmüştür. Sargon'un Coğrafyası'na göre ise Sargon Kıbrıs ve Girit'te steller dikmek amacıyla "Batı Denizi"ni bile aşmıştır. Akad egemeninin dünya yüzeyinin tümünü ele geçirdiğini anlatan bu metin, aslında daha çok Yeni Asur döneminin sonuna (VII. yüzyıl) ait görünmektedir. Yapıt değişik dönemlerde kullanılan yer adlarını ya da zaman içinde ortaya çıkan değişik coğrafi gerçeklikleri birbirleriyle karıştırdığı için son derece karmaşıktır.

I. binyılda, Yeni Asur egemenleri düzenli seferler yürütür ve gittikçe daha uzak bölgeleri keşfederler. Katettikleri coğrafi bölgeler yıllıklarda giderek daha ayrıntılı biçimde betimlenirken alçak kabartmalar da Sinahheriba'nın hükümdarlık döneminden başlayarak, arka planlarındaki manzara öğeleriyle zenginleşmiştir. Ordusuyla beraber Fırat ve Dicle ırmaklarının kaynaklarına kadar ilerlemiş olan III. Şalmanezer (858-824) dört "deniz"in, yani Yukarı ve Aşağı Nairi denizleri diye adlandırılan Van ve Urmiye gölleriyle Akdeniz ve Basra Körfezi'nin kıyılarına ulaştığını ileri sürmüştü. III. Tiglat-Pileser'in (745-727) yönettiği dünyayı görüş açısı daha genişti çünkü iktidarı "ufuktan zenite kadar yayılıyordu." II. Sargon (721-705), sekizinci seferi sırasında, bilinen toprakların sınırlarındaki bölgeleri, "yolcunun güneşin parlaklığını görmediği" derecede derin boğazlara sahip balta girmemiş ormanlarla kaplı aşılmaz dağlar olarak betimlemişti. Krallığı, güneyde Dilmun'dan kuzeyde Frigya'ya ve Mısır'dan İran'daki Bikni Dağı'na dek yayılmış görünmektedir. Asurahiddina'nın (680-669) ise, Kıbrıs'a ve İonların ülkesine (Kilikya kıyıları) boyun eğdirmiş olduğu söylenmektedir. Ahamenişlerin fethettiği toprakların büyüklüğü Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını daha da uzaklara, İonya'dan İndus Vadisi'ne kadar genişletti: İmparatorluk listelerinde, Dara ve Kserkses tarafından boyun eğdirilen ülkelerin dökümü yapılmış ve Büyük kralın tebaası olan halklar Persepolis kabartmaları üzerinde temsil edilmiştir.

Daha önce de değinildiği gibi, tüccarlar ve elçiler hükümdarların fethetmiş oldukları toprakların ötesinde de seyahat ediyorlardı. XVIII. yüzyılda, Asur kökenli ticari kervanlar Küçük Asya'da dolaşıyor, Dilmun'dan gelen kervanlar Mari'ye ulaşıyordu. Giritli tüccarlar da XIII. yüzyılda Ugarit Limanı'nı sık sık ziyaret ediyorlardı. I. binyıl metinlerinde, Yehuda Krallığı'ndan gelen sürgünlerle Transkafkasya'nın merkezinden (Kimmerler) ya da Arabistan'ın güneybatısından (Saba) gelen gezginler ya da kabilelerden söz edilmektedir. Asurbanipal Lydia'dan gelen elçileri sarayında ağırlamış ama onlarla iletişim kurmak için gerekli yeteneğe sahip çevirmen bulamamıştı.

Sümer ve Akad terminolojisinin yanı sıra coğrafi özel adlar da her zaman kesinlik göstermemektedir. Sümerce "ülke" için kullanılan *kur* sözcüğü aynı zamanda dağ anlamına gelirken, Akadca karşılığı *matum* siyasal birlik ve mensuplarına olduğu kadar, etrafını çeviren denize karşıt olarak, kara parçasına da gönderme yapmaktaydı. Göl ve deniz adları zaman içerisinde değişmiştir: Asur krallarının yıllıklarında,"batan güneşin denizi" diye adlandırılan Hazar Denizi için aynı zamanda "doğan güneşin büyük denizi" deyimi de kullanılıyordu. Bu anlam belirsizliği *mappa mundi* üzerinde dünyayı efsanevi adalar ile bilinmeyen karalardan ayıran çember biçiminde bir okyanusun Akdeniz'le Basra Körfezi'ni birbirine bağladığı düşüncesinden doğmuştur.

IX. yüzyıla doğru Babil'de hazırlanan bu dünya haritası bizlere daha geç döneme ait bir kopyasıyla ulaşmıştır. Eski Mezopotamyalıların zihinlerinde canlandırdıkları dünyanın sadeleştirilmiş bir haritası olan bu belgenin eşi benzeri yoktur. Dünya kursu bilinen dünyaya tekabül etmekte ve dünyanın karasal bölümünü göstermektedir. Kuzeydeki Toros Dağları'ndan çıkan dikey bir şerit olarak gösterilen Fırat Irmağı, yatay bir dikdörtgen biçimindeki Babil'in hizasında bir kıvrım yapmakta ve Şatt'ül-Arab'ı besleyip, güneyinde Susa'nın bulunduğu bataklıklara ulaşmaktadır. Kursun doğu yarısında, kuzeyden güneye, Urartu (Ermenistan), Asur ülkesi, Der (İran Platosu yanında), batı yarısında ise Habban ve Bit-Yakin (Irak'ın güneyi) yer almaktadır. Dünyayı çevreleyen bir bant olarak gösterilen

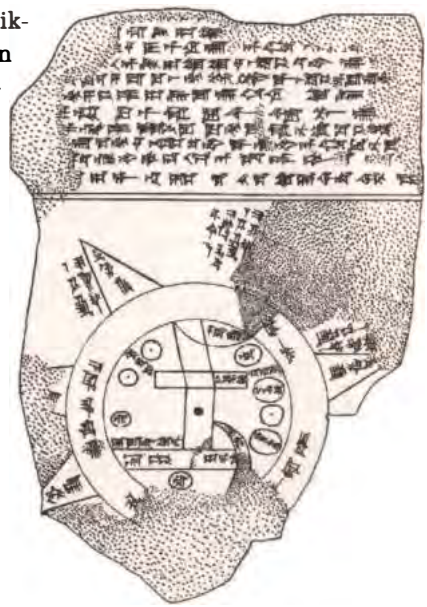

Fig 81: Mappa Mundi, Babil menşeli dünya haritası, IX. yüzyıl

okyanusun ötesinde de uzaklıkları, engebeleri ya da iklimleri dolayısıyla ulaşılmaz ve düşsel bir fauna ile floraya sahip bilinmeyen toprakları temsil eden birçok üçgen bulunmaktadır.

Geometrik şekillerle çizilmiş ve coğrafi öğelerin göreceli konumlarını hesaba katmayan bu dünya haritası gerçek ve düşseli birbirine karıştırmakta ve gezginlerin anlatılarıyla mitolojik metinler sayesinde oluşturulmuşa benzemektedir. Haritanın altında bulunan metinde, masalsı hayvanların yaşadığı uzak yerlerden ve eski zamanlarda bu bölgeleri fethetmiş ya da buralarda oturmuş üç ünlü kişiden söz edilmektedir: Akadlı Sargon, hasmı Buruşhanda kralı ve Babil Yaratılış Şiiri'ne göre Tufan'dan sağ kurtulan Utanapiştim. Sargon'un Coğrafyası ya da Asur krallarının yıllıkları gibi *Mappa Mundi* de eski Yakındoğu insanlarının tarihine uygun bir dünya görüşüne göre hazırlanmıştı.

Kutsal Kitap'taki dünya coğrafyası ise insanlık tarihiyle çok yakından ilişkilidir. "Halkların sofrası" diye adlandırılan Yaratılış'ın 10. babında, Tufan sonrası dünyayı yeniden iskân eden Nuh'un üç oğlunun soylarından gelenlerin listesi bulunmaktadır. Bu soy ardıllarının sıralaması, aynı adları taşıyan halkların coğrafyasına denk düşmektedir.

Sargon'un Coğrafyası

Bu VII. yüzyıl metni, Akad hükümdarı Sargon'un (XXIV. yüzyıl), gerçek ya da kurgusal fetihlerini anlatmaktadır *"40 çift-fersah, Marhaşi çevresi; 60 çift-fersah, Tukriş çevresi; 90 çift-fersah, Elam çevresi; 180 çift-fersah, Akad çevresi; 120 çift-fersah, Subartu çevresi; 120 çift-fersah, Lübnan'dan Turukku ülkesine kadar Amurru çevresi; 90 çift-fersah, Lullubu ülkesinin çevresi; 90 çift-fersah, Anşan çevresi. Yukarı Deniz'in ötesindeki Anaku ve Kaptara ülkeleri, Aşağı Deniz'in ötesindeki Dilmun ve Magan ülkeleri, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün ülkeler; Evren kralı Sargon'un üç kez fethettiği ülkelerin toplamı."* (W. Horowitz, "Mesopotamian Civilisations," *Mesopotamian Cosmic Geography* 8, Winona Lake, 1998, s. 71-73)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUM YAŞAMI

AYRIM 1: AİLENİN TOPLUMDAKİ ÖNEMİ

Aile eski Yakındoğu toplumlarının çekirdeğini oluşturmaktaydı. Aile yapısı, zaman ve mekân içinde toplulukların yaşam biçimine, geleneklere ve hatta çevreye bağlı olarak çok çeşitlilik gösterirken, bir krallık içerisinde farklı töreler aynı anda varolabiliyordu. Bununla birlikte, arkeolojik buluntular ve evlerde toprak altından çıkarılan çok sayıda metnin yanı sıra, her türlü konuda bol bilgi içeren yasa derlemeleri ve Kutsal Kitap sayesinde de ailenin ve günlük yaşamının genel bir tablosunu çizmek mümkün olmaktadır.

Aile

Yasa kitapları içinde başat bir yer kaplayan aile üzerine, sözleşmeler, dava kararları, özel yazışmalar, tıp ve büyü metinleri, ikonografik kaynaklar, arkeoloji ve nihayet Kutsal Kitap çeşitli bilgiler sağlamaktadır.

Aile grubuna bağlı kişilerin tamamı ortak bir atanın soyundan geldiklerini öne sürerdi. Bu tür bir toplumsal kaynaşma biçimi, kırsal yörelerde ve göçebelerde olduğu kadar, bazı mahalleleri aile bağları çerçevesinde düzenlenmiş kentlerde de görülmektedir. I. binyılda, Babil ülkesinin özgür insanları, soyadı olarak kullandıkları ve bazen birkaç yüzyıllık geçmişi olan Muraşu, Ea-iluta-bani, Egibi vb ata adlarıyla tanınıyorlardı.

Eski Yakındoğu ailesini anlamak için, ataerkil toplumlarda kadının sürekli olarak erkeğin vesayeti altında bulun-

masına yönelik önyargıları aşmak gerekmektedir. Elbette, bireyin statüsünü belirleyen babanın ailesiydi, elbette ki taşınmaz malların ve aile kültünün aktarımı babasoyluydu ve tüm önemli kararlar erkekler tarafından alınmaktaydı ama kadının da "ev (halkı)" (*bitūm*) içinde belirli bir nüfuzu bulunmaktaydı. Kadın, evliliğin amacı olan soyun devam etmesini sağlayan doğurma işlevi nedeniyle aile içinde seçkin bir yere sahipti. Anne olan her kadına saygı gösterilirdi. Çocuk sahibi olma, özellikle de erkek bir çocuğa sahip olma, evli çifte aile varlığının aktarımı, yaşlılık günleri için bakım ve hatta ölüler kültü sayesinde öbür dünyada bir yaşam sağlamaktaydı.

Evlilik

Yetişkin kadının toplumda kabul gören normal statüsü eş statüsüydü. Bazı rahibeler bekârlığa adanmış olsalar da, kuşkusuz bir tanrının "eşleri" olarak kabul ediliyorlardı. Bununla birlikte, Sippar'da görülen bir dava (XVIII. yüzyıl), birçok sevgilisi ve çocuğu olan bekâr bir kadının toplum tarafından kabullenmiş olduğunu ve bu durumun ailesi tarafından da kınanmadığını göstermektedir.

Evlilik genellikle eşlerin aileleri arasındaki sözlü bir anlaşmaya istinaden yapılırdı. Sadece olağan dışı durumlarda yazıya dökülen bu anlaşmaya göre evlilik kocanın görüş açısından genç kızı eş olarak "almak," genç kızın babası açısından ise onu bir kocaya "vermek" olarak tanımlanmaktaydı. Dolayısıyla, evlilik sözleşmesi genç kızın babasıyla damat ya da damadın ailesi arasında yapılan bir sözleşmeydi. Kutsal Kitap'ta kadın, efendi ya da bey diye adlandırdığı eşinin mal mülkünün bir parçası olarak görülmekle birlikte (Yaratılış 18, 12; Tesniye 5, 21) fiili durum kuşkusuz bu derece kesin değildi.

Figür 82: Bir çifti tasvir eden kil levha, Eski Babil dönemi, XVIII. yüzyıl

Hammurabi Yasaları'na göre (130. madde), evlilik bazen genç kızın gelecekteki kocasıyla sözlendiği bir ön evlilik aşaması, ardından da iki aile arasında armağan değiş tokuşu olmak üzere iki aşamada sonuçlandırılıyordu. Ailesi genç kıza genellikle erkek çocuklara ayrılan taşınmaz mallar dışındaki mobilya, kap kacak, giysi ve mücevher, kimi kez de hayvan sürüsü ve hizmetçilerden oluşan ve ileride çocuklarına aktarılacak olan çeyizini verirdi. Erkek ise gelinin ailesine, çoğunlukla nakit olarak çeyizin değerinden daha düşük bir karşı-armağan verirken bu armağana bazen eşi için evlilik töreniyle ilgili bazı harcamaları karşılayabilecek tutarda kişisel bir armağan da eklerdi. Evlilik töreni hakkında fazla bir şey bilmiyoruz: Büyük bir olasılıkla bir şölenin de verildiği bir eğlence ile geçerlilik kazanan anlaşma esnasında II. binyıl kaynakları ve Kutsal Kitap'a göre genç kızın başı örtülüyordu. Evlendikten sonra kadınların gündelik hayatta peçe takma zorunluluğuyla ilgili elimizde hiç belge bulunmamaktadır; ikonografik belgelerde sık sık başı açık kadınlara rastlanmaktadır. II. binyıl sonu Orta Asur yasalarında evli kadınların peçe taktığından söz edilmektedir. Bu uygulama aynı dönemde iyi aile kızları (aynen) arasında da yaygınlaşmıştı (Hammurabi Yasaları, 40. madde). Bekârların ve kölelerin peçe takmalarının yasak olması bu göreneğin kadının toplumdaki statüsünü gösteren bir işaret olduğunu düşündürmektedir. Nişanlı genç kızın alnına yağ sürülmesi de onun statüsünün değiştiğine işaret etmekteydi.

Evlilik kurumu normalde tekeşliliğe dayanıp çokeşlilik krallara özgü olmakla birlikte bazı istisnalar da bulunmaktaydı. Tufan'ın Atrahasis mitosunda anlatılan versiyonuna göre, tanrılar çok gürültülü buldukları insanlardan kurtulmak isterler ama Atrahasis'in ailesiyle beraber sağ kaldığını görünce, insanların yaşamaya devam etmesine karar verip sadece doğumları kısıtlarlar. Kutsal Kitap'ta olduğu gibi bu mitosta da kısırlık bir kadın sorunu olarak gösterilmektedir. Eğer eşi ona bir çocuk veremezse erkeğin onu çeyiziyle beraber ailesinin evine yollama hakkı vardı (Hammurabi Yasalar 138. madde) ama soyunu devam ettirmek için ikinci

bir eş de alabiliyordu. İlk eşin statüsünün korunması ve iki eş arasındaki ilişkiler sözleşmelerle düzenlenmekteydi. Sıra dışı bir ikieşlilik örneği Kaniş'teki (XIX. yüzyıl) Asurlu tüccarlar arasında görülmektedir: Aile evinden işleri nedeniyle çok uzun süre ayrı kalan bu tüccarlar, asıl eşlerini Asur'da bırakıp Anadolu'da ikinci bir eş alıyorlardı. Bu eşten olan çocukların statüsü daha düşüktü, babanın mirası birinci eşten olan çocuklara kalıyordu.

Yasalar, kuşkusuz kadının kendilerinden olmayan çocuklar dünyaya getirmesi riski nedeniyle, erkeklere ağır bir hakaret olarak gördükleri zinayı sert bir biçimde cezalandırıyordu. Zina yaparken suçüstü yakalanan kadının cezası ölümdü. Bazı durumlarda, iki suçlu içinde eşit olmak koşuluyla, sevgililerin çarptırılacağı cezaya koca karar verebiliyordu (Hammurabi Yasaları, 129. madde). Buna karşılık, fahişelerle serbestçe düşüp kalkabilen evli bir erkek sadece evli bir kadınla ilişkiye girmesi durumunda cezalandırılıyordu.

Çocuklar

Kutsal Kitap gibi çiviyazılı metinlere göre de çocuk sahibi olmanın önemi çok büyüktü. *Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Dünyası* adlı Sümer öyküsüne göre insan ne kadar çok çocuk sahibi olursa öbür dünyada o kadar iyi yaşamaktaydı.

Her çeşit taş, bitki ve büyünün kadının gebe kalmasına yardım ettiğine ve gebelikle doğum sırasında çocuğu koruduğuna inanılırdı. Çoğu kadın doğum esnasında öldüğü için yasalar çocuk düşürme ile sonuçlanan darbelerin faillerini ağır biçimde cezalandırıyordu. Aynı şekilde, çocuğunu aldırtan bir kadın kazığa oturtuluyor ve mezarsız bırakılıyordu. Zamanından önce dünyaya gelen ceninler yeraltı tanrılarıyla bağdaştırılıyor ve küçük heykeller onları fetal pozisyonda betimliyordu. Kadınlar, çömelmiş durumda kerpiçlere yaslanarak, çocuğu çıkartan ve göbek bağını kesen bir ebe yardımıyla do-

Figür 83: Kirpi biçiminde tekerlekli oyuncak, kireç taşı ve bitüm macunu, Susa, XII. yüzyıl

ğurmaktaydılar. Kutsal Kitap'ta, Musa'nın doğumu esnasında kullanılan taşlardan söz edilmektedir (Mısır'dan Çıkış 1, 16). Görünüşe göre ana babalar, özellikle de erken çocukluk döneminde, çocuklarının sağlığıyla yakından ilgiliydiler. Davranış bozuklukları ve sindirim sorunları başta olmak üzere bebeklerde gözlemlenen semptomları betimleyen belgeler bulunmuştur.

Çocuk olmaması durumunda her zaman evlat edinmek mümkündü. Süt çocuklarının evlat edinilmesiyle ilgili belgeler az sayıda olsa da yetişkinlerin evlat edinilmesiyle ilgili epey bilgiye sahibiz. Evlatlıklar, genellikle biyolojik çocuklarla aynı haklardan yararlanırlardı. Dicle ötesi kenti Nuzi'de evlatlık, kendisini evlat edinen ana babanın yaşlılıklarında onların bakımlarını üstlenir, miraslarına konar, ölümlerine ağlar ve öbür dünyadaki yaşamları için gerekli törenlerin yapılmasıyla ilgilenirdi.

BİR EVLAT EDİNME SÖZLEŞMESİ (XVII. YÜZYIL)

"Avilum oğlu Baliya, Apil-Amurrum'u, babası Varad-Şamaş ve annesi İna-pişa-lublut ile anlaşarak evlat edindi. İna-pişa-lublut üç yıllık sütanne harcamalarının karşılığını tahıl, yağ ve yün olarak aldı; yüreği ferahtır. Gelecekte itiraz etmeyecekler. (Tanrı...) adına, tanrı Marduk ve kral Samsu-iluna adına ant içtiler." (YOS 12, 131)

Elimizde küçük çocukların eğitimiyle ilgili yeterli bilgi bulunmasa da hali vakti yerinde ailelerde çocukların bazen ücret karşılığı sütannelere emanet edildiklerini biliyoruz: Eski Babil sözleşmelerinde üç yıllık sütanne harcamalarının ayrıntılı olarak dökümünün yapılmış olmasının yanı sıra bazı dava tutanaklarında, ana babanın ödeme yapmayı durdurması durumunda, sütannenin yetiştirmiş olduğu çocuğu evlat edinmesi söz konusuydu. Hammurabi Yasaları (madde 194), iki çocuğu emziren ve onlara yeterli sütü sağlayamayan sütanne örneğini ele almıştı: "Bir adam çocuğunu sütanneye teslim etmiş ve bu çocuk sütannenin elinde ölmüşse, (eğer)

sütanne, anne ve babasının haberi olmadan başka bir çocuğu emzirmişse, ona suçu kabul ettirilecek ve anne ve babasından habersiz başka bir çocuğu emzirdiği için bir memesi kesilecektir."

Kazılarda ortaya çıkarılan aşık oyunu kemikleri, bazıları tekerlekli minyatür insan ve hayvanlar, dört yüzlü zarlar, oyun tahtaları vb oyuncaklar çocuklar ve ana babalarının nasıl eğlendiklerini göstermektedir.

Köle ve sürgün gibi yoksul ailelerin çocukları çok küçük yaştan itibaren çalışırlardı. Büyük kurumlara ait belgelere göre, süt çocukları gıda tayını almadıkları için anneleriyle beraber sayılırken köle çocukları, dört beş yaşlarından itibaren annelerinden ayrı olarak satılabiliyor, ardından da iş yeteneklerine göre sınıflandırılıyorlardı.

Özgür ailelerde en küçük çocuklar, boşanma durumunda bile anneleriyle kalırlardı. Erkek çocuklar, belirli bir yaştan sonra, onların zihinsel ya da zanaatsal eğitim ve öğretiminden sorumlu olan babalarının denetimi altına geçer, genel olarak da baba mesleğini sürdürürlerdi. Bir Sümer metninde "Erkek çocuk, tanrı Enlil'in buyrultuları doğrultusunda, meslekte babasının yerine geçmelidir" diye belirtilmiştir. Kız çocukları ise çocukların yasal vasisi olan babanın kararıyla evi terk edene kadar, yanında dokumacılık ve aşçılık öğrendikleri anneleriyle kalırlardı.

Veraset

Biyolojik çocuklar ve evlatlıklar ana babalarının mirasına konmakla birlikte, veraset kuralları yer, dönem ya da mirasçılardan birini kayırmaya yönelik bir vasiyetnamenin mevcudiyetine bağlı olarak değişebiliyordu. Ailenin erkek çocukları arasında eşit paylaşım olabilmekle birlikte miras payları çoğu zaman ekber evlat hakkı göz önüne alınarak belirlenirdi (Çölde Sayım 36, 8-9).

II. binyıl başında, Mezopotamya'nın güneyindeki bazı kentlerde en büyük erkek çocuk, toplam mirasın %10'unu oluşturan bir ek pay, Eski-Babil döneminde Larsa'da ve Asur ile Babil İmparatorluklarında da çift pay almaktaydı. Serve-

tin aile dışına çıkmaması için kızlar geleneksel olarak miras dışında tutulurdu (Çölde Sayım 39, 7-9) ama taşınmaz mallar dışındaki mirastan paylarını bir tanrıya adandıkları ya da evlendikleri zaman çeyiz olarak alıyorlardı. Ayrıca, Eski Asur dönemi Kaniş (XIX. yüzyıl), Mari ve Emar (XIV-XIII. yüzyıllar) vasiyetnameleriyle Kutsal Kitap'ta (Çölde Sayım 27, 8) vurgulandığı üzere, erkek çocuğun yokluğunda kız çocuk babasının mirasına sahip olabiliyordu. Sadece kız çocukları olan bir adam "kız çocuklarını erkek çocuk" yapabiliyor ve onları, tarla ve evleri dahil olmak üzere mallarının mirasçıları olarak gösterebiliyordu.

Vasiyetname, kocaya, taşınmaz mallarını eşine miras bırakarak onun çıkarlarını koruma olanağı da veriyordu. Bazen, kadının da kendisine ait, istediği gibi tasarrufta bulunduğu ve sırası gelince çocuklarına bıraktığı malları oluyordu. Kaniş'te toprak altından dul kadınlara ait birçok vasiyetname çıkarılmıştır. Bu dul kadınlardan biri, malını mülkünü "ölüm yatağından" çocukları arasında paylaştırmıştı: Rahibe olan kızı altın, gümüş ve kişisel mührünü alırken, kalan malları erkek çocuklar aralarında bölüşmüşlerdi.

Ayrılma, boşanma ve dulluk

Kadın ya da kocası boşanma, ölüm ya da eşin ortalıklarda olmaması gibi çeşitli nedenlerden dolayı yalnız kalabiliyordu. Eşi savaş esiri olan kadının durumu yasa kitaplarında ele alınmıştır: Bu kadın, kendisinin ve çocuklarının gereksinimlerini karşılayacak durumda olduğu sürece, eşine sadık kalmak ve onun dönüşünü beklemek zorundaydı; aksi takdirde başka bir erkeğin evine yerleşebiliyordu (Hammurabi Yasaları, 134.-136. maddeler). Demek ki kadın, ekonomik açıdan eşine bağımlı kabul edilmekteydi. Erkeğin evi kendi isteğiyle terk etmesi durumunda ise kadın yaşamını istediği gibi yeniden kurabiliyordu.

Yasa kitapları, sözleşmeler, dava tutanakları ve Kutsal Kitap'ta (Tesniye 24, 1; Hoşea 2, 4) boşanmaya sıkça değinilmiştir. Koca, bu iş için kalıplaşmış "artık benim eşim değilsin" cümlesini söyleyerek eşini terk edebiliyor, ancak evlilik söz-

leşmesinin feshi nedeniyle de ona maddi bir tazminat ödemek zorunda kalıyordu. Boşanma bazı belgelerde ele alınırken başka belgelerde de yasaklanmaktaydı. II. binyıl başında, Babil ülkesinin kuzeyinde boşanma talebinin cezası ölüm olabildiği için bir kadının böyle bir karar almasının mümkün olmadığı görülmektedir. Buna karşılık, güneyde sözleşmeler, boşanma durumunda erkek ve kadın için benzer hükümler içermekte ve bu sözleşmelerden birkaçında da girişimin kadın tarafından başlatıldığı görülmektedir. Bu bilgi Kaniş arşivleri (XIX. yüzyıl) ve Elephantine'deki Yahudi-Arami kolonisinin belgeleri tarafından da doğrulanmıştır (V. yüzyıl).

KÖTÜ NİYETLİ BİR EŞ

Nippur'da bir dava (XIX. yüzyıl):
"Erra-malik, İli-Asu'nun kızı Eştar-ummi'yi eş olarak aldı. O (kadın) ilk olarak onun ambarını soydu. İkinci olarak yağ küpünde bir delik açtı ve onu bir örtü ile kapattı. Üçüncü olarak öfkesini kocasından çıkardı ve adamın bedenini yatağa 'bağladı.' O (kocası) onu Kurulun önüne getirdi. Erkek onu (eşini) suçladığı için, Kurul onun boşanma parası ödemeyeceğine karar verdi. Kadın fahişe gibi giydirildi, cinsel organı kazındı ve burnu dik bir çiviyle delindi. Kral, kentin içinde gezdirilmesi için onu (adamlarına) teslim etti. Kralın kararı. İşme-Dagan-zimu Kurul üyesiydi." (IM, 28051)

Yasa kitaplarında eşlerden birinin ölmesi durumu da ele alınmıştı. Erkek genellikle daha yaşlı olduğu için çoğu kez eşinden önce ölürdü. Hammurabi Yasaları dul kadını korumakta ve eşinin ölümünden sonra onun evde kalmasına izin vermektedir (171. ve 172. maddeler). Bu durumda, kadın geçimini eşinin bıraktığı dulluk geliriyle, mirasa olası bir katılımıyla ya da ona bakmakla yükümlü olan aile varlığının mirasçısı çocuklar sayesinde sağlıyordu. Dul kadınlar, kızlarını evlendirirken aile reisi rolüne soyunmak durumunda kalabiliyorlardı. Emar ya da Ekalte'de bulunan (XIV-XIII.

yüzyıllar) birçok vasiyetnameye göre kocalar eşlerini çocuklarının "anne ve babası" olarak atamakta ve böylece onlara ölümlerinden sonra ana baba yetkesinin tümünü vermiş oluyorlardı. Çocuğu olmaması durumunda çeyiziyle birlikte ana babasının evine dönen dul kadının yeniden evlenmesine izin veriliyordu (Yaratılış 38, 11). Eğer kadın dünyaya çocuk getirmeden ölürse, dul kalan kocası çeyizi kadının ailesine iade ediyordu. Orta Asur yasaları ve Kutsal Kitap levirat geleneğine kesin biçimini vermiştir: Bir adam, dul gelinini diğer oğullarından biriyle evlendirebildiği gibi (Hammurabi Yasaları, 30. ve 43. maddeler; Tesniye 25, 5) dul damadını da kızlarından biriyle evlendirmeye karar verebiliyordu. I. binyılda, Babil ülkesi ve İsrail'de dul kadın sözcüğü sefaletten ve fahişelikten korunması gereken ve muhtemelen yetimlerin bakımını üstlenmiş yoksul kadınlar için kullanılmıştır. Bu dulların zaman zaman tapınaklara sığındıkları görülmektedir (Mezmurlar 68, 6).

Atalar ve tanrılar kültü

Yaşlılar, kendilerinden sonraki kuşaklar tarafından saygı görür ve onurlandırılırdı. Ana babalar öldükleri zaman, kültlerinden sorumlu büyük erkek çocuğa miras kalan evin zemininin altına gömülürler ve dolayısıyla ölüler kültü törenleri –dualar ve düzenli yemekler– bu evde yapılırdı. Asur'da yalnız kalan tüccar eşleri (XIX. yüzyıl), gerekli kült törenlerinin yapılmaması nedeniyle, ataların ruhlarının onları korkutmaya gelip hasta ettiklerinden yakınmıştı. Ölü ata bazen yarı tanrısal bir statü ediniyor ve hatta aile tanrısı olabiliyordu. Kadınlar, başka tanrıların kendilerini gözetmesi için aracı olmasını bekledikleri aile tanrısına dua ederlerdi. Bazı kişiler hizmetinde oldukları tanrıyı mühürlerinde belirtirlerdi. Aynı atanın soyundan gelen bir klanın mensupları günlük ihtiyaçlarını karşılamasını bekledikleri aynı tanrının "çocuklarıydı."

Günlük Yaşantı

Eski Mezopotamyalıların günlük yaşantısını tasavvur etmek için tarihçilerin elinde çok sayıda yazılı ve ikonografik kaynak bulunsa da bu kaynaklar, öncelikle seçkinlerle, çok ender olarak da sıradan insanlarla ilgilidir. Kazılarda bulunan objeler ise genelde sadece çömlek parçası ve kemik gibi döküntülerdir.

Tarım ve hayvancılık Mezopotamya'nın ana etkinliklerini ve bölgenin başlıca zenginliğini oluşturmaktaydı. II ve I. binyıllarda, kuzeyde ve Levant'ta tahıl tarımı üzerine kurulmuş aile işletmeleri küçük ölçekliydi. Köylerin çevresinde bostanlar bulunurdu. Asur ülkesinde çiftçiler, çekim hayvanları ve aletlerin pahalılığı nedeniyle ancak kendilerini doyuracak kadar ekim yapıyorlardı. Aşağı Mezopotamya'da da sulama tarımının yol açtığı kolektif zorluklar nedeniyle gerekli işletme gereçleri ve işgücünü ancak büyük işletmeler bir araya getirebiliyordu. Hasat, ilkbahar başında suların kabarmasından önce yapılır, ardından ürünler su yoluyla ya da öküzler tarafından çekilen yük arabalarıyla topluluğun harman yerine taşınırken, insanlar genellikle yayan ya da eşek sırtında yer değiştirirlerdi.

III. binyılda çoğu bölgede hayvancılık merkezi bir örgüte bağlıydı ama II. binyıl başında küçük hayvan yetiştiricilerin köy sınırlarında otlayan birkaç koyun ve keçisi bulunuyordu. Buna karşılık, bu yetiştiriciler büyükbaş hayvan pahalı olduğu için az sayıda sığırgile sahiptiler ve toprağı sürmek için gereken hayvan gücünü kiralamak yoluna gidiyorlardı. Bu dönemde, ayrıca, at, domuz ile kaz ve ördek gibi kümes hayvanları da yetiştiriliyordu. Avcılık daha çok bir kral etkinliği olarak görünmektedir. Sıradan insanlar ise deniz, ırmak, kanal ve bataklıklarda, olta iğnesi ya da önceleri bitkisel liflerden daha sonraları ise ketenden yapılan ve içlerine taş ya da kurşun safralar yerleştirilmiş ağlarla balık avlarlardı. Balık avı için ağaç ya da sazdan yapılmış sepetler de kullanılmıştır. Tarla işlerine katılan ve sürüleri bekleyen kadınların görevleri arasında un öğütme ve yün eğirme gibi işler de bulunmaktaydı (Yaratılış 29, 9).

Başlıca besin maddesi ekmekti. Başta arpa ve daha ender olarak nişastalı buğday ve kızıl buğday olmak üzere insan beslenmesinin temelini, hayvanlar için de ek gıdayı tahıllar oluşturuyordu. Tahıl taneleri bir el dibeğiyle öğütülür, bu şekilde elde edilen un elekten geçirildikten sonra içine su ve bazen de bira katılarak hamur elde edilirdi. Ekmek, genellikle evde pişirilirdi: Hamur, elle yassılaştırılmış toplar halinde iç duvarına yapıştırıldığı bir fırının (*tandır*) üst bölümüne sokulurdu. Ekmeğin, kullanılan unun cinsine, mayanın kullanılıp kullanılmamasına, sıvıya (yağ, süt ya da bira) ya da bazen eklenen baharat ve meyvelere göre birçok çeşidi vardı. En çok kullanılan sıvı yağ susam yağıydı ve bu yağ hayvansal yağlarla beraber çeşitli yemeklerin hazırlanmasında kullanıldığı gibi aydınlatmada da devreye giriyordu. Levant ve Suriye'de zeytin ağacı yetiştiriliyor ve ostrakon'lara göre farklı kalitelerde birçok tip zeytinyağı kullanılıyordu.

Mezopotamyalılar, bakla, bezelye, mercimek gibi nişastalılar başta olmak üzere, sebzeleri, püre ya da ateşte pişirilmiş olarak, birkaç yeşil sebze ve sarımsak türü bitkiyle beraber yerlerdi. Bahçelerde yetiştirildiği gibi kırlardan da toplanan tuz, biber, hardal, kekik, sedef otu, kişniş, kimyon vb baharat ve ıtırlı otlar yemeklere tat katmak için kullanılırdı. Meyve bahçelerinde hurma, incir, armut, nar, üzüm, ceviz, badem ve fıstık gibi çeşit bakımından zengin meyveler üretiliyordu. En zenginlerin mönüsünde bulunan ete, özellikle de koyun etine, bölgelere göre bazen sadece balıkla yetinen (taze, kurutulmuş, tuzlu ya da füme) düşük statülü insanların evlerinde kuşkusuz daha az rastlanıyordu. Mayalanmış koyun, keçi ve inek sütleri tereyağı, krem ve peynir yapımında, eritilmiş domuz yağıyla susam yağı da yemek pişirmede kullanılıyordu. Suyun dışındaki başlıca içecek kadınlar tarafından hazırlanan arpa birasıydı. Sur kenti ticaretinin de (Hezekiel 28) ayrıca gösterdiği gibi şarap, üzüm cenderelerinin bulgulandığı Levant'ta üretiliyor ve yüksek maliyetinden dolayı sadece seçkinler tarafından tüketiliyordu. Ek gıda maddeleriyle günlük yaşantıda kullanılan çeşitli eşya pazar yerlerinde ya da, daha önce de belirtil-

diği gibi, mahalle ticarethanesi gibi çalışan meyhanelerde satılıyordu.

Eski Yakındoğu sakinleri, çoğunlukla bulgur çorbasından oluşan sabah kahvaltısı ve ana öğün olan akşam yemeği olmak üzere günde iki öğün yemek yerlerdi. Aile bireyleri yemek yemek için çoğu zaman herkesin rızkını içinden eliyle aldığı büyük bir derin tabak etrafında toplanırdı. Besin maddeleri seramik ya da ağaç, maden, taş, deri, hasır vb kaplarda temizlenir, hazırlanır, korunur ve taşınırdı. Su, yağ ve şarap, bir kısmı alçı ya da bitümle sıvanmış ve bazen toprağa gömülen büyük küpler içinde stoklanırdı. Besinler, maden ya da pişmiş topraktan yapılmış kazan ve tencerelerde pişirilir ve sıradan seramik sofra takımlarıyla servis edilirdi. Çanak, tabak, maşrapa, kupa, vazo ve günlük kullanım kapları metinlerde nadiren betimlenmiştir ama arkeologlar mezarlarda çok sayıda kabı bütün olarak bulgulamışlardır: Küplerde ölülerin bedenleri bulunmakta; kâse, kupa, maşrapa ya da testiler ise ölülerin öbür dünyadaki yaşamları için sungular içermekteydi. Buna karşılık, yerleşim alanlarında sadece kırık seramik parçaları bulunmuştur.

Ev, öncelikle kadının mekânıydı. Kadın evde yaşar, çocuklarını evde dünyaya getirir ve onları bir sütanneye emanet etmezse evde yetiştirirdi. Yiyecekleri ve birayı hazırladığı, kızları ve hizmetkârlarıyla beraber kumaş dokuduğu yer de evdi: İğ ve ağırçaklar ev kazılarında sık sık bulunan ev gereçleri arasında yer almaktadır. II. binyıl başında, Asur'da dokumacılık sıradan aile gereksinimlerinin dışına taşmış ve kadınlar tarafından üretilen parça kumaşlar ülke dışına satılmaya başlanmıştı.

Elimizde giyim kuşam üzerine doğrudan kanıt olmasa da metinlerde giysilerin adlarından söz edilmekte ve zamanın modasını takip eden ikonografide de giysili kişiler betimlenmektedir. Giyimde cinsiyete göre bir farklılaşma olduğu görülmektedir. En sıradan giysi, erkeklerde böbreklerin etrafına sarılmış, kadınlarda da göğüs ve omuzları örten dokuma bir peştemaldı: Bir Eski Babil dini metnine göre erkekler sol, kadınlar da sağ yanlarını örtmek zorundaydılar. Giysiler ke-

Fig 84: Elamlı sürgünlerin yemek molası, Ninova alçak kabartması, VII. yüzyıl

mer, atkı, şal vb kumaş parçalarının tamamladığı iç çamaşırı, harmani ve başlıktan oluşan komple takımlar olabiliyordu (bkz. 1. Bölüm, 2. Ayrım: "Dokumacılık ve Giyim"). Evlilik törenleri gibi bazı özel durumlarda eğlence kıyafeti giyilmekte ve genç evli kadınların başları örtülü olmaktaydı. İnsanlar deriden yapılmış ayakkabı ya da sandalet giyerlerdi.

İnsanlar, sabah giyinmeden önce, bir kovayla ırmak, kanal ya da sarnıç ve kuyulardan çekilen su ile bir fıçı ya da banyo teknesi içinde yıkanır, ardından güneşten kurumuş tenlerini yumuşatmak için bedenlerine yağ sürerlerdi. Kadınlar ve ara sıra da erkekler gözlerinin etrafına sürme çekip yanaklarına far sürerek makyaj yaparlardı. Kazılarda, çok sayıda far kutusu ve günlük bakım için kullanılan tarak, gümüş ayna, cımbız, ustura vb tuvalet aksesuarı bulunmuştur.

Giyindikten sonra mücevherlerini takarlardı. Başlarında, boyunlarının etrafında, kol ve bacaklarında taşıdıkları bu mücevherler onlara ömür boyu, hatta mezara kadar eşlik

ederdi. Toka ve kopça gibi süs eşyaları giysileri bir arada tutmaya yararken başka süs eşyaları da giysilere dikilirdi. Taş ve değerli madenden yapılmış mücevherler, kadınların yanı sıra erkekler için de bir süs unsuru olduğu gibi büyülü özelliklere de sahipti. Kullanılan taş ve madenlerin cinsleri, mitolojik metinler ve büyücülükle ilgili metinler aracılığıyla bilinen simgeler dünyasına gönderme yapmaktaydı. II. binyıl başında, bu değerli maden ve taşlar tüccarlar ve eşleri tarafından biriktirilmeye başlandı. Mücevher bir zenginlik unsuruydu ve ödeme aracı gümüş, bilezik ya da halka halinde kayıtlara geçirilirdi. Yararcı bir kullanımı olan ve zaman zaman altın ya da gümüş bir çerçevenin içine yerleştirilen kişisel mühürler değerli taşlardan yapılırdı; silindir mühürler uzun gerdanlıklarda taşınır, kaşeler ise yüzüklerin içine mıhlanırdı.

Mezopotamya evlerindeki az sayıdaki ve genellikle sıradan mobilyaların –dayanıksız malzemelerden yapıldıkları için– çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Ağaç ender bulunduğu için sepet ve sandık yapımında örgülü saz, kanape, seki ve niş yapmak için ise kil kullanılırdı. Döşeme takımını halı, örtü ve minderler tamamlamaktaydı. Bazı mobilyaların biçimi, III. binyıl sonu ve II. binyıl başında pişmiş topraktan yapılmış küçük modellerin yanı sıra mühür ve taş levhaların üzerindeki betimlemeler sayesinde tasarlanabilmiştir. Genellikle ağaç ya da saz kamışından yapılmış iki ya da dört ayaklı sıradan taburelere oturulurdu. Masa sıpalar üzerine yerleştirilen küçük bir tabladan ibaretti ama insanların çoğu yere oturarak yemek yerdi. Birçok kil levhada, üzerine ip ya da sorgun dalından örülmüş bir somyanın gerildiği ahşap bir çerçeveden ibaret iki kişilik bir yatağa uzanmış çiftler betimlenmiştir.

Miras bölüşümü ve kızların çeyizleriyle ilgili yazılı kaynaklar bize döşeme eşyaları üzerine bilgi vermektedir. Genç eş evlendiği zaman kocasının evine mutfak araç gereci, giysi takımları ve yatak, sandalye, masa, yağ lambası, elde taşınabilir taş ya da kil ocak vb eşya getiriyordu. Örneğin, Sippar'lı bir genç kızın çeyizi (XVIII. yüzyıl) "Ana-şumiya-liblut adında bir köle, iki şekel ağırlığında (16 gr) altın kulak küpeleri, 20 litre sığalı bir tencere, beş kumaş, on iki giysi, on bir tür-

ban, iki sandık, bir inek, on beş koyun, un öğütmek için bir değirmen taşı, bazalttan bir dibek taşı, elma ağacından bir yatak, altı sandalye, *musukkanum* ağacından yapılmış bir masa ve dört ahşap kâse"den oluşmaktaydı.

BİR MOBİLYA DAVASI

Bir Yeni-Sümer dava kararı (Girsu, XXI. yüzyıl):
"Dava sonuçlandı. Krallık saz kamışlığı sorumlusu Kala ve yargıç yardımcısı Babamu şu yeminli ifadede bulundular: 'Nigar-kidu oğlu Baba, Şu-Sin'in saltanatının dördüncü yılında, doğramacı Nigar-kidu'nun tabletinde (miras) arşivci Lu-Ningirsu lehine yazılmış, şimşir ve tunçtan yapılmış bir sandalyeyle ilgili olarak mahkeme önüne çıkmıştı ve Baba (o zaman) beyan etmişti: "Eğer (bu) sandalyeyi üç gün içerisinde getirirsem (borcumu ödemiş olayım); eğer getirmezsem arşivci Lu-Ningirsu oğlu Lu-igimaşe'ye üçte bir mina gümüş ödeyeceğim."'
"Ve doğramacı Baba, yargıçlar önünde, kral adına ant içtiğine dair onların ifadesini kabul etti. (Dolayısıyla) Baba, Lu-igimaşe'ye üçte bir mina gümüş ödemek zorundadır." (*Rendre la justice*, no: 14)

Konut Mimarisi

Yakındoğu'nun her bölgesi farklı tipte evler yaratmıştır. Ev, kuşkusuz, kazılarda en çok karşılaşılan mimari unsurdur. Ev yaşanılan mekândı ve çoğu zaman da son barınak olurdu. Ölüler zemininin altına gömüldüğü ve içinde atalar için ayinler düzenlendiği için de bir anımsama mekânıydı. Ev, ayrıca erkek ve kadının alanları ile efendi ve köle, pater familias ve oğulları arasında karşıtlık ilişkilerinin kurulduğu yer ve doğal olarak da genişletilip küçültülebilen, satılıp kiralanabilen ekonomik değeri olan bir mülktü.

En iyi bilinen evler Mezopotamya evleridir. Bölgesel özelliklere bağlı olarak üç model halinde inşa ediliyorlardı: Kapalı ya da açık avlulu, lineer ve üç bölümlü (ya da merkezi salonlu). Birinci tip evler, her biri belirli bir işleve sahip olan

Figür 85: Ugarit evleri, XIII. yüzyıl

çok sayıda odadan oluşuyordu. Küçük bir holle diğer odaların açıldığı üstü genellikle kapalı bir "avlu"ya çıkılıyordu: Bu odalar, en zengin evlerde zemin katının yarısını kaplayabilen konuk ağırlama bölümü, mutfak, ambarlar ve merdiven altındaki tuvaletlerden oluşuyordu. Gündüz kadının mekânı olup geceleri uyumak için kullanılan üst kattaki odalar ile ailenin çalışma alanı olmasının yanı sıra bir keyif çatma mekânı da olan taraçaya bir merdivenle çıkılıyordu. Lineer evler daha küçüktü. Bu evler, belirli bir hiyerarşiye bağlı kalmadan sırayla dizilmiş ve olasılıkla çok işlevli üç dört odadan oluşuyordu. Zaman zaman bir "mutfak köşesi" ya da ziyaretçi alanı belirlenebilmiş olsa da odaların işlevleri genellikle meçhul kalmaktadır. Üç bölümlü evler en eski olanlardır ve diğer iki tip evin tersine, muhtemelen I. binyılda artık inşa edilmemişlerdir. Düzenleri epeyce karmaşıktı. Genel olarak, büyük dikdörtgen bir salon konuk ağırlama ve dolaşımı düzenleme işlevi görüyor ve bu salondan zemin kattaki küçük besin stoklama odalarına ulaşılıyordu. Bu tip evlerde de, oturma ve aileye ayrılmış bölüm üst kattaydı.

Filistin'deki evler, kuşkusuz daha az örneğin bilinmesi nedeniyle çeşitlenmiş görünmektedir. Ayrıca, bu evlerin sahiplerinin sosyo-ekonomik durumları Mezopotamya'dakilerden daha nazikti ve kent yaşam biçimini terk edip çobanlığa dönmeleri az rastlanılır bir durum değildi. Bu olgu oturdukları yerlerden anlaşılmaktadır: III. binyılın başında hâlâ mağaralarda oturan insanlar vardı. İnşa edilen evlere gelince, bunlar genellikle tek odalıydı. Bu binyıl süresince evler oda sayısı bakımından zenginleşmiş ancak kent uygarlığının 2100 yılına doğru çökmesiyle, bazı yerlerde çoban çadırını andıran yuvarlak evler yeniden ortaya çıkmıştır. Bunu izleyen ve yaklaşık 1200 yılına kadar süren dönemde, evler, belki de Mezopotamya planından esinlenerek, bazen üstü kapalı bazen de üstü açık bir avlunun etrafında inşa edilirken XIV. yüzyıldan itibaren, Orta Fırat evleri modelinde merkezi salonlu evler de yapılmaya başlandı. I. binyılda Filistin'de sıkça görülen dört odalı evler, olasılıkla bu evlerden türemiştir. Söz konusu evlerde, iki sıra sütunun bulunduğu geniş bir salonun (bazen avlu olarak kabul edilen) etrafında birçok oda sıralanıyordu. Yeni Asur ve özellikle Yeni Babil egemenliği dönemlerinde ise, ülkenin siyasal başeğmişliğini yansıtan merkezi avlulu evler yeniden ortaya çıkmıştır.

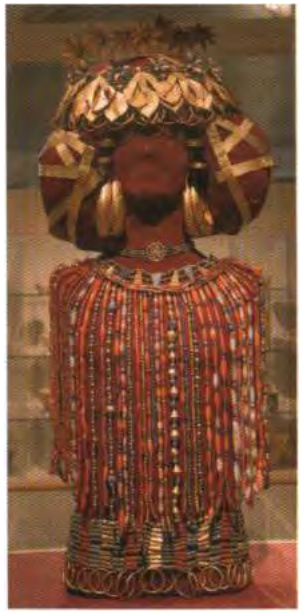
III. binyıl Suriye'sinde kent uygarlığı Filistin'den daha kalıcı ama Mezopotamya'dan daha istikrarsızdı. Merkezi bir alanın etrafına yapılan evlerin (avlulu ev ve *Front Room House*) yanı sıra, yarısı toprak düzeyinin altında bulunan ya da bir odadan oluşan daha yoksul konutlar da mevcuttu. II. binyılda yarısı toprak altında bulunan evler ortadan kaybolmuştur. Bu dönemden başlayarak, merkezi avlulu evler ve *Front Room House*'lar (avlulu bir hol ve arkada iki küçük oda) yaygınlaştı. Belki de Kuzey Mezopotamya mimarisinden esinlenmiş olan üç bölümlü evler de bu dönemde başta Orta Fırat bölgesinde olmak üzere yeniden ortaya çıktı. I. binyılda ise konut mimarisi sadece VIII ve VII. yüzyıllar için iyi bilinmektedir: En yaygın ev tipi, merkezi avlulu Mezopotamya eviydi ve bir yüzyıl sonra Yeni Babil egemenliği döneminde bu durum değişmemişti.

Malzeme kullanımı kısmen yöresel bulunabilirliğe bağlıydı. Mezopotamya'da tuğladan yapılan subasman ve temel duvarlarının üstündeki duvarlar genellikle kerpiçten örülürdü. Suriye-Filistin'deki yapılarda ise, taş, kerpiç ve ağaç genellikle birlikte kullanılırdı. Ugarit'te saray ve çok sayıda evin duvarlarının yapımında ise istisnai olarak sadece ahşap kenetlerle bağlanmış taş kullanılmıştır. Kenetleri korumak ve duvarcı işini örtmek için, duvarlar, yapının ömrü süresince defalarca sıvayla kaplanırdı: Duvarlara iyi bakım yapılmasının önemi, duvarcı ustalarına ağır cezalar öngören yasa kitaplarında vurgulanmaktadır. Oldukça kalın yapılan duvarlar ısı düzenleyici rolleri kadar, katları taşıyarak yapının sağlamlığında da rol oynamaktaydı. Zeminler, suyun kullanıldığı odalar (tuvaletler, avlu) dışında, çoğunlukla sıkıştırılmış topraktan, nadiren de tuğladan yapılırdı. Çatılar ise üzerine toprak dökülen saz ya da hasır bir tabaka ile örtülü sık kirişlerden oluşurdu. Duvarların yapısına göre yerleştirilen kapı ve pencerelerde ağaç, örgülü saz ve belki de kumaş (perdeler) kullanılırdı.

Ev, günümüzdeki gibi, ekonomik değeri olan başlıca mülktü ve sadece zorunlu durumlarda, dolayısıyla da çoğu zaman gerçek değerinin altında bir fiyata satılırdı. Arkeologlar, başta kullanılan tuğla –taş ve ağaçla beraber en pahalı malzeme– oranı olmak üzere malzeme, yüzölçümü, evi inşa etmek için gerekli iş süresi ve duvar işçileriyle ustabaşının ücretlerine dayanarak bir evin yaklaşık fiyatını hesaplayabilmektedirler. Kuşkusuz en büyük evler en pahalı evlerdi. İçlerinde değerli mobilya ve eşyaların bulunmuş olduğu bu zengin evlerin bazıları çağdaş sarayların modellerini kopya ederek oturanların statüsünü vurgulamaktaydı. Evlerinin duvarları birbirleriyle bitişik olan kalabalık ve yoğun dokulu mahallelerden uzakta inşa edilen bu zengin konutlar ayrıcalıklı bir konuma sahiptiler: Ugarit sarayı çevresinde ya da Larsa'da seyrek bir kentsel dokuya sahip mahallelerde bulunuyorlardı.

1. Yıldırım savuran fırtına tanrısı Baal, tunç ve altın, Mina al-Bayda, Ugarit limanı, yaklaşık 1250

2. Kraliçe Pu-Abi'nin boncuklardan oluşan harmanisi, Ur, 2550-2450

3. Bir av sahnesiyle bezenmiş altın kurban kabı, Ugarit, XIV-XIII. yüzyıllar

4. Beş bacaklı kanatlı boğa, Horsâbad, II. Sargon'un saltanat dönemi, 721-705

5. Bir kaide üzerinde keçiler, Larsa, II. binyıl başı

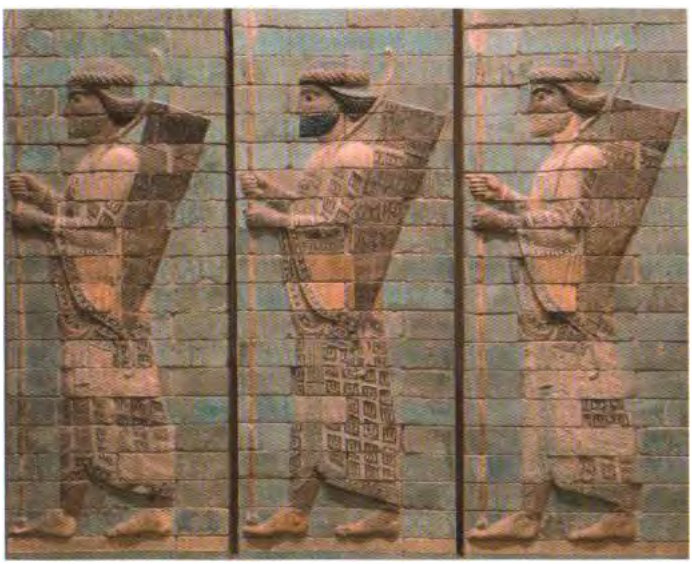
6. Koç, altın ve lacivert taşı, Ur, yaklaşık 2500

7. Alın hançer, Ur, 2550-2450

8. Ur Sancağı'nın savaşı temsil eden yüzü, Ur kral mezarları, yaklaşık 2500

9. Dara'nın Susa'daki sarayından arşiv odası frizi, VI-V. yüzyıllar

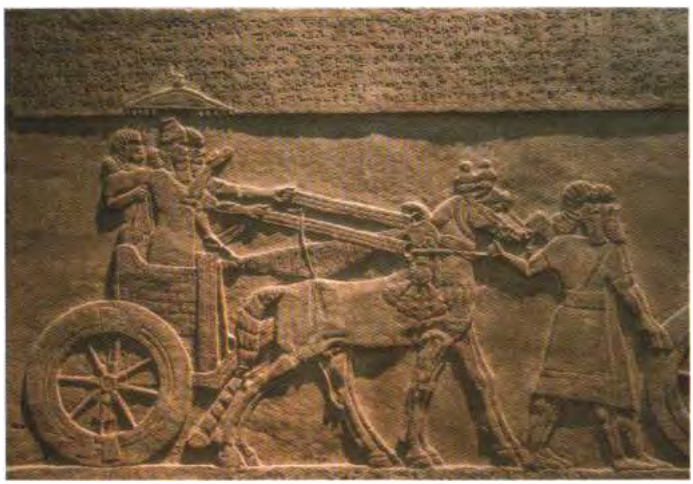
10. "Larsa Duacısı" diye adlandırılan diz çökmüş erkek heykelciği, Larsa, II. binyıl başı

11. Tutsak lir çalgıcıları, Ninova alçak kabartması, yaklaşık 700-692

12. Yatay arp çalgıcıları, Nimrud sarayı alçak kabartması, yaklaşık 865-860

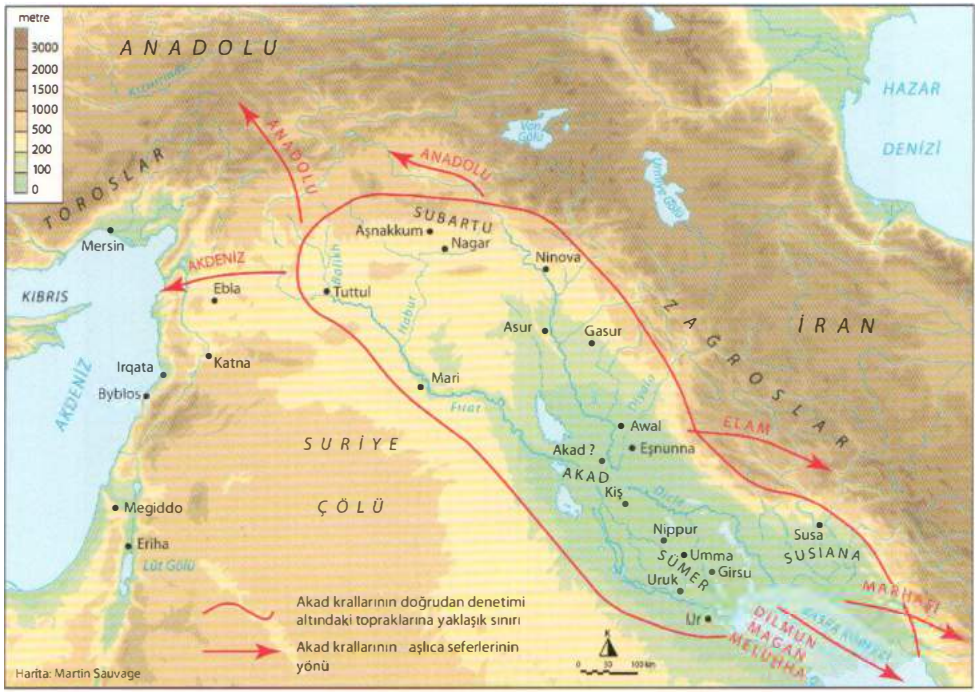
13. III. Tiglat-Pileser yazıtları, Kalhu, yaklaşık 730-727

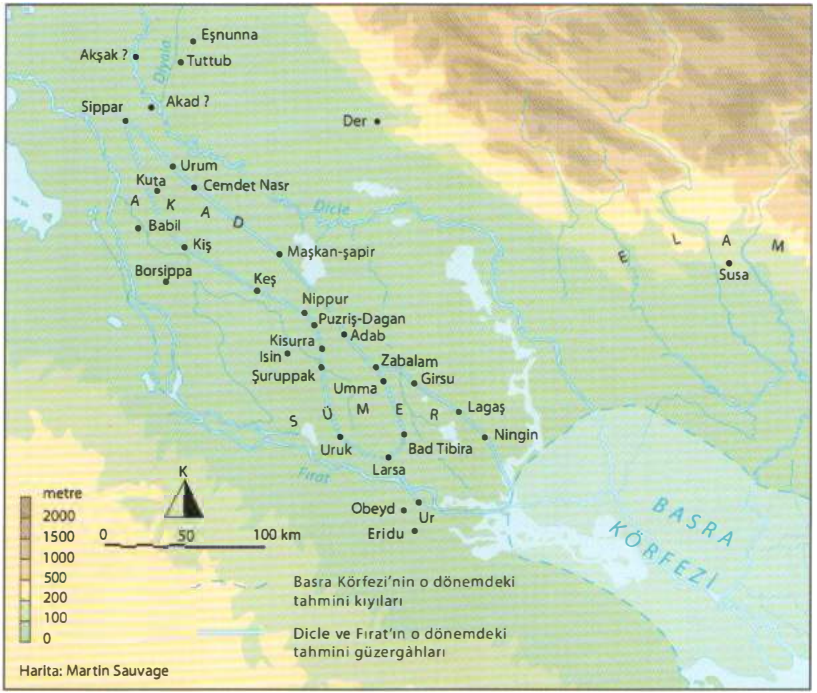
14. Kral II. Asurbanipal arslan avlarken, Ninova sarayı alçak kabartması, yaklaşık 645-635

15. Gecenin Hanımefendisi, muhtemelen Babil kenti, Hammurabi'nin saltanat dönemi, 1792-1750

1. Akad krallarının toprakları

2. III. Ur Hanedanı döneminde Sümer ülkesi

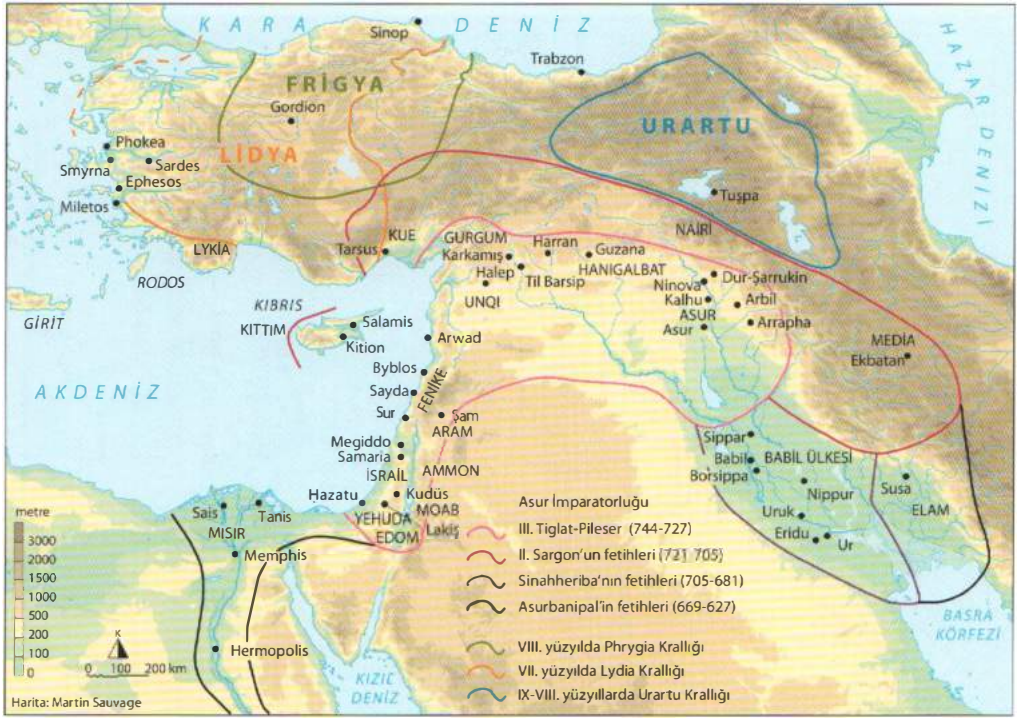
3. Eski Babil döneminde ticaret

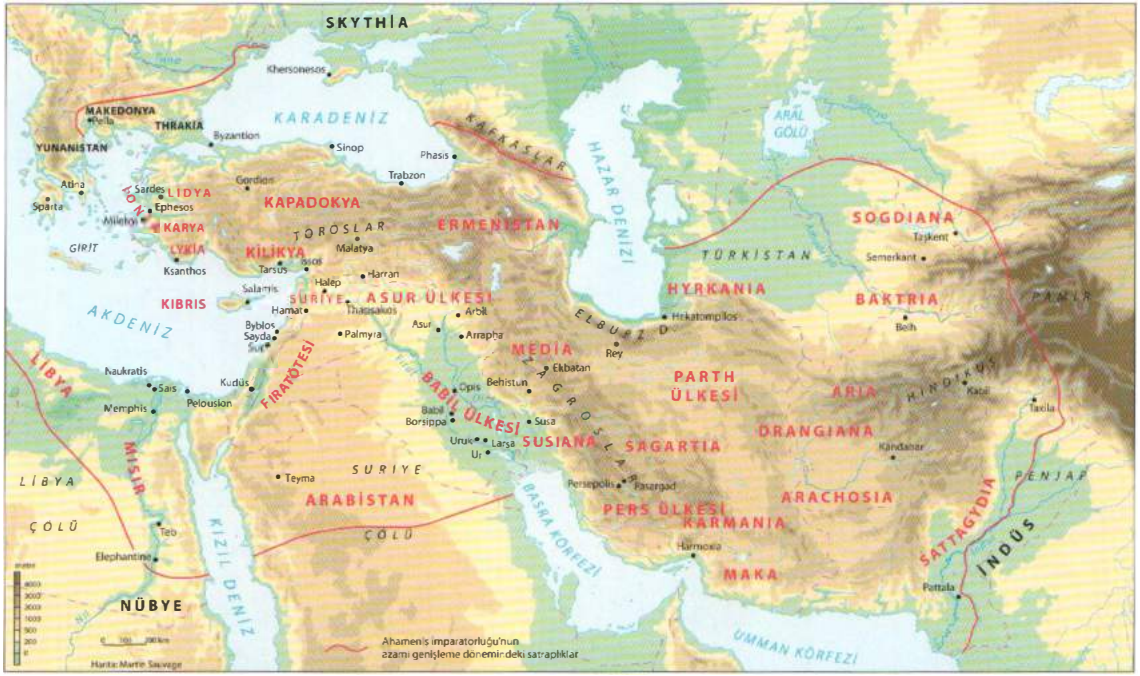
4. XVI-XIII. yüzyıllarda Y akındoğu

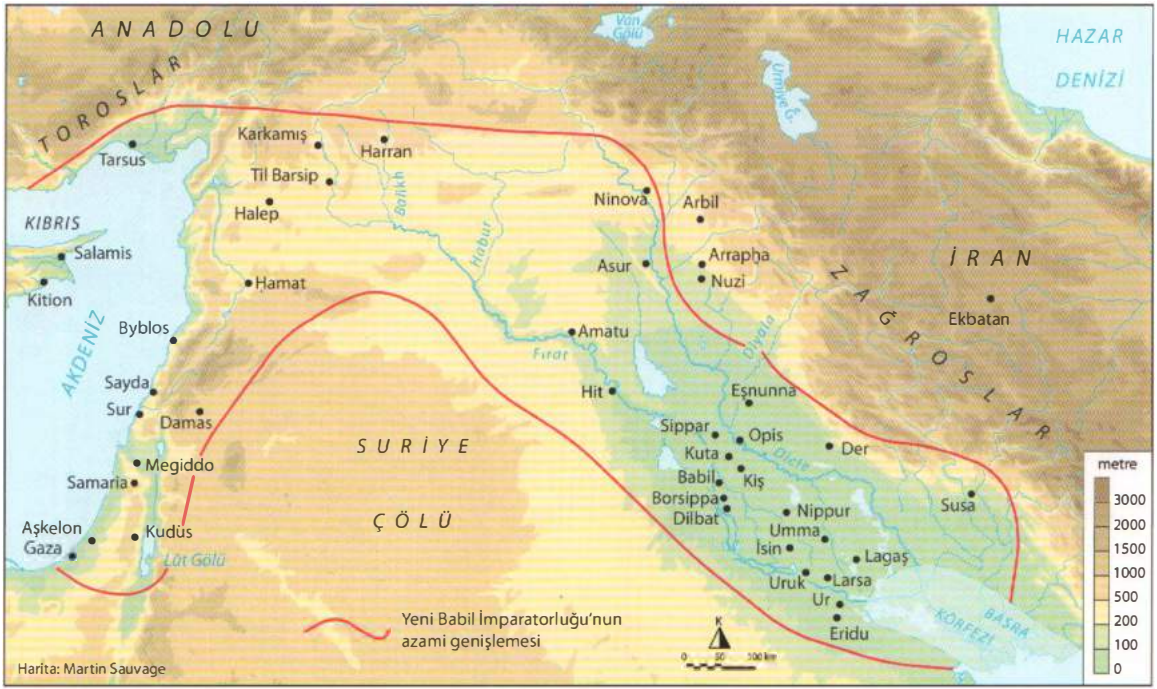
5. II ve I. binyıllarda Levant

6. Yeni Asur döneminde yakındoğu

7. Pers İmparatorluğu

8. Yani Babil döneminde yakındoğu

EVİNİ İNŞA ETMEK VE ONARMAK

Puşu-ken'e eşi Lamassi tarafından gönderilen mektup (Kaniş, XIX. yüzyıl): *"Gittiğinden bu yana, Şalim-ahum iki kere ev inşa etti! Biz aynı şeyi sonunda ne zaman yapabileceğiz?"* (*LAPO* 19, no: 306)

Enlil-bani'ye eşi Tariş-matum tarafından gönderilen mektup (Kaniş, XIX. yüzyıl): *"Oturduğumuz evle ilgili olarak, ev yıpranmış olduğu için endişelendim ve ilkbaharda kerpiç yaptırdım, sonra onları üst üste yığdım. Bana yazmış olduğun kirişlerle ilgili olarak, onların burada senin için satın alınabilmesi için gerekli parayı bana yolla."* (*LAPO* 19, no: 320)

AYRIM 2: BİR İLETİŞİM ARACI

Günümüz itibarıyla dünyada en eski yazı işaretlerinin bulunmuş olduğu bölge Yakındoğu'dur. IV. binyılda ortaya çıkan bu iletişim sistemi, insanlara izdüşümlerini zaman ve mekâna yansıtmalarına olanak vererek, onların dünya ile ilişkilerinin biçimini değiştirmiştir. Bu köktenci yenilikten dolayı tarihin başlangıcı bu döneme yerleştirilmektedir. Metinler bu dönemden itibaren insanoğlunun yaşamını daha yakın biçimde tanımamıza olanak sağlayacaktır. Artık kişiler, adlar tarafımızdan bilinecek ve sayım belgeleri insanların sahip olduğu nesneler hakkında bize somut bilgiler aktaracaktır.

Yazının Doğuşu

Taş ya da kil tabletlerle kil zarflar üzerine yazılmış ilk yazı işaretleri, IV. binyılın sonlarına doğru, 3400-3200 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu işaretler on beşe yakın ören yerinde bulgulanmıştır: Onlarca tablet İran (Susa) ve Suriye (Habuba Kabira, Cebel Haruda) kökenli olmakla birlikte tabletlerin büyük çoğunluğu Orta Mezopotamya (Cemdet Nasr) ile başta beş bin dört yüz tablet ve tablet parçasıyla başı çeken Ur olmak üzere Güney Mezopotamya'da bulunmuştur.

Yazının icadından önce, yiyecek maddeleri ya da başka nesnelere yönelik birçok kayıt ve denetim tekniği vardı. Bunlardan biri, bir kap (küp, sepet) kapağı ya da bir oda kapısı üzerine yapıştırılan pişmemiş kil üzerine mühür basmaktan ibaretti. Üzerine özel motiflerin oyulmuş olduğu kişisel bir obje olan mührün baskısı aracılığıyla kabı kimin doldurduğu ya da oda kapısını kimin kapattığı bilinebiliyordu.

Görünüşe göre her biri farklı bir besin maddesine tekabül eden, çeşitli boy ve biçimlerde, kil ya da taş sayım jetonları da (*calculi=hesap taşları*) kullanılıyordu: Neolitik çağda ortaya çıkan bu jetonlar, Anadolu'dan İran'a uzanan çok geniş bir coğrafi alanda bulunmuştur. IV. binyılda, biçimleri giderek karmaşık hale gelen ve çeşitlenen bu jetonlar, bazen

Figür 86: Uruk arkaik tableti, IV. binyıl sonu

hesapları denetlemek gerektiğinde kırılabilen, kil zarf ya da *bulla*'lar içinde toplanıyordu. Bazı *bulla*'ların hâlâ baskı izlerini taşıdığı mühürler kuşkusuz jetonlar aracılığıyla sayılan nesnelerin ait olduğu mercilerin mühürleriydi. Kimi zaman da jetonlar zarfın üzerine izleri çıkacak şekilde bastırılıyordu.

Ancak, bu kil *bulla*'lar ile her defasında sadece bir sayım işlemi kaydedilebiliyordu: Üzerlerindeki mühür örneğin bir ambara giren kişiler arasından sadece sonuncunun kimliğine işaret ediyordu. Yazı, bu tekniklerden farklı olarak, birçok bilgiyi kaydetmeye ve bu bilgileri zaman içerisinde muhafaza etmeye yaramıştır. Yazının, yukarıdaki yöntemin basitleştirilmesiyle ortaya çıkmış olması mümkündür. Üzerine jetonların bastırılmasının ya da biçimlerinin çizilmesinin yeterli olduğu tablet *bulla*'nın yerini almış olmalıdır. Bu varsayımın vardığı doğal sonuç ise en eski yazı işaretlerinin biçimlerinin doğrudan jetonların biçimlerinden türemiş olduğudur. Sonuçta bu bir varsayımdır ama her ne olursa olsun bu iki yöntem uzun süre beraber varolmuştur: II. binyılın ortalarında, yazı bin beş yüz yıldan beri kullanımdayken, içinde jeton bulunan zarflar hâlâ kullanılıyordu. İdari işlemlerle ilgili tabletlerde sorumluların, sözleşme konulu tabletlerde de taraflardan biriyle tanıkların mühürlerinin baskısı bulunurdu.

İlk yazı işaretleri resimlere benzediği için resimyazı işaretleri (piktogram) diye adlandırılmıştır. Ancak, tüm işaretler figüratif değildi ve yazının resimden türediği düşüncesi

karşısında bu sakıncayı bulmaktadır. Balık işareti gerçekten balığı temsil etse de dört ayaklı evcil hayvanlardan büyük baş olanların (inek, öküz, domuz) ifade edilmesi –parça bütünü anlatır şiarına uygun olarak– sadece baş biçiminde bir işarete indirgenmişti. Ayrıca, başka hayvanlar da kesinlikle tanınabilir değildi; örneğin davargiller familyası soyut işaretlerle gösteriliyordu.

İlk Yazı İşaretleri

	ku_6	balık
	gu_4	sığır
	udu	koyun

Yaklaşık 3300 yılına ait en eski yazılı belgeler birçok sayısal işaret içermektedir. Bu belgelerin neredeyse tamamı sayım metinleridir: Besin maddelerinin miktarlarını kaydediyor ve hareketleri (giriş, çıkış) ile hangi mercilere ait olduklarını belirtiyorlardı. Kentin en büyük tapınağı Eanna'nın yakınında bulunmuş olan Uruk metinleri, büyük bir olasılıkla bu tapınağın muhasebe belgeleridir. Bu belgeler, miktarları, nesneleri ve kişilerin adlarıyla görevlerini kaydeden kısa metinlerdi ve sözcükler ile fiil köklerinin, aralarında herhangi bir sözdizimi bulunmadan yan yana dizilmesinden oluşmaktaydılar. Bu nedenle, örneğin adı geçen kişinin bir malı teslim eden mi yoksa teslim alan mı olduğunu bilmemize olanak sağlamamaktadırlar.

Bu arkaik metinlerde yazıya dökülmüş olan dilin Sümerce olduğu genel kabul görmektedir çünkü bu metinler Sümer dilindeki yakın bir işaretin ya da kendilerinin de içinde bulunduğu bir işaretin söylenişini gösteren bazı fonetik işaretler içermektedir ve bu şekilde ortaya çıkan sözcükler Sümer diline aitti. Bu fonetik belirticiler, bir kavramın Sümer dilinde aynı biçimde söylenen ama değişik bir gerçekliğe gön-

derme yapan bir işaretle belirtilmeye başlandığı dönemde, Uruk IV katmanından itibaren ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, daha önceki metinlerin ya da başta İran ve Suriye'den gelen ve sadece nicelik belirten işaretler taşıyan sayısal tabletlerin hangi dilin çevriyazısı oldukları bilinmemektedir.

En eski tabletler küçük boyutlardaydı ve bazılarında sadece tek yüzüne yazılmış birkaç işaret bulunuyordu, ama genel olarak tabletlerin hem ön hem de arka yüzlerine yazı yazılırdı. Birçok veri kaydetmek gerektiği zaman –örneğin değişik cins ürünlerin sayımları– işaretler her biri bir ürün bilgisi birimine tekabül eden hanelere dağıtılır ve bu birimlerin fazla sayıda olması durumunda da haneler sütunlar halinde düzenlenirdi. Yazı soldan sağa doğru okunuyordu.

İşaretlerin Evrimi Kaş ("bira") Örneği

IV. binyıl	III. binyıl	II. binyıl başı	II. binyıl sonu
			

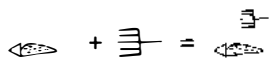
IV. binyılın en sonuna tarihlenen III. Uruk Hanedanı döneminde işaretler somut resimlerden gitgide uzaklaşıp, şematik ve köşeli biçimlere büründü ve III. binyılda üç bin yıl boyunca koruyacakları çivi biçimini aldı. Eskiler bu işaretleri "üçgen" (Sümerce *santak*) diye adlandırırken, onları MS 18. yüzyılda yeniden keşfeden bilim adamları ise "köşebiçimli" ya da "çivi biçimli" diye adlandırdılar. Dolayısıyla IV. binyılın arkaik işaretleri de "ön-çiviyazısı" diye adlandırıldı.

İşaretlerin, başka hiçbir dille benzerliği bulunmayan ve bitişimli bir dil olan Sümerceyi yazıya dökmek için kullanıldığını kesin olarak bildiğimiz III. Ur Hanedanı döneminde hâlâ büyük çoğunlukta olan sayım belgelerine (metinlerin yaklaşık %85'i) sözlük metinleri de eklendi: Bu metinler en sık meslek adlarının dökümünü yapan ama aralarında ağaç ve hayvan adları listelerinin de bulunduğu uzun sözcük lis-

teleriydi. Bu tür metinler, Sümerce öğretimi için üç bin yıla yakın bir süre boyunca muhafaza edilmiştir.

İdeogram ya da logogram diye adlandırılan işaretlerin her biri sadece bir sözcüğü ya da bir kavramı temsil ettiği için bu yazı sistemi yüzlerce işaretin kullanımını gerektirmiştir. Arkaik metinlerin iki bine yakın ideogram içerdiği düşünülmekteyse de kesin sayıları tartışmalıdır çünkü işaretlerin bazıları belki de gerçekten bağımsız işaretler değil, bir temel işaretin sıradan değişkeleriydi. Yazıcılar, örneğin bir işaretin bir kısmını çizgilerle tarayarak ya da temel işaretleri birleştirerek yeni grafik simgeler çizdiler: "Büyük" (*gal*) kavramını simgeleyen işaretin yanına çizilen "adam"ı (*lú*) simgeleyen işaretle oluşturulan yeni işaret siyasi alanda büyük adamı, yani kralı (*lugal*) belirtiyordu. Burada sadece grafik işaretler değil, sesler de birleştirilmiştir ama sesler her zaman birleştirilmezdi: örneğin, kâse ya da ekmek (*ninda*) baş (*sag*) ile birleştirilince gu_7 okunuyor ve gıda dağıtımı düşüncesine gönderme yapıyordu.

İşaretlerin bileşimi

lu + gal = lugal

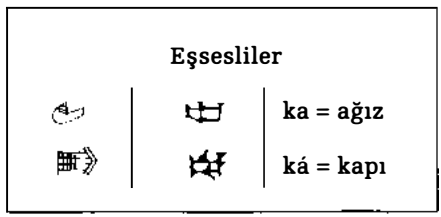

sag + ninda = gu_7

Aynı işaret birçok biçimde okunabiliyordu. Böyle bir durumda işaretlerin çoksesliliğinden söz edilmektedir. Örneğin, insan başı resminden türemiş, yüzün alt kısmının çizgilerle tarandığı işaret, vücudun bu bölümünün parçaları ve bu parçaların işlevleriyle bağlantılı çeşitli kavramlara gönderme yapmakta ve bağlama bağlı olarak, *ka* ("ağız"), *zú* ("diş"), kir_4

("burun"), du_{11} ("konuşmak"), *inim* ("söz") ya da *gù* ("çığlık," "çığlık atmak") diye okunmaktaydı. Tek heceli sözcük zengini Sümer dili, aynı şekilde söylenen birçok sözcük içeriyordu: *Ka* sesi hem "ağız"ı (*ka*) hem de "kapı"yı (*ká*) çağrıştırsa da bu iki gerçekliği gösteren işaretler tamamen farklıydı. Sümerbilimciler çevriyazılarında eşseslileri birbirleriyle karıştırmamak için bir numaralama sistemi benimsediler. Belirtici denilen bazı ideogramlar da, önünde ya da arkasında bulundukları sözcüğün hangi kategoriye ait olduğunu anlamayı sağlayan basit grafik işaretlerdi: *Giş* ("ahşap") belirticisi ağaç ve ahşap eşya adları önünde bulunurken, *ki* ("toprak") belirticisi yer adlarının arkasından geliyordu.

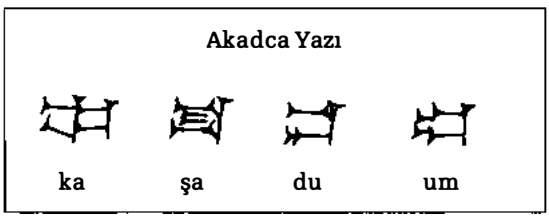
Susa'da bulunan IV. binyıl sonu tabletlerinde başka bir yazı "Ön-Elamca" kullanılmıştı. Özellikle evcil hayvanları gösteren bazı işaretler belirlenmiş olmakla birlikte bu yazı büyük ölçüde çözülememiş olarak kalmıştır. İşaretlerin kullanımlarının, Mezopotamya ekonomi metinlerindeki Sümer yazısı işaretlerinin kullanımlarıyla benzer oldukları düşünülmektedir.

Tell Fara'da (antik Şuruppak) ve bilhassa Aşağı Mezopotamya'da Tell Abu Salabih'te bulunmuş olan 2600 yılına ait Sümerce tabletlerde, özellikle özel adlarda başka bir dil, Akadca da kullanılmıştı. Bir Sami dili olan Akadca, III. binyıl sonlarında Sümerce ile beraber kullanılmış, sonra da II. binyılda onun yerini almıştır. Bu dil, II. binyıldan başlayarak Mezopotamya'nın kuzeyinde Asurca güneyinde ise Babilce olmak üzere iki ana lehçeye bölünmüştür.

Akadca, Sümercenin yazıya geçirilmesi için kullanılan çiviyazısı işaretlerini korumuş ama onlara fonetik değerler yüklemiştir. Örneğin, Sümer dilinde "ağız" anlamına gelen ka işareti *ka* sesini kaydeder ama artık Akadcada *pum* diye

söylenen ağzı göstermez. O halde *kaşā-dum* ("ulaşmak") fiili gibi içinde "*ka*" sesi bulunan Akadca sözcükler bu işarete hece değeri için başvurmuştu: Böylece *kaşādum* hecelere bölünmekte ve art arda gelen ka, şa, du ve um işaretleriyle yazılmaktaydı. Bir sözcüğü yazmak için daha fazla işaret gerektirmekle birlikte bu sistem Sümerceden daha az –bir ya da iki yüz hece işareti– içeriyordu. Bununla birlikte, yazıcılar bazen güç olanı seçmiş ve birçok işaretin aynı sesi yazıya dökebilme olgusuyla oynayarak işaretleri çoğaltmışlardır. Genel kural olarak, belirli bir sesi yazıya döken eşsesli işaretlerden hangisinin seçileceği dönem ve yöresel geleneklere bağlıydı.

II. binyıl başından itibaren Sümerce ölü bir dil olmuşsa da yazıcılar onu iki bin yıl boyunca öğrenmeyi sürdürmüşlerdir. Bu dil yazılı belgelerde kültür dili olarak kalmış ve dini alanda dua ve ilahilerin çevriyazılarında kullanılmıştır. Öte yandan, Akadca yazan yazıcılar bazı Sümer ideogramlarını kullanmaya devam etmişlerdir: Bunlar sözleşme, mektup gibi uygulama belgelerinde erkek çocuk, tanık, tarla ya da evi belirten işaretler gibi çok sık kullanılan birkaç ideogramdı. Buna karşılık, kehanet derlemeleri ya da tıp metinleri gibi bilginlere özgü metinlerde Sümer ideogramları toplu olarak kullanılmıştır. Bu ideogramlar bazen fonetik tamamlayıcılarla, yani bir fiilin kaçıncı şahısta çekildiğini ya da bir adın tümce içindeki halini göstermek için eklenen hecelerle süsleniyordu. Bu da göstermektedir ki ideogramlar Sümerce okunmamakta, Akadca anlamlarına göre çevrilmekteydi.

Her işaretin bir heceye gönderme yaptığı Akadca yazı sisteminin esnek olması ve az sayıda işaret içermesi sistemin diğer halklar tarafından benimsenmesine yol açmıştır. Bu

hece işaretleri böylece III. binyıl sonundan itibaren Elam dilini, II. binyılda ise Akadca ile hiçbir akrabalığı olmayan Hititçe ve Hurrice gibi dilleri yazıya geçirmek için kullanılmıştır. Hititli yazıcılar da kendi dillerinde metin kaleme alırken birkaç Sümer ideogramını ve hatta birkaç Akadca sözcüğü korumuşlardı.

Yazıcıların Eğitimi

Yazı yazma tekniği, Sümercede *dub-sar* diye adlandırılan profesyonelleri gerektirmiştir. Bu sözcük, III. binyılın başında önce Ur sonra da Fara arkaik tabletlerinde ortaya çıkmıştır. *Dub* belgenin üzerine yazıldığı tableti, *sar* da çizme eylemini belirtmektedir. Dolayısıyla yazıcı bir tablet üzerine işaretler çizen kişidir. Yazıcının Akad dilindeki karşılığı olan *tupşarrum* Sümerce kökenliydi. IV. binyılın sonlarında, en eski tabletlerde söz edilen *umbisag* sözcüğünün de aynı mesleği belirtiyor olması muhtemeldir. *Umbisag*'lar, o dönemde besiciler ya da maden işleme zanaatçıları gibi meslek loncalarına üye oldukları için "uzman yönetici" görevinde de bulunuyorlardı. Tell Abu Salabih tabletlerinde hâlâ kullanılmakta olan bu sözcük yerini kısa bir süre sonra belki de yazı tekniğinde bir uzmanlaşma belirten *dub-sar* sözcüğüne bırakmış görünüyor.

Yazının başlangıcıyla birlikte, idari belgelerin yanı sıra yazıcıların işaretleri nasıl öğrendiklerini gösteren alıştırma kitapları da ortaya çıktı. Bu eğitim kitaplarında, daha o zaman bile, başta yüzyıllar boyunca sadece birkaç değişiklikle aktarılacak olan meslek adları listesi olmak üzere, aynı kavrama gönderme yapan sözcükleri bir araya toplayan sözlük listeleri bulunuyordu. Bir dünyayı tanıma aracı olmalarının yanı sıra, bu uzun sözlük listelerinin yazılması ve bellekte tutulması, genç yazıcıların ileride

Figür 87: Okul tableti, III. binyıl (?)

tabletlerini yazmaları için gereksinim duyacakları sözcükleri öğrenmeleri için bir araçtı. Tabletlerin ortaya çıkarıldığı Yakındoğu sitlerinin çoğunda çiviyazısının kullanıldığı tüm dönemlere ait çeşitli miktarlarda eğitim metni bulunmuştur. Ancak, bu metinler özellikleri gereği kısa bir yaşama mahkumdu: Ya yazıcı çırağının yazdığı alıştırma silinip yerine yenisi yazılıyor ya da artık gereksiz oldukları düşünülerek yapı malzemesi olarak kullanılıyorlardı. Dolayısıyla öğrencilerin üretiminin çok az bir bölümü arkeologlar tarafından gün ışığına çıkarılmıştır.

II. binyılın başından kalan birçok Sümerce ders ödevinde yazıcı çıraklarının "tabletler evi"ne (*e-dub-ba*), başka bir deyişle okula, gidişleri anlatılmaktadır. Bu okulda bir öğretmen ("okulun babası"), "ağabeyler" ve gözetmenlerin yardımıyla onlara sanatını öğretmekteydi. Bu ödevlerin bazıları, öğrencilerin başarılarıyla övündükleri ya da daha az yetenekli olduğunu düşündükleri arkadaşlarıyla alay ettikleri kendi aralarındaki söyleşilerdi. Bir baba da oğluna şöyle öğüt vermekteydi: "Okula git, okulun babasının karşısına çık, dersini ezbere oku, okul çantanı aç, tabletini kazı; bırak yeni tabletini ağabeyin güzel bir yazıyla yazsın. Ödevini bitirip onu gözetmene gösterdikten sonra sokaklarda aylak aylak gezmeden, bana gel!" Bir başka metne göre ise öğrenci *e-dub-ba*'ya ayda (30 gün) 24 gün gitmekteydi; üç gün bayram, üç gün de tatil günüydü. Bu belgeler eğitimin kurumsal bir çerçevede yapıldığını düşündürmektedir.

BİR SÖZLÜK LİSTESİNDEN ALINTI

UR_5-ra: hubullu (*ilk sözcük: "borç"), Yeni Asur döneminde 24 tablet üzerine iki dilde (Sümerce ve Akadca yazılmış, doğa ve toplum gerçekliklerini sınıflandıran tematik bir katalogdur: Hukuki deyişler, ağaç ve ahşap eşyalar, tarım araç ve arabaları, silah ve aletler, saz ve sazdan yapılmış eşyalar, fırınlar, kil kap ve eşyalar, hayvan derileri,*

mineraller, bakır ve bakır eşyalar, tunç, gümüş, altın ve mücevherler, evcil ve "yabanıl" hayvanlar, vücudun bölümleri, taşlar, bitkiler, balıklar ve kuşlar, kumaşlar, yer adları, sıvı gıdalar ve unlar, bal, yağlar, süt ürünleri, meyve ve sebzeler, bitüm. Sözcüklerin çoğu kendilerinden önce gelen belirticiye göre sınıflandırılmıştı: ağaç ve ahşap eşyalar için gis, *saz için* gi, *bakır için* urudu *vb... İşte 13. tabletten bir parçanın (355.-376. satırlar) çevirisi:*

Eşek
Binek eşeği
Katır
Bir cins katır
Kral arabası katırı
Çift eşeği (başka bir eşekle koşumlanmış)
Yük eşeği
Eyerli eşek
İki tekerlekli araba eşeği
Dört tekerlekli araba eşeği
İhtiyat eşeği
"Deniz eşeği" (deve)
Anıran eşek
Sıçrayıp duran eşek
Tanrının eşeği
Krallık eşeği
"Dağ eşeği" (at)
"Bozkır eşeği" (yaban eşeği)
Bacaklarını açan eşek (süratli olan)
Sıpa (ve daha ileride: dişi eşek)

Bununla birlikte arkeologlar, bu dönem için, bir öğretmen, birçok öğrenci ve eğitim gereçlerini barındıracak nitelikteki mimari yapı kalıntılarına rastlamadılar. Bazı evlerde (Nippur'da ve özellikle de Ur'da) göreli olarak çok sayıda alıştırma metninin bulgulanması öğretimin evlerde yapıldığını ve bu mesleğin başka mesleklerde olduğu gibi aile içinde aktarıldığını düşündürmektedir. Dolayısıyla, okuldan söz eden ders ödevleri çağdaş öğretim yapılarını yansıtmamakta olup daha eski bir durumun anısını dile getiriyor olabilir: III. Ur Hanedanı döneminde (III. binyılın sonu), eğitimin Kral Şulgi'nin atılımıyla düzenlenmiş olduğu sanılmaktadır.

Bulunan okul materyalleri genç yazıcıların öğrenim sürecini yeniden oluşturmaya olanak vermiştir. II. binyıl başına ait çok sayıda alıştırma tabletinin toprak altından çıkarıldığı

Nippur'da "temel" eğitim dört aşamadan oluşuyordu. Birinci aşama, kamış kalemi ve tableti tutmak; yatay, dikey ve eğik "çivi" çizmek ve bu "çivi"leri gitgide karmaşıklaşan işaretler biçiminde düzenlemek; hece ve ad listeleri kopyalamak gibi teknikleri öğrenmekten ibaretti. İkinci aşamada ise, yazıcıların II. binyılın ortalarından itibaren Akadca çevirilerini de ekledikleri, Sümer dilindeki sözcüklerden oluşan sözlük listelerinin kopyalanması başlıyordu. MS XX. yüzyılda Sümer dilinin çözülmesi, kısmen bu iki dilli listeler sayesinde mümkün olabilmiştir. Üçüncü aşama, karmaşık işaretlerin listeleriyle ölçü-tartı ve sayı çizelgelerine adanmıştı. Öğrenci son aşamada ise atasözleri ve sözleşme örnekleri gibi kısa metinleri Sümerce kaleme alıyor ve hesap alıştırmalarına geçiyordu. Bazı tabletler genç yazıcılarının ilerleme düzeyine tanıklık etmektedir: Tabletin ön yüzünde yeni alıştırmalar görülürken arka yüzünde ise daha önce öğrenilmiş olan bilginin gözden geçirildiği daha basit alıştırmalar yer alıyordu. "Listeler bilimi"ne dayanan bu birinci öğrenim döneminden ardından Sümer diline derinlemesine hâkim olma ise, başta, bir kısmının eğitim sürecini sonuçlandırmak için zorunlu olduğu sanılan, ilahi ve mitolojik metinler olmak üzere, edebiyat yapıtlarının kopyalanmasıyla sağlanıyordu.

Bu eğitimin karakteristik özellikleri arasından, yöresel değişkelerin varlığına karşın hem yöntemi hem de içeriği açısından homojen oluşunu vurgulamak gerekir. Ayrıca, aynı ilkelerin temelde binlerce yıl sürüp gitmiş olmasının yanı sıra, bu eğitimin geniş bir coğrafi alana yayılmış olması da dikkat çekicidir: Mezopotamya dışında, örneğin Suriye'de ya da Diyala bölgesinde ve hatta El-Amarna döneminde (XIV. yüzyıl) Mısır'da bulunan okul materyelleri bu olgunun kanıtlarıdır. Artık ölü bir dil olmasına karşın Sümerce öğrenimi bu bölgelerde çiviyazısı uygarlığının son iki bin yılı boyunca çok seçkin bir yer tutmuştur.

Yazıcıların sayısı muhtemelen son derece fazlaydı çünkü bulunmuş olan yüz binlerce çiviyazılı tablet, ilkçağda üretilmiş olması gereken tabletlerin çok küçük bir parçasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, yazıcıların sayısı zaman

ve mekâna göre değişiklik göstermiştir: XXIV. yüzyıl Girsu arşivlerinde yaklaşık otuz yazıcı tespit edilmiştir; Akad İmparatorluğu'nda yüz kadar yazıcı bilinirken, III. binyıl sonunda III. Ur Hanedanı İmparatorluğu için bin altı yüz yazıcı listelenmişti. II. binyıl ortasında, sıradan bir Dicle havzası kenti olan ve görünüşe göre halkının Sümerce değil Hurrice konuştuğu Nuzi'de onlarca yazıcı faaliyette bulunuyordu. Ancak çok sayıda tablette yazarının adının bulunmaması yukarıdaki sayıların düşük tahmin edildiğini göstermektedir.

Yazıcıların bilgi düzeyleri olasılıkla epey farklıydı. Bir kral yazıtı oluşturmak, bir tanrı ya da bir egemen onuruna ilahi bestelemek için gerekli yazı hâkimiyetinin düzeyi, tayın, hayvan ve insan sayımlarının yazıya dökülmesi için yeterli olandan çok daha yüksekti. Öte yandan, kendini kanıtlamış yazıcıların yetenekleri değişik biçimlerde takdir görmüşe benzemektedir. XVIII. yüzyılda, büyük Yukarı Mezopotamya Krallığı'nda sadece üç yazıcı Sümerce yazmakta ve Kral Şamşi-Adad onları hizmetinde tutmaktaydı. Buna karşılık, bir kuşak sonra, Mari kralı Zimri-lim, krallık idaresinde kendisine bir makam sağlamak isteyen bir yazıcının çabalarının meyvesi olan, Sümerce ve Akadca iki dilde yazılmış, güzel bir dilekçe almıştı: Gönderici, yeteneklerine rağmen işsiz olmasından yakınıyordu!

Bilinen yazıcıların çok büyük çoğunluğu erkek olmakla birlikte, Akad döneminden Yeni Asur döneminin sonuna kadar, kadın yazıcılar da görülmüştür. Bu yazıcılar, Mari Sarayı'nda, kral ailesi kadınlarının hizmeti ya da mutfaklar için ayrılan gıda maddelerinin gözetimi gibi neredeyse sadece kadınlara ayrılan ortamlarda çalışıyorlardı ve aynı durum Tanrı Şamaş'a adanmış rahibelerin (*nadītum*) sözleşmelerini kaleme aldıkları Sippar'da da geçerliydi. Kadınlar tarafından yazılmış olan birkaç okul metni kız çocuklarının eğitiminin erkek çocuklarının eğitimiyle aynı olduğunu göstermektedir.

Yazılı belgenin uzun süre yazıcıların tekelinde olduğu düşünülmüştü. Oysa, son araştırmalar okuma yazma bilenlerin büyük olasılıkla sanıldığından daha fazla olduğunu göstermektedir. Birçok zihinsel mesleğin yazılı belgelere gereksini-

mi vardı: Tıp, kâhinlik ya da kötü ruh kovmayla ilgili tabletler bu dalların uzmanları tarafından incelenebilmeliydi; törenler sırasında okunan ilahi ve yakarılar da tapınaklara bağlı din görevlilerinin yetki alanına giriyordu. Siyasal seçkinlerin bir bölümünün de okuma yazma bilmiş olması olanak dahilindedir: Krallar, krallık ailesi üyeleri, vekiller ya da yüksek rütbeli askerler, devlet işlerini yürütmek için gerekli ama gizli kalması yararlı olan bilgileri anlayabilmeli ve iletebilmeliydiler.

Figür 88: Biri bir tablete çiviyazısıyla, diğeri de bükülgen bir malzemeye alfabe yazısıyla yazı yazan iki yazıcı, Til Barsip freski, VIII. yüzyıl

III. binyıl sonu Ur kralı Sulgi, II. binyıl başı birçok İsin kralı ve I. binyılda da Asurbanipal okur yazar olmakla övünüyorlardı. Tüccarlar saymasını ve muhtemelen aralarından bazıları da okuma yazmasını biliyorlardı. Büyük olasılıkla seçkinler de mal ve mülklerini idare edip denetleyecek düzeyde temel bilgiye sahipti.

Yazı, hesap ve alan ölçme gibi yazıcılara özgü etkinlikler tanrıça Nisaba'nın koruması altındaydı. Yazıcılar, öğrenimleri sırasında, ona duydukları minneti, alıştırma tabletlerinin sonunda, "Nisaba'nın onuruna!" deyişiyle sıkça dile getirmişlerdi. Nisaba'nın bu rolü II. binyıl boyunca yavaş yavaş büyük Babil tanrısı Marduk'un oğlu Nabu tarafından devralınmıştır. I. binyılda ise Nisaba ortalıkta hemen hemen hiç yoktur.

GENÇ BİR YAZICININ BİR GÜNÜ

"Tabletimi ezbere okudum, öğle yemeğimi yedim. Yeni tabletimi hazırladım, onu yazıyla doldurup işimi tamamladım. Sonra, bana ezberleyeceğim parça gösterildi ve öğleden sonra da yazı alıştırmam gösterildi. Ders bittikten sonra evime gittim, eve girdiğimde babamı oturur buldum. Babama yazı alıştırmamdan söz ettim, ardından tabletimi ezbere okudum ve babam çok hoşnut kaldı. Sabah erkenden uyandığımda, anneme dönüp dedim ki: 'Bana öğle yemeğimi ver, okula gitmem gerekiyor.'" (S. N. Kramer, *L'Histoire commence à Sumer*, Paris, 1975, s. 40)

Alfabenin Doğuşu

Dönemlere ve nüfuz alanlarına göre Mısır ya da Mezopotamya yazı biçimlerinin kullanılmış olduğu Levant'ta yazı çok erken yayılmış olsa da yöresel dillerin çevriyazımı ancak II. binyılda alfabetik yazının icadıyla başlamıştır.

Alfabetik yazının en eski kanıtları, çölle kaplı ve firuze taşı çıkarılan Sina Yarımadası'ndaki Serabit el-Hadim sitinde bulundu. Firavunlar, Orta İmparatorluk (XXI-XIX. yüzyıllar) ve ardından Yeni İmparatorluk (XVI-XII yüzyıllar) dönemlerinde, çok değer verdikleri ve Hathor'un ("Firuzenin Hanımefendisi") himayesi altına yerleştirdikleri bu yarı kıymetli taşı çıkarmak için buraya her yıl sefer düzenliyorlardı. Kâşifler, ören yerine dağılmış çok sayıda Mısır yazıtı arasından, farklı bir sisteme ait oldukları apaçık belli olan birkaç yazıt ortaya çıkardılar.

İLK ALFABELERDEKİ LB'LT DİZİLİŞİ

İlkel Sina yazıtı (Serabit el-Hadim)	 L	B	'	L	T
Ugarit Tableti	L	B	'	L	 T
Byblos Fenike Yazıtı (X-IX. yüzyıllar)	 T	 L	 '	B	L

1916 yılında Mısırbilimci Alan Gardiner, bu yazıtların Fenike ya da İbrani dillerine yakın bir Batı Sami dilinin çevriyazısı ve kullanılan yazı sisteminin de alfabetik olduğu varsayımını dile getirdi ve LB'LT olarak yorumladığı beş işaretlik bir dizilişi çözdü: *Li* ilgeçi (-e, için) ve Ba'al'ın ("efendi") dişili Ba'alat. Bu dizim Serabit el-Hadim'in koruyucu tanrıçası Hathor'un unvanına uygun düşmekte ve burada bir Levant kültünün varlığına işaret etmekteydi zira Ba'alat aynı zamanda Fenike kenti Byblos panteonunun zirvesinde bulunan tanrıça Aştart'ın da unvanıydı. Bu diziliş ve birkaçının daha okunması, söz konusu dilin, –Sami alfabelerinde kural olarak kalan– yazısı sadece ünsüzleri kaydeden "Kenanca" benzeri bir Sami dili olduğunu gösterdi.

İşaretlerin piktografik biçimi birkaç varsayıma da olanak sağlamıştır. İşaretlerin listesi "akrofoni" ilkesine göre düzenlenmişe benziyordu. Örneğin, /'/ harfi biçemli bir göz biçimindeydi: Oysa göz Sami dillerinde tamı tamına "æil" ünsüzü ile başlayan bir sözcük olan *'ayn* diye söylenirken bu ünsüz harf İbranice ve Arapçada *'ayn* adını korumuştur. Aynı şekilde, /b/ harfi şematik bir ev biçiminde yazılır ve ev sözcüğü Sami dillerinde *bayt>bet* diye söylenirken bu harfin

adı *bet* olarak kalmış, Helenceye de *beta* diye geçmiştir. Öyleyse, alfabenin icadı, bir Sami dilinin yazılması için zorunlu olan otuz civarında ünsüzün listesini düzenlemek ve bu ünsüzlerden her biri için, adı bu harfle başlayan, somut bir şey seçmekten ibaret olmuştur.

İlk alfabetik işaretlerin biçimi, çiviyazısındaki gibi çivilerin bileşimlerinden değil, basitleştirilen Mısır hiyerogliflerinden esinlenmiş olmakla birlikte yazı sistemi kökünden değişikti. Alfabeyi "icat edenler," yabancı adları yazmak için ideogramları ve Mısır dilindeki sadece bir ünsüzü belirten işaretleri kullanmamış, Mısır sözcüklerinin değil, Batı Sami dilleri sözcük dağarcığına ait olan sözcüklerin ilk harflerinden bu işaretleri simgeleyecek motifleri ayırıp seçmişlerdi.

Bu sistemin temel yeniliği, her türlü ideogram ve dilbilgisel belirticiyi dışlayıp, sadece fonetik işaretler kullanmasıydı. Ayrıca işaret listesi çok yalındı ve dolayısıyla fiilen öğrenilmesi kolaydı. Zaten, bu sistemin kullanıldığı devletlerde yazıya hâkim olanlar, Mısır yazıcılarının saygınlığına sahip değildiler.

Kayalık duvarlarda bulunan Serabit el-Hadim yazıtları bu nedenle kesin olarak tarihlendirilemese de büyük bir olasılıkla XVII ile XV. yüzyıllar arasında yazılmış olmalıdır. Bilgilerimizin bugünkü düzeyinde, bu tarihleme elbette ki alfabenin icadına değil, ama bulunan ilk kanıtlarına uygun düşmektedir. Ancak, alfabenin icadı çok daha eski olmasa gerektir çünkü bu yazıttaki işaretler hâlâ bütünüyle figüratifti. II. binyıl sonuna ait birkaç mektuptan anlaşılacağı üzere bu işaretlerin biçimleri zamanla stilize edilmiştir.

Figür 89: Byblos kralı Elibaal'in ithaf yazısını içeren Firavun I. Osorkon'un büstü, Byblos, X-IX. yüzyıllar

Mısır etkisi altındaki bölgelerde, yazı malzemesi olarak kuşkusuz daha çok papirüs kullanılmıştır. Oysa, papirüsler Levant deniz kıyısının epey nem-

li ikliminde çürüyüp gitmiştir. Bu olgu, ilk buluntularla I. binyıldan kalan en eski Fenike yazıtları arasındaki belgesel boşluğu kısmen de olsa açıklamaktadır. Ama alfabenin, Mısır dünyasının dışında, papirüsün çok pahalı olduğu ve Mezopotamya kültürel etkisinin özellikle baskın olduğu Ugarit'te günlük yaşamda sıkça kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. 1929 yılından bu yana Suriye kıyısının kuzeyindeki Ras Şamra ören yerinde XIII. yüzyıla ve XII. yüzyılın başına ait binlerce tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin yarısından fazlası ideogram ve hece işaretleri içeren bir çiviyazısıyla Babilce yazılmış olmakla birlikte, diğerleri daha sonra bir alfabe oluşturduğu anlaşılacak olan az sayıda basit çiviyazısı işaretleri içeriyordu. Krallık yazıcıları, kendi dillerini yazmak için, alfabetik sistemi çiviyazısı tekniğine uyarlamış ve mümkün mertebe piktografik alfabe işaretlerinin biçimlerini "çiviler" ile yeniden üreten, otuz işaretli bir liste derleyip toplamışlardı: *Bet* harfini simgeleyen kare, burada kare biçiminde düzenlenmiş dört "çivi (işareti)" ile yazılıyordu. Genel olarak soldan sağa doğru yazılan bu alfabe yaklaşık bir yüzyıl kullanıldıktan sonra, "deniz halklarının" istilası sırasında Ugarit'in ortadan kalkmasıyla (1180'e doğru) terk edildi. Benzer bir sistemi kullanan tek tük yazıtlar, biri Kıbrıs'ta, bir diğeri Fenike'de Sarepta'da, bir sonuncu da Filistin'de bulunmuştur.

Ugarit tabletleri arasında "alfabe kitapları," yani kolay öğrenilmeleri amacıyla bütün işaretleri kesin bir sıralamayla bir araya toplayan tabletler de yer alıyordu. XIII. yüzyılda görülen bu harf sıralaması, daha o dönemde, –aralara eklenen ek harflerle– daha geç döneme ait Fenike "alfabe kitapları"nın (', B, G, D...) ya da Kutsal Kitap'ın akrofonik mezmurlarının harf sıralamalarıyla aynıydı. Bu harf dizilişi daha sonra Helenler ve Romalılar tarafından gözden geçirilip kullanıldı; günümüzde de bizler tarafından kullanılan bu dizilişin sistemin başlangıcına kadar geri gittiğini varsayabiliriz çünkü, örneğin *yad* ("el") ve *kaf* ("avuç içi") harfleri birbirini izlemektedir; bu da diziliş sırasının, işaretlerin hâlâ açıkça figüratif olduğu zaman kararlaştırıldığını gös-

termektedir. Bununla birlikte, birkaç Filistin ve Ugarit tableti, I. binyılda sadece Güney Arabistan alfabeleriyle Etiyopya Amhar alfabesinde yeniden kullanılmış olan farklı bir diziliş sergilemektedir (H, L, Ḥ, M...).

Harflerin diziliş sırasının eskiliği kadar adları da eskidir. Bir yandan İbranicede (*alef, bet, gimel,... yod, kaf, lamed...*), diğer yandan da Helencede (*alfa, beta, gamma,... iota, kappa, lamda...*) korunmuş olan Fenike dilindeki adları, başlangıçta alfabeyi oluşturan piktogramların adlarıyla aynıydı. Demek ki harfler daha ilk zamanlardan itibaren bu şekilde adlandırılıyordu.

Sina ve Ugarit yazıtlarında görüldüğü üzere otuz civarında ünsüz işareti kapsayan bir alfabenin kullanımı, konuşulan dilin zengin bir fonolojik sisteme sahip olduğunu göstermektedir (bu sistem günümüzde Arapçanın sistemidir). Fenike kıyısı ve Levant'ın güneyinde bu sistem daha az karmaşık görünmektedir: Fenikelilerden İsraillilere ve Aramilere aktarılan, onlardan da Helenlere geçen alfabenin sadece yirmi iki ünsüzü bulunuyordu.

Alfabe hangi amaç için icat edilmişti? Ugarit tabletleri, ülkenin kuzeyinde Sapon Dağı'nda oturan tanrı Baal mitosu gibi yerel mitoslar ya da krallığının Hermel bölgesinde bulunduğu düşünülen yarı tanrı Danilu'nun etrafında dönen efsane benzeri Levant efsanelerinin yanı sıra yerel yazışma ve muhasebe kayıtları ile saray yönetimi gibi Levant kültürüyle ilgili en eski tanıklıkları sağlamıştır. Zengin ve güçlü iki kültür arasında kalan Levant sakinleri, kimliklerini kanıtlamak ve kültürlerini yazı aşamasına kavuşturmak için kendi yazı sistemlerine sahip olmak istemişlerdi.

Figür 90: Alfabe kitabı, Ugarit, XIII. yüzyıl

Byblos'ta, içerdiği yüz dolayındaki işaretin gösterdiği üzere muhtemelen bir heceleme kitabı olan, günümüzde hâlâ çö-

Figür 91: (Solda)- Sahibinin adını (Abdbaal) ve bir skarabe böceği figürü içeren Mısır etkisinde bir Fenike mührünün baskısı, Horsâbad, VIII.-VII. yüzyıllar (Sağda)-Taşıyıcısının (büyük olasılıkla tanrı Mitra ile bağlantılı) adını ve Pers üslubunda figürler içeren bir Arami silindir-mührünün baskısı, V. yüzyıl

zülmemiş değişik bir yazı sistemiyle yazılmış ve doğru dürüst tarihlenememiş yarım düzine tablet bulunmuştur. İlk alfabetik yazıtlarda olduğu gibi, bu tabletler de hiyerogliflerden esinlenmiş piktografik işaretlerle yazılmıştı. Byblos "sahte hiyeroglif" yazıları, gizemlerini hâlâ korusa da, Akdeniz kıyısı kentleri yazıcılarının kendilerine özgü bir yazı sistemi düzenleyene kadar birçok deneme yaptıklarını göstermektedir. Alfabenin icadı bir rastlantının değil, bilinçli bir araştırmanın ürünüdür.

Lineer Alfabetik Yazının Yaygınlaşması

XII. yüzyıl başında, Ugarit çiviyazısı alfabesinin ortadan kalkmasından sonra, ortada sadece tüm Levant'a aktarılmış olan lineer alfabe kalmıştır. I. binyıl başında, Fenike yazıtlarının yazı biçimi Aramice ya da İbranice yazıların biçimlerinden ayırt edilmiyordu. Bu dillerin yazı biçimleri, ancak VIII. yüzyıldan itibaren açıkça farklılaştı ve II. binyılın sonunda hâlâ değişken olan yazının yazılış yönünün sağdan sola doğru olması kuralı yerleşmişse de Levant'ın güneyinde İzbet Sartah'da bulunan bir ostrakon'a yazılmış alfabe kitabında yazı hâlâ soldan sağa yazılmaktaydı.

Harf biçimleri mürekkeple yazmaya elverişliydi ama genellikle çabuk çürüyen gereçler olan papirüs ve hayvan de-

rileri üzerine yazıldığı için Fenikece ve Aramice (özellikle Elephantine'de) yazılmış papirüsler sadece Mısır'da bulunmuştur. Çok daha geç döneme ait parşömen üzerine yazılı belgeler ise Lût Gölü civarının çöl iklimi sayesinde sağlam kalabilmiş ama uygulama belgelerinin büyük bir bölümü (mektuplar, sözleşmeler, hesaplar...) yitip gitmiştir. Bununla birlikte, Samaria, Lakiş ve Arad sitlerinde İbranice yazılmış birkaç ostrakon, Sidon'da da yarım düzine Fenike ostrakon'u bulunmuştur. Kıbrıs'ta ise yazı kireç taşından küçük tabletlere mürekkep ile yazılıyordu: İçlerinden uzun süredir bilinen bir tanesi Kition Tapınağı'nın iki aylık hesap çizelgesini içermektedir. Yeni kazılar, henüz yayımlanmamış ve yine muhasebeyle ilgili bu levhacıklardan yüzlercesini gün ışığına çıkarmıştır. Güney Arabistan'da ise yazı ahşap değneklerin üzeri çizilerek yazılıyordu.

Tabletlere yazı yazılırken kilin üzerinden geçirilen bir silindir-mührün baskısıyla yazarının kimliği belirtiliyordu. Papirüs ya da parşömen üzerinde ise Mısır tipi ve genellikle skarabe biçiminde bir mühür, tomarı kapatan toprak bir bulla üzerine basılıyordu. Kudüs ve Kartaca'da yüzlercesi bulgulanan bu bulla'ların arka yüzlerindeki lif izleri kamusal ya da özel arşivlerin çoğu zaman tek kalıntılarıdır. Yangınlar, sık sık, çok sayıda belgeyi yok etmiş olmakla birlikte, birçok kez de paradoksal bir şekilde tabletlerin ve bulla'ların korunmasını sağlamıştır.

Arami dünyasının tamamının Asur İmparatorluğu tarafından ele geçirilmesinden sonra Mezopotamya geleneklerinin etkisi altına giren Suriye'de VII. yüzyılda deri ve Mısır'dan ithal edilen papirüs gibi hafif organik gereçlerden daha ucuz olan pişmemiş kil tabletler kullanılıyor ama artık bunlara lineer bir alfabe ile yazılıyordu. Bununla beraber, işaretlerin yamru yumru biçimleri bu yazı gerecinin eğrilerin doğru düzgün çizilmesine pek uygun olmadığını göstermektedir. Bazı buluntular tabletlere mürekkep ile de yazı yazıldığını düşündürmektedir. Asur ülkesinde de Ninova Sarayı arşivlerinde bazı çiviyazılı tabletlerin yan kenarlarında Aramice ve alfabetik yazıyla kazınmış özetler bulunmakta ve Yeni Asur

dönemi betimlemeleri, art arda dizilmiş iki yazıcıyı, birini bir tablete, diğerini de açılmış bir tomara yazı yazarken göstermektedir (figür 1 ve 88). Aramicenin ve alfabetik yazının Asur yönetimi içinde yaygınlaşması Aramilerin imparatorluk merkezine sürgün edilmesinden sonra içlerinden sivrilen topluluk üyelerinin başarılarıyla açıklanmaktadır.

Alfabenin icadı, kuşkusuz daha çok insanın yazı dünyasına erişmesine olanak vermiş olmakla birlikte okuma yazma bilenler sadece egemen oligarşinin ileri gelen kişileriydi. Bununla birlikte, kişisel mühürlerdeki figüratif simgelerin yerini giderek bu mühürlerin sahiplerinin adlarının alması yazının yayılmasının bir işaretidir. Bir başka belirti de, Levant'ın okuma yazma bilinen kentlerinde kutlu sayılan tanrıların listelerinin, artık Mısırlı Thot ya da Mezopotamyalı Nabu benzeri bir yazı tanrısından söz etmemesidir.

Fenike alfabetik yazısı Helen dünyasına nasıl aktarıldı? Bu aktarımın anısı efsanevi Helen geleneklerinde olduğu kadar Helen-Roma dünyası mozaiklerinde ve Fenike paralarında da korunmuştur. Birçok antik yazar, değişik versiyonları tanrısal müdahalelerle insan eylemlerini değişik oranlarda birbirleriyle harmanlayan sürükleyici bir senaryo geliştirmiştir. Bu yazarlar Sur kralı Agenor'un Kadmos adında bir oğlu ve Europa adında bir kızı olduğunu anlatırlar. Prenses bir gün Sur kumsalında dolaşırken, onu fark eden ve güzelliğinden etkilenen tanrı Zeus beyaz bir boğa görünümünde karşısına çıkar. Mozaiklerde Europa'yı boğanın üzerine Amazonlar gibi yan binmiş ve Doğu Akdeniz'den, Minos'u doğuracağı Girit Adası'na götürülürken görmekteyiz. Bu arada, Akdeniz'in dört bir yanında kız kardeşini arayan Kadmos, Delphoi Tapınağı kâhininden onun başına gelenleri öğrendikten sonra Boeotia'da, kalesi kendi adını taşıyan Thebai kentini kurar. Helenlerin kendi itiraflarına göre onlara "kadmos" harflerini, *phoïnikeia grammata* diye de adlandırılan alfabeyi öğreten Kadmos'tur. Kadmos'un eğitimci rolü ve bu nedenle kazandığı ün Helenler tarafından kabul edilmiş ve Fenikeliler de bu durumu değerlendirmekten geri kalmamışlardır. Helen kaynaklarındaki, olumsuz, kinik ve ka-

zanca doymayan açgözlü Fenikeli tüccar imgesine, Kadmos'u üç Helene alfabenin harflerini içeren bir papirüs tomarını cömertçe armağan ederken betimleyen MS III. yüzyıl Sur sikkeleri yanıt vermiştir.

HERODOT'A GÖRE HELEN ALFABESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

"Kadmos ile gelen Fenikeliler –aralarında Gephira'lılar da vardı– ülkeye yerleşirken, kanıma göre Helen dünyasında henüz bilinmeyen, arasında alfabenin de bulunduğu, epey yeni bilgiyi Helenlere getirdiler: Bu önce tüm Fenikelilerin o sırada kullandıkları alfabeydi, sonra, zamanla sesler ve harf biçimleri gelişti. Bu dönemde, komşuları çoğunlukla İonya Helenleriydi; onlar Fenikelilerden alfabenin harflerini öğrenip birkaç değişiklikle bu harfleri kullandılar; onları uyarlarken –ki zaten doğrusu da buydu çünkü Helen dünyası onları Fenikelilerden almıştı– onlara Fenike harflerinin adlarını verdiler." (Hérodote, *Histoires*, age, V, s. 58)

Helen harflerinin Fenike kaynaklı olduğu gün gibi aşikâr olsa da bu harflerin Kuzey Suriye'den Helen dünyasının merkezine iletilme öyküsü çok karmaşıktır. 1979'da Suriye'nin kuzeydoğusundaki Tell Feheriye'de ortaya çıkarılan Asurca ve Aramice yazılmış iki dilli yazıtın, civardaki eski Guzana Krallığı'nın Asur İmparatorluğu denetimi altında bulunduğu IX. yüzyıla ait olduğu genel kabul görmüştür. Yazıtın alfabetik versiyonu Aramicedir ancak yazının kendisi henüz tam anlamıyla Arami özellikleri göstermemektedir. Aramicenin varlığı, VIII. yüzyılın sonunda, Doğu Kilikya'daki Kue Krallığı'nda da –Asur etkisi burada da baskındı– belgelenmiştir. Buna karşılık, güneyde Samal Krallığı'nda, Kilamuwa Yazıtı'nın (yaklaşık 830) hiç kuşkusuz yerel bir lehçe ile süslenmiş dili Fenike imlası taşımaktaydı. 700 civarında Kilikya'nın güneydoğu ve kuzeyindeki Karatepe yazıtları iki dilde (Fenikece ve Luvice) yazılmıştı. Bir yüzyıl sonra, Cebel İres Dağı yazıtı-

nın gösterdiği üzere Fenike dilinin kullanımı Kilikya'nın batı sınırına kadar yayılmıştı. Bu üç belgede de, yöresel dillerin altkatmanları ağır basıyor görünmektedir: İlk ikisinde (Karatepe ve İvriz) Luvice Fenike diline çevrilmişti, üçüncü ise kapsamı tamamen yerel olan bir mülkiyet belgesiydi. Dolayısıyla, I. binyılın ilk üçte birinde Batı Kilikya'da bir çeşit Luvi-Fenike iki dilliliğinden ve Doğu Kilikya'da ise Asur-Arami iki dilliliğinden söz edilebilir.

Demek ki, bu bölgede üç yazı sistemi birlikte var olmuştu ve yeni alfabelerin de tasarlanmış olması mümkündür. Gerçekten de, Sami dünyası ile Hint-Avrupa dünyası arasındaki ilk kültürel temaslar, alfabeleri 750'den itibaren ya da son Gordion kazılarının gösteriyor olduğu gibi IX. yüzyıl sonunda ortaya çıkan Friglerin istilası sırasında, işte bu bölgede gerçekleşmiştir. Sami alfabesinden, sırayla Frig ve Hellen alfabelerine geçiş, Fenike ve Luvi yazılarının uzun süredir birlikte varoldukları bu ortamda gerçekleşmiş olabilir. Frig harfleri, hem Batı Sami harfleri, hem de en eski Helen harfleriyle biçimsel benzerlikler göstermekte, ayrıca kullanılan sözcük ayırtaçları (dikey dizilmiş iki ya da üç nokta), başka yerde sadece Arami dilindeki Tell Feheriye yazıtında ve 750 dolaylarındaki en eski Helen yazıtlarında bilinmektedir. Frig alfabesi Fenike-Arami alfabesinden yola çıkarak mı yaratıldı ve Helen alfabesi Frig alfabesinden mi türetildi ya da bunun tersi mi? Helenler ve Friglerin alfabeyi eşzamanlı olarak benimsedikleri görüşü bir kenara atılamasa da Frigya'nın VIII. yüzyıldaki siyasal gücü, önceliğin Frig alfabesinde olduğunu düşündürmektedir. Her ne olursa olsun, Batı Sami alfabesinin Helen dünyasına aktarılması sadece efsanevi Sur kralı Kadmos'a mal edilemez; Arami katkısının da hesaba alınması gerekmektedir.

Figür 92: Aramice bir satış sözleşmesi, Tell Shiukh Fawqani, VII. yüzyıl

Alfabenin ortaya çıkışı, evrimi ve yayılmasıyla ilgili bilgilerimiz geçici ve bölük pörçüktür. Bu konuda, Fenikelilerin sadece harflerin biçimini değiştirdikleri ama alfabenin daha önce Suriyeliler tarafından icat edildiği görüşünü aktaran Sicilyalı Diodoros'un bildiğinden pek de fazlasını bilmiyoruz: "Diğer yandan bize, Fenikelilerin bu keşfi ilk yapanlar olmadığı, ama sadece harflerin şekillerini değiştirdikleri söyleniyor" (*Bibliothèque historique*, V, 74).

Özel Arşivler

Tarihçiler için değerli bir kaynak olan eski Yakındoğu "arşivleri," tarihsel değerleri için elde tutulan bir belge koleksiyonu olmayıp, daha çok aynı yerde korunan ve aynı kişilerle ilgili ya da aynı konulardan söz eden metinler bütünüdür. Bu metinler, sahipleri bir afetin ardından evlerini bırakıp gitmek zorunda kalana ya da metinler artık yararsız olduğu zamana kadar biriktirilmişti. Tarihçiler sahibinin iptal ettiği, attığı ya da geri dönüştürdüğü zaman aşımına uğramış belgelerden oluşan "ölü arşivler" ile belgelerin saklandığı yapı yıkıldığı ya da terk edildiği sırada içeriği hâlâ güncel olan "canlı arşivler" arasında ayrım yapmaktadırlar. Bazı arşivler *in situ* [yerinde] bulgulanmış olmakla birlikte kaçak kazılar sırasında sağa sola dağılmış olan başkaları müzeler ve bireyler tarafından satın alınmış koleksiyonlardan yeniden oluşturulmuştur.

Saray ve tapınaklar gibi büyük kuruluşlara bağlı olan resmi arşivler ile II. binyıl başında Küçük Asya'da Kaniş'te gün ışığına çıkarılan Asurlu tüccarların arşivleri ya da IV. yüzyıla ait ve Nippur'da bulgulanan Babilli Muraşu ailesinin arşivleri gibi sıradan kişilere ait ve genellikle bu kişilerin evlerinin kalıntılarından ortaya çıkarılan özel arşivler arasında ayrım yapılmaktadır. Bu özel arşivler, bizlere dönemlerinin toplumsal ve ekonomik gerçekliklerinin yanı sıra bazen aile işleri ve günlük yaşantı hakkında da bilgi vermektedir. Yazı gereçleri Yakındoğu'nun her yerinde aynı değildi. Mezopotamya'da çiviyazılı tabletler kullanılırken Levant'ın bazı sitlerinde *ostraka* üzerine yazılmış arşivler bulunmuş-

tur. Kudüs ve Kartaca'da, kuşkusuz İbranice ve Pön dilinde yazılmış bin adet papirüs belgeyi bir araya getiren I. binyıl arşivleri yitip gitmiştir ama papirüs tomarlarını kapatıp mühürlemeye yarayan kil *bulla*'lar bulunmuştur.

Mezopotamya sitlerinde satınalım ve kira sözleşmeleri, alacak senetleri ve aileyle ilgili evlilik, evlat edinme, miras... sözleşmeleri gibi çok sayıda hukuki belge ortaya çıkarılmıştır. Bu özel arşivler arasında dava tutanak ve kararları, tarafların beyanları, uyuşmazlık durumunda hakem ve tanık ifadeleriyle bu metinlerin suretleri ya da bazı alıntıları da yer almaktadır. Tanıkların adlarının zikredilmesi ile geçerlilik kazanan bu tabletlerden bazıları sahtekârlıkları önlemek amacıyla, tanıklar ve taraflarca mühürlenen kil zarfların içine konuyordu. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda bu belgeler devreye giriyordu. Borç sözleşmesi, borçludan alacağını tahsil edebilmesi için alacaklıda kalıyor, borç ödenince de alacaklı ya belgeyi imha ediyor ya da bir makbuz düzenliyordu. Taşınmaz bir mülkün satınalımında ise, alıcı tapu senedi yerine geçen belgeyi saklıyordu. Tapu senetleri, II. binyılın başında, ilgili kişinin her taşınmasında yeniden düzenleniyor, I. binyılda ise yıprandıkları zaman özenle kopyaları çıkarılıyordu.

Figür 93: Asur-malik tarafından üç tüccara gönderilen bu mektup Kaniş'teki tüccar mahallesinin özel arşivlerinde bulunmuştur, XIX. yüzyıl. Zarf (solda) alıcılarla göndericinin adlarıyla bu sonuncunun silindir-mührünün baskısını içermektedir.

Eski Babil döneminde sözleşmeler genellikle tarih taşımakta olup yazıcıların ezbere bildikleri ve çoğu Sümerce yazılmış maddeler içeren sabit bir plana göre kaleme alınmaktaydı. Bir istisna evlilik sözleşmeleriydi: Sadece alışılmış durumun dışındaki evlilikler yazıya geçirilirdi. Her tip sözleşmenin kaleme alınması yazıcıların eğitiminin bir parçasıydı. İçlerinden biri bir okul metninde şöyle övünmektedir: "Tabletler yazmak istiyorum: (...) bana getirilebilecek evlilik sözleşmelerini, şirket sözleşmelerini, denetimden geçmiş bir talantonluk ağırlıkları, konut, tarla, köle satışlarını, teminat akçeleri ve hurmalıkların işletilmesiyle ilgili olanları ve hatta evlat edinme sözleşmesi tabletlerini seçebilirim, bunların hepsini yazmasını biliyorum."

Daha önce sözü edilen Kaniş'teki Asurlu tüccarların arşivleri gibi bazı özel arşivler ev halkının ekonomik etkinlikleriyle ilgili belgeler içermekteydi. Bu arşivlerde, ticari borç ya da kredili mal satışı belgelerinin yanı sıra uzun mesafeli ticari alışverişler ile ilgili taşıma ve mal emaneti sözleşmeleri, ticari ortaklık ya da komandit şirket sözleşmeleri, kervan görevlilerinin işe alınma sözleşmeleri vb sözleşmeler de saklanıyordu. Tüccarlardan kalan bir sürü sipariş notuyla kişisel muhasebe özetleri de günümüze ulaşmıştır. Nuzi'de Tehip-Tilla'nın (XIV. yüzyıl) büyük özel arşivleri büyük toprak sahiplerinin etkinlikleriyle ilgili yığınla belge içermekteydi. Yeni Babil dönemindeki büyük aile şirketlerinin varlığı Egibi ve Muraşu aileleri gibi birçok girişimci ailenin arşivleri sayesinde bilinmektedir. Kuşaklar boyunca biriktirilen ve resmi arşivleri andıran bu arşivler, bu şirketlerin tarımsal üretim, ticaret ve mali etkinliklerinin yanı sıra hiyerarşik yapılarını ve yaptıkları işlerin önemini de yansıtmaktadır.

II. binyıl başından sonra oluşturulan özel arşivlerde çok sayıda mektup bulunmuştur. Bu mektupların çok azı tarihliydi ve bazen üzerinde yazışanların kimlikleri ve göndericinin mührünün baskısı bulunan kil bir zarf içinde, dolaşıma çıkıyorlardı. Evinde bu mektupların bulunduğu alıcı, onları ya kişisel nedenler ya da verdikleri bilgiler için saklamaktaydı. Yazışmaları Kaniş'te bulgulanan Asurlu bir tüccar ya-

zıştığı kişinin dikkatini "Sana yolladığım tüm mektupların kopyalarını saklıyorum" diyerek çekiyordu.

Arkeolojik koşullar el vermediği zaman arşivlerin özel mi yoksa kamuya mı ait olduklarını anlamak kolay değildir. Şamaş-hazir arşivleri (XVIII. yüzyıl) arasında Babilli Hammurabi'nin Larsa'daki görevli memuruna yolladığı mektupların yanı sıra özel işleriyle ilgili birkaç belge ve eşinin mektupları da bulunmuştur. Asur hükümdarının yolladığı mektuplar (XIX. yüzyıl) kendileriyle ilgili adli bir kararı içerdikleri için tüccarlar tarafından saklanmıştır. Ugarit'de de bazı özel arşivlerde (XIII. yüzyıl) krallık yönetiminden gelen mektuplar bulunmuştur.

Arşivlerin kapsamı, genellikle sahiplerinin ekonomik etkinliklerine göre değişmektedir. Bazı ruhban sınıfı üyeleri, meslekleriyle ilgili belgeleri evlerinde saklamaktaydı. Ur, Nippur, Emar ve Ugarit kentlerinin Babilli aydınları (II. binyıl) ise edebiyat ya da okul metinlerini evlerinde muhafaza etmişlerdi. Buna karşılık, Yeni Asur döneminde, Kalhu genel valisinin sarayı örneğinde olduğu gibi, bazı memurlar özel belgelerini çalıştıkları yerde sakladıkları için saraylarda özel arşivler de bulunmuştur. Yeni Babil döneminde, ruhban sınıfı üyeleri özel arşivlerini tapınaklar içinde görevli oldukları bölümlerde saklamaktaydılar. Helenistik dönem Babil ülkesinde, her birey, arazi ya da köle satışı sözleşmelerinin bir kopyasını papirüs ya da parşömen üzerine yazılmış şekilde vergi toplamakla görevli krallık veznedarına teslim etmek zorundaydı.

Figür 94: 1993 yılında bulgulanan Asurlu tüccar Asur-taklaku'nun ailesine ait özel arşivler, Kaniş, XIX. yüzyıl

Özel arşivler sadece sahipleriyle ilgili belgeler içermemektedir. Bir Eski Babil mahkeme tutanağı, iki tüccarın

üzerinde çekiştikleri tablet dolu iki kasanın içeriğini sayıp dökmüştü. Bu kasalarda, tüccarların etkinliklerine dair çeşitli ticari belgelerin yanı sıra, alacak senetleri, sözleşmeler ve hatta başka kişiler tarafından emanete bırakılan mühürler bulunmaktaydı.

Zaman zaman herhangi bir odanın bir köşesinde bir araya toplanan, zaman zaman da Muraşu ailesindeki gibi diğer değerli eşyalarla birlikte özel bir odada ve hatta Kaniş'li tüccarlar da âdet olduğu üzere kilitli bir odada saklanan tabletler, genellikle birçok düzinelik diziler halinde, zamanla yitip gitmiş olan küp, kasa, sepet ya da başka kaplar içerisinde sınıflandırılmış olarak bulunmuştur. Ugarit'te Urtenu'nun evinde olduğu gibi bazı evlerde de, belgeler duvara oyulmuş nişler içerisine yerleştirilmişti. Tablet kaplarının bir kısmı içeriklerini belirtecek şekilde kil bullalar ile yaftalanmış, bazen de hukuki nitelikli belgeler tema bazında ayrılmış, mektuplar da göndericilerine ya da ticari işlemlerin taraflarına göre sınıflandırılmış olarak bulunmuştur.

Özel konutlarda bulunan belgeler kuşaklar süresince biriktirilmişti ama söz konusu olan aile arşivlerinden çok kişisel arşiv yığılmalarıdır. Arada bir zorunlu olarak yapılmış olan ayıklamalar nedeniyle bu arşivlerin büyük bir bölümü eksiktir. Sippar'da tanrıça Annunitum'un ağıtçı büyük rahibi, evi çöktüğü sırada muhtemelen tabletlerini düzenlemekle uğraşmaktaydı: Tabletler, evin çeşitli yerlerinde, içeriklerine göre ayrılmış durumda bulunmuştur.

İlk Kütüphaneler

İlkçağda farklı farklı metin kaynakları muhafaza edilmiştir. Arşivler ve elyazması kaynakların (uygulama metinleri ile edebi ve bilgi içerikli tabletlerin karma koleksiyonları) dışında kütüphaneler edebi ve bilgisel tablet birikimlerini bir arada toplamaktaydı. Kütüphanelerde kâhinlik metinleri (astrolojik ve dünyevi kehanetler, düş yorumları, anormal doğumlar vb belgeler), tıp ve kötü ruh kovma metinleri, dini metinler (şarkılar, ilahiler ve ayin usulü kitapları...), günü-

müz ölçütlerine göre bilimselliği kuşku götürür teknik metin ve veriler (tarih, topografya, astronomi, matematik vb), edebiyat metinleri (destanlar, mitoslar, ağıtlar, bilgelik metinleri), eğitim metinleri ve sözcük listeleri gibi birçok büyük metin kategorisi bulunurdu. Öte yandan, Yaratılış Destanı (*Enuma Eliş*) gibi bir belge, aynı zamanda hem edebi, hem de dini metin kategorilerine girebiliyordu.

Eski Yakındoğu kütüphaneleri, aynı konudaki yapıtların seriler halinde sınıflandırıldığı koleksiyonların söz konusu olması ve kolofonların, yani tabletlerin üzerinde bulunan ve diğer bilgiler arasında, tanıma ve sınıflama ölçütlerini (ad, tablet numarası, satır sayısı, bir tabletten diğerine gönderme yapan satırlar, kopya edenin adı ve bazen özgün nüshanın muhafaza edildiği yer) belirten açıklama alanlarının varlığıyla günümüz kütüphaneleriyle benzerlik göstermektedir. Buna karşılık, bu kütüphanelerde gerçek kataloglar bulunmayıp, sadece balmumu kaplı ahşap tabletlere yazılan idari envanterler (Ninova), ya da "bilim" kollarına göre ayrılmış yapıt listeleri (örneğin Kötü Ruh Kovucunun El Kitabı) muhafaza edilmekteydi. Eldeki metinlerin dökümü ise hiçbir şekilde söz konusu değildi.

Gerçek kütüphaneler, II. binyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Yakındoğu'nun batısında, XIV. yüzyıla ait olduğu düşünülen Alalah'daki küçük saray kütüphanesinin yanı sıra Emar'da da, yerleşim yerinin güneyindeki bir yapıda, edebi ve bilgi içerikli metinlerle birlikte birkaç arşiv metnini de kapsayan bin dolayında tableti bir arada toplayan büyük bir kütüphane gün ışığına çıkarılmıştır. Bu büyük tablet yığınında en çok iki kâhinin adı geçiyordu: Baal-karrad ve oğlu Baalmalik. Tapınak ölçeklerine göre fazla küçük göründüğü için, yapının bir kâhin ailesine ait bir ev olduğu sanılmaktadır.

Ugarit'te de birçok edebi ve bilgi içerikli tablet koleksiyonu kalıntısı bulunmuştur. Saray, aralarında çok sayıda dini metnin bulunduğu arşiv yığınları içerirken kentin başlıca kütüphaneleri, başta "başrahibin evi" olmak üzere, özel evlerde ortaya çıkarılmıştır. Bu evdeki kaynak birikimi, çoğunluğu usta yazıcı İlu-milku'nun elinden çıkmış, yüz otuz beş

Figür 95: Uruk'taki Eanna Tapınağı kütüphanesinden Sümerce-Akadca sözlük, I. binyıl ortası

tabletlik bir koleksiyondan oluşmaktaydı. Bizleri mitoslar ve efsaneler hakkında bilgilendiren ve çoğu alfabetik yazıyla Ugarit dilinde yazılmış bu tabletlerin bir bölümü de Akadca, hatta Sümerce ve Hurriceydi. Bu evden fazla uzak olmayan bir yerde, muhtemelen iki farklı aileye ait iki küçük kütüphane, kentin güneyinde de bir üçüncü kütüphane bulunmuştur. Urtenu'nun evinde bulunan ve yüzlerce idari ve edebi metinle mektup içeren koleksiyon krallık sarayınınkinden sonra en önemli koleksiyondur.

En çok sayıda kütüphane Mezopotamya'da bulgulanmış olup, burada da, ya saray ve tapınaklarda ya da özel konutlarda ortaya çıkarılmışlardır. Tapınak ve özel evlerin kütüphaneleri, bakım ve işletmelerinden sorumlu dini görevliler tarafından düzenlenirdi. Bu görevliler çoğunlukla şu dört işlevden birini üstlenirlerdi: Yakarıcı-ozan (*kalū*), kötü ruh kovucu-hekim (*āşipu*), kurban hayvanlarının iç organlarından geleceği okuma konusunda uzmanlaşmış kâhin (*barū*) ve yıldız falcısı (*tupşar Enuma Anu Enlil*).

Uruk'ta Şangu-Ninurta ile Ekur-zakir ailelerine ait iki *āşipu* kütüphanesinde V. yüzyıl ile III. yüzyıl arasına ait, edebi ve bilgi içerikli 419 tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin çoğu, özgün nüshaları başta İştar'ın tapınağı Eanna ve Anu'nun tapınağı Bit Reş olmak üzere kentin tapınaklarında saklanan, kopyalardı. Özel kişilere ait metin birikimleri genellikle bir öğretmenin koleksiyonunun parçası olan ve aile çerçevesindeki bir öğretime yönelik metinlerden oluşmaktaydı. Ama, Asur kentinde bulgulanan (VII. yüzyıl) *āşipu* kütüphanesi örneğindeki olduğu gibi, bu özel kütüphanelerin hepsi öğretime yönelik değildi: Sekiz yüz tabletten oluşan bu kütüphane hiç kuşkusuz mesleki bir kullanıma ayrılmıştı. Sorumluluklarını daha iyi yerine getirmek için bilgisini derinleştirmek amacındaki tapınak görevlisi, bu değişik kütüphaneler arasındaki bağlantıyı sağladığı için, kendisine *ummanu* ("bilge," "derin bilgili," ya da "aydın") nitelemesini yakıştırmıştı.

Kütüphanelerin kapsamlarına göre dört tip metin birikimi bulunmaktaydı: II. binyılın sonunda geleneğin baş tacı

ettiği ve tapınaklarda toplanan edebi ve bilgi içerikli yazılar; Uruk'ta Bit Reş'teki *kalū* kütüphanesi örneği tapınaklarda bulunan mesleki yazılar; öğrenim amaçlı ya da bir meslekte ustalaşmak için gerekli yüksek düzeyde bilgileri içeren metinleri bir araya toplayan özel kütüphane metinleri ve son olarak bilinen tek örneği Asurbanipal'in Ninova'daki ünlü kütüphanesi olan, saray kütüphaneleri. Sümer-Akad geleneğinin tüm edebi, dini ve bilgisel yazılı belgelerini bir araya toplamış olan bu kütüphane de büyük tapınakların kütüphaneleri gibi açıkça ansiklopedik nitelikteydi. Bu kütüphanede Asur kralının yazmış olduğu mektupların yanında himayesiyle ilgili olarak ona gönderilmiş olan çok sayıda mektup da saklanıyordu. Bu nedenle, hükümdarın çevresindeki *ummanu*'lar kendilerini onun "büyü muhafızları" olarak görüyorlardı.

Babil ülkesinde hiçbir saray kütüphanesi bulgulanmamıştır ama Babil'deki kent tanrısı Bel-Marduk'un tapınağı Esagil'deki kütüphane şüphesiz bu işlevi görmekteydi. Bu kütüphane, başta astronomi günlükleri ve matematiksel astronomi metinleri olmak üzere vakayınameler, yorumlar, edebi metinler gibi daha yeni tarihli belgelerin tamamladığı geleneksel ansiklopedik kaynaklardan oluşuyordu.

Kütüphanelerin maddi düzenlemesi çeşitlilik göstermektedir. Tapınaklarda, tabletler, genellikle bir iç avluya bakan ve duvarlarında nişler bulunan (Dur-Şarrukin ya da Sippar'da olduğu gibi), "yedek odaların" içlerine dizilirdi. Bu odalardan bir kısmı okuma ve yazma çalışmaları için gerekli ışığın içeri girmesini sağlayacak biçimde tasarlanmıştı: Örneğin, Kalhu'daki Ezida kütüphanesi bu biçimde düzenlenmişti. Tapınak kütüphaneleri genel olarak bir kısmı uzmanlık alanlarına ayrılmış olabilen bir dizi odadan oluşmaktaydı: Babil ve Uruk'taki astronomi belgeleri belki de bu şekilde saklanıyordu. Özel kütüphanelerdeki tabletler, ya bu iş için ayrılmış raflara yerleştirilir ya da küplerde korunurdu. Uruk'ta zeminin üstüne istif edilmiş tabletler bulunmuştur.

Kütüphaneleri oluşturan belgelerin bir bölümü balmumu kaplı ahşap tabletler gibi çürüyebilir malzemeler üzerinde

muhafaza edilmekteydi. Ninova krallık sarayında bulunmuş envanterler sayesinde, bu ahşap tabletlerin Asur ülkesinde sıkça kullanılmış olduğu bilinmektedir. Kolofonlardan anlaşıldığı kadarı, çok sayıda kil tablet bu tahta tabletlerden kopyalanmıştı. Bütün kütüphanelerde kullanılmış görünen bu iki tip tabletin yanı sıra eski kaynakların bir kısmı da parşömenlere yazılı olarak saklanmaktaydı: İki kolofon, *magallatu*'lara yani parşömen tomarlarına yazılmış metinlere atıfta bulunmaktadır. Ancak bu özetler bize bu uygulamanın ne derece yaygın olduğu konusunda fikir vermekten uzaktır.

ASURBANİPAL'İN KÜTÜPHANESİ

Asurbanipal'in, kütüphanesinin oluşturulmasıyla ilgili mektubu: *"Evlerinde bulunan tüm tabletleri (aydınların evleri) ve de Ezida'daki tapınağa konulmuş tüm tabletleri araştır(ın): Kral için nazarlık tabletleri, (...) kralın yatağının başı için ve kralın yatağının ayakları için dört nazarlık tableti; 'kralın yatağının başı için eru ağacından silahlar' adlı ayin usulü kitabı.(...) Ayrıca tarafınızdan bilinen ve Asur ülkesinde bulunmayan nadir tabletleri araştırın ve onları bana yollayın. Aynı zamanda idareci ve özel görevliye de yazıyorum ki müdahale edeceğiniz evlerde kimse size tabletleri vermeyi reddetmesin. Ayrıca, benim size sözünü etmemiş olduğum ama sizlerin bulacağı tablet ve ayin usulü kitapları saray için iyiyse, alın ve bana yollayın!"* (*CT* 22, 1)

Sözlü Anlatım ve Yazılı Belge

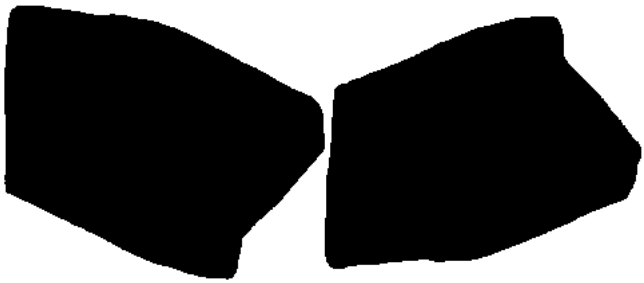
İlkçağa bakış açımız, sadece yazılı belgelere dayandığı için, dolaylı bir bakış açısıdır. Mısır hariç tüm antik dünyada yitip gitmiş olan mektup, sözleşme, muhasebe belç geleri gibi yazılı belgelerin önemli bir kısmı Mezopotamya'da sağlam kalmışsa da –Helen dünyası ve Roma'daki benzer belgeler yok olmuştur– yazılı belge günümüz dünyasındaki yayılıma,

ve özellikle de son başvuru kaynağı olma işlevine sahip değildi. Yazılı belgenin saygınlık vurgulamaya yönelik ideolojik rolü dışında anımsatma işlevi de vardı ama son tahlilde egemen olan sözlü anlatımdı.

Mektuplarda sıkça rastlanan kalıplaşmış bir ibare bu olguya örnek teşkil etmektedir. Mektubu kaleme alan kişi muhatabına değil, mesajının içeriğini ona iletmekle görevli olan haberciye hitap etmektedir. Mektupların çoğu şöyle başlıyordu: "Ona (alıcının adı) söyle: Bu şekilde konuştu (mektubu yazanın adı)." Demek ki yazılı mektubun işlevi haberciye güvenmekten geçiyordu. Zamanın akışı içerisinde, alıcı mektubu artık kendisi okumaya başlamış olsa da, bu kalıp tümcenin kullanımının sürüp gitmesi sözlü anlatımın kuramsal üstünlüğünü göstermektedir. Aynı şey edebiyat için de geçerlidir: Örneğin Ugarit'te büyük mitoslar belleği güçlendirmek için düzenlenmiş prozodi ve basit sözcük değişkeleriyle beyitlerde aynı düşüncelerin yinelenmesi gibi anlatım tekniklerine uygun olarak yazılıyordu. Yazılı belgenin kendisi de genellikle yüksek sesle okumaya yönelikti: Okuma ortaçağa kadar sessiz olarak yapılmamıştır. Sonuç olarak, yazılı belgenin antik kültürlerin işleyiş biçimlerindeki rolünün abartılmaması gerekmektedir.

Eski Yakındoğu için, bu olguya, değişik dönemler boyunca konuşulan tüm dillere oranla az sayıda dilin yazıya dökülmüş olduğunu eklemek gerekir. Kuşkusuz, bazı yazılar düzenlenmiş oldukları dilin dışındaki başka diller için de kullanılabilmişti: Sümer çiviyazısı, önce Akadcayı ardından da Hititçeyi yazıya geçirmeye yaramış ve alfabe de çeşitli dillere uyarlanmıştı (XIII. yüzyıldan itibaren birkaç Hurrice ve hatta Akadca metinde de alfabetik çiviyazısı kullanılmıştı) ama yazı genellikle bir yazı sistemine sahip olan dille yazılırdı. Öyleyse, yazılı dil belirli bir yerde konuşulan dilin kanıtı değildir.

Kullanım için bir yazı dilinin seçilmesinin her zaman bir gerekçesi olmuştur. Kültürel açıdan bu seçim, ortaçağdaki ve Modern Avrupa'daki Latince gibi, konuşulmadığı halde yazılı kullanımı süren bir dilin saygınlığını gösterebilmektedir. Bu

Figür 96: "Heceleme Kitabı A" diye adlandırılan eski çiviyazısı işaretlerinin listesi, Kalhu, VIII ya da VII. yüzyıl

durum Sümerce için apaçık ortadadır: III. binyılın sonunda, artık hemen hemen hiç konuşulmayan Sümer dili, Hıristiyanlık arifesinde çiviyazısının ortadan kalkışına kadar, bilginlere özgü ortamlarda, yazılı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Helenistik döneme ait *graeco-babyloniaca*'lar, yani Helen alfabetik harfleriyle yazılmış tabletler, Akadca ve hatta iki dilli Sümer-Akad yazılarının fonetik çevriyazılarıdır. Bir başka örnek, Ninova'da bulgulanan bir heceleme kitabında, karşılıklı sütunların sağda olanına VII. yüzyıldaki biçimiyle yazdığı işareti, sol sütuna III. binyılda var olduğunu düşündüğü eski biçiminde geçiren Yeni Asurlu yazıcı örneğidir. Bu tablet üzerindeki birçok arkaik işaret yanlıştır; onları arkaik olduklarını düşünen yazıcının kendisi uydurmuştu.

Daha o zamanlarda bile, iki devlet arasındaki yazışmalarda kullanılan uluslararası dil, bu iki devletten herhangi birinin kullandığı dil olmayabiliyordu. Bu dilin kullanılış nedeni siyasal ya da kültürel saygınlığı mıydı? Nedenler her zaman belirgin ve özellikle de bir durumdan diğerine aynı değildir. Firavunlar III. Amenofis ile Akhenaton'a (XIV. yüzyıl) gönderilen ve bu ikincinin Orta Mısır'daki başkenti El Amarna'nın sit alanında bulunan uluslararası yazışmalardan anlaşılacağı üzere II. binyılda bu rolü Babilce biçimiyle Akadca oynamıştı. Burada, sadece Mısır'dan Levant'a sıralanan, örneğin Megiddo, Kudüs, Sur ve Byblos gibi vasal kent devletlerden değil, ama aynı zamanda Mısır'ın eşit ilişkiler içerisinde bulunduğu

Mittani Krallığı ve Hitit İmparatorluğu gibi imparatorluklar ve Kıbrıs Krallığı gibi diğer başka krallıklardan gönderilmiş 400'e yakın mektup bulunmuştur. Mısır'ın gönderdiği mektuplar da dahil tüm yazışmalar Babilce idi ki bu sonuca muhataplarının yanıtlarındaki metin alıntıları sayesinde varılmıştır. Oysa Babil o dönemde Levant'ta özellikle göze çarpan bir rol oynamıyordu ve Mısır'ın kendisi oldukça zengin ve saygın bir kültüre sahipti. XIII. yüzyılda, Hitit İmparatorluğu ile vasalı küçük Ugarit Krallığı arasındaki ticari ilişkilerdeki iletişim aracı hâlâ Babilce idi.

I. binyılda, bu uluslararası rolde Babilcenin yerini Aramice almıştır. Oysa bu dil yenik düşmüş olanların diliydi: Yukarı Mezopotamya ve Suriye'deki küçük Arami krallıkları, Asur İmparatorluğu tarafından büyük bir hızla ilhak edilmişti ve Aramice henüz Akadca ile rekabet edebilecek düzeyde yaygın ve saygın bir edebiyata sahip değildi. Böyle olmakla birlikte, bu dil VIII. yüzyıl sonundan başlayarak, Suriye'nin küçük Arami krallıklarının yazıtlarındaki tüm cümle kuruluş özelliklerini kullanan Aramice bir yazıt içeren yerel bir krala ait bir stelin Urmiye Gölü'nün güneyindeki Bukan'da bulgulandığı İran platosuna kadar yayılmıştır. 701 yılında, Asur İmparatoru Sinahheriba'nın batıya yaptığı askeri sefer sırasında (2. Krallar 18, 26), Yehuda kralıyla Asur ordusu komutanı arasındaki görüşmelerde Aramice iki taraf tarafından olağan görüşme dili olarak benimsenmişti. Bu dilin yayılmasının nedeni kuşkusuz Arami krallıklarının Asur İmparatorluğu tarafından fethiydi. Yenilen toplulukların sürgün edilmelerinin ardından, Aramice konuşan uyruklar imparatorluğun dört bir yanına dağılmış ve birçoğu, kendilerine Asur yönetiminde yüksek mevkiler edinmeyi başarmıştı. Alfabeyle, dolayısıyla göreli olarak basit bir sistemle yazılan Aramicenin, bu alfabenin kullanımının yaygınlaşmasında bir rol oynamış olması da muhtemeldir. Pers İmparatorluğu bu dilin yazıda kullanımının yayılmasına çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bu olgu, Güney Mısır'dan Anadolu'ya ve yakın zamanda toprak altından çıkarılmış olan, eyalet satrapı ile bir astının yerel sorunlarla ilgili yazışmalarının ahşap değneklere Aramice ka-

zınmış olduğu Afganistan'a kadar, imparatorluğun tüm idari birimlerinde belirgindir. Aramicenin III. yüzyılda bölgedeki etkisi hâlâ epey güçlüydü: Budizmi benimsemiş ve Kuzey Hindistan'ı birleştirmiş olan İmparator Aşoka, yazıtlarında Budizmin tinsel değerlerini Aramice yayımlamıştı.

Bu iki örnek, kendi dil bölgelerinin epey ötesinde konuşulan uluslararası ve resmi bir dilin rolünü vurgulamaktadır. Daha yöresel ama aynı şekilde anlamlı başka örnekler de vardır. Susiana'da dönemlere göre kâh yerel dil Elamca kâh da Akadca yazılıyordu. Yazılı belge neredeyse tamamen krallık yönetiminin tekelinde olduğu için bir dilin kullanımının yeğlenmesinin siyasal bir anlamı da vardı: Egemenler kendilerini, sırasıyla, ya dağlı topluluklarının şefleri ve temsilcileri ya da Mezopotamya hükümdarlarıyla eşit saygınlıkta krallar olarak göstermek istemişlerdir.

Başka bir örnek, IX ve VIII. yüzyıllarda Anadolu'da, Luvi, yani Yeni Hitit kültüründeki küçük krallıklarda bulunan Fenike yazıtlarıdır. Zincirli ve Karatepe kralları, taş yazıtlar üzerinde, kendilerini Fenikece ifade etmişlerdi. Bunun nedeni, II. binyılın başındaki yerel prenslerin Akadca çiviyazısı ile yazıştıkları durumdaki gibi, yerel bir yazı geleneğinin olmaması değildi (Luvice yazılıyordu ve Karatepe yazıtları iki dilliydi). Bu olgu, ayrıca ne siyasal bir Fenike egemenliğine, ne de Fenikelilerin toplum içindeki yaygın kültürel saygınlığı ve özel konumlarına bağlanabilirdi: Yazıtlardaki adlar tipik Anadolu adlarıdır. Bu seçim, büyük bir olasılıkla, dili ve alfabetik yazısı yörede özel bir konum kazanmış olan bir grubun, belki de tüccarların varlığıyla açıklanabilir.

Hititçe gibi kendi grafik sistemine –hiyeroglifler– sahip bir dil, çoğunlukla Mezopotamya çiviyazısı uyarlanarak yazılırsa, söz konusu oılan bir dilin başka bir dilin yazısıyla kullanımının yeğlenmesidir. Hitit hiyeroglif yazısı, hecesel türde piktografik bir yazıydı ve ancak tali bir biçimde gelişebilmiş ve özellikle kral yazıtlarında ve hükümdar mühürlerinde kullanılmıştı. İdari, hukuki ve diplomatik belgelerin sistemli bir şekilde çiviyazısı ile yazıldığı bir ortamda bu seçim kuşkusuz bir kimlik vurgulamasıdır.

Yazılı dille sözlü dil arasındaki uyumsuzluk zaman zaman tatsız durumlara yol açabilmekteydi: Kullanılan yazı sistemi, bir belgenin, anlaşılabilmesine rağmen, hangi dilde yazıldığını ayırt etmeyi mümkün kılmıyordu. Bu durum, örneğin, bir yazıcının, hecesel ideogramların yanı sıra az sayıda fonetik belirtici içeren ya da hiç içermeyen arkaik bir çiviyazısı kullandığı bazı metinler için söz konusudur: Sümerce olduğu sanılan bir metni başka bir dilde okumak mümkündü ama bu metin belki de başka bir dilde tasarlanmıştı. Bu sorun, esas olarak en eski metinler için söz konusu olsa da, bazı Ugarit idari listeleri ve Elam'da ortaya çıkarılan, IV. binyılın sonuna ait ve hangi dilin çevriyazısı olduğunu bilemediğimiz ön-Elamca adı verilmiş yazıyla yazılmış metinler için de geçerlidir.

Alfabetik yazıtlarda ünlü harfler yazılmıyordu. Oysa, Levant kıyısı dilleri arasındaki ayrımlar çoğu zaman bu olguya dayanmaktadır. Alfabelerin, yüzyıllar süren yöresel evrimlerinden ve yazının, yazarının dilbilimsel kültürünü yansıtmasından önceki zamanlarda, çevrilebilmesine karşın bir yazıtın hangi dilde yazıldığını bilmek her zaman kolay olmamıştır. Örneğin, muhtemelen X. yüzyılda taşa oyulmuş bir tarımsal zaman çizelgesi olan Gezer Yazıtı'nın, Krallar Kitabı'nın firavun kızının Gezer kentini Süleyman'a çeyiz olarak getirdiğini belirten bir parçasına dayanılarak (1. Krallar 9, 16), uzun süre İbranice yazıldığı düşünülmüştü. Ancak küçük bir fonetik çizginin kullanımı, bu yazıtın yerel halk Filistilerin kullandığı Kenan dilinde yazılmış olduğu olasılığını güçlendirmektedir.

Eski çağda konuşulan birçok dil yazılı dil aşamasına ulaşamamış ve dolayısıyla telafisiz biçimde yitip gitmiştir. Ancak bu diller, bazen, yazıcıların yanılgı ve dile özgü kalıplaşmış ifadeleri arasından, bazen de kısa cümle ve deyimlerden oluşan özel adlar arasından sezinlenebilmekteydi. Örneğin, XVIII. yüzyılda Mari'de Babilce yazılıyordu ama özel adların irdelenmesinden çıkan sonuca göre yerel dil Amurru, Mezopotamya dilleri gibi bir Batı Sami dili değil, bir Doğu Sami diliydi. Aynı dönemde, Byblos krallarının Mısır hiyeroglifleriyle yazılmış yazıtlarından bildiğimiz adları (Abi-şemu, İp-şemu-Abi), açık bir şekilde, daha sonra Fenikece olacak dile aitti.

Figür 97: Byblos kralı Yehavmilk'in steli, V. yüzyıl

Birkaç yüzyıl sonra, Levantlı hükümdarların El Amarna'da bulunacak olan firavunla yazışmalarında, örneğin Byblos kralı, Akadca değil ama Fenike dilinin arkaik bir biçimine ait bir birinci tekil şahıs adılı kullanmıştı. Ugarit dili yerel Akadcanın sözdizimini etkilemiştir: Geç bronz çağında, tüm Yakındoğu'da yaygın bir şekilde kullanılan Akadca, bir bölgeden diğerine değişik taşra lehçelerine bürünmüştü.

Taş üzerindeki yazının bir mesaj iletme işlevi vardı. Bu yazılar resmi bir tablo sunar, bir senaryo önerir ve belirli bir topluluğa bazen de birçok topluluğa hitap ederdi. Daha önce sözünü ettiğimiz küçük Guzana Arami Krallığı'ndaki Tell Feheriye Asur-Arami yazıtı (IX. yüzyıl) hükümdarın unvanı dışında iki dilliydi: Bu egemen, Aramice versiyonda yörenin halkı olan uyruklarına hitaben "kral" olduğunu beyan ederken, Asur imparatorunun temsilcileri tarafından okunan Asurca metinde, sadece "genel vali" olduğunu belirtiyordu. Bu küçük yerel kral, sahip olduğu ikili statünün (egemen ve vasal) dışavurum biçimlerinden yararlanmaktaydı. Aynı ikili oyunu, bu kez yazılı belge ve tasvir arasında, Pers hükümdarının vasalı Byblos kralı Yehavmilk'in stelinde bulmaktayız: Kral, kabartmada, üzerinde hiçbir krallık işareti bulunmadan, bir Pers soylusu giysisiyle Byblos tanrıçasına tapınırken betimlenirken Fenike dilindeki yazıtta "Byblos kralı" ifadesi baştan sona gereksiz yere tekrarlanmıştı. Burada da, bu iki versiyonun muhatapları aynı kişiler değildi.

Yazılı belgeler, doğal olarak görülmek, okunmak ve bir mesaj iletmek için hazırlanırdı. Ama bazı yazıtlar erişilmesi güç mekânlara yerleştirilmekte ve dolayısıyla okunmaları mümkün olmamaktaydı. Mezopotamya tapınaklarının temellerine gömülen yapı yazıtları, önce tanrılara, sonra da kerpiç mimarisinin dayanıksızlığı nedeniyle bu yapıları gözden geçirmesi gereken gelecek kuşaklara hitap ediyordu. Dara'nın emriyle bir yarın üst kısmına oyulan Behistun Yazıtları aşağıdan okunamıyordu –yazıtları okuyup çözenler onları kaydetmek için bolca akrobatik hareket yapmak zorunda kalmış olmalı– ama kopyaları dolaşımda olup bir Aramice çevirisi de Elephantine'de bulunmuştur. Tapınaklarda tanrılara ithaf

edilen yazıtlar ise, bulundukları yerlere halk girmediği için, sadece din adamları tarafından okunabiliyordu. Bu yazıtlarda bir kral ya da soylunun tanrılara yönelik dindarlık eylemleri anımsatılarak bu eylemlerin öneminin unutulmaması vurgulanıyordu. Sonunda mezar çukurlarına gömülecek olan lahitlerin üzerindeki mezar yazıtlarının ise, mezar kirleticilerini lanetledikleri ve dolayısıyla bu mezarları korudukları için daha çok apotropaik bir işlevi vardı. Ama, Sayda kralı Eşmunazar'ın bir mezar çukurunun dibine yerleştirilmiş lahitine oyulmuş, yaptığı eylem ve önemli işleri sıralayan yazıt bir muammadır çünkü böyle bir metnin okunabileceği bir mekâna yerleştirilmesi beklenirdi.

AYRIM 3: ADALET VE YASAMA

Eski Yakındoğu'da adaletin sağlanması kralın başlıca misyonlarından biriydi. Hükümdar, adil kararlar vererek ve normlar yayımlayarak en güçsüz ve mazlumların haklarına saygı gösterilmesiyle ilgilenirdi. Yasal mevzuat, yasa derlemeleri ve kral rescriptum'larının yanı sıra başta ekonomik ve toplumsal düzeni sağlamaya yönelik dönemsel önlemler olmak üzere belirli sorunlara dair krallık fermanlarını bir arada toplamaktaydı. Ama hukukun ana kaynağı, doğası gereği sözlü olan töreydi. Yöresel âdetler, yaşlılar kurullarının kararları, uygulama belgeleri (sözleşmeler), mahkeme tutanakları ve mektuplar sayesinde bilinmektedir. Kral yazıtları, idari ve diplomatik yazışmalar, uluslararası antlaşmalar ve hatta edebi ve mitolojik metinler gibi birçok başka belgede de hukuki izleklere değinilmekteydi. Tüm bu kaynaklar hukukun çok çeşitli yönlerini aydınlatmaya ve yasa kitaplarının sağladığı bilgilerin eksikliklerini tamamlamaya olanak sağlamıştır.

Adaletin Sağlanması

Adalet, spontane bir şekilde Kutsal Kitap'taki ünlü yargısı (1. Krallar 3, 16-28) adil kişiden beklenen dingin bilgeliği simgeleyen Süleyman figürüyle bağdaştırılmış ve övücü literatürde hükümdarların ahlaki niteliklerini yüceltmek için bu izlek kullanılmıştır. Bu tür metinlerde krallık işlevinin temel dayanağı olarak gösterilen ve kralın kişiliğinde esinli, adil ve erişilebilir bir yargıç bulan adalet, kralın tebaasına, öncelikle de güçsüz ve mazlumlara olan sorumluluğu olarak tanıtılıyordu. Süleyman'ın öyküsü ya da Davut'un huzuruna kabul ettiği Tekoalı kadının öyküsü (2. Samuel 14, 1-20) herkesin davasını doğrudan kralın huzuruna getirebildiğini göstermektedir. Mari tabletlerinde de herkesin şikâyetine açık gezici bir krallık yargılama organından söz edilmektedir.

Adli mercilerin üslubunu taklit eden kişiler mazlumluklarından yakındıkları dilekçelerini hükümdara verebiliyorlar-

dı. Birçok Babil tableti (XVIII ve VII. yüzyıllar) ve iki Arami ostrakon'u (VII. yüzyıl) bu yöntemin yaygınlığını göstermektedir. Nuzi'de (XIV. yüzyıl) ve Yeni Asur İmparatorluğu'nda (IX-VII. yüzyıllar) taraflar her an davalarını yarıda kesip kralın önüne getirebiliyorlardı. Aynı şekilde, Emar ve Ugarit'te (XIII. yüzyıl) birçok dava Karkamış sarayında ve hatta Hitit büyük kralının sarayında karara bağlanmıştı. Demek ki adil kral izleği salt retorik bir kurgulama değil, bir gerçeklikti. En yüksek yargıç olduğu için kral yetkisini canı istediği gibi kullanırdı: Bu yetkinin kullanımı Süleyman'ınki gibi anlayışlılık ile Davut'un Tamar'ın ırzına geçen Amnon'u cezasız bırakması (2. Samuel 13, 21) ve Ahab'ın suçsuz Nabot'u idam ettirmesi (1. Krallar 21, 1-16) örneklerinde olduğu gibi, kinizm arasında gidip gelmekteydi. Mari'de de hükümdar bazı suçları cezalandırıp kabile savaşlarına yol açmak yerine haksızlıkları örtbas etmeyi tercih etmekteydi.

Figür 98: Tanrı Şamaş'ı hükümdara krallık simgelerini verirken tasvir eden stel, III. binyıl sonu

Kral dışında yargılama hakkına sahip pek çok kişi vardı. Aile reisi, kendisine bağımlı olanlara karşı, uzuv kesme dahil ıslah yetkisine sahipti ancak kralın ayrıcalığı olan ölüm cezasına karar veremiyordu. İdari görevlilerinin de emirlerinin yerine getirilmesi konusunda yargılama yetkileri vardı. Aynı şekilde, Mısır'dan çıkıştan sonra Musa'nın küçük davalara bakmaları için atadığı "şefler" (Mısır'dan Çıkış 18, 21), daha sonra da Kutsal Kitap'ın eponim kitabının "yargıçları" ile hukuki anlaşmazlıklar dahil tüm yöresel konularla ilgilenen Mari ve Ugarit genel valileri yüksek görevlilerden daha fazla yetkiye sahiptiler. Krallık otoritesinin vekilleri olan bu valiler, örneğin kaçak askerleri ya da düzenbaz alacaklıları yargılayabildikleri gibi siyasal gerekler uğruna hukuk kurallarını da zaman zaman çiğnedikleri oluyordu.

Adalet, kentin tüm özgür insanlarının katıldığı bir kurul ya da Yaşlılar konseyi tarafından da sağlanıyordu. Eski Babil döneminde Nippur'da verilen mahkeme kararlarının okul kopyaları ya da üstünü tokatlayan asta "kurul önünde" kırbaçlama cezası öngören Hammurabi Yasaları'nın 202. maddesinden anlaşılacağı üzere kurullar cezai kararlar verebiliyordu. Yaşlılar ise, yerel hukuk geleneklerinin bekçileri olarak aile, miras ve cinayet davalarını karara bağlıyorlardı. Hep çoğul olarak kullanılan bu sözcük ille de yaşlı olmaları gerekmeyen ve toplum tarafından kabul gören önemli kişiler için kullanılırdı. Mezopotamya'da, eşya (kaçak köleler) ve miras hukuklarıyla ilgili sorunlarda ve özel kişilerin ya da bir kentin taraf olduğu arazi davalarında söz sahibi olan Yaşlılar, ceza mahkemelerinde ise, özellikle hırsızlık suçlamalarında delil idaresinden sorumluydular. Kutsal Kitap, levirat (Tesniye 25, 7-10; Rut 4), asi oğlun cezalandırılması (Tesniye 21, 18-21) ve evlilik öncesi kızlık zarı yırtılması suçlaması (Tesniye 22, 13-21) gibi aileyle ilgili önemli davaları onlara mal etmektedir. Adi cinayet davalarında da yargılamaya katılır ve katili kan davalısına teslim etmek için yasalara aykırı olarak sığındığı kentten iadesini isterlerdi (Tesniye 19, 12). Nabot'un haksız yere mahkum edildiği davada olduğu gibi siyasal davalarda bile bazen onlara başvuruluyordu (1. Krallar 21, 11-13).

"Yargıçlar" profesyonel yüksek görevliler arasından atanıyordu. Bu yargıçlara, bu sözcüğün yerine başka hiçbir yerde kullanılmamış olan "yargı memuru" sözcüğünün tedavülde olduğu hatırı sayılır Yeni Asur dönemi dışında, üç bin yıllık Doğu tarihi boyunca sık sık rastlanmaktadır. Kutsal Kitap'a göre Musa tarafından yardımcılarıyla birlikte kentlere yerleştirilen yargıçların (Tesniye 16, 18-20) sayısı Süleyman döneminde altı bin kişiye ulaşmıştı (1. Tarihler 23, 4). Daha sonra, Yehoşafat'ın adli reformları Yehuda'nın tüm müstahkem mevkilerini, yargı kararlarını vermek için insan yapımı yasalardan değil, kral gibi tanrısal bilgelikten esinlenmeleri gereken (2. Krallar 19, 6) asliye mahkemesi yargıçlarıyla donatmıştır (2. Krallar 19, 5-11).

Mezopotamya'da yargıç, eş zamanlı olarak, daha kazançlı bir işle uğraşabiliyor ya da asli görevinin yanı sıra siyasal ve idari görevler (vali, haberci, denetçi) üstlenebiliyordu. Bu tür bir yargıç, coğrafi konumu ne olursa olsun, kral adına, asli ya da feri olarak adalet dağıtan tüm görevlileri bir araya toplayan "kralın yargıçları" loncasına dahil oluyordu. Yargıçlar muhtemelen "yargıçlar kenti" Nippur'da eğitiliyorlardı. Eğitim süreçleri sözleşme formlarının öğrenilmesi ve dava metinlerinin baştan sona kopya edilmesini kapsayan bu yargıçlar toplumsal açıdan, saraya yakın hali vakti yerinde kentli çevreye mensuptular. Yaşamları boyunca süren görevleri, belki daha Eski Babil döneminde (II. binyılın ilk yarısı), kesinlikle de I. binyılda, birkaç büyük ailenin bu göreve girişi tekeline almasıyla kalıtımsal olmuştur.

MAHKEME ÖNÜNE ÇIKMAYI REDDETME

Nuzi Davası (XIV. yüzyıl)
"Ellaya oğlu Şuriha-ilu yargıçların önünde mahkemeye çıktı. Şuriha-ilu şunu (dedi): 'Eşim Tuppaya benim (iznim) olmadan evimi terk etti, babası Ar-zizza'nın evine gitti.'

"İlk seferinde yargıçlar Nupanani oğlu Ehlip-apu'yu Ar-zizza'nın evine yolladılar; ikinci sefer Nihriya oğlu Maitta'yı gönderdiler, üçüncü sefer Gimil-Adad oğlu Tehiya'yı, dördüncü sefer de Tehip-Tilla oğlu Ehli-Teşşup'u yolladılar: Yargıçlar bu dört mübaşiri Ar-zizza'nın evine yolladılar. Mübaşirler şunu (dedi ler): "Ar-zizza'nın evine gittik ve (ona) dedik ki: 'Şuhirailu'nun şu beyanını al ve bizimle gel!' Ar-zizza şunu dedi: 'Hayır, davaya gelmeyeceğim!'"

"Bunun üzerine mübaşirler Ar-zizza'nın (sözlerini) tanıklara dinlettiler: 'Onu defalarca mahkemeye çağırdık, ama gelmeyi reddediyor!'

"Şuriha-uli davayı kazandı ve eşi Tuppaya'yı geri aldı." Yazıcı ve tanıkların mühürleri. (*Rendre la Justice*, no. 107)

Taraflar, uyuşmazlıklarını tahkim yoluyla çözmek için sıradan kişileri hakem olarak seçebiliyorlardı. Anlaşmazlıkların böyle özel bir yöntemle çözülmesi, çabukluğu ve güvenilirliği nedeniyle tüccarlar tarafından sıkça uygulanmıştır. II. binyılda toprak ve miras davalarında da kullanılan bu yöntem, sözlü ve gayrıresmi niteliğinden dolayı kaynaklarda hiç alıntılanmamıştır. Yargılama usulü, taraflara birçok uzlaşma fırsatı tanıyan bu yöntemden izler taşımaktadır.

Yolsuzluk ve ahlak bozukluğu masum insanlar için bir tehdit oluşturduğunda devreye haksızlıkları ifşa eden peygamberler giriyor ve insanları vicdanlarının sesini dinlemeye davet ediyorlardı. Kralı hedef aldığı zaman siyasal davalara yol açan peygamber kelamının (Kutsal Kitap'taki Mişail ve Yeremya) mahkeme salonlarında gerçeği ortaya çıkarmak için de kullanıldığı oluyordu: Genç Danyal, bu şekilde Suzan'ı haksız yere zina ile suçlayan iki Yaşlının maskesini düşürmüştü (Danyal Kitabı 13, Helence ekler). Yargıçların dürüstlüğü, bu konuda çoğu zaman etkisiz kalan kamu makamlarının değişmez tasasıydı. Gerçekten de yargıçlara gelir sağlama sistemi suiistimallere yol açmaktaydı: Düzenli bir

geliri olmayan yargıçlara, dava bazında "bilgelerin gözünü kararan ve haklıyı haksız çıkaran bir armağan" (Tesniye 16, 19) ile ödeme yapılıyordu. Kassit döneminde (XVI-XII. yüzyıllar) Şamaş'a adanmış bir ilahi kusursuz yargıcın portresini çizmektedir: "Armağan kabul edip adaleti kötü yerine getireni sen (Şamaş) cezalandırırsın. Ama bir armağanı reddeden ve de güçsüzün tarafını tutan yargıç Şamaş'ın hoşuna gider ve Şamaş onun ömrünü uzatacaktır." Hammurabi Yasaları (5. madde) verdiği kararı bile bile değiştiren yargıcın hizmet kusurunu cezalandırmaktadır: Bu yargıç dava bedelinin yirmi katı ceza ödemekte ve "yargıçlık koltuğunu" kesinlikle kaybetmekteydi. Yasa, yazılı bir sahtekârlıktan (tabletin silinmesi ya da tahribi) çok, kesin hüküm gücü ilkesine uyulmamasını cezalandırıyordu.

Adalet nerede yerine getiriliyordu? Doğu kaynaklarının "mahkeme" sözcüğünü kullanmaması yargılama kurullarının bir davacının isteği, kralın çağrısı ya da başkent yüksek görevlilerinden birinin yöresel yargıçlara katılması gibi vesilelerle rastlantısal olarak toplandığını düşündürmektedir. Tek başına hüküm verebilen kralın dışında, kararlar bir kurul tarafından ve gündüz verilirdi. Özellikle doğaüstü kanıtların idaresi için bir idari takvimin uygun ve uğursuz günleri saptayıp saptamadığını bilmiyoruz. Yargıçların Yehoşafat reformu ile (2. Tarihler 19, 5-11) uzmanlaşmış ve sabit görevlere resmi olarak atanmalarıyla mahkeme oturumları daha düzenli olmaya başladı. Başrahip ve Yehuda soyu başkanının yetkeleri altında Kudüs'te ömür boyu yargıç seçilen Levililer, rahipler ve aile reisleri merkezi ve hiyerarşik bir örgütlenme içerisinde yer alıyorlardı. Hiçbir adli yapı bulunamamış olmakla birlikte Yeni Babil kaynaklarında davaların görüldüğü bir "yargılama evi"nden söz edilmektedir.

Oturumlar, genellikle halka açık bir alanda, sıklıkla da kent ya da idari veya dini bir yapının "kapısında" yapılırdı. Mezopotamya'da yargılama kurulları laikti. Bir ant içme ya da bir ordali içeren davalara ise din adamları müdahil olurdu. Tapınakların, kendilerine özgü bir adaleti uygulayan, kendi mahkemeleri yoktu. I. binyıl tapınaklarında (Uruk, Sippar) ar-

şivlenmiş davalar soruşturmanın laik ve dini yüksek görevliler tarafından yürütüldüğünü ve yargının laik otorite tarafından verildiğini göstermektedir. Kutsal Kitap'a göre Levililer ve rahipler ceza hukuku davalarına laik yargıçlarla beraber katılıyorlardı. Dini davalarda uzmanlaşmış bir mahkemenin kurulması için Yehoşafat reformunu beklemek gerekecekti.

Yargılama usulü, özellikle çiviyazılı kaynaklar sayesinde bilinmektedir. Mahkemelere sadece uyuşmazlıklar için değil medeni durumla ilgili (nesep, boşanma...) itiraz ve uzlaşmalar için de başvuruluyordu. Davaların resen açıldığı cinayet gibi ağır suçlar dışındaki davaları genellikle mağdur olan taraf açardı. Köle ya da özgür her yetişkin insan dava açabilmekte ya da tanık olarak ifade verebilmekteydi. Çocuklar gibi belki yabancı uyrukluların da başkaları tarafından temsil edilme zorunluluğu vardı. Yetkili mahkemenin hangi ölçütlere dayanarak belirlendiği ise bilinmemektedir.

Duruşma, taraflar arasında anlaşma sağlanması durumunda davayı sonlandıracak bir uzlaşma safhasıyla başlardı. Birçok ticari ve ailevi anlaşmazlık bu tahkim usulüyle çözülmekteydi. Uzlaşma aşamasının başarısızlıkla sonuçlanması durumunda, davacının sunduğu kanıtlar hukuk mahkemelerinde, sanığın kanıtları ise ceza mahkemelerinde inceleniyordu. Somut kanıtlar (yazılı belge, tanıklık, suçüstü yakalanma) çoğu zaman bir ant içme, daha ender olarak da bir ordali ile birleştiriliyordu. Ordali tanrısallaştırılmış ırmağa dalmaktan ibaretti: Suçlu boğulmakta, suçsuz ise hayatta kalmaktaydı. I. binyılda, tamamlayıcısı ant içme tarafından özümlenen ordali ortadan kalkmıştır. Kutsal Kitap'ın "acı sular" ritüeli (Çölde Sayım 5, 11-31) yalan yere ant içme durumunda yok edici olan lanetin sözcüklerini yutmaya dayandığı için bir ant içmeyi andırmaktadır. Mari'de bilinen benzer bir uygulamada, tanrı ve/veya krala yakarış, yalancı için potansiyel olarak zararlı olan maddelerin yutulmasıyla beraber yapılıyordu.

Mahkeme kararlarının hukuki açıdan gerekçelendirilmesi gerekmiyordu. Yasalarda belirtilen ölüm, sakatlama, taşa tutma, kırbaçlama, kazığa geçirme, suda boğma, yakma gibi

bedensel cezaların uygulamada nadiren görülmesinin nedeni yargıdaki davalar içinde ağır suçlarla ilgili olanların azınlıkta olmasıdır. Mahkemeler yasalara aykırı kasıtlı davranışları cezalandırırken, kasıtsız eylemler sonucu oluşan hasarların tazmini yoluna gidiliyordu. Maktulün ailesinin ya da klanının öç alma hakkı kamu cezaları rejiminde bile tamamen ortadan kalkmamıştır: Mağdur olan taraf suçlunun ölümünü isteyebiliyor ya da onun yaşamını satın alması için gerekli olan fidye tutarını belirleyebiliyordu. Katili sığınacağı kente giden yolda öldürebilen ya da yargılanmasından sonra infaz edebilen Kutsal Kitap'ın "kan intikamcısı" bu geleneğin sürdüğünü göstermektedir.

Görünürde sınırsız ve hiyerarşiye bağlı olmayan itiraz yolları mevcuttu. Davaların zaman aşımı nedeniyle sona erdirilmesi gibi bir usul olmadığı sanılmaktadır. Yargılar, yargıcı aynı dava için ikinci bir başvuru durumunda (*de eadem re*) aynı kararı vermeye zorlayan kesin hüküm gücü ilkesi tarafından güvence altına alınmıştı. II. binyılda, gelecekte ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları bertaraf etmesi için "hak iddia etmeme" tableti davayı kazananda kalıyordu. Buna karşılık, III. binyılda verilen kararların kamu arşivlerinde saklanması kuraldı ve birçok benzer dava bazen aynı tablet üzerine kopya ediliyordu. Bu, izlek bazında gruplandırma, bir olasılıkla Ur-Nammu yasa kitabının kökeninde bulunan Sümer mahkeme içtihatını sistemleştirme çabasını yansıtmaktadır.

İlk Yasa Kitapları

Asurbilimciler "yasa kitabı" sözcüğünü üç bölümden oluşan (öndeyiş/yasalar bütünü/sondeyiş) ve Ur kralı Ur-Nammu (yaklaşık 2100), İsin kralı Lipit-İştar (yaklaşık 1930) ile Babil kralı Hammurabi'ye (yaklaşık 1750) atfedilen üç yasa yapıtı için kullanmayı benimsemişlerdir. 1901 yılında Peder V. Scheil, Hammurabi stelini, yapılan adlandırmanın modern tanımlamanın gerektirdiği eksiksizlik ölçütüne uymadığının da altını çizerek, belgenin yoğunluğunu ve tumturaklı oluşunu vurgulamak amacıyla, "yasa kitabı" diye adlandırmıştı.

Aynı adlandırma, kil üzerinde kısmi kopyalar halinde zamanımıza ulaşmış diğer iki derleme için de kullanılmıştır.

Bu yasa kitaplarının üçü de aynı şemada düzenlenmişti: Öndeyiş, halkların refahını sağlamak ve onları iyi bir çoban gibi gütmek için tanrılar tarafından seçilmiş dindar ve fatih kralın kişisel niteliklerinin altını çizerken, sondeyiş hükümdar hakkındaki övücü söylemi yinelemekte ve yasaları yürürlükten kaldıracak ya da değiştirecek ardıllara karşı tanrısal bedduaları uzun uzun sıralamaktaydı. Bu iki bölüm, yazıcıların, kral yazıtları gibi başka ideolojik metinleri de yazarken yararlandıkları kalıplaşmış tümcelerle yazılmıştı. Bu iki siyasal edebiyat parçası arasına yerleştirilen yasalar belirli bir tarihe gönderme yapmayan ama kural koyucu bir kral söylemini bildiren "o gün" deyişiyle başlıyordu. Bu deyiş, Suriye-Hitit siyasal metinlerinde de, resmi ve bağlayıcı bir kararı belirtmek için korunmuştur. Demek ki, yasa kitaplarındaki kurallar yazıya dökülüp bir stel üzerinde halka açık olarak sergilenmeden önce sözlü olarak ilan edilmekteydi.

Başka çiviyazılı yasa derlemeleri de bulunmaktadır: Sık sık ortaya çıkan dul ve yetimlerin korunması izleğine ilk göndermelerde bulunan Lagaş kralı Urukagina'nın Reformları (2350 civarı); Hammurabi Yasaları'nı birkaç yıl önceleyen Eşnunna Yasaları; değişik izlekler etrafında (kadınlar, gayrımenkul ve menkul kıymetler,...) dönen özgün XVI. yüzyıl tabletlerinden XI. yüzyılda derlenmiş epey bölük pörçük on beş tabletlik bir bütün oluşturan Orta Asur Yasaları; iki dizi halinde gruplandırılmış ve yazılması yüz yıllar sürmüş (XVII ile XII. yüzyıl) Hitit Yasaları; son olarak da 700 civarında eksik ya da yıpranmış bir tabletten Sippar'da

Figür 99: Lagaş kralı Urukagina'nın fermanlarını içeren konik yazıt, XXIV. yüzyıl

kopya edilmiş olan Yeni Babil Yasaları. Özel bir durum ise, ticari mektup ve davalarda sık sık atıfta bulunulan ama hiçbir nüshası bulunamamış olan Eski-Asur stelinin durumudur. Bu stelde bir araya getirilen yasalar (kelimesi kelimesine "sözler"), Asur meclisinin ve Anadolu'daki Asurluları temsil eden merci "rıhtım"ın aldığı kararların, tüccarlar tarafından başvurulan genel kurallar halinde yeniden düzenlenmesiydi.

Kutsal Kitap yorumcuları, bazen üç başka derlemeyi de yasa kitabı diye adlandırmaktadırlar: Eski Ahit'in en eski yasalar dizisi olan Antlaşma Kitabı (Mısır'dan Çıkış 20, 22-23, 19); toplum ve ritüellerle ilgili düzenlemeler içeren Kutsallık Kitabı (Levililer 17-27) ve çoğunlukla aile hukukuna ayrılmış olan (12-26) Tesniye Kitabı. Bu üç metin içerik ve kökenleri açısından birbirinden ayrılmaktadır.

Antlaşma Yasaları daha önceki dönemlerde oluşturulmuş olup Mısır'dan Çıkış Kitabı'na eklenmiş töresel kurallar bütünüdür. Değişik zaman dilimlerinde yazılıp yazılmadığı sorusu tartışma konusudur. Bu kurallar büyük bir olasılıkla aynı dönemde derlenmişti ama tefsircilerin hepsi bu konuda aynı fikirde değildir. İsrail kabilelerinin federal yasasını temsil eden "yargılar"dan oluşan bir çekirdek metne (Mısır'dan Çıkış 21, 1-22, 16) uyumsuz unsurlar eklenmişti. Cezaları hafifletici bir adalet çerçevesinde uğranılan zararın maddi karşılığı diye kabul edilmesi gerekirken, haksız yere kısasa kısas yasasının dile getirilişi diye yorumlanan ünlü "göze göz, dişe diş" özdeyişi (Mısır'dan Çıkış 21, 23-25; karşılaştırınız: Tesniye 19, 21, Levililer 24, 20 ve Matta 5, 38) bu yasaların arasında bulunmaktadır. Kutsallık Yasaları ise daha çok Tevrat'ta sıralanan arınma ritleri etrafında kült yaşamına adanmış bir mevzuat içerisinde yer almaktadır (Levililer 1-15 ve Çölde Sayım 1-9). Buyruklarının birçoğu muhtemelen çok eskidir ama bir bütün olarak kesin biçimini Sürgün'den sonra almış olmalıdır.

EŞNUNNA YASALARI

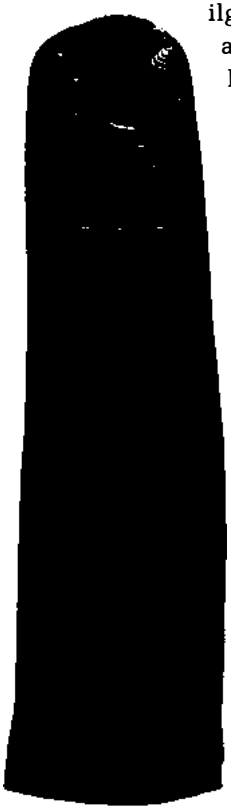
"Eğer bir öküz başka bir öküzü boynuzlar ve öldürürse, öküzlerin sahipleri sağ kalan öküzün ederini ve ölen öküzün etini paylaşacaktır.
"Eğer bir öküzün boynuzlama âdeti varsa ve mahalle bunu sahibine bildirdiyse ve sahibi öküzünü 'düzgün yürütmediyse' ve eğer öküz bir insanı boynuzlar ve insan ölürse, öküzün sahibi üçte iki mina gümüş ödeyecektir.
"Eğer öküz bir köleyi boynuzlar ve ölümüne neden olursa, sahibi on beş şekel gümüş ödeyecektir.
"Eğer bir köpek kuduz ise ve mahalle bunu sahibine bildirdiyse ama sahibi köpeği gözetim altında tutmadıysa ve eğer köpek bir insanı ısırır ve ölümüne neden olursa, köpeğin sahibi üçte iki mina gümüş ödeyecektir.
"Eğer bir köleyi boynuzladıysa (aynen) ve ölümüne neden olduysa, sahibi on beş şekel gümüş ödeyecektir. (53.-57. maddeler)

Tesniye bazı hükümlerini değiştirerek yinelediği Antlaşma Yasaları ile arasına mesafe koymak için Kutsal Kitap'ın öykülemeli parçalarından esinlenmiş görünmektedir. Gerçekten de, Tesniye Kitabı çoğu kez insanlık ve gönül yüceliğine daha fazla değer veren yeni bir zihinsel ortamın ürünüdür: Aile reisinin yargılama yetkisi kamusal cezaların lehine gerilemeye başlamakta, bağlantılı olarak da kralın yetkileri kolektif kurumların (Yaşlılar, yargıçlar) gelişmesi karşısında azalmaktadır. Bu üç yasa derlemesine On Emir'in davranış kuralları dizisi de eklenebilir (Mısır'dan Çıkış 20, 2-17 ve Tesniye 5, 6-21): Hiç yaptırım içermedikleri için a priori yasa kurallarından çok ahlaki normlar olan On Emir'i çeşitli apodiktik yasalara yakınlığı nedeniyle Kutsal Kitap yasaları arasında değerlendirmek mümkündür.

Tüm bu derlemelerin yasama mahiyetinde olduğu kabul edilmektedir çünkü kamu otoritesinden (kral, kent) kaynaklanmalarının yanı sıra genel ve herkese yönelik bir kapsam-

ları vardı. Hiçbirinin başlığı olmadığı için edebi metinler gibi ilk sözcükleriyle adlandırılmışlardır. Antikçağda uygulama belgelerinin, Eski Asur Steli dışında yasalara hiçbir zaman atıfta bulunmaması metin alıntılarını kolaylaştırıcı modern bir girişim olan paragraflara bölmeyi gereksiz kılmaktaydı. Orta Asur Harem Fermanları ya da Nuzi Sarayı personeli gibi belirli bir grup insana uymaları gereken davranış ve etkinlikleri empoze eden ferman gibi başka kurallar ise yönetmelik mahiyetindeydi. Nihayet, resmi belge olmamalarına rağmen bazı okul tabletlerinin de hukuki içeriği bulunmaktaydı.

Eski Yakındoğu yasalarının ortak karakteristik özellikleri vardır. Bunlardan ilki yazıya dökme üslubuyla ilgilidir: Yasa hükümleri, genellikle konuyu açıklayıcı ve ses tonunun yükseldiği bir bölüm (protaz) ve onu takip edip çözüm yolunu gösteren ses tonunun düşürüldüğü ikinci bir bölümden (apodoz) oluşurdu: "Eğer bir çocuk babasına vurursa, eli kesilecektir" (Hammurabi Yasaları, madde 195). Bu kazuistik ifade tarzı gözleme dayalı bilim dalları olan kâhinlik ve tıbbi tanı derlemelerinde de kullanılmıştır, ki bu nedenle bu derlemelerin pozitif hukuku andıran yanları vardır. Yasa, daha ender olarak, uzun süre sadece Kutsal Kitap'a özgü olduğu düşünülen apodiktik bir üslupla da yazılırdı. Günümüzde bu üslupla yazılmış çiviyazılı belgeler bilinmektedir. Örneğin: "Bir tüccar ya da meyhaneci kadın bir köleden (kadın ya da erkek) gümüş, arpa, yün, yağ ya da herhangi başka bir şey kabul etmeyecektir" (Eşnunna Yasaları, madde 15). "O kişi (ki)..." örneği bir ilgi tümcesinin kullanıldığı da oluyordu:

Figür 100: Hammurabi Yasaları'nın bulunduğu yazıtı içeren stel, XVIII. yüzyıl

"Öğle vakti birisinin tarlasında ürünün arasında yakalanan kişi on şekel gümüş ödeyecektir; ürünün arasında gece yakalanan kişi ise ölecektir, yaşamayacaktır (Eşnunna Yasaları, madde 12.)

İkinci bir benzerlik bu derlemelerin yapısına yöneliktir. Bu derlemelerde özleri gereği eksiklikler vardır çünkü sadece iki öğeli (bir durum ve tersi) ya da eşmerkezli (bir durum ve bileşkeleri) biçimlerde ele alınıp incelenen özel durumlarla ilgilidirler. Eksiklikler bilinçli eksikliklerdir, çünkü yasaların sadece tamamlayıcı bir işlevi vardı: Eski Doğu hukukunun temel kaynağı olarak kalan töreyi tamamlıyor ya da değiştiriyorlardı. Genel plan, yargıların çağrışım ilkesiyle art arda sıralandığı somut bir mantığı takip ediyordu. "Medeni hukuk" ve "ceza hukuku" gibi kategoriler sözcük dağarcığında bulunmasa da, bu kategoriler ağır suç ve cinayetleri başa yerleştirip cezalandıran, kasıtlı suçları bir tazminat gerektiren istem dışı kusurlardan ayırt eden yasa yazıcılarının kafalarında bulunuyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi cezalar, kazığa oturtma ve isteyerek çocuk aldıranların cesetlerini sergilemeyi de öngören Asur yasaları başta olmak üzere, çok ağır olabiliyordu. Zina, anne ile ensest, cinayet, çocuk kaçırma ve gaspın yanı sıra ağırlık ve ölçüler üzerinde sahtekârlık ya da meyhaneci kadına yüklenebilen şerirlerin ihbar edilmemesi gibi suçların cezası ölümdü. Yürürlükteki yasalar, aile hukuku (evlilik, nesep, miras), başta ödünç verme ve kiralama olmak üzere borçlar hukuku, hukuki sorumluluk ve ticaret hukuku ile ilgili hükümler de içeriyordu.

Üçüncü bir benzerlik noktası ise boynuz atan öküz ya da darbe sonucu çocuk düşürme gibi bazı izleklerin sürekliliği ve yasa derlemelerinin büyük bir bölümünde aynı biçimde ele alınmasıdır: Bir yasa kitabından diğerine aynı izleklerin yinelenmesi bu olayların sıklığından çok, Yakındoğu'nun her yerinde eski hukuki ortak kaynakların yeniden işlerlik kazanmasıdır. Hukukta uzmanlaşmış yazıcılar, eğitimleri sırasında, aralarında sorumluluk kavramının da bulunduğu birkaç temel kavramı öğreniyorlardı. Hukuk mahkemelerinde bir hayvanın neden olduğu hasarlar, ceza mahkemelerinde

de ceninin ölümüne yol açan istem dışı darbe ve yaralamalar sorumluluk kavramı içinde değerlendiriliyordu. Her adli sistemde başat kabul edilen bu iki durum Doğu yasalarında da sürekli ortaya çıkmış, kültürel ilişkiler ve yazıcı geleneklerinin aktarımı ile çok geniş bir alana yayılmıştır. Yasa kitapları, cezai açıdan, günümüzde hukukun genel ilkeleri olarak adlandırabileceğimiz ilkelere benzer özellikler sergilemekteydi: Örneğin ilk kusur için genel bir bağışlama eğilimi, zina yapan kadınla dostuna muamele eşitliği ya da suçların cezalandırılmasında kasıt aranması gibi.

Bu ortak öğelere karşın, eski Doğu'nun yasa mevzuatları tekbiçimli ve değişmez bir bütün oluşturmuyor, tersine aralarında önemli farklar barındırıyordu. Hitit yasalarının kendine özgülüğü, çok önceleri, olasılıkla hanedanın henüz başlarında (XVII. yüzyıl) yapılmış gözden geçirmelerden açıkça söz etmiş olmasıdır. Bu yasalarda zaman boyutu "eskiden/günümüzde" sözcükleriyle belirtiliyordu. Örneğin 92. madde şöyle başlamaktadır: "Eğer birisi iki ya da üç bal kovanı çalarsa, bu suçlu eskiden arıların sokmasına (maruz) bırakılırdı, günümüzde ise altı şekel gümüş ödemektedir." Bu gözden geçirmeler cezaların yumuşatılması (bedensel cezaların yerini para cezalarının alması, ceza tutarlarının azaltılması) ve hükümdarın bahşettiği angarya ve sivil hizmet bağışıklıklarının sınırlandırılması yolunda atılan ilk adımlardı. Farklı çiviyazılı yasa mevzuatlarının karşılaştırılması bazı alanlardaki farklı gelişmeleri de ortaya sermektedir. Örneğin, Hammurabi Yasaları'nda toplumsal ayrımcılık Eşnunna Yasaları'na göre daha belirgindi. Tokat örneği anlamlıdır: Bu yasaların tarafların toplumsal konumlarına göre dört paragrafta (202.-204. maddeler) ayrıntılı bir biçimde ele aldığı bu eyleme, Eşnunna Yasaları zor ve şiddet yolları ile ilgili daha genel bir metnin içerisinde sadece bir tümce ayırmıştı (madde 42).

İçerdiği ceza hukukuna özgü üç aksiyom nedeniyle Kutsal Kitap'ın yasalarla ilgili hükümlerinin Doğu'nun hukuki görünümü içerisinde istisna oluşturduğu öne sürülmüştür. Bu üç aksiyom, Tevrat'ın kendine özgü ahlak anlayışı, yaşamın

sonsuz ve telafi edilemez niteliği ve cezaların başka kişiler tarafından çekilmesini dışlayan sorumluluk ilkesinin tamamen kişisel olmasıdır. Bu üç nokta Mezopotamya ile Eski Ahit dünyaları arasındaki hukuk kurallarının dolaşımıyla ilgili nazik sorun çerçevesinde görüşülüp tartışılan temel noktalardır.

Yasa kitap ve derlemeleri, sıklıkla, bir araya toplanan yasa metinleri gibi değil de krallık propaganda yapıtları olarak yorumlanmıştır. Buradaki temel sav, yasa kitaplarıyla hukukun somut tezahürleri arasındaki mesafeye dayanmaktaydı: Sözleşmelerle mahkeme kararlarında hiçbir zaman yasa maddelerine atıf yapılmıyor, tersine bunlar çoğu kez birbirlerinden farklı bölgesel uygulamaları yansıtıyorlardı. Bununla birlikte, taraflar ya da davacılar tarafından, yasal ya da töresel herhangi bir hukuk kuralına hiçbir zaman başvurulmadığını da belirtmek gerekir. Yasa kitapları ile sözleşmeler arasındaki farklılık ise krallık hukukunun ikincil konumuyla açıklanmaktadır: Yöresel töreler etkili oldukları sürece öncelikliydi ancak aleyhte ya da tartışma götürür oldukları görüldüğü zaman mağdur olduğunu düşünen kişi, Hammurabi'nin yasa kitabının sondeyişinde söylediği gibi ipso facto uygulanacak olan yazılı hukuka başvurabiliyordu: "Davası olan mazlum kişi, adil kralın, benim heykelimin önüne gelsin ve benim yazılı stelimi yüksek sesle okusun ve böylece benim değerli hükümlerimi anlasın ve benim stelim ona davasını açıklasın; yargısını görsün ve (kaygılı) yüreği ferahlasın."

AYRIM 4: TOPLUMSAL YAPI

Köylerin, ardından da kentlerin ortaya çıkışı, insan toplulukları içinde bir hiyerarşinin oluşmasıyla baş başa gitmiştir. Daha saygın statüye sahip insanlar toplum içerisinde sivrilirken, diğerleri –bazen askeri olayların ardından– geçimlerini sağlamak için kendilerini bağımlı konumda bulmuşlardır. İnsanların toplumdaki konumlarını ayırt etmek ve haklarının kapsamını belirlemek kolay değildir. Toplumsal statüler kesin çizgiler ile tanımlanmışa benzememektedir ve statüler arası kişisel geçişler mümkündür.

Özgür İnsan Kategorileri

Yakındoğu'nun toplumsal yapılanması bazı dönemler için yasa kitapları sayesinde bilinmekle birlikte başka dönemler için elimizde sadece kişilerin statülerini belirtmeyen ve özel durumlarla ilgili hukuki belgeler (sözleşmeler, vasiyetnameler, dava tutanakları...) bulunmaktadır. Bu dağınık belgelerden, bu toplumlarda bir yandan "insanlar"ın, diğer yandan da "köleler"in bulunduğu, ama ara kategorilerin de varolduğu sonucuna varılmaktadır.

"Özgür insan" kavramı var olmuşsa bile günümüz anlayışına uymamaktadır. Eski Mezopotamya metinlerinde, bağımlı olmadıkları belirtilmesine rağmen birbirleriyle olan ilişkilerinde özgürlük dereceleri çok değişiklik gösteren insan gruplarından söz edilmektedir. Bu monarşik toplumlarda değişik düzeylerde kralın uyruğu olan insanlar kendilerini onun hizmetkârı olarak tanımlarlarken aynı hizmetkâr sözcüğü köleleri belirtmek için de kullanılıyordu. Kral ile bağımlıları arasında bazen hizmet karşılığında arazi tahsisi ya da ayrıcalık verilmesi biçiminde kişisel bir bağ da bulunurdu.

Kişiler arası ilişkileri gösteren sözcükler ev halkına ilişkin sözcük dağarcığından uyarlanmıştı: Bir kişi kendini baba/anne, oğul/kız ya da efendi ve hizmetkâr olarak tanımlamaktaydı. Bir insan kendini şu ya da bu kişinin hizmetkârı ola-

rak tanıttığı ya da o şekilde tanıtıldığı zaman, onun bir köle mi yoksa biri için çalışan ya da onun hizmetinde bulunan bir kimse mi olduğunu her zaman bilemiyoruz. "Hizmetkâr" ya da "köle" sözcüğü Akadca, Ugaritçe ya da İbranicede kullanılmakla birlikte bu dillerde "özgür insan" anlamına gelen bir sözcük bulunmamaktadır. Bir insan bir hizmetten azat edilmiş olarak ya da özel bir bağlamda özgür olarak tanımlanabiliyor ama hiçbir zaman kendi niteliği gereği olarak "özgür" diye tanımlanmıyordu. Bizlerin "özgür insan" diye çevirdiğimiz sözcük eskiler tarafından genellikle "insan"ı algılamak için kullanılıyordu. İnsanlar özgür ya da köle olarak doğuyor ama statü değiştirebiliyorlardı: Özgür bir insan bir borç ya da bir cezalandırmanın ardından köle olabiliyordu (bu durumda kölelik geçici olabiliyordu); bunun tersine, bir köle de özgür, hatta yüksek mevki sahibi özgür bir insan olabiliyordu.

İnsanlar, IV. binyılda kentlerde toplanmaya başlamış ve bu topluluklar zamanla örgütsel yapılanmaya gitmişlerdir. Böylece, Sümer ülkesinde toplumsal bir hiyerarşi ortaya çıkmıştır. Ancak doğuştan özgür insanlardan en erken Akad döneminde (2350-2150) söz edildiği sanılmaktadır. Suriye'de III. binyıl sonu Ebla'sında bulunmuş olan sözcük listelerinde "secde etmek" anlamına gelen bir fiil kökünden türeyen ve *muşkayyinum* sözcüğüyle eşanlamlı *maş-en-kak* (Fransızcaya "mesquin" diye geçen Arapça miskin sözcüğüyle aynı kökenli) diye adlandırılan halk adamlarından söz ediliyordu. Bu insan kategorisine, Mezopotamya'da Babilce *avīlum* diye adlandırılan insan kategorisiyle birlikte I. binyıla kadar rastlanmaktadır.

Yeni Sümer döneminde (2150-2000), başta Ur-Nammu Yasaları olmak üzere yasa kitapları kişilerin statülerine atıfta bulunmaktaydı, çünkü çekilecek ceza ya da ödenecek ceza tutarı bu statüye bağlıydı: "Eğer bir erkek başka bir erkeğin bakire kölesinin kızlığını bozarak onun hakkını çiğnerse, beş şekel gümüş ödeyecektir." Bu yasanın maddeleri, teorik olarak, bir yandan "erkekler" (Sümerce *lú*) ve kadınlara (eş, ilk eş, dul ya da bakire diye tanımlanan), diğer yandan da kölelere (kadın ya da erkek) bölünmüş bir toplum sergilemektedir. Bu maddelerde, kuşkusuz kendileri de özgür statülü "genç adamlar"dan (*guruš*) da söz edilmekteydi.

Figür 101: Bir Horsâbad kabartmasında iki yüksek görevli, VIII. yüzyıl sonu

Eşnunna Yasaları (yaklaşık 1770) Mezopotamya toplumunun üç ana kategorisinden yan yan söz eden ilk yasalardır: Üstün insanlar (*avīlum* ya da "insanoğulları/kızları"), halktan insanlar (*muşkēnum* sözcüğünün kabul edilebilir bir çevirisi) ve köleler (*vardum* ya da *amtum*). Ele alınan davaların çoğu ilgili oldukları insan kategorilerine göre farklılık göstermekteydi. Böylece, "eğer bir (özgür) insan bir kavga sıra-

sında (özgür) insan kategorisinin başka bir üyesinin ölümüne neden olursa, kırk şekel gümüş ödeyecektir." (madde 47) diye belirtilirken eldeki belgelerde aynı koşullarda öldürülen bir kölenin durumu ise ele alınmamıştı. Bir (özgür) insanın ölümü, bazen kralın müdahalesini bile gerektirebiliyordu.

Hammurabi Yasaları da Babil toplumunu (özgür) insanlar, halktan insanlar ve kölelere (bunlar ya ilk iki kategoriye ya da saraya aittiler) ayrılmış gösterirken her kategori erkekleri ve kadınları kapsıyordu. Bu yasalarda, ekonomik etkinlikleriyle hukuki statüleri kuşkusuz birbirine bağlı olan tüccar, zanaatçı, asker ve hatta çiftçilerden sıkça söz edilmektedir. Ama, Eşnunna Yasaları hükümlerinin tersine, davalar kişilerin toplumdaki konumlarına göre ele alınmakta ve farklı cezalar öngörülmekteydi.

GÖZE GÖZ, DİŞE DİŞ

Eğer bir adam (avīlum) *başka bir adamın* (avīlum) *gözünü çıkarmışsa, onun gözü çıkarılacaktır. Eğer bir adamın kemiğini kırmışsa, onun da kemiği kırılacaktır. Eğer sıradan bir adamın* (muškēnum) *gözünü çıkarmış ya da kemiğini kırmışsa, bir mina gümüş ödeyecektir. Eğer bir adamın kölesinin* (vardum) *gözünü çıkarmış ya da kemiğini kırmışsa, onun değerinin yarısını ödeyecektir.*

"Eğer bir adam kendisiyle eşit olan bir adamın dişini kırmışsa, onun da dişi kırılacaktır. Eğer sıradan bir adamın dişini kırmışsa, bir mina gümüşün üçte birini ödeyecektir.

"Eğer bir adam kendisinden daha yüksek bir sınıfa ait bir adamı tokatlamışsa, topluluk önünde bir öküz kırbacıyla altmış kere kırbaçlanacaktır. Eğer bir adamın (avīlum) *oğlu kendisine eşit olan bir adamın oğlunu tokatlamışsa, bir mina gümüş ödeyecektir. Eğer sıradan bir adam başka bir sıradan adamı tokatlamışsa, on şekel gümüş ödeyecektir. Eğer bir adamın kölesi bir adamın oğlunu tokatlamışsa, onun kulağı kesilecektir*

(...) Eğer bir adam bir adamın kızına vurmuş ve ceninin kaybına neden olmuşsa, onun cenini için on şekel gümüş ödeyecektir.
"Eğer bu kadın ölmüşse, (onun) kızı öldürülecektir. Eğer vurduğu ve cenininin kaybına neden olduğu kadın sıradan bir adamın (muşkēnum) *kızıysa, beş şekel gümüş ödeyecektir. Eğer bu kadın ölmüşse, yarım mina gümüş ödeyecektir. Eğer bir adamın kadın kölesine vurup ceninin kaybına neden olmuşsa iki şekel gümüş ödeyecektir. Eğer bu köle kadın ölmüşse, bir mina gümüşün üçte birini ödeyecektir."* (Hammurabi Yasaları, md. 196-214)

Çok sayıda metin saray insanlarını halktan insanların karşıtı olarak gösteriyor gibidir. Birinciler saray "aristokrasi"si mensupları, çoğunluğu oluşturan diğerleri de, orta halli ya da yoksul sıradan kişiler olsa gerektir. O dönemde, sıradan insanlar (*muşkēnum*), bazıları sarayın ekonomik ya da siyasal yaşamıyla bağlantılı, çeşitli insan gruplarından oluşmuştu. Mari'de bulgulanan bir mektupta, Eşnunna kentinin Elamlılar tarafından yağmalanmasının ardından halktan bir kişinin kral olduğu anlatılmaktadır: "Eşnunna ordusu kendi kralını seçti ve seçtiği bu kral halktan bir insandı (*muşkēnum*), yüksek mevkili bir kişi (*madārum*) değildi." Bu sonuncu sözcük "soylu" ya da "hükümdar ailesine mensup" diye yorumlanmadığı takdirde, "halk adamı" ile "yüksek mevkili kişi" arasındaki karşıtlık durumun olağan dışı niteliğini vurgulamaktadır.

Kassitlerin egemenliğindeki Babil ülkesinde (II. binyılın ikinci yarısı), o zamana kadar "özgür insan statüsü" ya da "soylu kişi" anlamına gelen sözcük (*avīlūtu* ya da *amīlūtu*) "köle statüsü" ya da köle ile eşanlamlı oldu. Bağlantılı olarak, bazen köleyi belirtmek için kullanılan *ardu* sözcüğü de daha çok ev hizmetkârı anlamında kullanıldı. Aynı dönemde, Orta-Asur yasalarında sadece iki topluluk kategorisi ele alınmıştı: (Özgür) insanlar (*avīlu*) ve köleler (*urdu* ve *amtu*). Bu yasalar, özgür doğmuş ama ödenmemiş borçları nedeniyle köle olmuş Asurluları adlandırmak için de *aşşurāiu*

(Asurlular) sözcüğünü kullanıyordu. Örneğin: "Bir Asurlu erkek ya da kadın, (borcun) değerinin teminatı karşılığında bir adamın evinde oturuyorsa, o (bu adam) onu kırbaçlayabilir, (saçını) çekebilir, onu ayaklarının altına alabilir ve onun kulaklarını delebilir." (madde 44)

II. binyılın sonunda, Levant'ın kuzeyinde insanlar, geldikleri ya da oturdukları yer, toplumları içindeki statüleri ya da iktidarla olan ilişkilerine bakılarak tanımlanıyordu. Hitit büyük kralı Suriye krallıklarının önemli bir bölümünün yönetimi için kendisini kral diye tanıtan akrabası Karkamış kralını yetkili kılmıştı. İmparatorluğun ya da vasal krallıkların fermanları, hukuki belgeler, mektuplar ve idari metinlerde falanca hizmetten azat edilmiş ya da filanca kişiden özgürlüğünü kazanmış insanlardan söz edilmektedir, ancak söz konusu kişilerin köle olup olmadıklarını bilmiyoruz.

Bazı Emar metinleri "kralın hizmetkârlarını/kölelerini" Karkamışlı (özgür?) insanlar olarak göstermektedir: "Milki-Dagan oğlu Ahi-Dagan şöyle konuştu: 'İşte Zu-Aştarti'nin oğlu Abia kırk şekel gümüş karşılığında benim adamım olmuştur. Ahi-Dagan ve eşi yaşadıkları sürece, Abia bize saygı göstermelidir. Bize saygı göstereceği için, kader bizi alıp götürdükten sonra Abia eşi ve çocuklarının elini tutabilecektir. Kralın hizmetkârı olarak kalacaktır.'" Abia, artık, kuşkusuz bir Emar'lı olan Ahi-Dagan'a ait olmasına rağmen "kralın hizmetkârı" statüsünü korumaktadır: Abia'nın kralın hukuki sorumluluğu altında olması belki de, Ahi-Dagan ve eşi öldükleri zaman, onun ve ailesinin özgürlüklerine yeniden kavuşabilmelerini açıklamaktadır. Aynı dönemde, Hitit büyük kralı, Ugarit'in yörüngesinden çıkmaya karar vermiş olan Siyannu (Ugarit'in vesayeti altındaki küçük bir sınır krallığı) kralının artık Karkamış kralının hizmetkârı/kölesi olduğundan söz ediyordu.

Ugarit sakinlerine gelince, mahallinde bulunmuş olan Hitit büyük kralının bir fermanı onları şöyle tanıtmaktadır: "Eğer Ugarit kralının bir hizmetkârı ya da bir Ugarit evladı, ya da Ugarit kralının hizmetkârının hizmetkârı vs." Bu metin, Ugarit toplumunun, Hammurabi Yasaları'nın telkin

ettiğine (saray görevlileri, halktan insanlar, köleler) benzer biçimde, saraya bağlı görevliler, köy topluluklarının özgür insanları ve köleler olarak üçe bölünmesini belirtiyor olabilir. Ama, kimileri bu metinde özgür insanlar ve köleler olarak bölünmüş olan Hitit toplumunun bir yansımasını görmeyi önermiştir: Ugarit kralının hizmetkârları (Ugaritliler) ya Ugarit'in evlatları (özgür insanlar) ya da kralın hizmetkârlarının hizmetkârlarıydı (köleler).

I. binyılda, mutlak bir monarşi olan Yeni Asur İmparatorluğu'nda, statüleri ve mal varlıkları ne olursa olsun, bütün insanlar kralın hizmetkârlarıydı (*urdu*). Daha önceki dönemler için de bildiğimiz (özgür) insanların krala bağlılık antları bu dönemde çoğalmış ve büyük aileler ayrıcalıklar, bağışıklıklar ve sarayda güç elde etmişlerdir. VIII. yüzyıl sonuna ait nüfus sayımı tabletleri bazı yüksek mevkili kişilerin zenginliklerine, arazi ve sürülerden oluşan mal varlıklarına tanıklık etmektedir.

Yeni Babil İmparatorluğu'nda sarayın önde gelen kişileriyle ilgili kaynaklar fazla değildir ama özgür insan kategorisinin ekonomik açıdan bağımsız kişiler kadar bağımlı olanları da kapsadığını biliyoruz. Topraklarının ürünleriyle gereksinimlerinin hepsini karşılayamayan bu sonuncular tapınak, saray ya da varlıklı insanların topraklarına yerleşmişlerdi.

Levant'ta, Fenikece ve Aramice yazıtlar bize toplum yapısıyla ilgili hiçbir bilgi sağlamamıştır. Örnek bir toplum, geçmişte kalan efsanevi bir göçebe toplumu idealinin dile getirildiği Kutsal Kitap metinlerinde, İsrail toplumunun özgür insanları birçok gruba bölünmüştü. Başta, halk meclislerinde toplanan Yaşlılar ve önemli kişiler ile kralın hizmetkârları diye tanımlanan yüksek memurlardan oluşan "üstün insanlar" ve "özgür insanlar;" ardından, statülerinin ne olduğu tam olarak bilinmeyen halk adamları (sözcüğü sözcüğüne "ülkenin halkı"): Bu insanların yüksek görevlilerden daha düşük statülü insanlar olması mümkündür.

Eski Yakındoğu'nun değişik toplumlarında özgür insanların statüsü görünüşte benzer bir şema izlemektedir.

Mezopotamya'da, olasılıkla saray "aristokrasi"sinin bir üyesi olan "özgür insan"(*avīlu*) Babilli halk adamıyla (*muškēnu*) karşıtlık içindeydi. Aynı şekilde, İsrail'de kral ve yöneticileri ile ülke halkı arasında karşıtlık bulunuyordu. Bu şemanın, "kralın hizmetkârları" (resmi görevliler) ile "Ugarit'in evlatları"nı birbirlerine karşıt olarak gösterdiği düşünülen Ugarit metnindeki şemanın aynısı olması mümkündür.

Hizmetkâr mı, Köle mi?

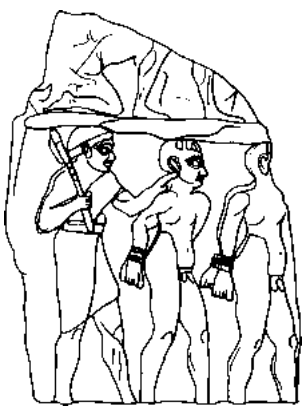
Özgür insan kavramından farklı olarak köle kavramı kuşku götürmese de sözcüğün kendi özgürlüğüne sahip olmayan bir kişiyi mi belirttiği, yoksa bir bağımlılık ilişkisine mi gönderme yaptığını belirlemek oldukça güçtür. Örneğin XIII. yüzyılda, Karkamış "kralının hizmetkârı" olmak, aynı anda hem Karkamışlı bir insan, hem de kralın siyasal sorumluluğu altında olmak anlamına gelmekteydi.

Metinlerde, kişiler arası ve hatta kralla bir kişi arasındaki ilişkilere değinildiği zaman da, bunun birisi "için çalışmak" mı yoksa birinin "kölesi olmak" mı anlamına geldiği her zaman açık değildir. Hammurabi Yasaları yüksek bir yönetim görevlisini *vardum* (kralın "kölesi") diye tanıtmaktadır ama bu sözcük köle anlamına geldiği kadar hizmetkâr anlamına da gelmekteydi. Bu hiyerarşi toplumun en üst tabakalarında da görülüyordu: Kral tanrının *vardum*'u, veliaht prens kralın *vardum*'uydu vb. I. binyılda, Levant'ta aynı *'bd* sözcüğü hem bir köleyi, hem de *'bd hmlk* ("kralın hizmetkârı/kölesi") deyiminde olduğu gibi kralın başvekilini belirtiyordu. Bununla birlikte, bazı durumlarda gerçek kölelerden söz edildiği kuşkusuzdur.

Eski Yakındoğu'da kölelik, üretimleri büyük ölçüde ekonomi için elzem olan köle emeğine dayalı Helen dünyası ve Roma'dan çok farklıydı. Mezopotamya'da köleler ait oldukları ev halkının bir parçasıydılar. Bu özel ortamda ev işleri görüyor ya da tapınak gibi kurumlarda çalışıyorlardı.

Köleleri belirtmek için, başta *ir* ya da *sag* ("baş") olmak üzere, değişik ideogramlar mevcuttu. Sümerce *nita-kur* ya da *munus-kur* sözcüğü (dağ anlamına gelen *kur*, anlam ge-

nişlemesiyle, yabancı ülke anlamına da gelmektedir) belki de başlangıçta kölelerin yabancı ülke kökenli olarak algılandığını göstermektedir ama III. binyıl belgelerinde çok az veri bunu teyit etmektedir. Kölelerin kökenlerinden ancak daha geç dönemde, özellikle de I. binyıl Babil ülkesinde ve Kutsal Kitap metinlerinde söz edilmiştir. Eski İsrail'de kölelerin varlığı zaman zaman yadsınmış olsa da Kutsal Kitap'ın köleliğe yaptığı atıflar çok barizdir. Bazı köleler, Mezopotamya'daki gibi savaş tutsaklarıydı ve bir İsrailli yabancı köleleri ya da ülkede oturan yabancılardan doğan köleleri satın alabiliyordu. İsrail yasaları yabancı ya da yabancılardan doğan kölelere sahip olma izni verse de İsraillilerin köleleştirilmesini yasaklamış görünmektedir: "Sahip olman gereken uşak ve cariyelere gelince, onları sizi çevreleyen uluslardan satın alacaksınız." "Onları ölünceye kadar köleleştirebilirsiniz, ama kardeşleriniz, İsrail'in çocukları..., senin evinde kimse kardeşine efendilik etmeyecek, sert davranmayacaktır" (Levililer 25, 44 ve 46). Bununla birlikte, İsrailli kölelerin başka "İsrail çocukları"na ya da yabancılara satıldığından söz eden yazılar bulunmaktadır. Kutsal Kitap'ın başka metinlerine göre ise yasak olan İsraillilerin ömür boyu köleleştirilmeleriydi: "Eğer İbrani kardeşlerinden bir erkek ya da bir kadın kendini sana satmış ve sana köle olarak altı yıl hizmet etmişse, yedinci yılda evinden özgür olarak gitmesi için onu bırakacaksın" (Tesniye 15, 12). ya da "Bir İbrani hizmetkâr satın alacağın zaman, o altı yıl hizmet edecektir; yedinci yıl karşılıksız olarak özgür olacaktır" (Mısır'dan Çıkış 21, 2) Bununla birlikte, bu buyrukların bir gerçekliği mi yoksa sürgün ertesi Kutsal Kitap derlenirken kurgulanan ideal bir durumu mu yansıttığı bilinmemektedir.

Figür 102: Köleler, Akad kabartması, Susa, yaklaşık 2300

Demek ki Mezopotamya'da köleler, ya bir kuruma (saray, tapınak...) –gerek özel kişiler tarafından bahşedilmiş köleler (*oblatus*), gerekse de yaşamları için gerekli asgari gereksinimleri karşılığında köle olanlar– ya da özel kişilere aittiler. Eşnunna Yasaları'nda kölelerin hepsi aynı düzeyde gösterilmekle (33. ve 34. maddeler) beraber bu yasanın bazı maddeleri (35. madde) sadece statüleri gözle görülür biçimde farklı olan saray köleleriyle ilgili görünmektedir. Köle sahipleri kuşkusuz çok sayıda değildi ve sadece birkaç köleye sahiptiler. Metinlerin, kölelerin kötü muamele görmesinden ender olarak söz etmesinden bu kötü muamelelerin istisnai olduğu sonucunun çıkartılmaması gerekir. Kesin olarak bilinen tek gerçek kölelerin efendilerinin malı olarak kabul edildiğidir. Eşnunna Yasaları'nın bir maddesine göre "Payına düşen mirası henüz almamış olan (özgür) bir insanın oğlu ya da bir köleye kredi verilmeyecektir" (16. madde). Köle bu yasalarda bir mal olarak kabul edilmekle birlikte sahibinin onun üzerinde yaşam ve ölüm hakkı yoktu. Aynı durum İsrail'de de geçerliydi: "Onlar (köleler), sizden sonra oğullarınızın da onların mülkiyetine sahip olmaları için, onlara miras bırakacağınız malınızdır" (Levililer 25, 45).

Sözcük dağarcığından ve hukuki belgelerde kullanılan belirli hükümlerden anlaşılacağı üzere köleliğin birçok düzeyi vardı. Özgür insanlar arasında sınıflandırılabilecek bazı insan grupları fiili olarak özgür değildiler. Hukuki bakımdan özgür olsalar da özel kişilere ya da kurumlara bağımlılıklarından dolayı ekonomik açıdan bağımsız değildiler, dolayısıyla da hareket özgürlükleri kısıtlıydı: Örneğin II. binyıl sonu Kassit dönemi Babil ülkesinde zorla çalıştırılan işçiler ya da I. binyıl Babil'indeki bazı "özgür insanlar."

III ile I. binyıllar arasında, Mezopotamya'dan Levant'a, erkek ve kadınların köle olmalarının başlıca nedeni borçlarını ödeme olanağı bulamamalarıydı. Mezopotamya için elimizde, çok sayıda ödünç alma ya da borç ödeme sözleşmesinin yanı sıra borçlarından dolayı ailelerinin sattığı çocuklarla ilgili belgeler de bulunmaktadır. XIII. yüzyıla ait bir Emar tableti ana babalar tarafından yapılan bir çocuk satışını belgelemektedir. Bu tablet, Zadamma ve eşi Kue'nin dört çocuklarını, altmış

şekel gümüş karşılığında bir kâhine, Baal-malik'e köle olarak verdiklerini açıkça belirtmekte ve ardından eklemektedir: "Ve işte babaları Zadamma (ve) anneleri Kue'nin kile bastırdıkları ayakları." Bu ayak izleri çocukların ve mühür sahiplerinin (tanıkların) adlarıyla beraber bulunmuştur.

Değişik dönemlere ait ıtıknameler köle doğup özgür olunabileceğini göstermektedir. Sözcük dağarcığı, I. binyılda Mezopotamya ve İsrail'de köle olarak doğanlarla sonradan köle olanlar arasında ayrım yapma olanağı sağlasa da, belgelerin çoğunda aynı sözcükler kullanılmıştı. Ama yasa kitaplarında kölelerin statülerine göre değişik durumlar öngörülmüştü. Örneğin Ur-Nammu Yasaları'na göre: "Eğer bir erkek köle bir kadın köleyle evlenirse (...) ve bu erkek köle (daha sonra) azat edilirse, kadın köle evi terk etmeyecektir (4. madde); "Eğer bir köle, doğuştan özgür bir kadınla evlenirse, bir erkek çocuğunu efendisinin hizmetine verecektir (...) Bu kadının başka hiçbir çocuğu ne efendinin malı olacak ne de köle yapılacaktır." (5. madde)

Bir kölenin kaçması, bu konuya atıfta bulunan çok sayıda ferman, mektup ya da yasa maddesi göz önünde tutulursa sorumluların başta gelen endişelerinden biriydi. Hammurabi Yasaları, kaçak bir köleye kucak açan kişi için ölüm cezası, başka yasalar da para cezası öngörmüştür. Buna karşılık, İsrail yasaları, "Efendisinden kaçıp size sığınan köleye gelince, onu efendisine geri göndermeyeceksiniz; sizin ülkenizde, kendi seçeceği yerde, beğendiği bir kentte sizin aranızda yaşasın, ona kötü davranmayacaksınız" (Tesniye 23, 16-17) diye belirtmektedir. Ama yine bu alıntıda da sözü edilen durumun bir gerçeklik mi yoksa ideal bir durum mu olduğunu bilmek güçtür.

KÖLE KİME AİTTİR?

Nabonid'in 17. yılına ait, bir kadın kölenin kime verileceğiyle ilgili Yeni Babil davası:
"Şigua'nın soyundan gelen, Uruk'taki İştar Tapınağı'nın bira yapımcıları loncasının başı, Gimullu oğlu Madanu-ahhe-iddin ve Eanna Tapınağı yazıcısı, Sin-ibni oğlu

Balatu, Kabtiya oğlu Nurea ile beraber sağ elinde yıldız dövmesi ve 'Nanaya için' yazısı bulunan köle Nanaya-hussinni ve oğlu Tatannu'yu Nabonid'in yargıçları önüne getirdiler ve şu beyanda bulundular: 'Nanaya'nın bir zakitu'su olan bu köle Nurea'nın hizmetindedir.'

"Nurea şöyle konuştu: 'Nanaya-hussinni'yi, Babil kralı Amel-Marduk'un hükümdarlığı sırasında parayla satın aldım: Evimden kaçtıktan sonra sağ eline yıldız dövmesi yaptırdı, sonra da "Nanaya için" diye bir yazı yazdırdı.'

"Yargıçlar Nanaya-hussinni'yi sorguladı ve o şu beyanda bulundu: 'Nurea beni para karşılığı götürmeden önce, ilk efendim Mâr-Esagil-lumur beni Nanaya'ya adamıştı.'

"Bu sözleri duyan yargıçlar parşömen üzerine yazı yazan bir yazıcıyı çağırdılar ve o Nanaya-hussini'nin sağ elini dikkatle inceledi ve şöyle beyanda bulundu: 'Onun sağ elinde çok eski bir "Nanaya için" yazısı var, ama onun altında da "Uruk İştar'ı için" diyen başka bir yazı var.'

"Yargıçlar Nurea'ya (şöyle) dediler: 'Niçin Uruk İştar'ına adanmış, yıldız dövmeli ve sağ elinde "Uruk İştar'ı için" ve "Nanaya için" yazılarını taşıyan bir köleyi para karşılığı evine götürdün? Ve sen Babil kralı Amel-Marduk hükümdarlığında evimden kaçtı ve sağ eline yıldız döğmesi yaptırdı diye beyanda bulundun! Niçin onu o zaman yargıçların önüne götürmedin ve davana bakılmadı ve seninle ilgili sağ elinde bir yazı taşıyan için bir karara varılmadı? Senin, Nanaya-hussini ve oğlu Tatannu üzerinde hiçbir hakkın yoktur!'

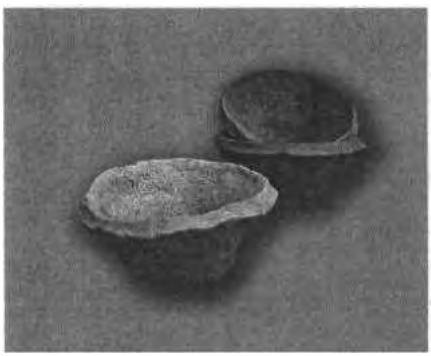
"Yargıçlar birbirlerine danıştılar ve Nanaya-hussini ile oğlu Tattanu'yu Eanna Tapınağı'nın tuğla sepetlerini taşımakla görevli işçilerinin arasına kattılar. Nurea'ya gelince, kendisine köleyi satan kişiye karşı dava açabilecektir." (*Rendre la justice*, no: 166)

Emeğin Karşılığı: Ücret ve Tayınlar

Eski Yakındoğu'da malların tayın tahsisi yoluyla yeniden dağıtımı yaygındı. Bu sistem, saray ve tapınak gibi büyük kurumların işleyiş gereklerine çok uygun düşmekteydi çünkü bu kurumlar bol miktarda işgücü kullanan dokumacılık, değirmencilik ve çömlekçilik gibi büyük ölçekli zanaat etkinlikleri ve çok büyük kırsal arazilerin işletilmesiyle geçiniyordu. Tayın dağıtımı, krallık otoritesi tarafından seferdeki askerleri beslemek için de kullanılıyordu. Tayınlar, başta temel gıda maddesi arpa olmak üzere hurma, beslenme ve vücut bakımı için yağ, giysi yapımı için yün ve istisnai olarak bir eğlence vesilesiyle peynir ve bira gibi başka ürünlerden oluşmaktaydı.

Geçici ücretlilik, III. binyıl sonundan itibaren muhtemelen göçebe ya da sürekli yer değiştiren toplulukların çoğalmasına bağlı olarak gelişmiştir. Ücretlerin nakdi olarak ödenmesi zaman içinde çoğalmışsa da genel kural ayni ödeme olarak kalmıştır.

Emeğin karşılığı olarak ücret ödeme ilkesi modern bir kavramdır ve en azından kuramsal düzeyde gerçek bir işgücü piyasasının varlığını gerektirir. Ama eski Doğu toplumlarında böyle bir piyasa yoktur ya da varlığı şüphelidir. Belirli düzeyde bir gelir elde etme, çoğu zaman saray topluluklarını başta olmak üzere toplumsal hiyerarşi içindeki konuma ve nadiren de gerçek bir iş oluşturabilecek bir göreve bağlı olduğu için, çalışma karşılığı ücret yerine bir gelir skalasından söz etmek muhtemelen daha gerçekçi olacaktır.

Figür 103: "Devrik ağızlı kâse" denilen ve belki de tayın kâsesi olarak kullanılmış kaba çanaklar, Girsu, III. binyıl

Ücret, tayın ya da arpalık dağıtımı

aynı zamanda belirli sayıda toplumsal gereğe yanıt oluşturmaktaydı. Hiyerarşinin tepesinde, hüküm süren krala bağlılık yüksek mevkili bir kişiye toprak ihsanı için gerekçe olabiliyordu. Hiyerarşinin alt kademelerinde ise tapınaklar yıllık bir hizmet süresi karşılığında, tapınak çalışanlarına toprak parçası ya da tanrılara sunulan besin maddeleri şeklinde çok sayıda küçük arpalık dağıtmaktaydı.

Tayınla geçinen insanlarla bir tapınak ya da hükümdar tarafından bahşedilen bir toprak parçası sayesinde geçinenleri kesin bir biçimde ayırt etmek güçtür. Bazı muhasebe kaynakları, büyük arazi sahiplerinin payına düşen net ürünü bile "tayınlar" diye kaydetmişti. Bununla birlikte, tayınla geçinenler genellikle alt kategorilerdeki insanlardı ama tayın verilmesi bir toprak parçası tahsisinden önce kullanılan geçici bir yöntem de olabilmekteydi. Diğer yandan, sıradan işçiler ya da askerler ücret ya da tayın almadan dağıtılan toprakları ekerek geçinebiliyorlardı. Karma statüler de vardı: III. binyıl ortasında Lagaş'ta, kendilerine toprak parçası verilen işçilere yılda beş ay süresince tayın dağıtılıyordu.

Tahsis edilen edilen toprakların yüzölçümü gibi dağıtılan arpa tayınlarının hacmi de çok değişkendi. Büyük miktarda tayın alanlarla küçük toprak sahiplerinin karşılaştırılması gelişigüzel olacaktır, çünkü toprağın verimi sulama olanaklarına bağlı olarak bir toprak parçasından diğerine büyük ölçüde değişiyordu. Gelir hiyerarşisine örnek olarak, tapınak sorumlusu yirmi hektar büyüklüğünde güzel bir araziye sahipken, sıradan işçilerin kendilerini çalıştıran tapınaktan bir hektarın yaklaşık üçte biri büyüklüğünde toprak parçası aldıkları III. binyıl ortası Lagaş eyaletini gösterebiliriz. Bu dönemde, tayınların tutarı ayda elli sekiz litre arpaya kadar çıkabiliyordu; bu da yıla oranlanırsa, büyük olasılıkla bir ya da iki hektarlık bir toprak parçasının yıllık net ürününe tekabül etmekteydi. Diğer tayıncılar toplumsal hiyerarşinin alt kademelerindeydi: Ortalama tayın dağıtımı ayda sadece yirmi dokuz litreydi, kadınlarla çocuklara ise on dört litre tayın veriliyordu. Ayda elli sekiz litre arpayla geçinmek, hatta tahılın bir kısmını satmak mümkündü. Buna karşılık, çok düşük

miktarda tayın alan çalışanlar muhtemelen açlık sınırının eşiğindeydiler. Bununla birlikte, tayınla geçinenlerin yaşam düzeyini küçük toprak sahiplerinin yaşam düzeyiyle karşılaştırabilmek için gerekli olan bir veri eksiktir; bu da toprak tahsisi sayesinde geçindiği kabul edilen aile hücresinin kaç kişiden oluştuğudur. Kölelere gelince, aldıkları tayınların hacmi diğer yoksul işçilere dağıtılandan farklı değildi; bu da, daha önce de vurguladığımız üzere, kölelerle özgür işçiler arasındaki ayrımın her zaman belirgin olmadığını göstermektedir. Sonuçta, tayınların hacmi, yaşlarına ve kullanıldıkları göreve bağlı olarak, kişilerin fizyolojik gereksinimleri tarafından belirlenmiş görünmektedir.

DEĞİRMENCİ KADINLARA VERİLEN TAYINLAR

III. Ur Hanedanı metni (İbbi-Sin'in hükümdarlık dönemi):

	30 litre (arpa)	3 (mina yün)	Geme-nigir
	15	1,5	Geme-Nadrua
	10	1	Geme-Barasiga, kızları
Öldü	30		Ningugal
Öldü	15		Geme-İşkur, kızı
	30	3	Nin-gişkimzi
Öldü	30		NinDU.DU
Öldü	30		Geme-Barasiga
	15	1,5	Geme-Enki, kızı

(F. Thureau-Dangin, *Recueil de tablettes chaldéennes*, Paris, 1903, 399, iii31-iv10)

II. binyılın başında, Larsa Hanedanı sırasında, "adil ücret"in tutarıyla ilgili bir fikir oluştu. Bu hanedanın birçok hükümdarı, adalet anlayışlarını kanıtlamak için, büyük bayındırlık işlerine katılan işçilere verilen ücretlerin tutarını yazıtlarında ayrıntılarıyla belirtmişti. Larsa surlarının yapımını anan yazıtta, Kral Nur-Adad, çalışmalar sırasında işçilere günlük ücret olarak 1,5 litre ekmek, 1,5 litre bira, 27 ml yağ ve 24 litre arpa verildiğini açıklamaktadır. Bu sonun-

cu veri, genel olarak dağıtılan günlük bir ya da iki litreyle kısıtlı arpa porsiyonlarıyla kesinlikle uyuşmamaktadır. Aynı şekilde, Kral Sin-iddinam yazıtlarında Dicle bentlerinin onarımı için zorla çalıştırılan işçilere benzer tutarların ödendiğini belirtmektedir. Bu defa, arpa tahsisi günlük 240 litreye yükselmişti. Kral "daha az ya da daha çok alan kimse bırakmadım" diye ileri sürmektedir. Bu iki durumda da dağıtılan arpa hacimleri günlük tüketimle tamamen orantısızdır. Eğer söz konusu olan, cömert bir krallık tasarrufu ya da dinsel nitelikli bir girişim değilse, bu dağıtımlar belki de Larsa sakinlerinin yeni hasat ürünü gelene kadar geçinmelerine olanak sağlıyordu.

Yine Larsa'da, Kral Sin-iddinam'ın Güneş tanrısı tapınağının restore edilmesini anan bir yazıtı, bu büyük şantiyede asayişi korumak amacıyla, ücretlerin çalışmalar başlamadan önce nasıl toplu olarak görüşülmüş olduğunu göstermektedir. Kral, bu yazıtta, işçi kurulunu toplantıya çağırdığını ve "yüreklerinin hoşnut olması için" besin maddeleri ve ovma yağıyla ödenen ücretlerin tutarının belirlendiğini açıklamaktadır. Bu kalıplaşmış ifade genellikle satış ya da işe alma sözleşmelerinin sonunda kullanılanla aynıydı. Kral, Larsa kenti sakinleriyle gerçek bir toplu sözleşme imzalamıştı. Bunun tam tersine, bin iki yüz yıl sonra, Yehuda kralı Yohakim, Yeremya Kitabı'nın bir kehanetinde sarayını işçilere ödeme yapmadan inşa ettirmekle suçlanacaktı (Yeremya 22, 13).

İşçilere çalışmaları için ödeme yapmak, onların angarya yüklenebilir bağımlılar değil, pekâlâ özgür insanlar oldukları anlamına gelmektedir ve bundan dolayı da ücret sistemi günlük geçim tayınları dağıtımından farklıdır. Ancak Eski Babil döneminde, çalışma vaadi karşılığında yapılan birçok borç sözleşmesinden anlaşılacağı

Figür 104: Urukagina'nın eşinin personelinin ücretlerini gösteren tablet, XXIV. yüzyıl

üzere, ücretle çalışma ile borç ödemesi arasındaki sınırın belirlenmesi her zaman kolay değildir. Buna karşılık, Tesniye Kitabı, toplumsal temsil sistemini tersine çevirmeye girişerek, her gün güneş batımından önce ücret ödeme ilkesini empoze etmekte ve işvereni kendisi için çalışanın borçlusu olarak tanımlamaktadır (Tesniye 24, 15).

Hammurabi Yasaları adil olduğu düşünülen ücret tutarlarıyla ilgili bazı bilgiler vermektedir: Bir çiftçi ya da bir çoban yılda bin dokuz yüz litre, bir sığırtmaç ise sadece bin dört yüz litre arpa alıyordu. Bu da, günlük olarak, birinci durumda 5,3 litre, diğerinde ise 4 litrelik bir arpaya, yani çalışanı, eşini ve muhtemelen küçük yaşta bir çocuğu kılı kılına geçindirecek bir miktara eşitti. Bu yasalarda tarım işçilerine gümüşle ödenen ücretler de açıklanmıştı. Yılın ilk altı ayında, yani hasat öncesi ve sonrası, günde altı çekirdek gümüş olan ücretleri son altı ayda günlük beş çekirdek gümüşe düşüyordu. Tüm uzman zanaatçıların da günlük ücretleri beş çekirdek gümüştü. Tarla çalışmalarının, hasat sırasında her zaman karşılaşılabilecek bir işgücü kıtlığı nedeniyle, daha iyi ücretlendirildiği görülmektedir.

İşverenlerle çalışanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi zorunluluğu yazılı işe alma sözleşmelerinin yayılmasıyla sonuçlandı. Eski Babil döneminde çok sık görülen bu sözleşmeler, ödenen ücret tutarıyla çalışılan gün sayısını ayrıntılı olarak belirtiyor ve hatta teknik nedenlerle işsiz kalma durumu için hükümler içerebiliyordu. Bazen de ileri bir tarih için işçi tutmak söz konusu olmaktaydı: Bazı sözleşmeler, hasat zamanı çalışma vaadi karşılığında, hasata kadar geçen zorlu dönem boyunca arpa dağıtımı öngörüyordu. Bu sözleşmeler genellikle insanların işgüçlerini belirli bir süre için kiraladıkları bir kiralama sözleşmesi biçiminde kaleme alınırdı. Çocuklar ana babaları, köleler de efendileri tarafından kiralanıyorlardı. Kullanılan diğer bir hukuki yöntem de, sabit bir kira ya da köylünün ücretini onun iş üretkenliğine bağlı olarak belirleyen üründen pay alma karşılığında yapılan tarla kiralama sözleşmeleriydi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA TASAVVURU

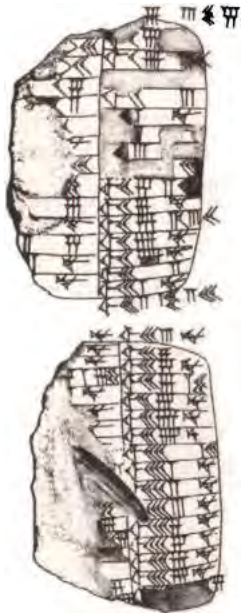
AYRIM 1: USSAL BİR BİLİM

Mezopotamyalılar, yazının başlangıcından itibaren maddi, dilbilimsel ve kavramsal çevrelerini dikkatle gözlemledikleri ni gösteren sözlük listeleri kaleme almışlardır. Başta matematik, kâhinlik, astronomi ve hukuk bilimi olmak üzere, çok sayıda alandaki bilgilerini bir araya toplayan bu listeler zamanla gerçek "ansiklopediler" biçimini almıştır. II. binyıl başından itibaren, fen bilimleri alanında uzmanların varlığı bilinmektedir. Ninova'daki Asurbanipal'in kütüphanesinde (VII. yüzyıl), bir problemi temel yöntemlerle çözmeye yarayan, bol sayıda örnekten oluşmuş birçok kılavuz kitap bulunmuştur.

Teknik Metinler

Mezopotamya'nın kültürel görünümü henüz II. binyıl başında, alanları özellikle saygın kabul edilen doktor, kâhin, kötü ruh kovucu vb uzmanları kapsamaktaydı. Bazı idari metinlerde sık sık toplu halde sözü edilen bu profesyonellerin birbirleriyle zihinsel akrabalığının en kesin göstergesi ise mesleklerinde kullandıkları yazılı belgelerde bulunmaktadır. Bir dizi yönergeden oluşan ve teknik metinler adıyla anılan bu belgelerde, okuyucuya ikinci tekil şahısta hitap ediliyor, fiiller değişmez bir sıra takip ediyor ve aynı zamanlarda çekiliyordu. Böylesi bir metin düzenlemesinin, ne dini metinlerde, ne de idari metinlerde benzeri bulunmaktadır. İçerik farklılıklarına

rağmen bu metinler, yapıları ve sözcük dağarcıkları bakımından olduğu kadar, kullanıcılarının öğrenim süreçlerinde oynadıkları rol ve Mezopotamya'nın öncelikli uzmanlık alanlarındaki ussal uygulamaların yazılı dayanakları olarak da bir bütünlük oluşturmaktaydı. Yazıcıların çoğunluğunun uzmanlık alanı muhasebeydi, dolayısıyla matematik bilgilerinin olması gerekiyordu. Elimizde bulunan gelişmiş matematik metinleri bir problemin nasıl çözüleceğini ayrıntılarıyla açıklamaktadır. Sayısal değerlerin altmışlı sisteme göre yazıldığı şu örnek gibi: "Bir kapı: Yüksekliği ½ *nindan* ve 2 arıştır; genişliği 2 arıştır. Köşegeninin uzunluğu ne kadardır? Sen, genişliği 10'un karesini al; 1 40 bulacaksın. Yüksekliği 40'ın tersini bul (1 30 bulacaksın). (Onu) yüzölçümü 1 40 ile çarp, 2 30 yapar. 2 30'u ikiye böl; 1 15 bulacaksın. 1 15 ile yüksekliği, 40'ı topla; 41 15 bulacaksın. Bu köşegenin uzunluğudur. İşte çözüm yöntemi budur." Bu metni, I. binyılın bir kral kütüphanesinde birçok nüshası bulunmuş olan bir kâhin metninin şu parçasıyla karşılaştırabiliriz: "(Kurbanı) gün ağarırken hazırlayacaksın, üzerine arı su serpeceksin, doğu yönünde Marduk'un önüne büyük bir buhurluk koyacaksın, doğu yönünde kişisel tanrısının önüne bir buhurluk koyacaksın, doğu yönünde kişisel tanrıçasının önüne bir buhurluk koyacaksın, Marduk'un önündeki buhurluğun arkasına bir masa koyacaksın ve (masanın üstüne) şarapla dolu dört testi yerleştireceksin..." Benzer metinler, genellikle büyücüyle beraber hareket eden kötü ruh kovucu için de mevcuttur. Aşağıdaki I. binyıla ait metin, hasta iyileştirmede kullanılan, dokuz tabletlik "yanma" (Şurpu) serisinin başıdır: "Şurpu serisinin yöntemini kullandığın zaman bir mangal hazırlayacaksın; kesilmiş saz kamışlarını verevlemesine mangalın üzerine yerleştireceksin ve mangalın etrafını undan büyülü bir daireyle çevireceksin, 'ben kötülük bulaşmamış bir insanım...' büyüsünü okuyacaksın" (Şurpu, I, 1-14). Doktorun elinde de, şu II. binyıla ait örnek gibi teknik metinler bulunmaktaydı: "Eğer bir adam sarılık hastasıysa, meyan kökünü süte bandıracaksın, gece yıldızların altında bırakacaksın, yağla karıştıracaksın, ona içmesi için vereceksin ve o iyileşecek."

Figür 105: Ters işlem tablosu, Nippur, XVIII. yüzyıl

Bu metinler sırasıyla bir matematik algoritması, iki büyü ritüeli ve bir tıbbi reçete olarak nitelendirilebilir. Ancak, hepsi de açıkça aynı model üzerine oluşturulmuştur ve Mezopotamyalılar için usul metinlerdir (*nēpeşu* ve türevleri). Sorunu ve yapılacak işlemi sergiliyor ve istenen sonucu almak için gerekli usulü adım adım tarif ediyorlardı. "Kimya" (cam, sır ve koku yapımlarında) ve hukuk bilimi (Hammurabi Yasaları gibi yasa derlemeleri biçiminde) gibi başka uzmanlık alanlarında da benzer biçimde hazırlanmış usul metinleri bulunmaktaydı.

Bu seçkin uzmanlık alanlarının hemen hemen hepsinde usul metinlerine yardımcı olarak çizelgeler kullanılmaktaydı. Örneğin, bir matematik usul metninde, işlemlerin çoğu, uygun bir tabloya (çarpımlar, ters işlemler, kare ve küp kökler) başvurularak yapılıyordu. İşte 30 sayısının çarpım tablosunun başlangıcı (altmışlı sistemde):

30 kere	1	30
	2	1
	3	1 30
	4	2
	5	2 30
	6	3

Tıpta da, çizelgeler tıbbi usul metinlerini özetleyip dizinlemekteydi. Bu çizelgeler, genellikle iki sütun halinde düzenlenirdi: İkinci sütun hastalıkları gösterirken, birincisi hastalıkların tedavisinde etkili olduğu düşünülen bitki ya da madenleri belirtmekteydi. İşte böyle bir çizelgeden küçük bir alıntı:

"Tilki üzümü"	"rüzgâr çarpması" hastalığına karşı ilaç
Kamantu	"rüzgâr çarpması" hastalığına karşı ilaç
"Tilki üzümü"	boğazdaki bir hastalığa karşı ilaç
"Süt bitkisi"	boğazdaki bir hastalığa karşı ilaç
"Tilki üzümü"	hasta mide için ilaç
"Saz kozalağı"	hasta mide için ilaç

Sağdaki üçüncü bir sütunda, tıbbi bitkinin nasıl kullanılacağını özetleyen benzer tablolar da bulunmaktaydı. Bilicilik alanında ise kâhinlerin başvurduğu önbelirti derlemelerinin lafı uzatmayan bir biçimi olsa da, belirli etkinliklere girişmek için elverişli ve elverişsiz günleri inceleyen kehanet dalında olduğu gibi, konu uygun olduğu zaman gerçek tablolar ortaya çıkıyordu. Örneğin, inşaat için elverişli ayları gösteren şu parçadaki gibi:

	Ay	Ay	Ay	
Evini onarıyor	Ayyaru	Elulu	Teşritu	(...) elverişli
Evini küçültüyor	Nisannu	Du'uzu	Elulu	(...) elverişli
Evini kapatıyor	Ayyaru	Abu	Elulu	(...) elverişli
Çeşmesini değiştiriyor	Ayyaru	Siwanu	Elulu	(...) elverişli

Metinlerin bazı uzmanlık alanlarındaki bu benzer biçimlenmesi, bu alanların bilimsel yapılanması ile toplumsal, eğitimsel ya da mesleki uygulanma usulleri arasında

bir ilişkiye işaret ederken. ilgili etkinlikler için gerekli bilgilerin seferber edilmesinde de ortak özellikler olduğunu düşündürmekte ve "ussal uygulamalar" terimini doğrulamaktadır. "Uygulamalar," çünkü burada söz konusu olan, bir praxis, olacakları önceden kestirmek ya da değiştirmek umuduyla, örneğin birini tedavi etmek, bir savaşın gidişatını değiştirmek (burada kuşkusuz niyetten söz ediyoruz, sonucun başarılı olmasından değil) gibi bir eylem olmakla birlikte her şeyden önce metinlerin bir kılavuz olarak kullanılmasıdır: Aranılan durum metinlerde bulunduğu vakit, bu metin doğrudan kullanılıyor, aksi takdirde icabında çizelgelerin de yardımıyla yeni bir sonuç elde etmek için interpolasyon yapılıyordu. "Ussal," çünkü bu eylem, bilgilerin yeni olay ya da sorunları kapsayacak şekilde, yöntemli bir biçimde genişletilip tamamlanmasından sonra nasıl sıralanıp değerlendirileceğini gösteren bir bakış açısıyla biçimlendiriliyordu.

Kehanet Biçimleri

Kâhinlik, geleceği gösterdiği kabul edilen işaretlerin yorumlanması yoluyla tanrılarla bir iletişim kurma aracıdır. Bu haberci olayların gözlem ve incelenmesi çok sayıda yazılı belge tarafından ele alınmıştır. Bir ilk belge kategorisi, tanrı yanıtının alınışına bağlı ritüeller, işaretlerin dış görünüşlerini betimleyen raporlar ya da tanrıya yöneltilen soru örnekleri gibi kehanet başvurusunun cereyan edişiyle ilgili metinleri bir arada toplamaktadır. İkinci bir grup belge ise, kâhinlik sanatını tanımlayan metinler, işaretleri yorumlamanın kuramsal ilkelerini açıklayan bilgileri içeren kılavuz kitaplar ya da önbelirtilerin çözülmesinde "veri tabanı" gibi kullanılan tanrı yanıtı koleksiyonlarıdır. Önbelirtileri bir araya toplayıp konu bazında düzenleyen ve uzun çalışmaların ürünü olan bu derlemelerdeki tanrı yanıtları hemen hemen her zaman aynı biçimde yazılmıştı: Şart kipindeki ilk bölüm haberci işareti betimlerken (protasis), ikinci bölüm de (apodosis) kehaneti belirtirdi.

Bu koleksiyonlardan aydın Mezopotamyalılar tarafından "Kent bir tepe üzerindeyse" diye adlandırılan biri ansiklopedik niteliğiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu metnin VII. yüzyılda tamamlanmış olan başvuru nüshasında, yüz yirmi tablete bölüştürülmüş on bine yakın önbelirti bir arada toplanmış ve kâhinlikle ilgili anlam atfedilen geniş bir olay yelpazesi ele alıp incelenmişti. Örneğin, atmosfer olaylarından, coğrafyadan, her çeşit alışılmamış doğal olaydan söz edilmekteydi: "Eğer Nisan ayında su yükselir ve ırmağın rengi kan gibi koyu olursa, ülkede ölüm oranı yüksek olacaktır" (Mısır'dan Çıkış kitabında anlatılan Nil felaketini anımsatan bir kehanet). Bu metinde, ateşin (alevin/dumanın rengi...), insan ve hayvan davranışlarının, uyuyan insanın uyku pozisyonunun gözlemlenmesinin yanı sıra ev ortamında ya da kentte meydana gelen günlük yaşantıyla ilgili her türlü beklenmedik olayın irdelenmesi de söz konusuydu. Bir hayvanın birdenbire ortaya çıkışının sıkça konu edilmesi de bu olayın kehanet açısından çok anlamlı kabul edildiğini göstermektedir: "Eğer bir kişi, yeni yılın ilk günü, yatağından kalkarken bir yılanı bir delikten çıkarken görürse ve bu ilk gördüğü şey olursa, bu kişi yıl içerisinde ölecektir."

Başka kehanet derlemeleri, fizyognomoni gibi insanların fiziksel hatlarıyla ilgilenen ("Eğer yüzü tilki yüzüne benziyorsa, o bir kavgacı ve yalancıdır, erkek kardeşi yoksullaşacaktır") ya da özellikle suya karıştırıldığı zaman yağda oluşan çeşitli fiziksel olayların gözlemiyle ilgilenen lekanomansi gibi spesifik kâhinlik dallarıyla ilgiliydi: "Eğer yağın kenarları güneşte alacalı bulacalı renkler yansıtırsa: Seferberlik olacak, sefer birliği ganimet toplayacak."

Diğer bir önemli falcılık dalı düşlerle ilgiliydi (oniromansi). Düşlere ayrılmış olan *Zīqīqu* derlemesinde düşler ayrıntılı öyküler biçiminde ele alınmamıştı. Derlemeyi hazırlayanlar kehanetin farklı değişkenlere bağlı olarak ortaya çıktığı yemek, içmek ya da seyahat etmek gibi anahtar bir eylemde belirginleşen tipik düşsel durumları vurgularken, özgünlük taşıyan bölümleri göz ardı etmişlerdi.

Genellikle kâhin yanıtı derlemeleriyle tanıdığımız diğer bir falcılık biçimi de insan ve hayvan doğumlarıyla ilgiliydi. Gözlemler, bu kez morfolojiye (renk, vücut üzerinde çeşitli lekeler, doğuştan kusurlar), hayvanların bir seferde doğurduğu yavru sayısına ve yeni doğanların davranışlarına yoğunlaşmaktaydı. Aralarından biri tarafından yazılmış ve bilgi aldığı kişinin kimliğini belirtmeye özen gösterip ilgili olaya uygun düşen başvuru kitabı alıntısını da eklediği şu kişisel notun gösterdiği üzere kâhinler doğaya aykırı doğumlardan haberdar ediliyorlardı: "Eğer biçimsiz oluşmuş yaratığın sekiz ayağı ve iki kuyruğu varsa, bir hükümdar evrensel krallığa erişecektir. O bir dokumacıdır, adı Uddanu'dur, bana şöyle dedi: 'Domuzum doğurduğu zaman yavrusunun sekiz ayağı ve iki kuyruğu vardı, onu salamuraya koydum ve evde sakladım'" (Asur ülkesi, VII. yüzyıl).

Gökyüzünün ve gökyüzünde meydana gelen çok sayıda astronomik olayın gözlemi de geleceği önceden haber vermeye yarıyordu. Güneş ya da ay tutulmaları başta olmak üzere bu olaylardan yola çıkarak geleceği okuma yılın içinde bulunulan zamanı, tutulmaların meydana geldiği yer ve ona eşlik eden atmosfer olayları, ayın rengi, yıldızların o sıradaki görünürlükleri... gibi çok sayıda parametreye bağlıydı.

Figür 106: Karaciğer modeli, Mari, XIX. yüzyıl

Ad çekme ya da kura, belirli bir soruyla ilgili olarak tanrıyla iletişim kurmaya olanak sağladığı için bir kâhinlik yöntemi sayılabilir. Kutsal Kitap'ta bu yöntem *Urim* ve *Tummim* taşları aracılığıyla gerçeği aramak için kullanılmıştı. Asurlu yüksek görevliler de, başlangıçta bu yolla, üzerlerinde adayların adlarının bulunduğu zarların atılmasıyla atanıyorlardı. Emar'da tanrı Baal'ın başrahibesi de kurayla seçiliyordu.

Tüm bu kâhinlik biçimlerinden en iyi bilineni, hiç kuşkusuz, hayvanların iç organlarında bulunan işaretlerle uğraşan iç organ incelemesidir (ektispisin). Dikkatle incelenen organlar, bağırsaklar, akciğerler, safra kesesi ama özellikle de karaciğerdi. Bu son durumda hepatoskopiden söz edilmektedir. Kâhin olabilmek için gerekli yeteneklerin dökümünün yapıldığı "Kâhinin Nitelikleri"nde karaciğere atfedilen kehanet işlevinin önemi oldukça belirgindir. Bu yapıtta karaciğer, "tanrıların tableti" diye adlandırılmıştı ki bu adlandırma bu organın tanrıların gelecekle ilgili yargılarını en iyi biçimde ilettiğinin düşünüldüğünü göstermektedir. Aynı şekilde, Babil kökenli dünyanın yaratılışı öyküsünde de, yıldızların kavuşma konumu karaciğere yazılmış işaretlerle bağdaştırılıyordu. Bu gerçeklik, yaratıcı tanrı Marduk'un gökyüzünü ilk canavar Tiamat'ın cesedinden alıp "içine gökyüzünün yüksekliklerini yerleştirmek için" kullandığı karaciğerden yaratmış olduğu düşünüldüğü için simgesel bir biçimde dile getiriliyordu. Sonuçta astroloji bir çeşit göksel hepatoskopi gibi düşünülmekteydi. Mari (XVIII. yüzyıl) ve Emar (XIV. yüzyıl) gibi birçok eski Yakındoğu sitinde gün ışığına çıkarılan kilden yapılmış karaciğer maketleri, bu organın, adları kâhinlikle ilgili rollerini açıklayan notlarda belirtilen birçok alana bölündüğünü göstermektedir. Karaciğerin yüzeyinde ortaya çıkan işaretlerle de ilgili olan bu adlar dizininin kendisinin de simgesel bir anlamı bulunuyordu çünkü tanrı yargısının muhatabını ya da konusunu çağrıştırıyordu: "Durak," "Yol," "Kuvvet," "Saray Kapısı," "Taht Podyumu," "Refah," "Parmak," "Terazi Kolu," "Silah," "Bakış"... Bu sonuncu işaret, kehanetin gerçeğe uygunluğunun güvencesiydi çünkü tanrının kendisine sorulan soruya yanıt vermeyi kabul ettiği an-

lamına geliyordu: "Eğer bir Bakış varsa, tanrı ilgili kişinin kurban işleminde hazır bulunmaktadır." Karaciğerin genel dış görünümüne tekabül eden kehanet bazen maketin üzerine yazılıyordu. Örneğin, bu maketlerden birinin üzerinde "(Bu) Apişal (kentini) ele geçiren (kral) Naram-Sin ile ilgili kehanettir" yazısı okunmaktaydı.

Önbelirtiyle geleceği haber verme arasındaki ilişki ampirik bir yaklaşıma dayandırılmış görünmektedir. Gerçekten de, önemli bir olayla organın görünümü arasındaki çakışma tekrarlanabilecek bir etkileşim olarak kabul ediliyordu. Aynı olayların gözlemlenmesi benzer bir kehanette bulunmaya yol açıyordu, ama tanrı yanıtının iki öğesi (apodosis ve protasis) arasındaki ilişki, fonik yarım uyaklar ve düşünce çağrışımlarından da kaynaklanmaktaydı. "Eğer Durak uzunsa, hükümdarın günleri de uzun olacaktır" gibi birçok örnek bunu doğrulamaktadır.

Kâhinler, önbelirti derlemelerindeki verilerden yola çıkarak, geleceği belirlemeyi kavramsallaştırmayı da denediler. Bu "temel araştırma"nın sonucunda, başlıca ilgi alanlarından biri iç organlarda bulunan belirli işaretlerin genel geçerliğini saptamak olan, *Multābiltum* adında bir kehanet yorumlama kitabı kaleme alındı: "'Eğer Mevcudiyet uzunsa (*arik*) ve Yol'a ulaşıyorsa, hükümdar giriştiği seferde amacına ulaşacaktır (*ikaşşad*, kökü KŞD) kehanetindeki uzunluk (*ariktu*) başarı (*kaşittun*, kökü KŞD) demektir." *Multābiltum*'da bulunan önermeler arasından aşağıdaki ilkeyi düzenleyen tümceyi de aktarabiliriz: "Elverişli değil, ama elverişli olmayan bir bölümde ortaya çıkarsa, elverişlidir." Bu kural, incelenen organın olumlu ve olumsuz alanlara ayrılmış olmasından kaynaklanmaktadır. İşaretin ortaya çıktığı alandaki yeri de kehanet sürecinde belirleyiciydi: Yüzeyin sağ bölümü, kâhinin adına tanrıya başvurduğu kişinin (hastanın) geleceğiyle, sol bölümü ise ona düşman olan güçlerle ilgiliydi. Yukarıda aktarılan "teorem," elverişsiz bir alanın solunda olanların hastaya düşman güçler için elverişsiz, dolayısıyla da, onun için elverişli olduğu düşüncesini dile getiriyordu.

Kehanet sürecinin temel unsurlarından biri de elde edilen sonucun bir ikinci incelemeyle geçerli kılınmasıydı. Bu karşı-sınama, zaman zaman başka bir kehanet yöntemiyle gerçekleştiriliyordu. Bu şekilde, astrolojik öngörüler bir iç organ incelemesi yardımıyla yalanlanabiliyor ya da desteklenebiliyordu. İki kâhinlik dalının bu şekilde birbirini tamamlayıcı olarak kullanımına, Kâhin Askudum'un Mari kralı Zimri-lim'e yazdığı bir mektubun bir parçasında değinilmektedir: "Ayın 14'ünde bir ay tutulması oldu. Bu ay tutulmasının meydana gelmesi can sıkıcı bir önbelirti oluşturmaktadır. Efendimin ve yüksek çevresinin huzuru için bir iç organ incelemesi gerçekleştirdim: Tanrı yanıtları olumludur. Efendim, şu an nerede bulunursa bulunsun, kendisinin ve Mari kentinin esenliği için bir iç organ incelemesi yaptırsın."

"Kâhinin El Kitabı"nda değişik yöntemler aracılığıyla elde edilen önbelirtiler arasında bir ilişki olduğu düşüncesi dile getirilmişti. Bu metin, dünyevi ya da göksel kökenli işaretlerin bir listesiyle beraber, içlerinden birinin sorunu açıkça ele aldığı yönergelerden oluşuyordu: "Kehanette bulunmamızı sağlayan gökyüzü ve yeryüzü birbirinden ayrıymış gibi gözükse de ayrı değildirler, birbiriyle ilişki içerisindedirler. Gökyüzünde kötü bir önbelirti olan bir işaret yeryüzünde de elverişsizdir, yeryüzünde kötü bir önbelirti olan bir işaret gökyüzünde de elverişsizdir."

Karşı-inceleme dışında, kehanet soruşturması başka bir anahtar öğeye de dayanmaktaydı: Tanrıya yöneltilen soru. Kâhinliğin koruyucu tanrıları, Güneş tanrı Şamaş ve fırtına tanrısı Adad'a, diplomasi ve savaşla ilgili sorulan, çoğunluğu VII. yüzyıla ait bu soruların birçoğu zamanımıza ulaşmıştır.

Gerçek anlamıyla kehanet soruşturmasının cereyan ettiği yer hakkında bilgimiz azdır. Kâhinin nitelikleri bu konuyla ilgili muğlak bir bilgi sağlamakta – "Şamaş ve Adad'ın adalet yeri, yargı yeri"– ve bize kâhinin bu mekâna "armağan"sız girmediğini öğretmektedir. Yine aynı kaynağa göre, kâhinlik mesleğinin yapılması bazı ön koşullara bağlı görünmektedir: Taliplinin "arı bir soy"dan gelmesi ve babası tarafından yetiştirilmesi (kâhinlik burada "babanın oğula bıraktığı bir

giz" olarak tanımlanıyordu) gerekiyordu. Ayrıca, edinilen bilgilerin bir tür diplomayla geçerli sayılması zorunluymuş gibi görünmektedir: "Baba sevdiği oğluna tablet ve yazı kamışıyla (...) öğretir ve ona belgesini verir." Bu mesleğe "kol ve bacaklarıyla vücudu kusursuz olmayan, (...) gözleri şaşı bakan, dişleri kırık, bir parmağı kopuk, hayaları yıpranmış ya da cüzzamlı olanlar" seçilemiyordu. Kâhin, hayvanı kâhinliğin koruyucu tanrılarına kurban ederken sorulan soruya olumlu bir yanıt istediği bir dua okurdu: "Şamaş, yargının efendisi, Adad, adak ve kehanet incelemesinin efendisi, (...) giriştiğim soruşturma ve yaptığım adak için adil bir karar verin. Falanca oğlu filancanın yargısında, sunduğum kuzu için adil bir karar verin (...)" Başka bir ritüel kitabına göre kâhin işini gözlerden ırak, bir perdenin arkasında görürdü.

Kâhinler, muhtemelen "özel sektör"de de faaliyette bulunmuş olmakla birlikte belgelerimiz onları çoğunlukla kurumsal işverenlerin hizmetinde göstermektedir. Örneğin, Emar'da iki tip kâhinlik "memuru" bulunmaktaydı: "Tanrıların kâhini" ve "kral ve kentin kâhini." "Kehanetinin gerçekleşmiş" olması nedeniyle bu kâhinlerden birine onu ödüllendirmek için yapılan arazi bağışının kaydedilmiş olduğu bir hukuki belge elimizde bulunmaktadır.

Kâhinin dileğini ifade ederken kullandığı hukuki sözcük dağarcığından anlaşılacağı üzere insan yaşamını biçimlendiren olayların belirlenmesi bir davaya benzetiliyordu. Elverişsiz yazgılar çoğu zaman tanrıların ritüellerle ilgili isteklerini bilmemezlikten ötürü onlara karşı işlenmiş bir kusurla bağdaştırılıyordu. Bununla birlikte, bu yazgı teolojisinde Yazgılar tabletine geçirilmiş olan yargılar değiştirilemez değildi. Çünkü yargılar önceden bilinirse, işlenilen kusuru öfkeli tanrıyı yatıştıracak biçimde düzelterek onları değiştirmek mümkündü. Kâhinlik, böylece, felaketlerden çok sert bir darbe almaktan kaçınmaları için insanlara önlem alma fırsatı sağlamaktaydı.

BAZI KEHANET KİTAPLARI

En az elli beş tabletten oluşan Bārūtu serisi ("iç organ incelemesi"), kurban hayvanlarının iç organlarında belirlenen tüm anormalliklerin dökümünü yapmaktadır. Enuma Anu Enlil serisi ("Ne zaman ki Anu ve Enlil") yetmiş yedi tabletten oluşmakta ve astrolojik kehanetleri bir araya toplamaktadır. Şumma âlu ina mêlê şakin serisi ("Eğer bir kent bir tepe üzerindeyse") yüz yirmi tablet ve on bine yakın önbelirtiden oluşmakta ve insanın çevresi ve hayvan ya da insanların her türlü davranışını ele almaktaydı. Yirmi dört tablete yazılmış olan Şumma izbu serisi ("Eğer bir canavar") insan ve hayvanlardaki anormal doğumları (çokorganlılar, hilkat garibeleri) konu etmektedir.

Matematik

Mezopotamya'daki matematik çalışmalarının varlığı, Asurbilimin başlangıcından itibaren çok sayıda öğrenci tabletinin bulgulanması sayesinde bilinmektedir. Avrupa ve Amerika müzeleri 1920'lerden itibaren antika eşya piyasasından kaynağı belirsiz ve çok yüksek düzeyde bilgi içeren yüzden fazla matematik metni satın aldılar. Bu korpus daha sonra, Kuzey Mezopotamya ve Elam'daki yasal kazılar (Susa, Şaduppum, Mê-Turan, Eşnunna) çerçevesinde gün ışığına çıkarılan koleksiyonlarla zenginleşti. Bu belgelerin önemli bir bölümü Eski Babil dönemine ait olsa da içlerinde başta Uruk ve Babil kütüphanelerinden gelen Yeni Babil ve Seleukos dönemlerine ait (I. binyılın ikinci yarısı) birkaç yüksek düzeyde matematik metni de bulunmaktaydı.[15]

Arkeologlar, Mezopotamya ve Elam'da yazıcı okullarının bulunduğu büyük merkezlerin çoğundan bıkıp usanmadan eğitimsel matematik tabletlerini gün ışığına çıkarmaya de-

[15] Araştırmacılar, özellikle F. Thureau Dangin, O. Neugebauer ve A. Sachs'ın gerçekleştirdikleri okuma, çevirme ve yorumlama çalışmaları sayesinde Doğu çiviyazısının matematik tarihine yaptığı katkının önem ve özgünlüğünün bilincine vardılar.

vam ettiler (sadece Nippur sitinde dokuz yüzden fazla tablet bulunmuştur). Bu koleksiyonlar, matematiğin kapsamı ve öğretiminin yapısı üzerine son derece kesin kanıtlar ortaya koymuş ve yazıcıların hazırlamış olduğu hesap araçlarıyla ilgili değerli ipuçları sağlamıştır. Bu öğrenim belgeleri yazıcıların, bir kısmı büyüklükleri (uzunluklar, yüzölçümleri, hacimler) belirlemek, diğer bir kısmı da gelişmiş hesapları (çarpımlar, ters işlemler, kuvvetler, kare ve küp kökleri) yapmak için hazırlanmış birçok sayısal sistemi nasıl kullandığını göstermektedir.

Yüksek düzey matematik metinleri, büyük bir olasılıkla yazıcı okullarının öğretmenleri tarafından yazılmıştır. Çoğunluğu Akadca olan bu metinlerin önemli bir bölümü çözülmüş problem listeleriydi. Birkaç örnek herhangi bir açıklama içermeyen salt sayısal metinlerden oluşurken yirmi civarında başka metinde ise söz konusu olan uzun önerme tümceleri içeren "problem serileri"ydi.

Sayısal metinler, en eski örnekleri III. Ur Hanedanı'na (III. binyılın sonu) kadar geri giden, altmış tabanlı basamaklı sayı sisteminin önemini göstermektedir. Dört bin yıldan daha uzun bir süre önce Sümerliler tarafından icat edilen altmış tabanlı sayı sistemi, günümüzde hâlâ zaman ve açı ölçümlerinde (derece, dakika, saniye) kullanılmaktadır. En ünlü sayısal metin örneklerinden biri,

Figür 107: Yamuk biçimindeki bir tarlanın aynı yüzölçümüne sahip iki parçaya paylaştırılmasıyla ilgili bir problemi içeren tablet (II. binyıl başı). Bu problem görünüşte gerçekçi geometrik şekillerin salt aritmetik problemler üretmek için eski yazıcılar tarafından nasıl kullanıldığını gayet güzel göstermektedir. Bu problemin bir başka özelliği de imkânsız bir şekil üzerine kurulmuş olmasıdır; ama bu yazıcının tarlayı çizip problemi doğru olarak çözmesine engel teşkil etmemiştir.

Eski Babil dönemine ait ve olasılıkla Larsa kaynaklı Plimpton 322 adlı tablettir. Bu tablette, 15 Pythagoras üçlüsünden (bir karenin iki karenin toplamına ayrışması) oluşan ve sayıların sekiz altmış tabanlı basamak içerdiği bir liste bulunuyordu. Başka bir tablet de, bir ters işlem algoritmasının uygulandığı yirmi bir terimlik bir geometrik dizi içeriyordu. Seleukos dönemi metinleri, kuşkusuz astronomide matematik kullanımının gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkan gereksinimlere bağlı olarak daha çok sayısal hesapla ilgiliydi. Örneğin, Seleukos dönemine ait bir Uruk tabletinde, 1 ya da 2 ile başlayan ve altıya kadar basamak içeren, nerdeyse tüm altmış tabanlı ters sayılar bulunuyordu.

"Problem serileri"ne gelince, bunlar Sümer ideogramları aracılığıyla, aşırı derecede veciz bir üslupta yazılmış ve ağaç biçimindeki yapılarıyla kombinasyon yöntemlerindeki büyük ustalığa tanıklık eden özet listelerdi. Örneğin kenarı 10 cm'den kısa bir kare tablete özet halinde 247 karmaşık önerme tümcesi sığdırılmıştı.

Problem listelerinin en tipik örneği Eski Babil dönemi başına aittir. Bu liste, ikinci dereceden problemleri yirmi dört örnekle açıklayan gerçek bir çözüm kitabıydı. Bazı özel sayılara uygulanan açıklama listeleri biçiminde olmalarına karşın, bu ve benzeri başta tabletlerde geliştirilmiş olan çözüm yöntemleri rastgele ya da el yordamıyla bulunmuş yöntemler değildi. Mezopotamya ve Elam'da ikinci dereceden problemlerin çözümü, önce Helence, daha sonra da Arapça matematik kitaplarında geliştirilecek olan tam kareye tamamlama yöntemine benzer bir geometrik uslamlama tarafından yönlendirilmişti. çiviyazısı matematiği, ana konusu olan ikinci dereceden problemlerin yanı sıra çok bilinmeyenli lineer problemler, faktör-

Figür 108: Geometrik şekiller içeren problem, Susa, XVIII. yüzyıl

leme yoluyla çözülen üçüncü dereceden problemler, ikinci dereceden problemlere indirgenen 4. ve 8. dereceden problemler, aritmetik ya da geometrik serilerin terimlerinin toplanmasıyla ilgili problemler ve karmaşık hacim hesaplarını da içermekteydi.

Birkaç metin Thales ve Pythagoras özellikleri denilen özelliklerin bilindiğini gösterse de, geometri çoğu zaman örneğin Pythagoras üçlüleri ($a^2+b^2=c^2$; a, b, c tam sayıları) ya da Babil üçlüleri ($a^2-b^2=b^2-c^2$; a, b, c tam sayıları) gibi aritmetik işlemlerin geliştirilmesi için sadece bir araçtı. Bir şekli (trapez ya da üçgen) eşit alanlı parçalara bölme problemleri aritmetik işlemlerle çözülüyordu. Geometriye bu sayısal yaklaşımın başka bir örneği, bir kare ve köşegenlerini gösteren ve 2'nin kare kökünün altmış tabanlı sistemde 4 basamaklı yaklaşık değerini 10^{-6} yaklaşıklıkla veren bir tablette bulunmaktadır.

Problemler genel olarak, başta alan ölçme, tuğla yapılar, taraçalama çalışmaları, kanal kazımları, çalışanlar arasında iş ve ücret paylaşımı, faiz oranları ve miras sorunları olmak üzere dönemin toplumsal etkinliklerine gönderme yapan gerçekçi bir kılıkta sunulmuştu. Bu izlekler, matematiğin idari işlerde, ticarette ya da inşaat mühendisliğinde karşılaşılan sorunların çözümünde belirli bir kullanımı olduğunu düşündürmekle birlikte olaya daha yakından bir bakış içimize bazı kuşkular düşürmektedir: Görünüşte somut olan önermeler, çoğu zaman, aşağıdaki "kırık saz kamışı" probleminin de gösterdiği gibi gerçekçilikleri konusunda hiç de inandırıcı olmayan bir biçimde düzenlenmişti: "Bir saz kamışı aldım; uzunluğunu bilmiyorum. Bir arışını keserek kopardım, sonra (dikdörtgen tarlayı) uzunlamasına altmış kere katettim. Koparmış olduğum parçayı kamışa ekledim sonra da genişlik üzerinde otuz kere gittim. Yüzölçümü 6.15'tir. Kamışın başlangıçtaki uzunluğu ne kadardı?" Bu anlatım, matematiğin Mezopotamya ve Elam'daki kurgusal yönünü oldukça iyi göstermektedir.

ALTMIŞ TABANLI BASAMAKLI SAYI SİSTEMİ

Matematik metinlerinde kullanılan bu sayı sistemi Mezopotamya'da III. binyılın sonundan başlayarak kullanılmıştır. Önemli ilkeleri aşağıdadır:

1) Sadece iki işaret kullanılıyordu: 1 ve 10

2) Sayı sistemi elli dokuz "rakam"dan oluşuyordu ve bu rakamlar 1 ve 10'u gerektiği kadar tekrarlayarak yazılıyordu (örneğin Mısır yazı sistemindeki gibi)

birimler: onlar:

örnek: = 59

3) Sayı sistemi altmışlı tabanda bir basamak ilkesine uyuyordu: Her basamaktaki 1 () bir önceki basamaktaki 1'den (sağdaki) altmış kat daha büyüktü.

Örnekler:

  =1.3 (bir altmışlı ve üç birim, yani onlu sayı sisteminde 63)

  =2.15 (iki altmışlı ve on beş birim, yani onlu sayı sisteminde 135)

4) Basamaklı sayıların çiviyazısıyla yazılma biçimi, bizlerin bir birimi (1), bir onluğu (10) ve bir onda biri (0,1) sıfırlar yazarak birbirlerinden ayırt ettiğimiz gibi, sayıların büyüklük sırasını göstermiyordu işareti 1'i, 60'ı ya da 1/60'ı, ya da artı veya eksi 60'ın katlarını gösterebiliyordu. Aynı şey diğer sayılar içinde geçerliydi: 2'yi, 2x60'ı ya da 2/60'ı belirtebiliyordu. Demek ki sayılar yaklaşık 60^n çarpan (n artı ya da eksi tam sayı) olarak tanımlanıyordu. Bu sistem günümüzde "dalgalı virgül" yazı biçimi diye adlandırdığımız sisteme benzemektedir.

Astronomi

Mezopotamya uygarlığının en ünlü zihinsel etkinliklerinden biri olduğu kadar en tuhaflarından biri de olan astronomi II. binyıldaki başlangıcından MS I. yüzyıla kadar matematiksel öğeleri falcılık öğeleriyle birleştirmiştir.

Gökyüzü olaylarıyla ilgili elimizde bulunan ilk metinler üç kategoriye bölünmektedir: Gök cismi listeleri, göksel olaylardan çıkartılan haberci işaretler ve yılın değişik mevsimleri için gün ve gece saati hesaplamaları.

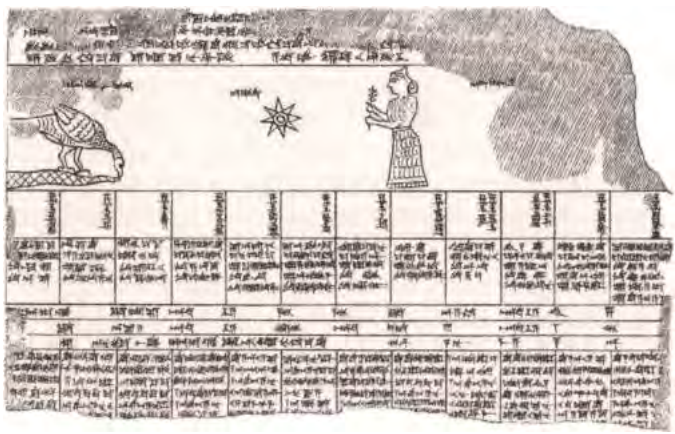
Gök cismi listeleri, okullarda genç yazıcılara öğretilen sözlük listeleri arasında da yer almaktaydı. Bu listelerde, aralarında Güneş, Ay, çıplak gözle görülen beş gezegen, parlak yıldızlar ve birçok takımyıldızın olduğu otuz altı gök cismi adı bulunmaktadır. Takımyıldızlar arasında bazıları, bağdaşlaştırıldıkları imgelerde farklılıklar olmakla birlikte bizimkilerle aynıdır (bizim Koç takımyıldızı, Gündelikçi diye adlandırılmaktadır); bizim Üçgen takımyıldızımızdan iki ve Andromedamızdan da bir yıldızı bir araya toplayan "Saban" adlı Mezopotamya takımyıldızı gibi diğer bazıları da farklıdır.

Haberci işaretlere gelirsek tanrıların geleceği göklere yazabildiğini düşünen Mezopotamyalılar bu göksel işaretlerin okunabilir olduğuna ve anlamlarının da bilinebileceğine inanıyorlardı. Kehanet konusu olan göksel olaylar arasında daha önce değindiğimiz Güneş ve Ay tutulmalarının yanı sıra Ay'ın etrafındaki halkalar, gök taşları ve hatta bulut formasyonları da bulunmaktaydı. Bu olaylarla bağdaştırılan ve çizelgelerde belirtilmiş olan kehanet çıkarsamalarında, öncelikli olarak savaş, kıtlık ya da salgın hastalıklardan, daha ender olarak da bereketli hasatlardan ya da sevindirici yıllardan söz edilmekteydi. Her şey gözlemlenen olayın özelliğine ve hangi ay içerisinde meydana geldiğine bağlıydı.

Eski olduğu kadar özgün bir düşünce matematiği bu olaylara uygulamaktı. Önce, en basit göksel devinim, gece ve gündüzlerin kısalıp uzaması, yani Güneş'in devinimi nicelendirildi. Her dört ayda bir gece ve gündüz saatlerinin sayısı işaretlendi ve gece gündüz eşitlikleri (ekinokslar) kesinleştirildi.

II. binyılın sonunda, falcılık gibi matematik uygulamalarında da hem bir özen, hem de bazı yenilikler dikkati çekmektedir. Bu dönem astronominin de aralarında bulunduğu tüm zihinsel alanlarda bir sentez çabasıyla belirginleşmiştir. Özellikle astroloji *Ne zaman ki Anu ve Enlil* diye adlandırılan yetmiş yedi tablet üzerine yazılmış çok büyük bir sentez yapıtıyla gerçek bir patlama yaşamıştır. Bu yapıtın çeşitli kopyaları, bin yıldan uzun bir süre boyunca Mezopotamya uygarlığının sonuna kadar kullanılmıştır.

1100 yılına ait bir metin, gökkürenin ilk biçimlendirilişini ortaya koymaktadır: Her ayın sonunda alacakaranlıkta gözle görülen üç yıldız, gökyüzünde birbirlerine koşut ve üç ana tanrının adlarını –Ea, Anu ve Enlil yolları– taşıyan üç gök kuşağı tanımlamaya olanak vermiştir. Yüz yıl sonraya ait, *Saban Takımyıldızı* adını taşıyan bir derleme ise gökyüzünün "matematikleştirilmesi"nin ulaştığı gelişme düzeyini göstermektedir. Yeni bir yol, yörünge düzlemimize tekabül eden gökyüzü parçası olan Ay yolu, benimsenip yayıldı. Bu yenilik, Ay ve on sekiz takımyıldızın kavuşma konumuna göre ölçülen gökkürenin daha gelişmiş bir görüntü çerçevesine olanak sağladı. Güneşin devinimiyle ilgili verilerin

Figür 109: Karga takımyıldızı (Ejderha'nın kuyruğuyla birlikte) ile Başak takımyıldızını gösteren bir Seleukos dönemi astroloji tableti, I. binyıl sonu

kesinliği neredeyse on kat arttı ve nicelendirme, doğan güneşin dışındaki yıldızlara da genişletildi. Artık gezegenlerin görünürlükleri, güneşin gün boyunca herhangi bir konumu ve *zikpu* (yükselen) denilen yıldızların başucu noktasından geçişleri rakamlarla hesaplanıyordu. Bu yapıtlarda iki ayrı gelenek –büyüsel bir yaklaşımı temsil eden kehanet çıkarsamaları ve "bilimsel" bir yöntemin ifadesi olan matematiksel yaklaşım– aramak yanlış olur çünkü her biri bu iki öğeyi birden içeriyordu. Astroloji-astronomi ayrımı eski Mezopotamya için geçerli değildir.

Henüz iyi bilinmeyen bazı nedenlerden dolayı, astronomi VIII. yüzyılın ikinci yarısından Mezopotamya uygarlığının sonuna kadar çok üretken olmuştur. Bu dönemde, yeni tür metinler ortaya çıkarken, II. binyıl sonu metinlerinin sadık bir biçimde çoğaltılmasına da devam edildi. Ay ve Güneş tutulmaları, gündönümleri ve gündüz gece eşitliklerinin yanı sıra Ay'ın, gezegenlerin ve Sirius yıldızının görünürlük dönemleriyle ilgili ayrıntılı betimlemeler içeren gözlem raporları çoğaldı. Bunlara, kuyruklu yıldız ve gök taşları, meteorolojik koşullar, çeşitli ürünlerin fiyatları, Fırat sularının düzeyi ya da içinde bulunulan ayın önemli siyasal ve askeri olaylarıyla ilgili gözlemler de eklendi. Bütün bu olay kategorileri arasında bağlantı arama isteği –muhtemelen geleceği haber verme amacıyla– açıkça ortaya çıktı. Sonuç olarak, kehanete yönelik bir astroloji ile hesaba dayalı bir astronominin daha yetkin bir biçimde gelişmesinin temelinde muhtemelen bu gözlemler bulunmaktadır.

Figür 110: Meli-Şipak'ın oğluna armağan ettiği bir toprak parçası için tanrılara adadığı stel (kudurru).Tepesinde yıldız tanrılarının simgeleri bulunmakta: Ay tanrısı Sin'in hilâli, İştar'ın yıldızı ve Şamaş'ın güneş kursu, Susa, XII. yüzyıl

BİR AY TUTULMASI GÖZLEMİ

Asur kralı Asurbanipal'e Nisan 621'de yazılmış mektup: *"Simanu ayının 14'ünde, sabah gözlemi sırasında, bir ay tutulması oldu. Bu tutulma (ayın) güneyinde başladı ve güneyde belirginleşti. Ayın sağ tarafı tutuldu. Tutulma, Akrep takımyıldızı bölgesinde oldu. Panter takımyıldızının omzu yükseliyordu. İki parmaklık (magnitüdde) bir tutulma oldu."* (*SAA* 10, 149)

III. yüzyıla ait en az altı hesap ağırlıklı yeni metin serisi zamanımıza ulaşmıştır. Bu yeni metinler Babil ve daha az bir oranda da Uruk kaynaklıdır. Bu dönemde Mezopotamyalılar, bilinen tüm gök cisimlerinin dönemsellik değerini hesap ettiler. Ay'ın ilk ortaya çıkışının gözlemiyle ölçülen 235 Ay ayının, yaz gündönümünün gözlemiyle ölçülen 19 Güneş yılına eşdeğer olması, o zamana kadar kullanılan ampirik düzeltmeler yerine, ay ve güneş yıllarını çakıştırmak için gereken ek ayın ilave edileceği zamanı kestirmeye olanak sağladı.

Bu dönemin astronomi metinlerinin çoğu biçimsel olarak matematik metinlerine benzemekteydi: Usul metinleri belirli aralıklarla tekrarlanan astronomi olaylarının hesaplanması için gerekli yöntemleri sağlamakta, çizelgeler de verilerin ve varılan sonuçların dökümlerini yapmaktaydı. Usul metinleri, kesin rollerinin açık bir biçimde anlaşılmasına olanak vermeyecek kadar az sayıdadır ama günümüzde "gök günlüğü" adı verilen çizelgeler bolca incelenmiştir. Bu çizelgeler, yeni ay, Güneş ve Ay'ın kavuşma konumunda ve karşı konumda bulunmaları, tutulmalar, ilk ve son görünürlükler vb. Ay ve gezegenlere ilişkin olayların aynı zamana rastlamalarını önceden belirlemeye yarayan paralel sayı sütunlarından oluşuyordu. Gerektiğinde geliştirilmeye elverişli ve her ikisi de Ay ve gezegenlerle beraber ay tutulmalarının da ortaya çıkış ve ortadan kayboluş zamanlarını öngörmeyi sağlayan salt aritmetik iki farklı hesaplama tekniği aynı anda kullanılıyordu.

Öyleyse, bizler için tam tersi geçerli olmakla birlikte, kesin ve kusursuz bir astronominin astrolojinin hizmetinde

olduğu söylenebilir mi? Mezopotamyalılar için söz konusu olan, diğer birkaç uzmanlık alanıyla birlikte ayrıcalıklı bir konuma sahip tek bir uzmanlık alanıydı. Yıldız gözlemlerinin yerini giderek hesaplamaların alması, matematik araçlarının gücü kadar Mezopotamyalıların ussal uygulamalardaki öngörü isteğini de göstermektedir.

Tıp ve Büyü

Eski Mezopotamya'da hastalığın, somut biçimlere girebilen (örneğin bir akrep biçimi) şeytani bir varlığın saldırısının sonucunda ya da, istençsiz de yapılmış olsa, tanrısal bir varlığa yönelik bir kusur nedeniyle ortaya çıktığı düşünülürdü. İnsanları sıkıntıya sokan hastalıklara işaret etmek için "filan tanrının eli" gibi ifadeler sıkça kullanılırdı. Tedavi olmak, önce hastalığın neden kaynaklandığını saptamayı, ardından da hastalık sorumlusunun eylemini iptal ettirmek için uğraşmayı gerektiriyordu.

Hastalığı iyileştirme sürecinde farklı uzmanlar devreye girmekteydi. Kâhin (*bārū*) genellikle iç organ incelemesiyle hastalığın nedenlerini belirlemeye çalışırken, büyü uzmanı *āşipu*'nun görevi tanrıların her insana tahsis ettiği yazgıyı daha elverişli kılmaya çalışmaktı. Uzmanlığının aslında bir yandan kült heykellerinin, yapıların vb tanrıya adanması, diğer yandan da hastalıklarla savaşmak ve elverişsiz bir kehanetin işaret ettiği kötülüğü kovma (*namburbū* tipi ritüeller) gibi iki yönü bulunmaktaydı. *Asū*'ya gelince, o sadece tedavi yöntemleriyle uğraşan bir çeşit bitki uzmanıydı ve tedavi sürecinde iksirler, losyonlar, tütsüler ve yara lapaları kullanırdı. Bitkisel, hayvansal ve inorganik hammaddeleri bira, sirke, yağ gibi sıvıların içinde eriterek hazırladığı karışımlar, etkilerini göstermeleri için gerekli büyülü sözler eşliğinde, hastalara verilirdi. Ama altını çizmek gerekir ki, *āşipu* için "kötü ruh kovucu," *asū* için "hekim" gibi alışılagelmiş çeviri sözcükler, büyü uygulamalarıyla bilim-öncesi uygulamaları birbirlerinin karşıtı olarak gösterdiği için uygunsuz sözcüklerdir. Aslında karşımızda farklı geleneklerden gelen iki şifa

uzmanı bulunmaktadır. *Āşipu* bilgelik tanrısı Ea ile teknikler tanrısı Asarluhi'nin himayeleri altında çalışırdı. Buna karşılık *asū*'nun icraati, en önemli tapınağı –bu uzmanlık dalının bir eğitim ve öğretim merkezinin de faaliyet gösterdiği– İsin'de bulunan şifacı tanrıça Gula'ya bağlıydı. Ayrıca, her iki uzmanlık dalı da günümüzde "büyü" ve "tıp" diye nitelediğimiz alanlara ait öğeleri içlerinde barındırmaktaydı.

Hastaların çoğunun, evlerine en yakın ya da hizmetlerini karşılayabilecekleri bir uzmana danışmakla yetindiklerini söylemek mümkündür. Buna karşılık, hastanın seçkin bir kişi olması durumunda birkaç uzmanlık dalı arasında işbirliği sıkça söz konusu olmaktaydı. Örneğin, Mari kralına gönderilen bir mektup (XVIII. yüzyıl) şu ricada bulunmaktaydı: "Efendim, *asū* Merānum'un bana kayıkla ulaştırılması için, kesin buyruklar vermelidir. O ve onunla beraber *bārū* İşhi-Adad süratle benim yanıma varmalıdırlar. İşhi-Adad kehanet sorgulamasını yaparken Merānum yaraları tımar edecektir." Rollerin bölüşümü açıktır: Hastalığı teşhis etme görevi kâhine aitken uygun tedaviyi hazırlayacak olan *asū*'dur.

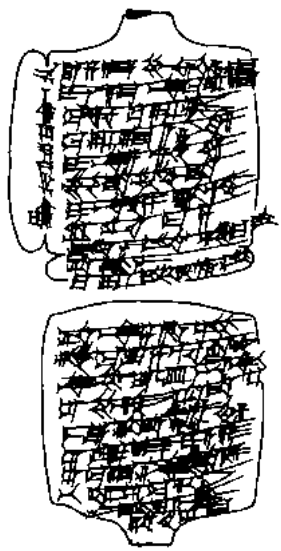
Figür 111: Cam hamurundan Fenike nazarlığı, IV-III. yüzyıllar

Figür 112: Demon Pazuzu, Asur ülkesi, VIII-VII. yüzyıllar

Āşipu'nun şifacı işlevi I. binyıl metinlerinde çok daha öne çıkmış görünmektedir. Özellikle *Sakikku* ("semptomlar"), *Alandimmū* ("biçim") ve *Nigdimdimmū* ("görünüm") adlarındaki tanı ve prognoz dizileri artık onun uzmanlık alanı içindeydi. Bu diziler kehanet derlemeleri gibi protasis ve apodosis (sonuç) biçiminde düzenlenmişti. Örneğin *Sakikku* dizisinin *Hastanın evi* başlığını taşıyan birinci bölümünden alınan şu satır: "Yüzü ve iç organları tahriş olmuşsa, midesinden hastadır ve üç yıl içinde ölecektir." *Hastanın evi*'nin ilk iki tableti, *āşipu* hastasının evine giderken yolda meydana gelen olaylara ilişkin kehanetleri de bir araya toplamıştı. Örneğin yolda siyah bir köpek ya da domuzla karşılaşmak bir ölüm işaretiydi.

Ama değişik uzmanlar arasındaki tamamlayıcı ilişki en açık biçimde Asur imparatorları Asurahiddina (680-669) ile Asurbanipal'e (668-630) gönderilen mektuplarda sezilmektedir: *Bārū* kendisine önerilen hastalık tanılarını kehanet sorgulaması aracılığıyla geçerli kılmakla yetinirken; *āşipu* ile *asū*, her biri kendi yöntemlerini kullanarak, krallık ailesi üyelerine tedaviler önermek ya da, hayatlarının ilk ayları özellikle tehlike altında olan süt çocuklarının sağlık durumunu gözlemek için işbirliği yapmaktadırlar. Bu işbirliği açıkça bu iki uzmanlık dalını –en azından uygulama alanında– birbirine yaklaştırmıştır: En üstün *āşipu*'lar (Adad-şumu-usur, Marduk-şakin-sumi) iksir ya da yara lapalarıyla uğraşırken *asū*'ların başı Urda-Nanāya'nın kralın hastalık semptomlarını aydınlatmak için *Sakikku* kitabından yararlandığını görüyoruz.

Figür 113: Dişi demon Lamaştu'ya karşı yazılmış Eski Babil büyü sözleri, Kaniş, XIX. yüzyıl

BİR ESKİ BABİL REÇETESİ

"Kan çıbanları olan bir adam, taş kâsenin içine hilşum *yağı, iyi kaliteli yağ, sedir ağacı ve* baluhhu *ağacı yağlarıyla birlikte sirke, eşek sütü ve âdet gören kadın sütü dökecektir; bu karışımla yıkayacağın yirmi bir çömlek parçasını başına koyacak, ardından ateşe siyah yün ve eşek kılları atacak ve onları yakacaktır. Kan çıbanları olan kişi iyileşecektir..."* (İsrail Müzesi, 87.56.847)

Levant'ta hastalık tedavisi ve şifa ile ilgili belgeler az sayıdadır. Bununla birlikte, yılan sokmalarına karşı bir büyü ile "Urtenu'nun vücuduyla kol ve bacaklarını" hasta edebilecek büyücü beddualarını içeren alfabetik bir Ugarit tabletine ve büyücü lanetlerine isnat edilebilir kötülüklerin vücuttan kovulmasını tanrı Horon'a maleden bir Ras İbn Hani metnine işaret edelim. Başka bir metinde tanrı İlu'nun sarhoşluğunun betimlenmesini aşırı alkolün sakıncalarına karşı yazılmış bir reçete takip etmektedir. "Horon ve yılanlar" başlığıyla tanınmış mitolojik metinde de atları zehirli yılan ısırıklarından koruduğu düşünülen tanrı Horon'un yaptığı işlemlerin tarif edildiği veterinerlik teknikleri söz konusudur. Nihayet, kısmi olarak hasar görmüş beş tablette nedeni saptanması güç hastalıklardan dolayı acı çeken atlar için gerekli bakım koşulları özetlenmektedir.

Birçok Pön steli kendilerini *rp'*, "hekim" (Latin komedi yazarı Plautus'un *Poenulus* adlı piyesinin Pön dilindeki pasajlarında *rufe*) diye adlandıran kişiler tarafından dikilmişti. Bu "hekim"lerin tıbbi uygulamaları bilinmemekle birlikte bunlar olasılıkla küçük cerrahi işlemlerle bir farmatope (ilaçlar kitabı) kullanımını kapsamaktaydı. Bu çerçevede kullanılan ürünleri belirten çok sayıda Helence sözcüğün Fenike dili aracılığıyla doğu dillerinden aktarılmış olması bu kitabın ne derece zengin bilgiler içerdiğinin bir göstergesidir. İnsanlar, ayrıca, kurtarıcı ve esirgeyici bir rol oynayan ve kültü Mısır'a da sokulmuş olan Horon (ya da Şed) gibi ikincil ama etkin tanrıların himayesi altına giriyorlardı. Bu tanrı,

rp' ("şifacı") niteleyici sözcüğünün eklenmesiyle kültü tüm Fenike ve Pön dünyasına, ardından da Palmyra'ya yayılacak olan Şadrapha olmuştur. Helen tanrısı Asklepios'un dengi olarak kabul edilen Eşmun'u da kuşkusuz sağaltıcı tanrılar arasına yerleştirmek gerekir. Arkeolojik bulgular, insanların, üzerlerinde taşıdıkları ya da evlere ve mezarlara yerleştirdikleri çok çeşit ve sayıda muskaya ne derece güvendiğini göstermektedir: Genellikle Mısır kökenli tanrı ve demonları (Sekhmet, Hathor, İsis, Bes, Ptah) tasvir eden ya da üzerlerinde Horus gözü gibi simgeler bulunan küçük figürinlere, kötü ruhlara karşı tılsımlı sözcükler içeren ve boynun etrafında taşımak amacıyla bir muska kılıfına tomar halinde yerleştirilen papirüslere –ki zamanla çürüyüp gittikleri için kılıflar çoğu zaman boş olarak bulunmuştur– belki de doğumu kolaylaştırmak için ya da sünnet törenleri sırasında kullanılan ustura-muskalara ev ve mezarlarda bolca rastlanmıştır.

Kutsal Kitap, savaşta yenilgi, kötü hasatlar ya da kadın eşin sadakatsizliği (Tesniye 28) gibi, Tanrı'nın yasasına uymayanlara gönderdiği felaketler arasına kattığı hastalığın Tanrı'dan kaynaklandığını ısrarla vurgulamıştır. Öyleyse, sadece Tanrı, örneğin bir peygamber aracılığıyla –Şam Krallığı ordusunun generali Naaman'ı cüzzam hastalığından kurtaran Elişa (2. Krallar 5)– şifa verebilmektedir.

AYRIM 2: EDEBİ YAPITLAR

Tamamen yararcı bir amaç gütmeyen ilk yapıtlar, yazının icadından birkaç yüzyıl sonra, Fara'da (antik Şurappak) ve özellikle Tell Abu Salabih'de (yaklaşık 2600-2500) bulunan tablet yığınlarında ortaya çıkarılmıştır. İlkçağda bu yapıtlar Eski Ahit'in birçok kitabında da âdet olduğu üzere (Yaratılış için *bereşit,* "Başlangıçta") ilk sözcükleriyle adlandırıldığı için başlıkları zamanımız bilim adamlarının eseridir. Ayrıca yazarlarının çok azının toplumsal bellekte iz bırakmış olduğu bu yapıtların çok büyük kısmı anonimdir. Envanterler aracılığıyla bilgi edindiğimiz birçok yapıtın da hiçbir zaman bulunamadığını ekleyelim. Bu edebi yapıtların önemli bir bölümü dördüncü ayrımda ele alacağımız mitolojiyle ilgilidir.

İktidar Hizmetindeki Metinler

Yakındoğu monarşilerinin en değişmez özelliklerinden biri, hükümdarın şanını vurgulamaya, görkemli eylemlerini anmaya ve iyi bir yönetim biçimi izlenimi vermeye yönelik metinler kazıtmak olmuştur. Kral yazıtları diye adlandırılan ve bazılarında kralın zaman zaman birinci şahısta konuştuğu bu metinler kil ya da madeni tablet, kerpiç ya da kilden yapılmış koni, silindir, prizma, çivi gibi objelerin yanı sıra, yassı çakıllar, yontular, kabartmalar, steller, vazolar, boncuklar, adak silahları vb çeşitli objeler üzerine de yazılmıştır.

Mezopotamya'da ilk yazıtlar Sümer kent devletleri döneminde ortaya çıkmıştır: Günümüzde bilinen Sümerce yazılmış en eski yazıt Kiş egemeni Mebaragesi'ye (XXVII. yüzyıl) aittir. Yazıtların kaleme alınması daha o dönemde belirli kurallara bağlanmıştı. İşlevleri daha çok bir eşya ya da bir yapı üzerinde iyelik belirtmek olan en sıradan yazıtlar kralın ad ve unvanlarıyla sınırlıydı. Bir tanrıya sunulan eşyalar üzerine kazınan ve adak sahibinin adını ekleyip bazen de çok kısa olarak adağın nedenlerini açıkladığı adak yazıtları ise tanrı-

nın adından söz edilmesiyle başlar ve zaman zaman tanrının unvan ve sıfatlarını da belirtirdi. Yüksek mevkili kişilerin de "kralın yaşamı için" adakta bulunduğu görülmektedir.

Yapı temeli yazıtlarına gelince bu yazıtların işlevi, kralın, saray, tapınak, kale duvarı, kanal yapımı ya da onarımı gibi büyük inşaat etkinliklerinin anısını korumaktı. Bu yazıtlar, kerpiçlere ya da duvarların içine yerleştirilen çivilere, temel depolarına konulan değerli eşyalara ve hatta mil yuvaları ya da eşik taşları üzerine kazınmıştı ve yapıyı bir tanrıya vakfetmeleri bakımından adak yazıtlarını andırmakla birlikte, çoğu zaman insanların gözünden gizliydiler. Buna karşılık, zafer yazıtları herkes tarafından görülmek için hazırlanırdı. Tapınak ya da diğer kamu yapılarına dikilen heykel ya da stellere kazınan bu yazıtlar hükümdarın savaş başarılarını kutlayarak anmakta ve, genellikle yazıtın eşliğinde tasviri bulunan yerel tanrının koruyuculuğu altında, bir ülke üzerindeki egemenliğini vurgulamaktaydı. Arkaik hanedanlar döneminin en tanınmış örneklerinden biri, üzerinde Lagaş egemeni Eannatum'un Umma'ya karşı kazandığı zaferle övündüğü, ünlü Akbabalar stelidir.

Mezopotamya'daki yazıt kazıtma geleneği, hatırı sayılır birkaç değişiklikle beraber Seleukoslara kadar sürüp gitmiş olan gerçek bir edebiyat türünün yaratılmasıyla sonuçlandı. Akad İmparatorluğu döneminde (XXIV-XXIII. yüzyıllar), Sümerce-Akadca iki dilli yazıtların yanında tamamen Akadca yazılmış yazıtlar da ortaya çıkmış ve yine aynı dönemde zafer yazıtları ile bir yazıt ya da mesneti üzerinde değişiklik yapacak kişilere yönelik lanet sözleri yaygınlaşmıştır.

Uzun vadede metinlerin ortalama uzunluğu artmış olsa da birkaç satırlık çok kısa yazıtlar ortadan kalkmamıştır. Özellikle temel yazıtları, yapı çalışmalarının ayrıntılarının açıklanması kısa bir süre önce yürütülmüş bir askeri sefer anlatımıyla öncellendiği için, çok uzun olabiliyordu. Buna bir örnek Şamaş tapınağının onarımı dolayısıyla yazılmış Mari kralı Yahdun-lim'in (XIX. yüzyıl sonu) yazıtıdır. Bu yazıt, Yahdunlim'in, yapı iskeletlerinde kullanılan ağaçları Akdeniz kıyısı dağlarından getirmek için yürüttüğü bir askeri sefer ile "asi"

krallara karşı batı bölgelerinde kazanılan bir zaferin anlatılarını içeriyordu. Birkaç on yıl sonra da, Babil kralı Hammurabi (1792-1750), büyük bayındırlık çalışmalarını ve halkına yaptığı iyilikleri gelecek kuşaklara anımsatmak için krallığın başlıca kentlerine yerleştireceği bir dizi yazıt yazdıracaktı. Stellere kazınmak ve ideal bir hükümdarlık dönemi icraatini herkese duyurmak amacıyla tasarlanmış olan Hammurabi'nin ünlü yasaları bu yazıtlarda konu edilen krallık eylemlerini derleyip özetleyen bir öndeyişle başlamaktadır.

Bir hükümdarlık döneminde gerçekleştirilen işlerin tamamını aynı metnin içerisinde sunma düşüncesi, Asur kralları tarafından ama hükümdarın askeri başarılarını öne çıkartan daha değişik bir anlayışla yeniden ele alınmıştır. Orta- Asur döneminin büyük kralları I. Şalmanezer'in (1273-1244) ya da I. Tukulti-Ninurta'nın (1244-1208) yazıtlarında ayrıntılı bir rapor biçimini alan kralların savaş ve askeri sefer anlatılarının I. Tiglat-Pileser döneminden (1114-1076) itibaren, belki de Hitit krallarının yazıtlarından esinlenen bir şemaya uygun olarak her yıl yazılmaya başlandığını görüyoruz.

Vakayıname türünün ilk örnekleri olarak görülebilecek bu yıllıklar, zafer ya da temel yazıtlarının orta bölümüne, tanrıya yakarı ile inşaat (ya da stel dikimi) anlatısı ve lanet sözleri arasına yerleştiriliyordu. Bu yıllıklar yalnızca bir hükümdarlık dönemiyle ilgili olmakla birlikte yazarlar yeni bir yazıtı kaleme alırken, son askeri seferleri göz önünde bulundurarak yıllık bölümünde değişiklikler yapıyorlardı. Bu nedenle, yıllıkların, her hükümdarlık dönemi için son yapılan askeri seferi daha ayrıntılı olarak anlatan, birbirini izleyen birçok "basım"ı bulunmaktadır. Yazarların kralın gücü ve tanrılarla eksiksiz uyumunu yüceltme zorunda olmalarından kaynaklanan ideolojik arka planın göz önünde bulundurulması kaydıyla, bu yıllıklar olaysal tarihin yeniden oluşturulması için hiç kuşkusuz değerli kaynaklardır. Örneğin, yenilgiler geçiştirilmekte ve sonucu belirsiz savaşlar zafer olarak sunulmaktaydı. Ayrıca, her yılın bir başarıyla gösterilmesi zorunluluğu, sıradan bir haraç toplama turnesini zaman zaman süsleyip püsleme gereği doğuruyordu.

Figür 114: II. Sargon'un 8. askeri seferinin anlatısı, Asur ülkesi, VIII. yüzyıl

Yıllıklarla ilgili bölümler eklenince eskisine oranla çok daha uzun olan yazıtlara daha uygun yazı mesnetleri bulmak gerekmiştir. Temel yazıtları için, en büyükleri binden fazla satır yazmaya olanak veren, altı-on yüzlü kil prizmalara başvuruldu (figür 115). Steller üzerindeki yazıtların stelin boyutlarına uyması gerekmekle beraber zafer yazıtları kimi zaman resmi yapıların dekorlarıyla bütünleşiyordu. II. Asurnaşirpal'in hükümranlık döneminden (883-859) başlayarak bu yazıtların duvarları süsleyen iki alçak kabartma kuşağının arasına yerleştirilmesi Yeni Asur saray dekorlarının tipik bir özelliği olmuştur.

Yazıt için daha çok yeri olan olan yazıcılar Asurahiddina'nın (680-669) Bāzu ülkesine yaptığı seferdeki kurak çöl betimlemesi benzeri, katedilen bölgelerin manzara betimlemelerine girişerek ya da tanrısal tezahürler üstünde uzun uzun durarak, askeri seferlerin kuru bir özetinden uzaklaşabildiler. Bu dönemden itibaren yazıtlar, astroloji kehanetleri üzerine çok sayıda ayrıntılı açıklamayı, peygamberlerin yüreklendirici sözlerini ya da Asurbanipal'in (668-630) yazıtlarında olduğu gibi tanrıça İştar'ın değişik tezahürlerini içermenin yanı sıra kralın dindarlığını yücelten destansı-ilahi bir üslup kullanımı ve Mezopotamya edebiyatının büyük yapıtlarına yapılan göndermelerle daha edebi bir havaya bürünecekti.

Figür 115: Asurbanipal Prizması, VII. yüzyıl

Yeni Babil kralları ise yıllık bırakmamışlardır. Bu kralların daha kısa olan yazıtlarında daha çok inşaat etkinlikleri üzerinde durulmuşsa da, özellikle Nabonid'in hükümdarlığında (556-539) yazıtların edebi ve teolojik yönleri de giderek artmıştır.

Mezopotamya monarşilerinde bolca kullanılmış olan bu hükümdar eylemlerini yüceltici metinler yöresel geleneklere karışmış olarak komşu bölgelerde

de görülmüştür. Urartu kralları gibi Elam hükümdarları da Akadca ve kendi dillerinde yazıtlar yazdırmışlardır. Hitit Krallığı'nda ise, kralların "erkekçe eylemleri," hükümdarlık yıllarına göre sıralanmış askeri sefer anlatılarının en eski örneklerini sunmaktadır. Bu tür, en azından, başarıları Akadlı Sargon ile karşılaştırılan I. Hattuşili'ye (XVII. yüzyıl) kadar geri gitmektedir ve hem babası I. Şuppiluliuma'nın yıllığını hem de kendisininkini iki değişik versiyon halinde yazdıran II. Murşili (XIV. yüzyıl) döneminde gelişmiştir.

Mezopotamya zafer yazıtlarını örnek alarak, yazılı heykel ya da stel diktirme âdeti Akdeniz Levant ülkelerinde de görülmüştür. En eski örneklerden biri olan Alalah egemeni İdrimi'nin heykelindeki yazıtta, onun Mittani kralının vasalı olarak tahta çıkışının olay dolu ayrıntıları anlatılmaktadır. I. binyıl başı batı bölgeleri krallarının yazıtları yöresel dillerle yazılmışken, bu yazıt Akadcadır. Başka örnekler arasında, Adana Krallığı'na karşı Asur kralının hizmetlerini kiraladığını ileri süren Samal egemeni Kilamuwa'nın stelini (Fenikece, IX. yüzyıl sonu) ya da Hamat egemeni Zakkur'un, Şam kralının yönettiği bir güç birliğine karşı savaşını anlatan stelini (Aramice, 805 civarı) sayabiliriz. Bir diğer ünlü belge de Moab kralı Meşa tarafından IX. yüzyıl sonunda dikilen ve Omri Hanedanı dönemindeki İsrail Krallığı'na karşı mücadelesinin belirli epizotlarını içeren siyah bazalttan yapılmış steldir. Bu stellere, Kilikya'daki, askeri başarılarını ve kale inşaatlarını bir kral edasıyla anlatan Adana eşrafından Azativata'nın uzun Karatepe Yazıtı'nı da (yaklaşık 700, Fenikece ve Luvice) ekleyebiliriz.

Figür 116: Moab kralı Meşa'nın steli, IX. yüzyıl sonu

Fenike'de de bir kısmı kral lahitlerine kazınmış çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Bu yazıtların en ünlüsü, bir çeşit yaşamöyküsü biçiminde ülkenin tanrıları için kurduğu tapınakları ve ülke toprağını genişletmesini anlatan Sayda egemeni Eşmunazar'ın (V. yüzyıl) yazıtıdır. Hükümdarlık döneminin önemli olaylarının anımsatılması ve yazıtın sonundaki beddualar tüm Yakındoğu yazıtlarının ortak öğeleridir ancak mezar yazıtları Mezopotamya'da pek yaygın değildi. Fenike'de ise, belki de Helen ya da Mısır etkileri görmek gerekmektedir.

Bazı dolaylı tanıklıklar, Levant'ta Asur yıllıklarına yakın sayılabilecek resmi historiyografik belgelerin varlığını öne sürmektedir: *Krallar Kitapları*, birçok kez İsrail ve Yehuda krallarının "günlükler"ini alıntılamakta (1. Krallar 11, 41) ve Flavius Iosephus, *Apion'a Karşı* adlı yapıtında Sur vakayinamelerini Helenceye çevirmiş olduğu söylenen Ephesos'lu Menandros'a gönderme yapmaktadır.

Son olarak, Arabistan Yarımadası'nın güneyindeki krallıklardaki (Saba, Main, Kataban, Hadramut), en eskileri VIII. yüzyıla kadar giden öykülemeli yazıtlara işaret edelim. Bu yazıtlar, kral ya da "rahip-prens" gibi egemenler kadar soylular ya da kabile şeflerinin de eserleri olabiliyordu. Main Krallığı başkentinin bir duvarına kazınmış uzun bir yazıt, kendilerini "kralın gözdeleri" diye adlandıran Gabaan kabilesi soylularının (Alman ve oğulları) eseri olan kule ve bağlantı siperlerinin inşasını anmaktaydı. Bu tür bir belge yöreye özgüdür, çünkü önemli kişilerin yapılarını anan yazıtlar Mezopotamya'da da görülmüş olmakla birlikte bu tür yazıtların toplamdaki oranı çok düşüktü.

Tüm bu metinlerin işlevi, siparişçilerinin iktidarını meşru göstermekti, ama onları okuyacak yetenekte insan sayısının kısıtlı olması bir yana yapı temellerine gizlenen yazıtlar, kuramsal olarak, tanrılara ya da gelecekteki ardıllara yönelikti. Kitleler muhtemelen halk önünde yapılan okumalar aracılığıyla bilgilendiriliyordu. Yoksa, Asur krallarının Babil ülkesi için hazırlanan temel yazıtlarında yerel geleneklere uyma zahmetine neden katlandıklarını anlamak pek de kolay olmayacaktır. Aydınların kütüphanelerinde de epey mik-

tarda eski yazıt kopyası bulunmuştur. Kral yazıtları, Akad imparatorlarının destan dizisi gibi bu imparatorların yazıtlarından parçalar alıntılayan destanlar, narû türü (stellerden kopya edildiği öne sürülen metinler) ve kısmen eski vakayınamelere dayanan *Krallar Kitabı* gibi yan edebiyat ürünlerine kaynak oluşturmuştur.

ASURBANİPAL'İN YILLIĞI

Elam ülkesi kralıyla yapılan savaşla ilgili B silindirinden parçalar: *"Yedinci seferimde, Ummanigaş, Ummanappa, Elam kralı Urtaki'nin oğlu Tammarit ve Elam kralı Urtaki'nin kardeşi Ummanaldaş'ın oğulları Kudurru ve Parâ ile ilgili olarak bana sürekli yüksek mevkili görevlilerini gönderen Elam ülkesi kralı Teumman'ın üzerine yürüdüm. Umbadara ve Nabu-damik'in aracılıklarıyla her ay düzenli olarak ilettiği küstahça sözler ve bu sözlerden Elam ülkesinde birliklerinin önünde böbürlenmesi nedeniyle bana sığınıp ayaklarıma kapanan bu kişilerin iadesi için buyruk vermedim. Tanrıçaların özel görev ayı, yüce Asur'un bayram ayı, gökyüzü ve yerkürenin ışığı tanrı Sin'in ayı olan Ululu ayında, parlak tanrı Nanna'nın (Ay) kararına ve tanrıça, soylu Hanımefendim İştar'ın değiştirilemez mesajına güvendim. Savaş birliklerimi harekete geçirdim ve savaşçılar, çarpışmanın ortasında, Sin ve İştar'ın buyruğuyla saldırıya geçtiler. Elam kralı Teumman'a karşı yola çıktım ve seferi düzene soktum. Varışımdan önce, Elam kralı Teumman, Bit-İmbi'de bir ordugâh kurdu. Kral kişiliğimin Der'e girdiğini öğrendi ve paniğe kapıldı. Teumman korktu, geri çark etti ve Susa'nın içine girdi. Hayatını kurtarmak için altın ve gümüşü ülkesinin insanlarına paylaştırdı. Her zaman onunla giden müttefiklerini yanına getirtti ve hepsini savaş düzenine soktu. Benim önümde, Ulay'ı kalesi yaptı ve su noktalarını işgal etti.*

Bir esriğin eseri olan vahiydeki elverişli işaretleriyle bana güven veren büyük tanrılar Asur ve Marduk'un buyruğuyla onları Till-Tuba içerisinde yendim. Vücutlarıyla Ulay yolu tıkandı. Susa civarlarını, gebre otu ve akasyalar gibi, onların cesetleriyle kapladım. Efendilerim, büyük tanrılar Asur ve Marduk'un buyruğuyla Elam kralı Teumman'ın kafasını ordusunun önünde kestim." (D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, Chicago, 1927, s. 330-331)

ZAKKUR'UN ARAMİCE KRAL YAZITI (IX. YÜZYIL)

"Hamat ve Luaş kralı Zakkur'un İluver (efendisi) için diktiği stel.
"Ben, Hamat ve Luaş kralı Zakkur'um; alçakgönüllü ('dindar' ya da 'Anah'lı) bir insanım. Ama, Baalşamayin beni kurtardı (çağırdı) ve benimle görüştü ve Baalşamayin Hazrak üzerinde hüküm sürmemi sağladı. O sırada, Aram kralı Hazael'in oğlu Bar-Hadad bana karşı on altı (?) kralı bir araya topladı: Bar-Hadad ve ordusu, Barguş ve ordusu, Kue kralı ve ordusu, Umki kralı ve ordusu, Gurgum kralı ve ordusu, Samal kralı ve ordusu, Milid kralı ve ordusu, (...) yedi kral, (onlar) ve orduları. Sonuçta, bütün bu krallar Hazrak'ı kuşattılar ve Hazrak'ın surundan daha yüksek bir sur yükselttiler ve hendeğinden daha derin bir hendek kazdılar."

Anlatı Metinleri

Çok sayıda edebi yapıt, yazıcıların öğreniminin bir parçası olduğu için Sümer edebiyat metinlerinin önemli bir bölümü zamanımıza öğrenci kopyaları sayesinde ulaşmıştır. Tanrıların savaş başarılarını anlatan mitolojik metinlerin yanı sıra destanların odağında da kendileri tanrı olmayan ama tanrıların dünyasına yakın olma özelliğine sahip ve önemli eylemleri çoğunlukla savaşla ilgili kahramanlar bulunmaktaydı.

Enmerkar, Lugalbanda ve oğlu Gılgamış gibi birçok kral epik öykülere konu olmuşlardır. Bunlardan birinde Gılgamış'ın Sedir Ormanı bekçisi dev Huvava ile döğüşmesi, bir diğerinde kahramanın Kiş kralı Akka ile rekabeti anlatılırken bir başka öyküde de dostu Enkidu'nun ölüler diyarına inişi söz konusudur.

Ur İmparatorluğu'nun III. binyılın sonunda çöküşü, neredeyse her biri bir imparatorluk kentinin (Nippur, Ur, Uruk, Eridu) ve bu kentin ana tapınağının yıkımını anlatan beş şiire esin kaynağı olmuştur. Kudüs'ün düşüşüne üzüntüyle yaklaşan aynı adlı kutsal kitap ile analoji yoluyla *Ağıtlar* diye adlandırılan bu metinlerin litürjik bir kullanımı vardı: Tapınakların bir an evvel onarılıp kültün yeniden başlatılması için yazılmışlardı. Çağdaşları olan ilahiler de, aynı şekilde tapınakların yıkımı ve yeniden inşası temalarını işlemekteydi.

Akad edebiyatı, hem Sümer metinlerinin mirasına konmuş, hem de kendi izleklerini geliştirmiştir. Bu edebiyatın en tanınmış yapıtı Gılgamış Destanı'dır. Sümerce versiyonlarından daha uzun görünen ve onlardan bazı parçalar içeren Akadca yazılmış bu epik şiirin ilk bulunan parçaları Eski Babil dönemine aittir; II. binyılın ortasına ve sonuna ait başka parçalar da destanın Filistin'e ve Hitit dünyasına kadar yayılmış olduğunu göstermektedir. I. binyılda büyük ölçüde zenginleşip son şeklini alan öykünün eksiksiz bir versiyonu Ninova'da Asurbanipal'in kütüphanesinde bulunmuştur. On iki tablete bölünmüş destanın ilk tabletleri Gılgamış'ın Enkidu ile karşılaşmasına ve iki kahramanın savaş başarılarına ayrılmıştı. Enkidu'nun ölümünden sonra Gılgamış ölümlü olduğunun bilincine varmakta ve destanın ikinci yarısında onun ölümsüzlük arayışı anlatılmaktadır. Ölümsüzlüğü elde edemeyen kahramanımız Uruk'a bir bilge ve şanına şan katmış olarak geri döner. Bu versiyon, Akad Atrahasis mitosundan alınmış tufan epizotunu yinelerken edebi öğelerin bir yapıttan diğerine geçebilmesine de iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Sadece Akadca versiyonlarıyla bilinen bazı öykülerin ise Sümerce prototipleri olmamış görünmektedir. Bu öykülerden birinde, doğum bitkisini aramak için bir kartalın sırtında

Figür 117: Bir arslanı etkisiz hale getiren yarı tanrı, Horsâbad kabartması, VIII. yüzyıl sonu

göklere çıkan çocuksuz Kiş kralı Etanna'nın başından geçenler anlatılırken bir başka öyküde de Eridu'lu bilge Adapa'nın serüvenlerinden söz edilmektedir: Adapa da göklere çıkmakta ve orada tanrı Anu'nun sunduğu "yaşam ekmeği" ile "yaşam suyu"nu yanlışlıkla geri çevirdiği için ölümsüzlük ayrıcalığını tanrıların tekelinde bırakmaktadır.

Başta Sargon ve torunu Naram-Sin olmak üzere Akad kralları, III. binyıl sonundan başlayarak, hem Sümerce hem de Akadca olağanüstü öykülerin kahramanları oldular. Hanedanın kurucusu Sargon'un odağında bulunduğu efsaneler içerikleri itibarıyla epik metinlere yakındır. *Sargon'un Yükselişi* (Sümerce) onu, gözdesi olduğu tanrıça İştar'ın koruması altında gösterirken, Kiş kralı onu öldürmeyi denemektedir. Sargon askeri başarıları, uzun mesafeli seferleri ve sıra dışı yazgısı gibi nedenlerle yüceltilir (*Savaşın kralı Sargon*, Akadca). Naram-Sin figürü daha muğlaktır. Uzun bir Sümer öyküsü, *Akad'ın Lanetlenmesi*, imparatorluğun yıkılmasının sorumluluğunu ona mal etmektedir: Nippur'daki büyük Enlil tapınağı Ekur'u yıkmış olduğu için tanrılar onun inançsızlığını cezalandırmıştı. Bir Akad metni, *Kutha Efsanesi*, onu, önce tanrılar tarafından gönderilen işaretleri göz önünde bulundurmayı reddettiği için düşmanları tarafından yenilmiş, bu işaretlere inanmaya başladıktan sonra da zafer kazanmış göstermektedir.

Figür 118: Bir silindir-mühürden mitolojik av sahnesi ayrıntısı: Kanatlı kentavros keçi avlarken, kalkedon taşı, I. binyıl

ETANA MİTOSU

Bu mitosta tanrıların dünyasıyla insanların dünyası arasındaki ilişkiler ve krallığın başlangıcı işlenmektedir. İnsanlık yaratıldıktan sonra, büyük tanrılar onları uygun siyasal kurumlarla donatmayı unuttuklarının farkına varırlar. İştar'ın öğütleri üzerine Kiş kentini kurar ve somut simgeleriyle beraber krallık kurumunu icat ederler. Etana Kiş kralı olur. Ama krallık nasıl aktarılacaktır? En ideal yol krallığın babadan oğula geçmesi olsa da Etana'nın oğlu yoktur. İştar'ın elinde bulunan doğum bitkisinin peşine düşen Etana'nın bu amaçla tanrıların dünyasına girmesi gerekecek ve bu serüvene bir kartalın sırtında atılacaktır. Etana, sonunda bitkiyi bulacak ve soyunun sürmesini sağlayacaktır.

"Şamaş ağzını açtı ve Etana'ya şöyle dedi: 'Yola çık, dağı aş, bir çukur bul, içine dikkatle bak, içine bir kartal atılmıştır, o sana doğum bitkisini gösterecek.'

"Kahraman Etana Şamaş'ın buyruğuna uyarak yola çıktı, dağı aştı, çukuru gördü ve dikkatle içine baktı, kartal içine atılmıştı, ve hemen onu (çukurdan dışarı) çekti (...)

"Kartal ağzını açtı ve Etana'ya şöyle dedi: 'Sen, söyle bana, neden geldin?' Etana ağzını açtı ve kartala dedi ki: 'Dostum, bana doğum bitkisini ver, bana doğum bitkisini göster, yükümü üzerimden al ve (bana bir çocuk vererek) adımı devam ettir.'

"(... Kartal dedi ki): 'Yalnız gideceğim ve ülkeyi dikkatle inceleyeceğim; sana doğum bitkisini getireceğim.' Gitti ve dağın üzerine yükseldi. Kartal dolanıp durdu ve sonra geri döndü: 'Ülkede doğum bitkisi yok. Gel dostum, seni tanrılar katına çıkartayım. Tanrıça İştar'da bir bitki var, seni tanrıça İştar'ın yanına taşıyacağım. Kollarını yanlarıma dola, ellerini kanatlarımdaki tüylerin üzerine yerleştir' (...)

"Göğsünü onun göğsüne dayadı, ellerini kanatlarındaki tüylerin üzerine yerleştirdi (!), kollarını onun yanlarına doladı.
"Kartal onu iki fersah yükseltti ve sonra ona dedi ki: 'Dostum aşağıya bak, ülke nasıldır? Denizi gözlemle, kenarlarını dikkatle incele.' 'Geniş deniz çitle çevrilmiş bir toprak parçası (hayvanlar için) kadar (küçük).' Kartal onu iki fersah daha yükseltti ve: 'Dostum aşağıya bak, ülke nasıldır?' 'Ülke bahçeye dönüştü... ve geniş deniz bir gerdel kadar (küçük) oldu.' Onu iki fersah daha yükseltti ve: 'Dostum aşağıya bak, ülke nasıldır?' 'Deniz (aynen) bir bahçıvanın bahçesine dönüştü, deniz hendek suları gibi oldu.' Anum'un göklerine çıktıktan sonra, Anum, Enlil ve Ea'nın kapılarından geçtiler. Kartal ve Etana, aynı şekilde karşılarında secde ettikleri Sin, Şamaş, Adad ve İştar'ın kapılarından da geçtiler. Etana, pencere ve mührü olmayan bir ev gördü, kapı kanadı açıktı ve içeri girdi (...)"

Elimizde Sümerce ya da Akadca birkaç mizah öyküsü de bulunmaktadır. Örneğin, *Nippur'lu Zavallı Adam* öyküsünde kentin belediye başkanı tarafından aşağılanan bir adam, çeşitli kılıklara girip ona üç kez ağır ders vererek öç almaktadır. Kısa öyküler, sakinlerinin onun anlamadığı bir Sümerce konuştukları Nippur'da yolunu kaybeden bir doktoru, aşırı titiz bir müşterisi olan çamaşırcıyı ya da birinin ineğinin diğerinin boğasıyla olan gönül ilişkisinden doğan ve üçüncünün ürünlerini yiyen dananın iyeliği için çekişen Adablı üç adamı vb sahnelemektedir.

Birinci tekil şahısta yazılmış birçok yapıt, ünlü kişilerin ölümlerinden sonra oluşturulmuş olmasına rağmen, bu kişilerin yaşamöyküleri gibi tanıtılmıştır. Daha önce de sözü edildiği gibi, bu yaşamöykülerinden birisi Sargon ile ilgilidir: Babası bilinmeyen ve bir rahibeden doğan Sargon, saz bir sepet içerisine yerleştirilerek ırmak akıntısına bırakılır (öykü elbette Musa'nın öyküsünü çağrıştırmaktadır) ve bir su taşıyıcısı tarafından bulunup yetiştirilir. Daha sonra bahçıvan

olan Sargon öykünün sonunda tanrıça İştar tarafından iktidara getirilmektedir. Başka hükümdarlar da benzer öykülerin konusu olmuşlardır. Bunlardan en özgünü kuşkusuz öyküsü Alalah'ta bulunan heykeli (XV. yüzyıl) üzerine kazınmış olan İdrimi'ninkidir: Ailesi Halep tahtını kaybeden İdrimi iktidarı yeniden ele geçirmeye karar verir ve bağlaşıklar bulmak için yaptığı bir gemi yolculuğundan sonra kendini Alalah kralı olarak kabul ettirir. Bu öykü, ailenin küçük oğlunun hükümdarlığa kadar yükselmesi, yalnız kahramanın tüm tehlikelerin üstesinden gelerek sıra dışı bir yazgıyı gerçekleştirmesi gibi folklorik motifler açısından zengin bir öyküdür.

Kadınlarla ilgili bilinen tek yaşamöyküsü, annesi Adad-Guppi'nin ölümünden sonra, Nabonid'in buyruğuyla yazılmıştır. Harran'da Yeni Asur İmparatorluğu'nun son günlerini yaşadıktan sonra gidip Babil krallarının sarayına yerleşen bu kadının saraya takdim edeceği oğlu, böylece tahtı gaspetme olanağı bulacaktı. Yüz yaşından fazla yaşayan Adad-Guppi, etrafı atası olduğu dört kuşakla çevrili, çok sağlıklı ve zihni yerinde olarak mutlu bir yaşlılık dönemi geçirmiş görünmektedir.

Levant'ta, çabuk çürüyen malzemeler üzerine kopya edilen edebi metinlerin önemli bir kısmı yok olmuşsa da kil üzerine yazılı birkaç metin zamanımıza ulaşmıştır. Ugarit'te bulunan iki metinde, Akhatu ve Kirta efsanelerinde, çocuksuz oldukları için soylarını tanrıların lütfu sayesinde sürdüren iki kahramanın öyküsü anlatılmaktadır. Bu kahramanlar ya da çocukları tehlikeli serüvenler yaşamakta, ama tabletlerin durumu bu serüvenlerin nasıl sonlandıklarını anlamaya olanak vermemektedir. Kirta efsanesi, onu bir destana yaklaştıran askeri epizotlar içermektedir: Tanrılar, *İlyada* ve *Odysseia*'da olduğu gibi şu ya da bu kahramanın lehine ya da aleyhine müdahalelerde bulunurken kendi krallarından bu kahramanlardan birini öldürme hakkını koparırlar.

Roman türüne bağlanabilecek ilk metin, *Ahikar'ın Öyküsü ve Bilgeliği,* tuhaf bir biçimde Batı Sami topluluklarında ortaya çıkmıştır. Bu Aramice metin, çeşitli olaylarla dolu bir serüven romanı ile Yakındoğu'da bolca örneği olan bilgelik

özdeyişleri ya da atasözleri listesini bir araya getirmektedir. Romanın en geliştirilmiş hali olan Süryani versiyonuna göre, Ahikar Asur kralının yazıcısı ve mühürdarı, dolayısıyla sarayda önemli bir kişi ve kendini kabul ettirmiş bir bilgedir. Çocuğu olmadığı için yeğeni Nadin'i evlat edinen Ahikar, ona bilgelik öğütlerini aşılamakta ve yaşlanınca onun kendi yerine geçmesini sağlamaktadır. Ama, evlat edindiği yeğen onu hain olarak gösteren bir komplo düzenler. Kral tarafından ölüme mahkum edilen Ahikar, kendisini öldürmesi gereken kişi tarafından kurtarılır. Bu kişi, kralın öfkesi yatışana kadar onu saklayıp yerine bir hadımı öldürmeyi kabul eder. Ahikar'ın ölümünü öğrenen Mısır kralı Ahikar için gökyüzünde bir saray inşa edemediği takdirde kendisine üç yıl haraç ödemesi gerektiğini söyleyerek Asur kralına meydan okur. Kral, o zaman, onu bu durumdan kurtarabilecek tek kişi olan Ahikar'ın ölümüne pişman olur ve kurnazca oyun kendisine açıklandığında da onu serbest bıraktırır. Ahikar, bir dizi kurnazlık ve hileyle Mısır tehditini bertaraf eder ve ününe ün katarak geri döner. Roman, Nadin'in ölümüyle sona ermektedir.

Büyük bir olasılıkla VI. yüzyılda Mezopotamya'da oluşturulmuş olan bu Aramice roman Akadcadan çok etkilenmiş bir dille yazılmıştı.[16] Entrika, VII. yüzyıl Yeni Asur İmparatorluğu'nda, Sinahḫeriba ve Asurahiddina'nın hükümdarlık dönemlerinde geçmektedir. Olayların geçtiği ortam, Asur İmparatorluğu'nun ve bünyesinde Aramilerin önemli mevkilerde bulunduğu sarayın iki kültürlülüğünü ve iki dilliliğini yansıtmaktadır. Bu öykü Yahudiler tarafından da bilinmekteydi çünkü Tobit Kitabı ve Talmud'da bu entrikaya atıflar bulunmaktadır. Hıristiyan Aramicesi Süryaniceye aktarılan metin Doğu'da MS XIX. yüzyıla kadar el yazmalarına kopya edilmiş, Ermenice, Arapça, Amharca, Gürcüce, Eski Slavca, Sırpça, Rusça, Romence ve Türkçeye çevrilmiştir. Ahikar, hiç kuşkusuz, Kuran'da sözü edilen bilge Lokman figürünün kökeninde bulunmaktadır. Ayrıca, *Binbir Gece Masalları*'nda da adı geçmektedir. Yukarıda değinilen bu

[16] Bu öykünün en eski versiyonu Mısır'ın güneyinde Elephantine'de bulunan V. yüzyıla ait bir papirüse yazılmıştır.

birkaç metin[17] ve klasik dönem edebiyatından alıntılar (örneğin, bir Pön öyküsü olan, dolayısıyla başlangıçta Fenikece yazılmış olan Hannon'un Uzun Deniz Seferi Afrika kıyıları boyunca giden denizcinin serüvenleridir ama kahramanın başından geçenler artık sadece Helence bir çeviri/uyarlama sayesinde bilinmektedir) en fazla örneği Kutsal Kitap'ta bulunan bir Levant Sami edebiyatının zamanımıza ulaşmış az sayıda kanıtlarıdır. Bunlardan, kardeşleri tarafından satılarak firavunun sarayına doğru yola çıkan ve muhtemelen Pers dönemine ait olan *Yusuf'un romanı* Yaratılış Kitabı'na sonradan eklenmiştir. Savaşçıların hepsinin krallığı tehditinden kurtarmada başarısız olduğu olağanüstü güce sahip düşmanı (Golyat) yenen ve karşılığında Kral Saul'un kızıyla evlenen küçük çobanın, genç Davut'un kahramanlık öyküsü ise masal dünyasına aittir. Babil versiyonundan adamakıllı esinlenmiş olan Nuh ve Tufan'ın öyküsü ile Sargon gibi sulardan kurtarılan ve saray çevresinde yetiştirilen Musa'nın öyküsü de birer efsanedir.

Samson'un hikâyesi diğerlerinden farklıdır. Bir meleğin ziyareti sonucunda kısır bir kadından, doğumu önceden kararlaştırılmış olarak doğan bu yalnız kahraman olağanüstü bir güce sahipti. Bilmeceler soruyor, bir eşek çenesiyle çarpışıyor, kuyruğu tutturulmuş tilkiler yolladığı Filistililerin tarlalarını yakıyordu ama kaybına yol açacak olan yabancı kadınların çekiciliğine iki kez yenik düşüyordu. Samson'un hikâyesini içeren Hâkimler Kitabı'nda, başta askeri serüvenler olmak üzere, Gideon ya da Yefte'nin kahramanlıkları gibi daha çok destan türüne ait başka serüvenler de anlatılmaktadır. Yefte'nin, onu kızını kurban etmek zorunda bırakan ta-

[17] Ürdün'deki Tell Deyr Alla kazısı sırasında ortaya çıkarılan alçı üzerine yazılmış duvar metinlerinin hangi edebi tür içerisinde sınıflandırılması gerektiği bilinemiyor. Muhtemelen VIII. yüzyılda Arami ve Ammon dillerine akraba bir dilde yazılmış olan bu bölük pörçük duvar yazıtlarını yeniden oluşturmak gerekmiştir. Bu yazıtlardan birinde, Çölde Sayım Kitabı'nda adı geçen Beor'un oğlu kâhin Balaam'ın gördüğü tanrısal düşten ve bunu etrafındaki kişilere anlatışından söz ediliyor gibidir. Öteki metnin içeriği belirlenememişse de o da kuşkusuz öykülemeli bir metindi.

lihsiz andı Girit kralı İdemeneus ya da Agamemnon'un antlarını anımsatmaktadır.

Ahlaki Söylevler

Mezopotamya'da bilgelik literatürü ilk edebi metinlerin III. binyılın ikinci üçte birinde ortaya çıkışından itibaren mevcuttur. Tell Abu Salabih sitinde gün ışığına çıkarılan ve *Şuruppak'ın Öğretileri* diye adlandırılan bir Sümer şiirinde bilge Şuruppak'ın, Tufan'ın Sümerli kahramanı oğlu Ziusudra'ya verdiği öğütler bulunuyordu. Yüzyıllar boyunca biçimlendirilip kopya edilerek yaklaşık üç yüz satırlık bir bütün oluşturan ve II. binyılda da Akadcaya çevrilen bu özdeyişler, ılımlılık, insanın kendisine zarar gelmesini önleyecek namuslu bir davranış biçimi ile geleneksel ve ailevi değerlere saygıyı öğütlüyordu: "Ağabey gerçekte bir babadır, abla gerçekte bir annedir. Ağabeyine önem ver, annenin olduğu kadar ablanın da sözünü dinle. "Şuruppak ahlaki niteliklerin öneminin de altını çiziyor ve dış görünüşe kanmamaya davet ediyordu: "Eşini bir eğlence sırasında seçme!"

Bir kısmı, kopyalanmaları genç yazıcıların eğitiminin bir parçası olduğu için küçük öğrenci tabletlerine yazılı olarak, diğer bir kısmı da daha uzun tabletlerde toplu halde çok sayıda Sümer atasözü zamanımıza ulaşmıştır. Özlü bir biçimde ahlaki söylev ileten bu atasözlerinden birçoğunun konusu, bir kasabın kesmeye hazırlandığı ve aşağıdaki sitemde bulunduğu domuz gibi hayvanlardı: "Senden önce babalarının ve atalarının gittiği yoldan gidiyorsun, öyleyse neden bağırıyorsun?" Akadca atasözü derlemeleri daha az sayıdadır, ama bazı atasözleri, göndericileri tarafından, anlattıklarını desteklemek amacıyla mektuplarda alıntılanmıştır.

Mari, El Amarna ve Ninova'da bulunan mektuplar, artık sadece tahmin yürütebileceğimiz zenginlikteki bir sözlü gelenekle ilgili birkaç fikir edinmemizi sağlamaktadır. Örneğin, Mari kralı Zimri-lim'in bir hizmetkârı, onu sözlerinin eylemleriyle uyuşmasını sağlamaya davet etmek isteyen hükümdarı tarafından şöyle uyarılmaktadır: "Dişi köpek, yavrula-

rına, 'ayağınızı her yere sokmamanız gerekir' diyerek ders vermektedir. Ama, kendisi, tıkınmak için girdiği fırından derisi yanarak çıkmıştır." Bu atasözlerinin genel bir özelliği aşırılık ve konformizmden uzak durmayı öğütleyen evrensel bir bilgeliği dile getirmeleridir.

Çoğunluğu Sümerce yazılmış birçok karşılıklı söyleşi ya da şiirsel atışma, aynı kategoriye ait ama iki karşıt kişileştirilmiş varlığı birbiriyle kapıştırmaktadır: Mevsimler (Yaz ve Kış), aletler (Saban ve Çapa), madenler (Bakır ve Gümüş) vb, karşılıklı olarak doğal meziyetlerini tartışarak birbirlerine üstünlük kurmaya çalışırlar. Taraflardan birini diğerine yeğleme çoğu zaman insanların onlara atfettiği yararlığa bağlı olduğu için, bu parçalar eski Mezopotamyalıların içinde yaşadıkları toplum üzerine görüşleriyle ilgili zengin bilgiler içermektedir. Örneğin, hayvan yetiştiriciliğini simgeleyen dişi koyunla tarımı temsil eden tahıl tanesinin karşılıklı söyleşmesi bu sonuncunun yengisiyle sonuçlanır, çünkü tahıl insan beslenmesinin temelini oluşturmaktadır; yarışmanın sonucu sulak ova yerleşiklerinin tercihlerini, tarım anlayışlarını ve zenginlik kaynaklarının hiyerarşisiyle ilgili düşüncelerini ortaya koymaktadır.

Bu çekişmelere Akad edebiyatında da rastlanmaktadır (Ilgın Ağacı ve Hurma Ağacı) ama bu edebiyat öncelikle, bazıları yine söyleşi biçiminde, insanoğlunun durumu üzerine düşünceler içeren başka tür yazı biçimleri geliştirmiştir. *Kötümser Diyalog* diye adlandırılan, bir köleyle efendisi arasındaki tartışma insanların tercihlerinin olumlu ve olumsuz yönlerini irdelemektedir: Efendi, kölesinin her seferinde ek argümanlar da getirerek coşkulu bir şekilde onayladığı bazı davranışlara niyetlenir; ardından tam tersi biçimde davranmayı düşündüğünde köle onu bu yönde bir öncekiyle aynı inançla yüreklendirir!

Birçok metin Kutsal Kitap'taki Eyüp ile analoji yoluyla *acı çeken doğru adam* diye adlandırılan bir insan figürünü konu etmiştir: O da Eyüp gibi insanoğlunun katlanamadığı kötülük sorununu ortaya atmakta ama kötülüğün varlık nedenini açıklayamamaktadır. *Tanrısal Adalet*'te bir kişi

dostuna nedenini bilmediği ve açıklama getiremediği talihsizliklerini anlatır; dostu ona geleneksel bir kanıtlama üslubuyla tanrıların acılarına son vermek için yakında onu anımsayacakları konusunda güvence verirken, tanrısal tasarılar insanlar için akıl sır almaz olduğu için, onu tanrılara güven duymaya davet eder. Bir başka şiirde, dostlarının ihanetine uğramış (ya da terk edilmiş) ve tüm toplumsal saygınlığını ve malını mülkünü yitirmişken övgüler düzdüğü tanrı Marduk'un merhameti sayesinde kurtulan hasta bir adamın çektiği uzun acılar anlatılmaktadır.

Levant'ta Kutsal Kitap'ın bilgelik metinleri içeren bölümleri, tüm eski Yakındoğu tarafından paylaşılan ve tapınak ve saray yazıcılarının öğrenim sürecine dahil edilmeleri sayesinde aktarılmış olan Mezopotamya, Mısır ve Suriye çıkışlı edebi gelenekleri devam ettirmektedir. En eski örnekleri genç kuşaklara seslenen bir özdeyiş ve ahlaki öğüt derlemesi olan *Özdeyişler Kitabı*'nda bulunmaktadır. Karakteristik özelliği bilgenin timizini "oğlum" diye çağırması olan bu özdeyişler, antik dünyadaki bilgelik izlek ve yapıtlarının sürekliliği ve evrensel etkisinin en anlamlı örneği olan ve olasılıkla MÖ 700 dolaylarında Aramice yazılıp daha sonra aynı adlı romana eklenmiş ve romanla beraber tüm kültür dillerine çevrilmiş olan Ahikar'ın özdeyişlerini anımsatmaktadır.

Kutsal Kitap metinleriyle Helenistik ve Roma dönemleri Yahudi edebiyatı, bu bilgelik metinlerinin sürekli gelişiminin ve giderek artan bir beğeni uyandırmalarının kanıtlarıdır. *Özdeyişler Kitabı*'ndaki farklı köken ve dönemlere ait özdeyiş ve öğüt koleksiyonları Süleyman'a mal edilmiştir. Bu kitapta, sarhoşun (23, 29-35) ya da tembelin (6, 6-11; 24,30-34) satirik portrelerinin yanı sıra Akılsızlık (9, 13-18) ile çelişen Bilgeliğin ünlü prozopopesi de (1, 20-23; 8, 22-35; 9, 1-6) bulunmaktadır: "Bilgelik evini inşa etti, yedi direğini yonttu, hayvanlarını kesti, şarabını suyla karıştırıp sofrasını kurdu. Hizmetçileri evden uzaklaştırdı, kentin yüksekliklerinden, 'kim safsa, buraya gelsin!' diye herkesi çağırdı. Sağduyudan yoksun olanlara da: 'Haydi, ekmeğimden yiyin, karıştırdığım şaraptan için, saflığı bırakın ki yaşayın, aklın yolunu izleyin'

dedi. Akılsızlık yaygaracı bir budaladır, hiçbir şeye kafası basmaz. Evinin kapısında, kentin yüksekliklerinde oturup, yoldan geçenleri, kendi yoluna gidenleri: 'Kim safsa buraya gelsin!' diye çağırır. Sağduyudan yoksun olanlara da 'Çalıntı mallar en tatlı su, gizler en leziz yemeklerdir!' der. Ne var ki evine girenler ölüme gittiklerini, ona konuk olanlar ölüler dünyasının dibine indiklerini bilmezler" (9, 13-18).

Eyüp Kitabı'nda içler acısı görünümü tanrısal adalet (teodise) ilkesini tartışmaya açan acı çeken doğru adam evrensel izleği üzerine en eksizsiz şiirsel tefekkürlerden biri sunulmakta ve dünya üzerindeki kötülüğün nedenlerini anlamak konusunda aciz kalan insan bilgeliğine meydan okunmaktadır. Eski Yakındoğu'nun saray kaynaklı bilgelik metinlerinin hepsi gibi Kutsal Kitap da, tanrıların babası, yaratıkların yaratıcısı, insanların içinde hüküm sürmeleri için dünya düzeninin hazırlayıcısı (Eyüp 1, 6-12; 2, 1-6; 38-41) ve *Eyüp Kitabı*'nın yörenin geleneksel panteonunun başı El ile özdeşleştirdiği (Eyüp 1, 6) ulusal tanrı Yahve başta olmak üzere, sadece tanrıların bilgelik kaynağı olduğunu öğretmektedir. Musa tarafından aktarılan Yahve-El yasaları, insanların ve kozmosun babasından kaynaklanan sonsuz gücün ve bilgeliğin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Us ülkesinin önemli bir kişisi olan Eyüp bir İsrailoğlu değildi ve ne Yahve'yi ne de onun Tevratını bilmekteydi. Doğu saraylarının tüm bilgeliğini kendinde toplayan Eyüp "Doğu'nun bütün çocuklarının en önemli kişisi "(1, 3) olmakla birlikte, sahip olduğu bilgelik insanoğluna özgüydü. Başına gelen felaketler öğretici bir nitelik taşımaktadır. Yahve, uzun şiiri sonlandıran teofanik söylevde, evrenin düzenleyicisi göksel kral sıfatıyla, en bilge insanı dahi aşan yasa ve buyruklarla evrende düzeni sağlamaktadır. Sonuç olarak, Yahve'yi evrenin efendisi olarak kabul edip onun hizmetine giren ve yenilenmiş bir zekâyla donatılan Eyüp, düzyazı biçimindeki sondeyişte mallarına yeniden kavuşmakta ve uzun bir yaşamın sonunda mutlu ölmektedir.

Helenistik dönem yapıtları, öncellerinin üslup ve öğretisini sürdürmüştür. Vaiz Kitabı'na göre, bilgelik sadece dünya

düzeninin yaratıcısına aitti ve insanın payına düşen sadece "geçicilik ve yel peşinde koşma" olan aldatıcı bir bilgeliğe kendini adayıp geçici bir yaratık olarak yaşamak, kendisine bağışlanmış mutluluk ve mutsuzluk anlarına tabi olarak, sırayla yaşamın tadını çıkarmak ve acı çekmekti. Dolayısıyla, insanoğlu, Sira'nın oğlu İsa'nın bilgeliğinin Tevrat ve kutsal tarihin incelenmesiyle özdeşleştirdiği tanrı korkusu ile yaşamalıdır. Kutsal ruhun ve tanrısal gücün bir tezahürü olarak algılanan ve aydınlık ile yaşamın ortaya çıkmasına bağlı olan bilgelik Süleyman'ın Bilgelik Kitabı'nda layık olduklarını düşündüğü insanlara yaşam verip bu yaşamı koruyan Antlaşma Tanrısının bir sıfatı olacaktı. Yalnızca dua ve tanrının lütfuyla erişilebilir bir mertebe olan bilgelik, ona kendini adayana dünyevi nimetler ve bilginin yanı sıra doğruluktan ayrılmama ve ölümsüzlük de sağlamaktaydı.

BİLGELİK ÖZDEYİŞLERİ

Ahikar'ın özdeyişlerinden seçme parçalar (Süryanice versiyon): *"Kafasını, su ve ekmek gibi dersle doldurana kadar oğluma öğretmeyi sürdürdüm. Ona şöyle konuşuyordum:*

"Nadin, oğlum dinle ve düşüncemi kabul et, sözlerimi tanrı sözleriymiş gibi anımsa.

"Nadin, oğlum, bir söz işitirsen, bırak bu söz yüreğinde ölsün! Ağzında kızgın bir kömür olup seni yakması, ruhunda bir leke yapması ve tanrıyla aranın bozulması korkusuyla onu kimseye açıklama.

"Oğlum, duyduklarını anlatma ve gördüklerini açıklama.

"Oğlum, sağlam ilişkileri bozma, bozuk olanları düzeltmeye kalkma.

"Oğlum, zarif olan kadına gözlerini dikme ve far sürmüş olan kadını gönlünde arzu etme. Çünkü ona elinde olan her şeyi verirsen, onda başka hiçbir zenginlik bulamayacaksın. Ve tanrıya karşı bir günah işleyeceksin.

"Oğlum, başkalarının karınla zina yapması korkusuyla, arkadaşının karısıyla zina yapma.
"Oğlum, ilk önce çiçek açan ama meyvesi en son tüketilen badem ağacı gibi aceleci olma. Tersine, en son çiçek açan ve tadı güzel meyvesi ilk önce yenen dut ağacına benze.
"Oğlum, gözünü aşağı eğ ve sesini kıs. Gözlerinin altından bak. Çünkü bir ev yüksek sesle inşa edilmez, öyle olsaydı bir eşek bir günde iki ev inşa ederdi. Ve eğer saban çekmek için büyük bir güç gerekseydi saban demirini devenin koltuk altından sökmek hiçbir zaman mümkün olmazdı.
"Oğlum, bilge bir adamla taş taşımak budala bir adamla şarap içmekten daha iyidir.
"Oğlum, şarabını vicdansızlarla içmek yerine onu doğruların mezarlarına dök..." (Yay. haz. F. C. Conybeare, J. Rendel Harris, A. S. Lewis, *The Story of Ahikar from the Aramaic, Syriac, Armenian, Ethiopic, Old Turkish, Greek and Slavonic Versions*, Cambridge, 1913)

Tanrılar İçin Metinler: Dua Ve İlahiler

İnsanları etkileyen tüm olayların tanrı kararlarına atfedildiği bir toplumda, teveccühlerini sağlamak amacıyla tanrılara yakarı ya da övgü sözleri yöneltmek önemliydi. Bilgelik metinleri, iyi bir yaşam için insanlara dua etmelerini salık veriyordu. Örneğin *Bilgelik Öğütleri*'nde: "Her gün tanrına şükret (...) Çünkü, tanrılara saygı göstermek onların lütuflarına yol açar, adaklar yaşamı uzatır, dua kusurların cezasını geçersiz kılar."

Kişisel dualar nadiren yazıya döküldüğünden, bunlarla ilgili buluntular az sayıdadır. Bununla birlikte, insanların dini duyguları, *İli-aşranni*, "Tanrım, benimle ilgilen" ya da *Lā-tubāşanni* + bir tanrı adı, "Bu utançtan beni uzak tut, ey...!" gibi kısa dua parçaları oluşturan özel adların sıklığıyla dile getirilmekteydi. Tanrıların yardımını ya da bağışlan-

mayı dileyen birkaç dua-mektup da heykellerin ayaklarının dibine yerleştirilmiş olarak bulunmuştur.

Kült ya da ritüellerde kullanılan tanrılara adanmış geleneksel metinler ise çok daha iyi bilinmektedir. Bu metinler çok önemli bir külliyat oluşturmakta, biçim, işlev ve onları ezbere okumaktan sorumlu uzmana göre sınıflandırılmaktaydı. Kâhin dualarının teknik bir işlevi vardı: Genellikle iç organ falcılığının koruyucu tanrıları olan Şamaş ve Adad'a yöneltilen ve bu tanrılardan anlam belirsizliği taşımayan bir yanıt vermelerini dileyen bu dualar iç organları incelenecek olan hayvanın kurban edilişine eşlik ederdi.

Akadca adı *āşipu*, "büyü yapma" anlamına gelen sözcükle (*şiptu*) aynı kökten gelen kötü ruh kovucunun kalıplaşmış büyü sözlerini ezberden okuması zorunluydu. Bütün kötü ruh kovma ritüellerinde bulunan çok sayıda büyü sözünden Sümerce *ki-^{d}utu-kam*, "Şamaş'ın olduğu yer" diye adlandırılan bazılarının güneşin önünde okunması gerekiyordu. Başka büyü duaları da spesifik olarak büyü tanrıları Ea ve Asarluhi'ye hitap etmekteydi.

Fig 119: Hükümdar Ginak tarafından adanmış dua eden adam heykelciği, kireç taşı, Yukarı Mezopotamya, yaklaşık 2700

Bedensel ya da ruhsal bozuklukları tedavi etme amacı güden ritüellerde hastadan, sık sık, özel bir duruş gerektiren –sağ kol havada, el açık olarak ağız hizasında– "el havada" tipi bir dua okuması istenirdi. Her türlü dua okuma, uygun el, kol ya da baş hareketleri eşliğinde yapılmak

zorundaydı. Dua için kullanılan Akadca sözcük *ikribu*, dua ya da kutsama sırasında yapılan kol hareketini belirten *karābu* fiiliyle aynı köke sahipti. Hastalık ya da felaketlerin asıl nedeninin, bilinçsiz de olsa bir tanrıya karşı işlenen kusurdan kaynaklandığını savlayan bir düşünce gereğince kefaret duaları tanrısal öfkeyi dindirme yollarından biriydi. Aralarında "yüreği ferah tutma yakarışları"nın da bulunduğu bu duaların birçok çeşidi vardı ve genellikle Sümerce ve Akadca, iki dilliydiler. Yardıma çağrılan tanrıya düzülen bir övgüden sonra, hasta, bilinçli ya da bilinçsiz olarak işlediği kusurları itiraf eder ve ardından tanrıda acıma duygusu uyandırmak için ağrılarını abartılı sözlerle beetimlerdi. Artık, bağışlanma umuduyla tanrının merhameti için yalvarabilirdi.

Tanrılar sözlere olduğu kadar müziğe de duyarlıydılar. Son derece ritmik dizelerden oluşmuş besteler olan ilahiler, lirik üslupları ve tanrıların erdem ve başarılarını kutlayan övgülü sıfatların bolluğuyla diğer türlerden ayrılmaktadır. Aralarından, bir Sümer lehçesiyle (*emesal*) bestelenmiş ve anlamları genellikle iki dilli metinler aracığıyla bilinen çok sayıda dua *kalū* denilen ozanların yetki alanı içindeydi. Değişik ilahi gruplarının başlıklarından da anlaşılacağı gibi, müzikli bölüm metnin ayrılmaz bir parçasıydı: *Balaggu*'lara arp (Sümerce *balag*), *erşemmū*'lara darbuka (*şem*) eşlik ederdi. Bazen çok uzun olabilen bu besteler, *kirugu* denen kıtalara bölünürdü.

Büyük tanrıların çoğuna özel ilahiler ithaf edilmişti. Kimi zaman "şarkının hanımefendisi" (*Bēlet zamāri*) diye nitelendirilen İştar'ın kültünde şarkı çok özel bir rol oynamaktaydı. Bazı törenler sırasında, tanrıçanın aşklarını konu eden karşılıklı söyleşi biçimindeki şarkılar söylenirdi. VIII. yüzyıl sonuna ait *II. Sargon'un Nanaia'ya İlahisi* (İştar'ın figürlerinden biri) adlı bir bestede de tanrıçanın heykeli önünde oturmuş olan, lir, küçük arp, tef, flüt, obua ve uzun flüt çalgıcılarından söz edilmektedir. Bu eser, kısmen de olsa büyük olasılıkla bir saray şiirinden esinlenmiştir.

Dua ve ilahiler çok verimli bir edebi tür oluşturmuşa benzemektedir. Tövbe mezmurları, aralarında en yetkini *Ludlul*

Bēl nēmeki ("Bilgeliğin efendisi için şarkı söyleceğim") olan, acı çeken doğru adam izleğine odaklanmış birçok şiire esin kaynağı olmuştur. Bu mezmurda, her türlü sıkıntı altında bunalan anlatıcı başına gelen felaketlerin nedenini bilmemektedir. Önce yanıt vermeyen, ardından düşüncesini değiştirip onu bağışladığına dair işaretler gönderen Marduk'a yalvarmaktadır. Bu yapıt, kullandığı duaya özgü kalıplaşmış sözlerle, bir lütuf ya da bağışlanma peşinde koşan ve teveccühü dilenen tanrıyla hükümdar arasında üstü kapalı biçimde bir benzerlik kuran saray mensuplarının çok sayıda mektubuna esin kaynağı olmuştur.

Kralın kendisi de, tanrılarla halk arasındaki aracı konumu nedeniyle, sık sık dua ederken betimlenmiştir. Yapı temeli yazıtları, sıklıkla tanrıların esirgemesini talep eden kral duaları içerirken Yeni Asur yıllıklarında da birçok imparator, önemli bir karar almadan önce yakarışlarını büyük

Figür 120: "Larsa duacısı" diye adlandırılan diz çökmüş adam heykelciği, Larsa, II. binyıl başı

tanrılara yöneltmişlerdir. Krallar tarafından söylendiği kabul edilen, kurallara bağlı olmayan tanrılara övgü biçiminde besteler de vardı. Bu tür, I. binyılda büyük saygınlık kazanmıştı: Asurbanipal'in, aralarından Marduk ve Sarpanitu'ya seslenen bir tanesinin hükümdarın adını akrostiş olarak içerdiği birçok ilahisi günümüze ulaşmıştır. Yeni Babil İmparatoru Nabonid'e (VI. yüzyıl) mal edilen Aramice dua da bu ilahi türünün revaçta olduğunun başka bir göstergesidir.

Levant'a gelince, Kutsal Kitap ilahi ve dualarının önemli bir bölümü *Zebur*'da toplanmıştır. *Zebur*'un dışında, bir yandan geleneksel olarak peygamber Yeremya'ya mal edilen *Ağıtlar Kitabı* İbrani dini şiirinin beş seçkin örneğini sunarken, bazı ilahiler de *Deniz Ezgisi* (Mısır'dan Çıkış 15) ya da *Deborah'ın Ezgisi* (Hâkimler 5) gibi öykülemeli edebi parçalar içinde bulunmaktadır. Bu edebi türün kaynağı eski Doğu'nun her yanında yaygın olan saray şiir sanatıdır.

Şiir üslubu, en düzenli nazımdan ritmik düzyazıya kadar, büyük bir biçim çeşitliliği göstermektedir. Düzenli aralıklarla yinelenen nakaratlar şiiri bir tür kıtalara bölüyordu. Sami şiir sanatının genelinde olduğu gibi İbrani şiirinde de, sık sık tümcenin iki ya da üç öğesini dengeleyen hece tekrarları ve yarım uyaklarla süslenmiş koşutluk bulunuyordu. Aydınlara özgü şiir sanatında, her dizesinin ya da kıtasının başında İbrani alfabesinin harflerinin sırayla dizildiği akrostiş şiirlere de yer vardı (Ağıtlar 1-4; Mezmurlar 25, 34, 37).

Çok sayıda ilahi başlığında adı geçen çeşitli müzik aleti ve hatta müzik ezgisinden de anlaşılacağı üzere bestelerin icrasında müzik önemli bir rol oynuyordu. Üç büyük grup beste özellikleriyle diğerlerinden ayrılmaktaydı: Övgü ilahileri ya da laudes (*tehillā*), dualar ya da tanrıyı yardıma çağırmalar (*tephillā*) ve didaktik tören ilahileri. Belirli bayram ve törenler için bestelenen laudes, dans, alkış ve yere kapanmalar eşliğinde yapılan tören alayları sırasındaki ikili söyleşiler, korolar, nakaratlar ve haykırışların yanı sıra Amen ya da Aleluya gibi şarkıcıyla koro arasında dönüşümlü olarak söylenen şarkıları da içeriyordu. Bu ezgilerden yirmiye yakını İsrail halkına her zaman sadık kalan, yaratıcı tanrı ve tarihin efendisi Antlaşma Tanrısına yönelik övgü şarkılarıydı. Yahve'nin

hükümranlığı için söylenen ezgilerde, ulus tanrısının tüm dünyanın kralı olduğu haykırışları çınlardı. *Sion Ezgileri*, en yüce tanrının dini merkezi ve Davut'un soyundan gelen büyük kralın ikametgâhı olan Kudüs'ü ve tanrının evrensel egemenliğinin mekânı Tapınağın bulunduğu Sion Tepesi'ni yüceltiyordu. *Çıkış Mezmurları* (Zebur, 120-134) ise, Mişna'ya göre, Helenistik dönemde Levililerin Nikanor kapısının on beş basamağı üzerinde yönettikleri şarkıları içermekteydi. Tanrı hükümdarlığı mezmurları Yahve'nin tinsel krallığını kutlarken, kral mezmurları, tanrısal hükümdarın seçilmiş soyun içinden yarattığı dünyevi krallığın monarklarını yüceltiyordu. Teokratik ulusun başına gösterilen saygı, monarşinin göksel koruyucusuna yönelik şükranı göstermekte ve dünya üzerinde ideal bir metropolde Tanrı hükümdarlığını kuracak olan Mesih ile ilgili vaatleri anımsatmaktaydı.

Sıkıntılı durumlarda dualar yakarı ya da inanç gösterisi biçimlerini alırdı. Tanrıya şükretme genellikle mutlu sonu belirtir ve duacının, kurtuluşunun nedeni olan Yaratıcıya olan minnetkârlığını dile getirirdi. Yalnız ya da kolektif yapılan dualar topluluk kültünün bir parçasıydı. Kişisel dualar Zebur'un dörtte birini kaplamaktadır. Zebur'daki tanrıyı yardıma çağırışlar, Yeremya ve Eyüp'ün insanların talihsizliği ve yaşamın kötülükleri karşısındaki yakınmalarını anımsatmaktadır. Toplu edilen dualar askeri yenilgiler, kıyımlar, yıkımlar, güçsüzlerin güçlüler tarafından ezilmesi gibi kamusal ve ulusal felaketleri yansıtmaktaydı. Bu dualarla *Ağıtlar Kitabı*'nın şu hüzünlü ağıtları arasında benzerlik kurulabilir: Çocuklarına ağlayan Kudüs-Sion ağıtı (Ağıtlar 1-2); ozanın tanrısal cezanın nedenleri ve sonuçları üzerine tefekküre dalması (Ağıtlar 3); olayların gelecekte tersine dönmesi beklentisiyle Kudüs-Sion'un yazgısına toplu halde yakınma; Tanrı'nın topluluğun yazgısını tersine çevirmesi için yalvarıp yakarma ("Yahve, anımsa..." Ağıtlar 5).

Yakarıların temelinde bulunan tanrıya inanç, mezmurcuların Tanrı'yla yakınlıklarının kendilerine sağladığı sevinç ya da güvenlik duygusunu şarkıya döktükleri on civarında parçanın ana izleğini oluşturmaktadır. Üç mezmur (115, 125,

Figür 121: II. Asurnasirpal bir sığırın üzerine saçı kabından bir sıvı dökerken, Kalhu Sarayı alçak kabartması, IX. yüzyıl

129) kült topluluğunun kolektif inancını dile getirmektedir. Mümin duasını okuduktan sonra adağını gerçekleştirmek için tapınağa çıkardı. Kişisel ya da toplu şükran duaları, dört grup insanın –çölden dönen kervancılar, özgürlüğüne kavuşmuş tutsaklar, iyileşmiş hastalar ve deniz kazalarından sağ salim kurtulanlar– tören alaylarını betimleyen 107. mezmur ya da kişisel şükran duası görüntüsü altında İsrail'in kurtarıcısına duyduğu minnettarlığını dile getiren 118. mezmurdan anlaşılabileceği gibi litürjik bir tören vesilesiyle bestelenmiş olabiliyordu.

Büyük bir olasılıkla tapınağın yazıcı okulundan kaynaklanan öğretiler bilgelikle dua arasındaki sentezi sağlıyordu. Mezmurcular, müminleri eğitmek için atasözleri oluşturuyor ve akrostiş gibi okul yöntemleri kullanıyorlardı. Birkaç bestede, tanrının halkına karşı lütfunu vurgulamak için kutsal tarihe atıfta bulunulmakta ve topluluğun Musa yasalarına itaat ederek karşılıkta bulunması çağrısı yapılmaktaydı. Bazı litürjilerde tapınağın kapısına varış gibi bir tören (Mezmurlar 24, 7; 118, 20), Tanrı'nın huzuruna kabul edilmek için gerekli koşulların anımsatılması için bir vesile oluyordu. Vaatlerle ve hatta tehditlerle dolu peygamber çağrıları antlaşmanın gereklerini ve gerçek dindarlığın ilkelerini öğretiyordu. Tevrat'a adanmış ilahiler, topluluğu Musa yasaları üzerinde düşünmeye davet

ediyor ve bu yasaların uygulanmasının yararlarını övüyordu. Eyüp Kitabı'ndakiler gibi başka ilahiler ise, alçakgönüllülük ve inançla onu yardıma çağıranı kurtarmayı esirgemeyecek olan tanrıya şükretmeden önce, doğru insanın başına gelen felaketlerden yakınıyor ve tanrının yardımını diliyordu. *Ağıtlar Kitabı*'nın ana ezgisi bilgece bir özdeyişle sona ermektedir: Kötülükler ve iyilikler "En Yücenin ağzından çıkmaktadır." İnsanoğlu, Yaradan'a karşı başkaldırmak yerine, cesaretini kendi günahlarına yönlendirerek inanç ve alçakgönüllülükle Tanrı'yı yardıma çağırmalıdır. Başta kötü ruh kovma ritüelleri olmak üzere ritüeller Eski Ahit'e alınmamışsa da varlıkları tartışma götürmemektedir; bunlardan bazıları Ölü Deniz Yazmaları arasında bulunmuştur. Bu yazmalar, bizlere, o zamana kadar bilinmeyen çok sayıda litürjik parça, ilahi ve dua sağlamıştır.

Dini şiir sayfasını, din dışı şiirden, özellikle de aşk ezgilerinin Kutsal Kitap'taki tek ama simgesel örneği olan *Ezgiler Ezgisi*'nden söz etmeden kapatamayız. Bu kutsal kitap, kaynağı aşk özlemi çeken aydınların coşkulu hülyaları ya da Yahudiye soylularının şölenlerine eşlik eden şiirler olan çeşitli ezgilerden oluşmaktadır. *Ezgiler Ezgisi*, günümüz Arap şiirinde hâlâ canlı olan sevgilinin bedeninin her bir parçasının eğretilemelerle betimlenmesi başta olmak üzere, yöresel kaynak ve edebi geleneklerden yararlanmış görünmektedir. Bu ezgilerde, başta mühür ve mücevher yapımcılığı ve fildişi işlemeciliği olmak üzere, Yakındoğu ve Mısır saray zanaatlerinde kullanılan aynı yaşam ve yeniden dirilme simgeleriyle karşılaşmaktayız. Eğretilemelerin amacı, fiziksel ayrıntıları betimlemekten çok kitabın arka planındaki etrafı kokulu bahçelerle çevrili kral sarayının zarafeti ve görkeminin de katkısıyla, cinsel istek çağrıştırmak ve şehvete davet etmekti. Bu lirik şiirler eğlendirmek, düş kurmayı sağlamak, aşkı yüceltmek ve soylu dinleyicilerin duygularını uyarmak için yazılmış olup, Tanrı'nın İsrail'e yönelik sevgisini umut verici bir ön-beğeni sağlayabilecek bir baştan çıkarma dönemi ve bunu izleyen bir nişanlılık dönemi biçiminde betimleyen Hoşea'nın doğal alegorik yorumlaması sayesinde Kutsal Kitap bütünü içerisinde yer almıştır (Hoşea 2, 16-22).

İŞTAR'A ADANMIŞ ESKİ BABİL İLAHİSİ

Kutsayın tanrıçayı şarkılarla, tanrıçaların en görkemlisini!
Yakarın halkın efendisine, İgigi tanrılarının en büyüğüne!
Kutsayın İştar'ı şarkılarla, tanrıçaların en görkemlisini,
Yakarın kadınların efendisine, İgigi tanrılarının en büyüğüne!
O şendir, her yanı güzellikle kaplıdır,
İştar baştan çıkarıcı, çekici ve büyüleyicidir.
O şendir, her yanı güzellikle kaplıdır,
İştar baştan çıkarıcı, çekici ve büyüleyicidir.
Dudakları bal gibidir, ağzı yaşamdır,
Yüzünde gülücükler açar,
Başındaki aşk büyülerinden gurur duyar,
Renkleri güzeldir, gözleri pırıltılıdır.
O öğüt veren tanrıçadır,
Yaşayan tüm varlıkların yazgısı onun elindedir.
Bir bakışıyla huzur verir,
O saygınlık, görkem, tanrısal himaye, iyi yazgıdır
Uzlaşmayı, karşılıklı sevgiyi, iyiliği sever
Aynı zamanda da uyumu buyurur.
Ona yakaran genç kadın onda bir anne bulur,
Kadınlar ondan söz eder, onu yardıma çağırırlar.
Onun büyüklüğüne kim erişebilir ki?
Sıfatları güç, görkem, göz kamaştırıcılıktır,
İştar'ın büyüklüğüne kim erişebilir ki?
Sıfatları güç, görkem, göz kamaştırıcılıktır,
O tanrıların arasında ilk sıradadır,
Dediği dediktir, diğer tanrılar onun sözünü dinlerler
İştar tanrıların arasında ilk sıradadır,
Dediği dediktir, diğer tanrılar onun sözünü dinlerler.
Onların kraliçesidir, sırayla buyruklarını yerine getirirler,
Erkek ya da dişi, tüm tanrılar
Hepsi onun önünde yerlere kapanır,
Onun ışığıyla aydınlanır, ona saygı duyarlar.
Kralı Anum ile beraber bulunduğu tanrılar meclisinde

Sözü egemendir, dediği dediktir,
Sağduyulu, zeki ve bilgedir.
O ve efendisi Anum kararları beraber verirler,
Tapınağın sevinç kaynağı odasında
Cellada beraber otururlar
Diğer tanrılar onların önünde hazır durumda
Kulakları ağızlarından çıkacak buyrukları bekler.
Gözde kralları, yüreklerinin yeğlediği Ammiditana,
Onlara her zaman gururla katıksız adaklarını sunar.
Ammiditana kendi eliyle
Onlara tam yağlı boğa ve kuzuları sunar.
İştar eşi Anum'dan onun için
Uzun süren bir yaşam istemiştir,
Ammiditana'ya uzun yaşam yılları
Armağan etmiştir İştar.
Bir buyruğuyla, (dünyanın) dört bölgesini
Ammiditana'nın ayakları altına sermiş,
Oturulan bölgelerin tümünü
Ammiditana'nın buyruğu altına vermiştir.
İştar'ın istediği, hoşuna giden şarkıyı, Ea'nın buyruğuyla
İştar'a sunduğu, Ammiditana'nın ağzına yakışan şarkıyı
Duyunca Ea onun için sevindi.
"Çok yaşasın ve kralı (Anum) onu hep sevsin" dedi
İştar, seni seven krala, Ammiditana'ya
Uzun süren bir yaşam ver. (*AOS*, 4479)

AYRIM 3: SANAT ESERLERİ

Mezopotamya'daki Asur başkentlerinin yapıları ancak I. binyıl başında Geç Hitit sanatından esinlenerek kralın kahramanlıklarını kutlayan kabartmalarla kaplanmıştır ama silindir mühürlerde bulunan minyatür bezekler belki de yitip gitmiş olan anıtsal kabartmaların kopyalarıydı. Döşeme eşyaları, tören silahları, takılar, mühürler sahiplerinin yaşamlarının maddi tanıklarıdır. Bu sanat eserleri, armağan ya da değişim aracı olarak dolaşıma girmiş ve böylece farklı üslupların, teknik ve simgelerin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Çoğunlukla kadın heykellerinden oluşan çeşitlenmiş bir insan heykelciliği de çok erken dönemde ortaya çıkmıştır. III. binyılın ortasından itibaren Mezopotamya krallık atölyeleri önemli kişilerin Zagros diyoritinden büyük boy heykellerini yapmış, Anadolu sanatçıları da taştan heykeller yontmuşlardır. IX. yüzyılda Asur krallık heykel sanatı statik karakteri ve katı sanatsal kurallarıyla belirginleşirken Pers ülkesinde heykellerin yerini kabartmalar almıştır.

Toplumların gelişmesi, IV. binyıl ortasından başlayarak değerli taş ve madenlerden mücevher yapımını körüklemiştir. Ur kral mezarlarında toplumsal hiyerarşiyi ortaya seren komple mücevher örnekleri bulunmuştur. Ölülere eşlik eden laciverttaşı ve kırmızı akik sırasıyla yaşam güçlerini ve ölümün gerçekliğini simgelemekteydi.

Anıtsal Kabartmalar

Yakın ve Orta Doğu büyük uygarlıkları arasında, uzun ömürlülüğü ve bazı dönemlerde çok geniş yayılma alanıyla Mezopotamya uygarlığı başat bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte, ülke toprağının çok büyük bir bölümünü kaplayan Dicle ve Fırat'ın uçsuz bucaksız alüvyon ovalarında, yapımları için gerekli taş az bulunduğundan anıtsal kabartmalara Mezopotamya tarihi boyunca göreli olarak az rastlanır. Bu tip kabartmalar genellikle taşın bulunduğu yörelerde, bu

Figür 122: Kral II. Asurnasirpal arslan avlarken, Kalhu sarayı alçak kabartması, IX. yüzyıl

ovaların etrafındaki dağ çemberlerinin (Zagros, Turabdin) eteklerinde ortaya çıkarılmıştır. (Görsel 122)

En ünlü anıtsal kabartmalar kuşkusuz IX ile VII. yüzyıllar arasında Asur saraylarını süsleyenlerdir. Bu kabartmalar, büyüklükleri, yapım kaliteleri ve ikonografilerinin zenginliği ile olağanüstü sanat eserleri oldukları kadar aynı zamanda da benzersiz belgesel kaynaklardır. Bununla birlikte, başka anıtsal kabartmaların da varlığını unutmamak gerekir. XII. yüzyılda, Hitit İmparatorluğu'nun bir siyasal güç olarak ortadan kalkmasından sonra, sürdürdükleri Hitit sanat ve kültür geleneği nedeniyle "Geç Hitit" diye adlandırılan bazı prenslikler ayakta kalmıştı. Bu prensliklerin bazı başkentlerinde, tapınak ya da saray gibi kimi yapılar, Asur sarayları gibi anıtsal kabartmalarla bezenmişti. Bu kabartmalar arasında en dikkat çekici olanı, Yukarı Habur üzerindeki Tell Halaf'ta bulunan Kapara Sarayı'nın kabartmalarıdır. Halep'in kuzey batısındaki Ayn Dara kabartmaları ve yakın zamanda aynı kentin hisarında bulgulanan kabartmalar da etkileyicidir.

Kökenleri Irak'ın kuzeyinde, günümüz Musul kenti bölgesinde olan Asurlular tarihe fetihçi bir halk olarak geçmiştir. İmparatorluk en büyük genişlemesine (İran'dan Mısır'a ve Anadolu'dan Suudi Arabistan'a) IX ile VII. yüzyıllar arasında, Yeni Asur denilen dönemde ulaşmıştır. Bu iki yüzyıl süresince, değişik başkentlerin tahtlarında birbirini izleyen on dört hükümdar zamanlarının önemli bir bölümünü sa-

vaşa ayırmışlardır. Bu kralların saraylarını süsleyen alçak kabartmalar onların aralıksız askeri etkinlikleriyle güç ve ünlerini gösterme çabalarına tanıklık etmektedir. Söz konusu olan yüzlerce metre üzerine yayılan devasa ikonografik programlardı. Saray ana salonlarının duvarları çepeçevre kralın savaş kahramanlıklarını gösteren, bol miktarda ve çok ayrıntı içeren yontularla süslenmişti. Burada bu alçak kabartma örneklerinden ancak birkaçını sunabiliyoruz: Bu benzersiz yontu dizisini başlatan Asurnasirpal'in (IX. yüzyıl) Kalhu'daki sarayının taht odasındaki alçak kabartmalar ve iki yüzyıl sonra bu türün gerçekleştirilmiş son örnekleri olan Sinaheriba ve Asurbanipal'in saraylarındaki alçak kabartmalar.

Asurnasirpal'in sarayının taht salonu

Hükümdarın oturduğu taht, görkemli boyutlara sahip (47 m x 10 m) salonun küçük kenarlarından birine dayalıydı. Bu salona girmeye izni olanları, içeride renklerle süslenmiş ve salonun çevresini kesintisiz bir biçimde kuşatan görkemli bir alçak kabartma dekor bekliyordu. Kabartmaların üzerinde bulunduğu duvarlar da zengin bir biçimde boyanmıştı. Günümüze sadece güney ve doğu duvarlarıyla taht salonunun batı ucunda bulunan küçük odanın dört duvarının alçak kabartmaları ulaşmıştır.

Zeminden 2,5 m yükselen kireç taşı levhalara yontulmuş bu alçak kabartmalar, özgün dekorun ancak yarısını ya da yarısından biraz fazlasını oluşturmasına rağmen elli metreden daha uzundur. Her birinin genişliği 2,7 m olan bu levhalar, üzerine 18-22 satırlık bir çiviyazılı metnin kazınmış olduğu yarım metre genişliğinde yatay bir şeritin ayırdığı iki eşit kuşak halinde düzenlenmişti. Bu yazıtta hükümdarın unvanları belirtiliyor ve hepsi zaferle sonuçlanan askeri seferleri betimleniyordu. Bütün levhaların üzerinde aynı şekilde yinelenen bu yazıt, her bir levhanın ya da iki üç parçalık bir levha grubunun üzerinde bir savaşın belirli bir epizotuna gönderme yapıldığı için alçak kabartmalardaki betimlemelere ancak çok kısmi olarak uygun düşüyordu. Bazen eylem üst kuşakta, sonuçları da alttakinde betimlenmişti. Salonun

Figür 123: Kral II. Asurnasirpal bir kenti (Dadamnusa) kuşatırken, Kalhu Sarayı alçak kabartması, IX. yüzyıl

dekoratif düzenlemesi, farklı sahnelerin sıradan bir biçimde yan yana dizilmesinden oluşmamıştı; sahneler ele geçirilen bütün ülkelerin dökümünü yapmak ve imparatorluğun sürekli genişlemesinin kaçınılmaz ve meşru niteliğini vurgulamak gibi belirgin bir program ve amaca yönelik olarak yerleştirilmişti. Önce batıda, ardından kuzeyde, daha sonra doğuda ve en sonunda güneyde yürütülen askeri seferler betimlendiği için sahneler coğrafi bir sıra izlemekteydi. Taht salonuna girenler tüm bu fetihlerin cereyan edişine seyirci olmaktaydılar. Fütuhatın tanrının kendisi tarafından empoze edilen bir görev olduğu düşünülürse, savaş sahneleri içinde tanrı tasvirlerinin de bulunması şaşırtıcı değildir.

Taht salonunun güney duvarının bir ucunda, bir kent kuşatma tasviri yer almaktadır. Sahnenin sol ucunda, savaş arabasına binmiş olan kral üç sıra surla tahkim edilmiş bir kaleye ok atmaktadır. Kralın savaş arabasında kanatlı kursunun içinde yer alan tanrı Asur'un kendisi de, hizmetkârı kral gibi kuşatma altındaki kente ok atmaktadır. Koruyucu tanrının varlığı, hükümdarın bu fethe onun talimatıyla ve onu örnek alarak giriştiğini açıkça göstermektedir. Bu da bu savaş eyleminin ne derece meşrulaştırıldığının kanıtıdır. Ancak, bu tanrının varlığı, savaşın soyut bir çağrıştırmasıyla, bir alegoriyle karşı karşıya bulunduğumuz anlamına gelmemektedir. Nitekim, bazı kentler bu tasvirlerin gerçeğe uygunluğu sayesinde tam olarak saptanabilmiştir. Her şey, hükümdarın

fetihçi yazgısını yerine getirirken bulunduğu yer ve ayrıntıların tanınabilmesi amacıyla yapılmış görünmektedir. Savaş sahnelerinin hemen yanında da kralı avlanırken gösteren sahneler bulunmaktaydı. Avcılık da kralın olağan etkinliklerinden biriydi ve kuşkusuz hoş vakit geçirmenin yanı sıra onun savaşçı etkinliğinin ve dünya üzerindeki egemenliğinin simgelerinden biriydi.

Sinahheriba'nın Ninova'daki sarayı

Asurnasirpal'in ardılları da, saraylarını anıtsal alçak kabartmalarla bezemiş ve bunu teknik ustalıkları giderek artan yontucuları sayesinde öncellerinden daha yoğun ve kusursuz biçimde yapmışlardır. Büyük savaşların tasviri artık birkaç levhayla sınırlı kalmıyor, bir odanın bütün duvarlarını kaplıyordu: Sinahheriba'nın sarayındaki her oda tek bir savaş betimlemesine ayrılmıştı. Bu örnekten, kral fetihlerinin tasvirlerinin saray kompleksi içerisinde oluşturduğu görkemin derecesi anlaşılabilir. Kralın Babil ülkesi güneyindeki askeri seferlerinin betimlenişi oldukça gerçekçidir: Asker grupları bataklıkların ortasında savaşırken, yöre insanlarının bir kısmı sazlar arasına saklanmaya çalışmaktadır. Yerel faunayı da içeren bu sahnelerin doğruluk derecesi yöreyi bilenler için şaşırtıcı boyuttadır. Ordulara gelince, Asurnasirpal'in taht salonundaki kabartmalarda sadece birkaç asker bütün orduyu temsil ederken, buradaki kabartmalarda çok sayıda asker savaş düzeninde yer almaktadır. Son olarak, Asurnasirpal'in taht salonundaki betimlemenin yapısı kişiler arasında basit bir "yüz yüze gelme"ye indirgenmişken, burada son derece gelişmiş sahneler göze çarpmaktadır.

Ancak ayrıntıların çokluğu da yorum olasılıklarını artırma ve mesajın açıklığını gölgeleme riski taşıdığı için, doğrudan sahnelerin içine yapılmış yazıtlıklardaki ya da kabartmaların kenarlarına yerleştirilen levhalardaki açıklamalarda sahnelerin anlamı belirtilmişti. Sadece kuşatılan kentin adının belirtilmesi olabileceği gibi, örneğin İran'ın güneybatısında Ulay Irmağı kıyılarında Elamlılara karşı yapılmış olan savaşı ve Elam tahtına yeni bir kralın yerleştiril-

Figür 124: Ayn Dara tapınağı, Kuzeybatı Suriye, X-IX. yüzyıllar

mesini gösteren kabartmada olduğu gibi, temsil edilen eylemin bire bir açıklaması da söz konusu olabiliyordu. Sadece bu epizot için kullanılan altı levhada sekiz ayrı açıklama bulunmaktadır. Yenilenlere layık görülen içler acısı akıbetin tasvir ve metinlerde sergilenmesindeki kendini beğenmişlik, kralın mutlak gücünü vurgulama istencini göstermektedir. Bu alçak kabartmalar propaganda yapıtları olarak yorumlanmak istenmiştir ama kuşkusuz bu doğru değildir, çünkü bu kabartmalar geniş kitlelere hitap etmiyordu: Sarayın içinde yer aldıkları için ancak kral konutuna girme izni olan yüksek mevkili kişiler tarafından görülebilirlerdi.

Guzana Sarayı

Habur Irmağı'nın kaynaklarına yakın bir yerde bulunan Guzana'daki (günümüzdeki Tell Halaf ören yeri) bu saray, I. binyılın ilk yarısında Kuzey Mezopotamya'da ayakta kalmış Yeni Hitit prensliklerinden birinin merkeziydi. Kapara Sarayı üç grup heykelden oluşan ve günümüzde Halep Müzesi'nde ye-

niden oluşturulmuş olan anıtsal ön cephesi dışında duvarlarının alt kısımlarını süsleyen bazalttan yapılmış bir dizi orthostat içermektedir. Yeni Asur kabartmalarında olduğu gibi, bu orthostatlarda da tasvirler büyük oranda av ve savaş izlekleriyle ilgiliydi. Diziliş sırası saptanamadığı için bu orthostatları yorumlamak ne yazık ki mümkün değildir. Öte yandan, Yeni Asur kabartmalarının devasalıklarından epey uzak olan bu orthostatlar sadece elli santimetre yüksekliğindedir ve tasvirlerin üslubu da her türlü gerçekçilikten uzaktır. Ancak, bunun nedeni bu alçak kabartmalara eşlik eden heykellerde ustalıkları çok belirgin olan yontucuların yeteneksizliği değildir. Yontucular, yapıtlarına bir gerçeklik görünümü vermekten çok, onları bilinçli olarak, başka yapıtlarda bulunmayan simgesel bir değerle donatmak istemişlerdir. Bununla birlikte, siyah bazalt ve beyaz kireç taşından yapılan orthostatların dönüşümlü olarak dizilmesi gerçek bir estetik çabayı yansıtmaktadır.

Ayn Dara

Halep'in kuzeybatısındaki bu sit de bir Geç Hitit prensliği merkeziydi. Ören yeri, üzerine tanrıça İştar'a adanmış görkemli bir tapınak (VIII. yüzyıl) dikilmiş otuz metre yüksekliğinde bir akropolün eteklerinde bulunmaktadır. Tapınağı çevreleyen devasa bazalt bloklara, önemli bölümü hayvan motiflerinden –genellikle arslan ya da sfenks başları– oluşan alçak kabartmalar yontulmuştu. Çoğu zaman tanrıça İştar'la bağdaştırılan arslan figürü de tapınağın girişinin iki yanında bulunan iki anıtsal heykel ile göz önündedir. Bu yapı kompleksinde, başta çift taçlı insanbaşlı arslanlar olmak üzere, Mısır'dan esinlenen motifler de bulunmaktadır.

Figür 125: Okçu tanrı, boyalı Djowi vazosu, Güneybatı İran, yaklaşık 3500

Halep Kalesi'nin tepesinde yapılan son kazılarda, yine aynı dö-

Figür 126: Mitolojik canavarlar, silindir-mühür ve modern baskısı, Susa, yaklaşık 3300

neme ait, aynı üslupla yapılmış ve büyük olasılıkla bir tapınak olan büyük bir yapının kalıntılarıyla beraber bazalttan yapılmış bir dizi orthostat ortaya çıkarıldı. Bu orthostatlardan insan ve hayvanları profilden temsil eden bazılarında, bir boğa tarafından çekilen savaş arabasına binmiş fırtına tanrısı net olarak görülmektedir. Alçak kabartmaların yapılış tarzı, Guzana'daki orthostat kabartmalarına göre daha gerçekçidir. Başlıca figürler Hitit geleneğine ait olmakla birlikte, başta hayvan figürleri (arslanlar ve kuş başları) olmak üzere başka figürler daha çok Asur yontucularının üslubunu anımsatmaktadır. Bu eserler, I. binyıl başında Yukarı Mezopotamya'nın tamamında sanatsal üretime damgasını vurmuş olan ve Hitit, Asur ve Arami unsurları birbirleriyle harmanlayan çok sıkı kültürel ilişkilerin varlığını göstermektedir.

Minyatür Figürlü Sanat

Antik Doğu üzerine başlıca resim kaynağımız minyatür figürlü sanat objeleridir çünkü büyük mimari yapılar boyalı dekorlarını çoğunlukla yitirmiş ve Mısır'dakilerin tersine bu yapılarda taşa yontulmuş dekorasyon unsurları ancak Asur ve Pers dönemlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Buna karşılık, mobilyalar, kişisel eşyalar, sofra takımları ve tören silahlarının yanı sıra süs eşyaları da onları yaratan toplumlarla ilgili bol sayıda zengin resim içermektedir. Değerli nitelikleri

Figür 127: Bir hükümdar çeşitli tanrılara şükranlarını sunarken, silindir mühür ve modern baskısı, Eski Babil dönemi, yaklaşık 1750

ve küçük boyutları gibi nedenlerle gözde armağan ve değiş tokuş nesneleri olan bu objeler, gerek tasvirlerin gerekse kullanılan tekniklerin coğrafi yayılmasını sağlamakla kalmamış simgesel değer ve anlamlarının bir kısmını da aktarmışlardır.

Yazının ortaya çıkmasından önce başlıca tasvir mesneti boyalı seramikti. Doğadan alınan motifler kabile kimliği olarak okunabilecek soyut geometrik işaretlere dönüştürülüyordu. Birkaç ender insan figürü de yay taşıyan bir avcıyı ya da saçları rüzgârda dalgalanan dansçıları göstermekteydi. Hayvan figürleri –keçi, sığır, kuş– çok daha sık olup, belki de bir toprağın sınırlarını belirten coğrafi nirengi noktaları olan damalı bezek, kırık çizgi ve tarama çizgisi gibi karmaşık metop bileşimleri içinde yer almaktaydılar.

III. binyıldan başlayarak, minyatür figürlü sanatlar, tapınak ya da saraya ait birkaç nadir döşeme eşyası, lüks yiyecek ve içecekleri taşımak ya da servis etmek için kullanılan bazı kaplar, mücevherler, kişisel alet ve eşyalar ve özellikle de eski Doğu uygarlığının en dikkat çekici özgünlüklerinden biri olan mühürler –önce

Figür 128: Kutsal evlilik, mermer Uruk vazosu, yaklaşık 3300

damga mühürler, ardından silindir mühürler– gibi farklı ama epey sınırlı sayıda obje çeşidi üzerinde kendini göstermiştir. Figürinler ya da pişmiş topraktan kabartmalar kişisel ibadette kullanılıyordu. Kabartmalar dışındaki objeler fildişi ya da hipopotam dişi ve değerli madenler gibi pahalı egzotik maddelerden yapılıyor ve bazı objeler için de fayans, cam ya da tunç gibi karmaşık teknolojiler kullanılıyordu. Bu objeler siyasal ve toplumsal yaşamın tüm aşamalarına eşlik ettikleri için, içerdikleri imajlar tören ve ritüellere yön veren ideolojiyle bağıntılıydı. Günümüze kadar ulaşan belgelerden çoğu din alanı, iktidar ya da ölümle ilgilidir.

IV. binyılın sonundan başlayarak yerleşen saray resim ve yontu sanatı, bazı ufak tefek değişiklerle ilkçağın sonuna kadar dini tören yöneticisi, savaşçı ve avcı gibi çeşitli kimliklerine göre davranan hükümdarın kişiliğine odaklandı. Sahnelerde ensesini örten bir saç topuzunun üzerinden başını saran bir alın bağıyla ayırt edilen önemli bir kişi ön plandaydı: Bu önemli kişi, devasa Uruk Vazosu üzerinde tahtta oturan bir tanrıya küçükbaş hayvan ve yiyecekle dolu tabaklar sunarken betimlenirken, çok sayıda taş vazo kabartması ve silindirde de, bitki saplarıyla çevrili ve tanrının tarım arazisi olarak yorumlanan bir alanda elindeki başakları sunmaktaydı. Bir tür devasa yassı çakılı andıran Uruk Steli kralın bitkin düşmanları yere serdiği sahneyle arslanları öldürdüğü sahneyi bir araya getirmişti.

Kralın imarcı kimliği ilk Sümer hanedanları sırasında (III. binyılın ilk yarısı) tasvir konusu olmuştur. Ortasından delinmiş kare biçiminde küçük levhalar, hükümdarı, yapı duvarlarında kullanılan kerpiçleri küfede taşırken ve ailesiyle birlikte bu yapının şölenle açılmasını kutlarken gösteren sahnelerle süslenmişti. Hükümdar, dine bağlılığını vurgulayan III. binyılın sonuna ait bir dua sahnesinde, onu elinden tutup büyük bir tanrının katına sokan kişisel tanrısından şefaat diliyordu. Muhtemelen tapınaklara yerleştirilen anıtsal steller için yaratılmış olan bu şefaat sahnelerinin, pişmiş toprak levha ve silindir mühürler üzerine de minyatürleri yapılmıştır. Yüksek orunlu kişiler, rahipler ya da yazıcılar bu

Figür 129: Hayvanlara hükmeden tanrıça, fildişi, Mina al-Bayda (Ugarit limanı), yaklaşık 1250

tür dindarlık sahnelerini kendi adlarına taklit etmişlerdir. Genel olarak krallık ikonografisiyle doğrudan ilişkisi olmayan bu tasvirler "kralın adamları" tarafından ve kendileri için yaratılmıştır. Bu insanları, kişisel mühürleri ya da oyma baskılı pişmiş toprak figürinler üzerinde, görevlerinin başında ya da bir tanrıya esirgemesi için yakarırken görmekteyiz.

Kral ile ilgili izlekler II. binyıl boyunca Mısır figür sanatından bolca esinlenmiştir: Düşmanlarını yere seren muzaffer firavunun dinamik tavrı ya da arabasına binmiş dört nala giden hayvanları kovalayan avcı firavun, başta Suriye-Filistin kıyıları sanatındaki kuyumcu kupaları ve fildişi mobilya kaplamalarında kullanılanlar olmak üzere birçok sahnenin doğrudan esin kaynağıdır.

Minyatür sanatlardaki tanrı figürleri, krallık resim ve yontu sanatından çok, günümüzde çoğu yitip gitmiş olan büyük anıtlar, steller ya da heykellerle bağıntılıydı. Mitolojik metinler ya da kurban listeleri aracılığıyla tanıdığımız çok sayıda tanrısal kişiliğe karşılık figür tipleri epey kısıtlı sayıdadır. Maden ya da pişmiş topraktan yapılmış heykelcikler ve silindir mühürlerde en sık karşımıza çıkan figürlerden biri, hızla yürürken havaya kaldırdığı sağ elinde silah sallayan genç tanrı figürüdür. Bu figürün sergilediği dinamik yürüyüş biçimi fırtına tanrılarının belirgin özelliğidir.

Başka figürler, daha barışçıl ve babacan kişiliği olan yaşlı tanrıları temsil ederken tahtta oturan tanrıça tasvirleri ise muhtemelen yardımcı tanrıçalara gönderme yapmaktaydı. Odağında doğurganlıkla ilgili inançlar bulunan tapınma biçimleri çok sayıda objeye esin kaynağı olmuştur. Silindir mühürlerde, tanrıçayı çıplaklığını sergilerken simgelemek için peçesini aralayan bir kadın görünümü kullanılmıştır. Tanrıça, sık sık altın ya da gümüş mücevherler, kaymak taşından ya da fayanstan vazolar, fildişi ya da fayanstan pandantif-maskeler üzerinde sıradan bir küpeli kadın maskesi biçiminde de temsil edilmiştir. Değişik adlar altında tapınılan bu doğulu Venüs'ün, aynı klasik dönemdeki benzeri gibi, maskeyi ve üçgeni çevreleyen gülbezeklerin gizlice çağrıştırdığı, yıldızlarla bağlantılı bir niteliği vardı.

Tanrılar dünyası ve krallık ideolojisinin önemli bir parçası olan hayvan dünyasının eski Yakındoğu ikonografisinde oldukça yer kaplaması evcil hayvan-yabanıl hayvan ve gerçek hayvan-kurgusal hayvan ayrımı yapmayı güçleştirmektedir. Doğa bilimciler tarafından bilinen cinsler kadar insanbaşlı karma yaratıklar, kanatlı dört ayaklı hayvanlar da sahnelerde bolca yer almaktaydı. İnsan biçimli her tanrı, kişiliği kendisininkiyle benzerlik gösteren ve ona eşlik eden ya da onun yerine geçen bir simge-hayvanla bağdaştırılırdı: Boğa, madeni figürinler ya da silindir mühürlerdeki yıldırım sallayan fırtına tanrısıyla bağdaştırılırken mücevherler, steller ve silindir mühürler üzerindeki arslan, göksel cinsellik tanrıçasının simge-hayvanı olduğu kadar, insanoğlunun egemenliği altına aldığı vahşi doğanın da bir eğretilemesiydi ve bu vasfıyla kendi halindeki evcil hayvanlarla boğuşur ya da dünyanın dengesini sonsuza dek sürdüren ve hiç durmaksızın yinelenen bir düelloda, tanrılaştırılmış bir kral atası olan kahramana meydan okurdu.

Sanatçıları esinleyen tüm hayvan cinslerinin listesini oluşturmak olanaksızdır, ama bazı hayvanların konumları özeldi: Evcilleştirilmiş doğayı kusursuz biçimde simgeleyen çok sa-

Figür 130: Hava, toprak ve deniz simgeleriyle çevrili bir sakinin içki sunduğu tahtta oturan bir tanrının şöleni, Ugarit, yaklaşık 1250

yıda keçi, her türlü sanat biçiminde, tek başına ya da birbirlerine meydan okurken, yürürken ya da stilize edilmiş ağaçlar arasında gizlenirken sıkça betimlenmiştir. Keçilerin ihraç edilen eşyalar üzerindekiler dahil, o kadar çok figürü bulunmaktaydı ki, Mısırlılar için Asya'nın simgesi oldular. Geyikgiller, av sahnelerinde, arslanlarla keçiler arasında gösteriliyordu. Cinsleri saptanamayan çok sayıda kuş bu figürlü sahnelerin üst bölümünde uçarken görülüyordu. Bununla birlikte, aralarındaki efsanevi bir yaratığın, kuş başlı kartalın bir Sümer gök ve fırtına tanrısının simge-hayvanı olduğunu belirtelim. III. binyıl sonunda yok olan bu birliktelik, Arap yarımadasında daha uzun sürmüş olmalı ki, Nebati anıtlarından da görüleceği üzere, ilkçağın sonunda Arap fırtına tanrısının Jüpiter tarafından özümlenmesi sürecinde yeniden ortaya çıkmıştır. Domuzgiller, her zaman, bir beslenme tabusunun konusu olmamıştır: Yaban domuzu avı soylu bir avcılıktı; baltalar ve lüks maddelerden yapılmış içki kapları gibi çeşitli tören eşyaları üzerinde bu hayvanın bolca resmi bulunmaktadır.

İnsanlara yakın olan hayvanlardan köpek ve at, krallık etkinlikleriyle bağdaştırılırken, Mısır'da kutlu sayılan kedi ortalıkta hemen hemen hiç görülmemektedir. Köpekler, bir Ugarit kupasının üzerindeki av sahnesinde hükümdarın arabasının arkasından koşan köpek örneğinde olduğu gibi, avcılara eşlik ederdi. Doğu'da, IV. binyılda, atgiller familyasından sadece Sümerliler tarafından icat edilmiş olan dört tekerlekli ağır arabaya koşulan küçük boylu cinsler, eşek ve Asya yaban eşeği biliniyordu. Ancak II. binyıl sırasında ortaya çıkan at, zamanla krallık ideolojisinin önemli bir parçası oldu: Zengin koşumlu bir çift at, geç tunç çağının tipik bir özelliği olan iki tekerlekli hafif kral arabasını çekerdi. Son olarak da, tek hörgüçlü develerin ikonografide Demir çağından itibaren söz konusu olduğunu belirtelim.

Bu canlı yaratıklar, ölçülü mevcudiyetiyle tanrısal alana ait olduğu hissini veren bir doğa içerisinde dolanıp duruyorlardı. Gül, lotus, hurma vb çiçek ve stilize edilmiş ağaç motifleri sadece sıradan bezeme ya da "boşluk doldurma" öğeleri değildi; kusursuz biçimleri dünyanın uyumunu simgelemek-

teydi. Sahneler, iç içe girmiş balık pulu yığınları şeklinde çizilmiş Doğu dağlarının arasından kendisine kılıçla yol açan tanrı figürüyle simgelenen güneşin günlük doğuşu gibi kozmos olaylarını kutlarken, dalga dalga paralel çizgiler, dünyanın sınırlarını çevreleyen deniz dalgalarını belirtmekteydi.

II. binyılın sonunda geç tunç çağı saray ekonomisinin çöküşü, en azından Levant'taki başarısının temelinde uluslararası karşılıklı ilişkiler bulunan bu sanatın ifadesine aniden son verdiyse de, ticari ilişkilerin yeniden başlamasıyla Mezopotamya, Mısır ve hatta Ege sanatlarından esinlenen ve eklektizmin ağır bastığı figüratif sanat kuralları yeniden hayat bulmuştur. Fırat ötesi Mezopotamya'da Asur, Babil ve Pers ülkelerinin ikincil sanatları, krallık ideolojisinin geleneksel olarak başat bir yer tuttuğu atalardan kalma ikonografiye başvurularak hazırlanan saray kabartmalarındaki şemaların yanı sıra heykelcik ve muska üretiminde koruyucu doğa üstü yaratıkların bolca sahne aldığı apotropaik tasvirleri de kullanmıştır.

Levant kent devletlerinin ve küçük krallıklarının sanatı, sayıları giderek artan ilhak edilmiş ülkede uygulanan oldukça benzer şemaların tersine, bölgeciliğin dışavurumlarıyla belirginleşmiştir. Bu bölgesel sanat biçimleri, ya Fenike kentlerinin durumunda olduğu gibi Kıbrıs ya da Mısır gibi ticari ortaklarının sanatlarından alınmış öğeler, ya da Suriye'nin, Hitit ve Mittani sanatlarından belli belirsiz anılar içeren Luvi ve Arami kökenli sanat üretiminin içinde yitip gitmiş imparatorluk dillerinin uzak yansımalarından beslenmiştir. İkincil sanatların yeniden doğuşunun en önemli göstergesi kuşkusuz Fenike kıyı kentlerinde olduğu gibi Mittani'de de fildişi işçiliğinin yeniden başlamasıdır. Bu bölgelerde ikonografi, değerli madenlerden yapılmış kabartma dekorlu kupa frizlerindeki savaş arabası ya da geçit töreni atları ile kadın ve erkeklerin taşıdığı süs eşyalarındaki ya da skarabe, prizma, bulla,... biçimlerindeki mühürlere oyulmuş sahnelerdeki öykülerin içeriklerine sıkı sıkıya bağlıydı. Mühür oyma sanatı Levant'ın güneyindeki uygarlıklarda da çok önemli bir rol oynamıştır. Bu uygarlıklarda, dini ve sivil

yönetim, I. binyılın hemen başında alfabetik ve işlek lineer yazılar için papirüs kullanımını yeğlemişti. Bu olgu geleneksel silindir-mühürün, karmaşık sahneler için aynı derecede uygun olmayan damga-mühür karşısında neredeyse tamamen ortadan kalkmasını açıklamaktadır.

Hammadde tedarikçisi konumundaki Fenike kıyı kentleri, Sayda'nın düşüşü (685) ve ardından gelen onyıllarda Sur'un soyutlanmasına kadar, Asur baskısına göğüs germelerini sağlayacak düzeyde dikkat çekici bir dinamizm geliştirmiş olmakla birlikte, sonuçta, onlara ün vermiş olan ürün ve teknikler ortadan kalktı. Bunların arasında, yuvalı ya da ajur dekorlu ve genellikle ince altın yapraklarla kaplı, bazen de taş ve çok renkli hamurlarla kakmalı fildişinden mobilya levhaları ya da tuvalet aksesuvarları, granülasyon tekniğiyle yapılmış dantelalarla süslenmiş mücevherleri, cam hamurundan iç kalıplama tekniğiyle yapılmış dar boğazlı küçük şişeleri sayabiliriz: Fenikeliler tarafından uyarlanmış ve sonra onların, önce Ammon, Moab ve Edom, İsrail ve Yehuda'daki komşularına, ardından Mısır'a ve sonunda oryantalizan denilen dönemde Batı'ya aktardıkları birçok teknik. İber Yarımadası'na kadar uzanan coğrafi bir alanda bulunmuş çok sayıda içki testisi, buhurdanlık ve Mısır etkisi taşıyan tunç figürin, Endülüs ve Kıbrıs ocaklarından gelen madenlerin Tanis ve Memphis'e teslimatının yol açtığı sanatsal "geri dönüş"ün maddi kanıtlarıdır. Bu dönemden başlayarak, kolu havaya kalkık Baal tiplemesi yerini çoğunlukla dişi olan tanrılara bırakacaktı.

Fenikeli sanatçılar, fayansın ve kaymak taşının özelliklerini de, büyük olasılıkla Mısır'da keşfetmişlerdi. Kızıldeniz'de yapılan deniz yolculukları, onlara kavkıları cilalanıp ve oyma resimlerle süslenip far kutularına dönüştürülen deniz kabuklularının (*tridacna squamosa*) –kısa ömürlü ama son derece özgün– üretimi için de ilham vermişti. Cam üfleme tekniğinin icadını öncelleyen dönemde maden, fildişi, fayans ve cam hamuru üretiminin Ahameniş egemenliğinde yeniden canlanmasına karşın, artık Fenike atölyelerinin ürünleri, yenilikçi özgünlüklerinin soluğunun kesildiği ve giderek çeşit-

lenen bir pazar bağlamında, Pers İmparatorluğu'nun beşinci satraplığını (eyalet) oluşturan bir Doğu'nun diğer merkezlerinde üretilenlerle ancak rekabet edebiliyordu.

Heykelcilik

Eski Yakındoğu heykel sanatı dönemlere ve özellikle de coğrafi bölgelere göre çok büyük çeşitlilik göstermiştir. Heykelciliğin Mezopotamya ve Levant'ın yanı sıra Küçük Asya ve İran'da aşağı yukarı on bin yıl boyunca çok geniş bir alanda farklı etnik topluluklar tarafından sürdürüldüğü düşünülürse, bu şaşırtıcı değildir.

Kullanılan malzeme heykel yapımını etkilemiştir. Mezopotamya ya da Güney İran ovalarında taşın mahallinde bulunmaması heykellerin boyutlarını kısıtlamıştır. Buna karşılık, az çok sert taşların yontucunun elinin altında bulunduğu İran platosu ya da Anadolu'da böyle bir sorun yoktu. Heykel yapımı, kuşkusuz her topluluğa özgü beceri ve tasarıma bağlıydı ve dolayısıyla eski Mısır'dakine benzer bir homojenlik söz konusu değildi. Sürecin başlangıcındaki zanaatsal ürünlerin ardından değişik imparatorluklarda egemen etnik gruplara bağlı olarak çalışan krallık atölyeleri ortaya çıkmıştır.

İnsan heykelciliği

İnsanoğlu heykel yapmaya yazının icadından çok daha erken bir tarihte başlamıştır. Yontu sanatı tarihöncesi çağlarda MÖ 12.500 dolaylarında Yehuda çölü ve orta Fırat'ta doğmuştur. VIII ve IV. binyıllar arasında Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kıyısı ülkeleri, güçlü yerel özellikler gösteren (Anadolu'da Çatalhöyük, Hacılar; Kuzey Mezopotamya'da Tell es-Savvan; Ürdün Vadisi ve Negev sitleri) ve çoğu kadın heykellerinden oluşan bir yontu sanatına sahne oldular. Bu heykellerin ortak özelliği, kaş kemerleri ve buruna indirgenen yüzün sadeleştirilmesidir. Örneklerin önemli bölümünde ağız bulunmamaktadır. Din ya da kültle ilgili nedenlerden dolayı portre henüz söz konusu değildi.

Kollar vücuda yapışıktı, bacaklar birbirinden ayrılmamıştı ve boyun mevcut değildi. Tüm bu özellikler kasıtlı kırmaları önleme kaygısıyla açıklanmaktadır.

IV. binyıl sonu Uruk'u, topuz yapılmış saçları kalın bir bağla sarılmış sakallı erkek heykelcikleri ve özellikle de beyaz mermerden, biçim kabartısı kusursuz, doğal büyüklükte "Uruk soylu kadını" adı verilen kadın yüzü gibi taş yontuların en çok bulunmuş olduğu sittir. Bu buluntular yerel üretimlerdi. III. binyılın ilk yarısında, Arkaik Hanedanlar diye adlandırılan Sümer döneminde ise, Mezopotamya gerçek bir taş yontuculuğu ekolü tanımıştır. Bu ekol, kuzeyde (Asur), merkezde Diyala Irmağı boyunca (Tell Asmar, Khafaje, Tell Agrab) ve güneyde (Ur, Uruk, Tello, Nippur) gelişirken, batıda ise Fırat boyunca Mari'ye kadar uzanmıştı. Taşın az bulunması nedeniyle küçük boyutta olan kadın ve erkek heykelleri bodurdu; omuzlara yerleştirilen baş neredeyse boyunsuzdu. Tapınaklarda bulunmuş bu heykellerde kollar vücuda yapışık, eller tanrılara dua pozisyonunda bitişikti. Kadın ve erkeklerin giysileri faklıydı: Erkeğin gövdesi çıplakken kadının sol omuzu örtülüydü. Kenarları stilize bir posttan yapılmış yüksek bir volanla çevrili etek ya da entari ilk zamanlar düzdü. Yüzyıllar boyunca, bu kenar şeridi yerini kat kat volanlara, *kaunakes*'e, topuklara kadar inen bir koyun ya da keçi postuna bıraktı. Genellikle ayakta temsil edilen kişi bazen küp biçiminde bir tabureye de oturmuş olabiliyordu. Çıplak başlı erkeğin ve yüzünü çevreleyen bitümle siyaha boyanmış saçları sırtına dökülüyor ve kare şeklinde uzun bir sakal yanaklarını örtüyordu, ama kafası ve yüzü tıraş edilmiş de olabiliyordu. Bir başka yontuda da erkek kafası kazınmış ve sakallıydı (Mari'deki Ebih-İl). Anlaşılacağı üzere çeşitlilik, sadece uzun ya da topuz

Figür 131: Yönetim görevlisi Ebih-İl'in heykeli, kaymak taşı, Mari, yaklaşık 2400

yapılmış saçlarını özenle hazırlanmış bir hotozla örten kadınların tekelinde değildi. Gözler, genel olarak deniz kabuğu ya da kireç taşı kakmalı, göz bebekleri de siyah taş ya da laciverttaşından oluyordu.

III. binyılın ikinci yarısında, Sargon'un kurduğu fetihçi Akad Hanedanı'nın başa geçmesiyle, her türlü gaspçıyı peşin olarak lanetleyip zaferlerinin dökümünü yapan bir yazıtın eşlik ettiği doğal büyüklükteki bir heykelini sipariş eden Sami hanedan başının hizmetinde gerçek bir krallık atölyesi kuruldu. Fetihler, kral heykelleri için kullanılan sert bir taş olan diyoritin doğudan getirtilmesine olanak sağlıyordu. *Kaunakes*'in kalın maddesi yerini zamanla kıvrımlara ve daha büyük bir hareket özgürlüğüne olanak sağlayan ince bir kumaşa bırakacaktı. Belden kemerle sıkılan elbiseleri üzerindeki yazıtla kimlikleri saptanan birçok kral, kenar şeritleri saçaklı uzun bir şala sarılmış olarak betimlenmişti. Ama bütün heykellerin başları koparılmıştı. Hanedan kurucusu Sargon'un torunu Naram-Sin tarafından tanrılara adanmış bakır heykelin alt kısmı onu bir kaide üzerinde bacaklarını kıvırarak oturmuş, çıplak olarak betimlemektedir. Ninova'da bulgulanmış ve topuzu bir ağ içerisinde toplanmış başında artık örgülü bir alın bağı bulunan kral portresi, doğal büyüklükteki çok gösterişli tunç başheykeli de maden sanatındaki ustalık derecesini gösteren bir başka örnektir. Söz konusu yontu, antik heykel sanatının en önemli yapıtlarından biridir.

Akad Hanedanı sanatının özgürlük anlayışını terk eden taş heykelciliği, III. Ur Hanedanı döneminde Sümer geçmişiyle yeniden ilişki kurmuş ve III. binyıl sonunda Lagaş Krallığı'nda hüküm sürmüş olan Prens Gudea'nın, çoğu Tello'da (Girsu) bulunmuş olan yirmiye yakın heykeliyle temsil edilmiştir. Siyah rengi ve düzgün parlak yüzeyi nedeniyle hükümdarlar tarafından yeğlenen diyorit hâlâ en gözde taştı. Gudea, kentinin tapınaklarının her birine, ayakta ya da bir tabureye oturmuş, sakalsız ve başı tıraşlı bir heykelini adamıştı. Bu heykellerde gözler artık kakma değil yontuluydu. Sağ omuz ve kolu açıkta bırakacak şekilde vücudu saran

kenarları saçaklı uzun düz bir şal üzerinde Sümerce ithaf yazıtı bulunuyordu. Gudea'nın birbirine kavuşturduğu elleri dua ettiği anlamına geliyordu. Genellikle başında astragan kürkünü andıran biçemli kıvrımlarıyla lüle lüle bir takke taşıyordu. Artık iki omzun da kenarları şeritli düz bir kumaşla örtüldüğü kadın modası, erkek modası ile farklılığını sürdürmekteydi. Kadınların sırtlarına yayılmış ya da topuz yapılmış uzun saçları bir alın bağıyla toplanmıştı. O zamana kadar ortalıkta görülmeyen tanrı heykelleri ise başlarında tanrılara özgü bir ya da birkaç dizi boynuzu olan bir taç taşımaktadır (Susa'daki İnanna/Narundi).

II. binyılın ilk yarısında, Kral Hammurabi'nin kişiliğiyle ön plana çıkan Amurru ya da I. Babil Hanedanı kazandığı zaferlerle Mezopotamya kentleri arasında sivrildi. Bu döneme ait çok gösterişli, diyoritten yapılmış süzgün yüzlü bir başheykeli Ninova'da bulunmuş olan Akad dönemine ait tunç bir başheykeliyle aynı geleneksel üsluba sahiptir. Yanlamasına saçakları olan uzun bir erkek harmanisi hâlâ sağ omzu açıkta bırakıyordu (Mari'deki Puzur-İştar ve İdi-ilum). Hammurabi'nin, yüzünün ve dua için ağız hizasına getirilmiş sağ elinin altınla kaplı olduğu tunç bir adak heykelciği de onu yarı çömelmiş olarak göstermektedir.

Figür 132: Lagaş kralı Gudea'nın heykeli, yaklaşık 2120

Aynı dönemde, Levant tunçtan dökme heykelciklerle ünlenmişti: Başlangıçta altın kaplama olan, başında boynuzlarla süslü bir taç taşıyan oturmuş pozisyondaki Ugarit yapımı yassı vücutlu tanrıça, II. binyılda Suriye giysisinin (Ugarit, Katna, Alalah) karakteristik bir özelliği olan kenarları yünü andıran bir süsle çevrili ince işli bir entari giymişti. Byblos'taki tunç figürinler ise ya yerel özellikler taşımaktaydı ya da Orta İmparatorluk Mısır heykel sanatının taklitleriydi.

II. binyılın ikinci yarısında büyük değişiklikler yaşanmıştır: Mezopotamya'da Babil egemenliği yerini sanatı hiç desteklemeyen daha istikrarsız Kassit dönemine bırakırken, Susa'da Kraliçe Napir-Asu'nun doğal büyüklükteki heykeli ilkçağın doğulu tunç işçilerinin sanatının gösterişli bir örneğidir. Görkemli bir giysi taşıyan bu heykelin eskiden başının koparılmış olması büyük bir kayıptır.

Hititlerin Küçük Asya'sı, Karatepe, Zincirli, Karkamış ya da Tell Halaf gibi I. binyıl Geç Hitit sitlerinde anıtsal bir taş yontma sanatına sahne olmuştur: Bu kaba ama etkileyici sanat, değişik bir üslupta yapılmış olsa da Alalah kralı İdrimi'nin aşırı sadeleştirilmiş ve hiçbir ayrıntı içermeyen oturmuş pozisyondaki heykeli örneğinde olduğu gibi, II. binyıl Suriye'sinin de karakteristik özelliğiydi: Daha batıda, Ebla ya da Hazor'da gözlemlenen Suriye sanatında her türlü incelik bilinçli olarak dışlanmıştı.

I. binyıl Asur heykelciliğini sadece IX. yüzyılın kireç taşı ya da bazalttan yapılmış heybetli ve klasik kral heykelleriyle –ayakta (II. Asurnasirpal, III. Şalmanezer) ya da oturmuş (III. Şalmanezer)– tanıyoruz. Uzun saçaklı ve vücudu yanlamasına saran, belden bir kemerle sıkılmış düz bir şaldan oluşan tören kıyafeti giymiş olan kral bir asa ve eğri bir silah tutmakta ya da ellerini kavuşturmaktadır. Gözler –yeniden– kakmalı olabiliyordu. Dikdörtgen şeklindeki sakal ince küçük lüleler halinde kralın göğsüne düşmekte, eskiden siyaha boyanan kıvırcık saçları da omuzlarında kalın bir yığın oluşturmaktadır. Kralın başında bazen sivri uçlu Asur tacı bulunmaktaydı. Ortaya çıkan, her türlü duyarlılığı dışlayan bir güç ve azamet abidesiydi. Arami kralı Hadad-ysi'nin heykeli de bu örneklerden esinlenmişti. VIII ve VII. yüzyıl krallarının hiçbir heykeli zamanımıza ulaşmamıştır. Asurbanipal'i sadece Ninova kabartmalarıyla tanıyoruz. Buna karşılık, Dur-Şarrukin gibi Kalhu'da da koruyucu-tanrıların bir ya da iki sıra boynuzlu, yumurta biçiminde bir taç taşıdıklarını biliyoruz.

Ahameniş Pers krallarının ülkeyi fethi (V ve IV. yüzyıllar) heykel sanatını teşvik etmiş görünmemektedir. Susa'da

Kral I. Dara'nın (521-486) bir kaide üzerine dikilmiş anıtsal heykelinin alt kısmı onu uzun kollu ve kıvrımlı geniş bir harmani içinde yürürken göstermektedir. Üzerlerine Mısır hiyeroglifleri kazınmış iki kısa giysi uzantısının bağlandığı kuşakta Mısır'ın ele geçirilişi kutlanmakta ve harmaninin sol yanındaki çiviyazısıyla üç dilde –eski-Persçe, Elamca, Akadca– kazınmış bir yazıt kralı yüceltmektedir. Persepolis'te laciverttaşı hamurundan yapılmış küçük bir başheykelinde ve ensesine düşen kıvırcık saçlarının üzerinde kenarları dişli bir taçın bulunduğu Persepolis kabartmalarında olduğu gibi, kral büyük bir olasılıkla sakallıydı.

Hayvan heykelciliği

Yakındoğu sanatçılarının tarihöncesinden başlayarak pişmiş toprak, taş ya da tunçtan yaptıkları çeşitli boylardaki sığırgiller, keçigiller, arslanlar ya da maymunlar, onların ne kadar iyi hayvan gözlemcileri olduğunu göstermektedir.

Yakındoğu'da en eski zamanlardan itibaren yaşamış olan dişi ya da erkek arslan tasvirlerini izlersek, IV. binyılın sonundan başlayarak Uruk ve Susa'da küçük heykeller biçiminde, ardından da Arkaik Hanedanlar döneminde Obeyd, Ur ve Tello'da dişi ve erkek arslan başı ve ön gövdesi olmak üzere güzel örneklerin yontulmuş olduğunu görmekteyiz. O dönemlerde arslan yelesi *kaunakes* giysileri gibi işlenmekteydi. Akad Hanedanı dönemindeki bir kuzey Suriye kralının tunç temel çivileri, ağzı açık, kükreyen bir arslanın ön kısmını sergilemekteydi. Tello'da, hurma dalı biçiminde sarkık dudaklı kireç taşından arslan başları bulunmuştur. Eridu'da (Güney Mezopotamya) gri bazalttan büyük bir arslan heykeli hayvanı arka ayakları üzerine oturmuş göstermektedir.

Figür 133: Bir arslan heykeli başı, Ayn Dara Tapınağı, Kuzeybatı Suriye, X-IX. yüzyıllar

Pişmiş topraktan (Tell Harmal, Khafaje, İsin, Tello, Susa) ya da tunçtan (Mari) yontulmuş arslanlar II. binyıl tapınaklarının girişini korumaktaydı. O zamana kadar daha çok uysal görünüşlü olan bu arslanlar, ağızları açık, sivri dişlerini gösteren tehdit edici bir görünüme bürünmüştü. Bazıları gerçekçi biçimlere sahipken, diğerleri zamanla gelenekleşecek basit şekillere indirgenmişti. I. binyılda, Babil'de bazalttan çala kalem yontulmuş ve bir insanı ayakları altında ezen devasa yırtıcı hayvan heykeli hâlâ bu klasik şemayı izlemekteydi. Yapılış üslubu ve taşın türü kuzey sanatının etkisine işaret etmektedir: Suriye, hatta anıtsal heykellerin bir ya da iki arslanın sırtında (Tell Halaf, Karatepe) veya iki yanında arslanlar bulunan bir kaide üzerinde ayakta durduğu (Zincirli) Küçük Asya.

Duvar Resimleri

Ön-neolitik çağın en eski zamanlarında (12.000-10.000) yuvarlak biçimli ve kısmen yer altında bulunan ilk insan evleri, önce taş duvarlarında (Mallaha), ardından zeminlerinde (7000 civarı), 9500'e doğru beyaz ve siyah renkler eklenmiş olsa da (Mureybet), ayrıcalıklı olarak kırmızı renk içeriyordu. III. binyıl sonuna kadar hemen hemen sadece bu üç ana renk kullanılmıştır. Boyanın üzerine sürüldüğü malzemeye gelince, kullanılmış olan üç tip sıvanın üçü de çok erken tarihlerde ortaya çıkmıştır: Bir cins toprak bazlı badana, ardından kireç şerbeti ve nihayet 6500'e doğru alçı taşının kalsinasyonuyla elde edilen ve büyük çoğunlukla güneşte kurutulan kerpiçlerden örülmüş duvarlara sürülen bir çeşit yerel alçı sıvası olan *djuss*.

İnorganik pigmentlerin kullanıldığı bir teknikle üretilen eserlerin, istisnai olarak ve sadece geç tunç çağında Levant'ta (Alalah, Tel Kabri ve muhtemelen Katna) yapılmış suya dayanıklı gerçek freskler dışında, zamana karşı çok dayanıksız çıkmış olmaları şaşırtıcı değildir. Bu nedenle, antik gerçekliği kesinlikle yansıtmasa da, Suriye-Mezopotamya havzası, Mısır'ın tersine, duvar resmi sanatı bakımından çok

kısır görünmektedir. Kazılarda, özel evler (Nuzi) gibi tapınak (Tell Uqair) ve saraylarda da (Mari, Til Barsib), tüm dönemlere ait, çok nitelikli duvar resmi kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.

Suriye-Mezopotamya duvar resimlerinin tarihi, başka sanat alanlarının tarihinden de çok, ancak nokta nokta çizgilerle yazılabilmektedir. Gelişmesinin birkaç kılavuz örnekle belirlenebilmesini, incelenen yapının hoyrat bir yıkıma uğraması (Mari'de yangın ve duvarların yıktırılması), içinin doldurulmasıyla hizmet dışı bırakılması gibi (Djade al Mughara) ya da bilinmeyen nedenlerle (Çatalhöyük) korunmuş olmasına borçluyuz.

Böylece, Djade'de (9000'e doğru) çatısını üç oylumlu gömme duvar ayağının taşıdığı yuvarlağımsı evde, günümüzde Anadolu'da hâlâ dokunan kilimlerdeki motifleri andıran, son derece nitelikli, kırmızı, siyah ve beyaz renklerde damalı bir geometrik dekor ortaya çıkarılmıştır (figür 134). Şimdiye kadar bulunmuş en eski duvar resmi olan bu dekor, zeminden en az bir metre yükselmekteydi ama bazı parçalar, muhtemelen tavana yakın bir frizde, farklı tipte bir resmin varlığına da işaret etmektedir. En eski insan tasvirlerinin ise –ki bunlar kadın figürleridir– 7000'e doğru Halula'da (figür 135) ortaya çıktığını görüyoruz. Çatalhöyük'te (VII-VI. binyıllar) düz ya da geometrik motiflerle süslü bir duvar etekliğinin üst kısmında, geyik ya da yaban eşeği avı sahnelerini, çeşitli hareketler içindeki gölge görünümlü erkek figürlerine göre orantısız büyüklükteki bir boğanın etrafındaki ayin törenlerini (?) ya da devasa akbabalarla başsız insan figürlerini yüz yüze resmeden ürkütücü sahneler karşımıza çıkmaktadır. Ne yazık ki, dörtten çok katmanda orta-

Figür 134: Djade'deki resimli yapının ana duvarının ön yüzü, yaklaşık 9000

ya çıkarılan evlerde duvar resimlerinin ya da renkli kabartmaların duvara asılmış ya da zemindeki sekilere dizilmiş öküz başı motifleriyle birlikte bulgulandığı bu olağanüstü sitin daha sonraki dönemlerde bir benzeri daha olmayacaktı.

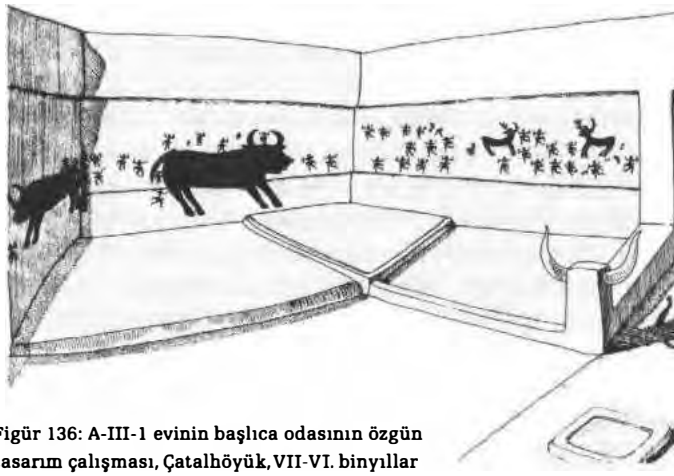
Duvar resimleri duvar ayaklarının ve hatta daha sonraki dönemde duvarlara gömülmüş kenetlerin (Alalah) varlığına işaret ettiği mimariden bağımsız olmadığı için, gelişiminin mimariyle, özellikle de kenti doğuran Uruk dönemi (IV. binyıl sonu) mimarisi ve bu dönemi öncelleyen Obeyd kültürünün anıtsal mimarisiyle paralellik göstermiş olması şaşırtıcı değildir. Öyleyse, Uruk'taki Eanna'nın sütunlu yapısının üç renkli kil konilerden oluşturulmuş ünlü mozaikinin yanı sıra çok kutsal mekânındaki arkalıklı podyuma –doğal büyüklükteki bir insan figürüyle bir tür devrim başlatmış olan ek salonlarının dekorundan da ünlü– iki leoparın resmedilmiş olduğu iki taraçalı Tell Uqair Tapınağı'ndan da söz etmek gerekmektedir.

Uruk dönemi plastik sanatlarının içinde yer alan heykelciliğin tersine, III. binyılın ikinci üçte birinden kalan az sayıda resim (Mari, Ninhursag Tapınağı, Halawa, Mumbâqa), anlamlarını çözmekte hâlâ güçlük çektiğimiz Arslantepe resimleriyle karşılaştırılırsa, daha çok bir kuzey geleneğine ait son derece şematik figürlere geri dönüşe işaret etmektedir. Yeniden ortaya çıkan dokumacılıkla ilgili göndermeler de (Mumbâqa, bir halının kenar süslerini andıran çerçeve) II. binyılda aşıboyası renklerinin yanı sıra mavi ve yeşil renklerle genişleyen renk gamıyla sürmüştür.

2000 yılına doğru inşa edilen ve Babilli Hammurabi tarafından 1760'ta yıkılan Mari Sarayı bu dönemden kalan en iyi korunmuş anıtsal yapıdır. Bu sarayda 1,75 ile 2,60 metre boyutlarında bir tablo olan kralın İştar tarafından görevlendirilmesi konulu

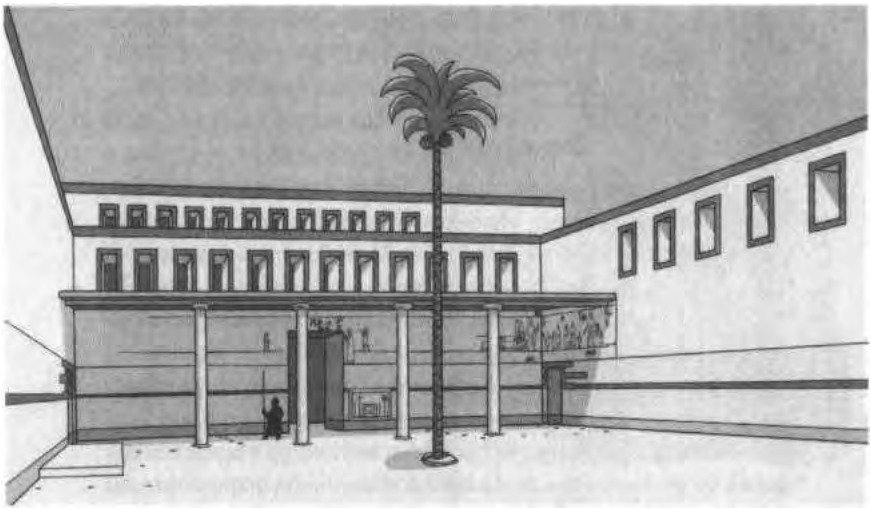
Figür 135: Bir ızgara-planı andıran bir objenin etrafındaki kırmızı siluetli kadın figürlerini gösteren bir zemin resmi, Halula, VIII. binyıl

Figür 136: A-III-1 evinin başlıca odasının özgün tasarım çalışması, Çatalhöyük, VII-VI. binyıllar

resmin dışında dini kutuplardan İştar'a ayrılan mihraplı bölüm ile yönetim bölgesi (avlu 106, oda 64) ve "kadınlar evi" (oda 31, oda 34) arasında art arda dizilmiş en az üç gerçek ikonografik programın varlığını gösteren birçok parça yığını bulunmuştur. Üst üste dizili kuşaklarda geliştirilen izlekler kral ve işlevleriyle ilgilidir: Bir yandan avcı kral, düşman karşısında muzaffer kral ya da bağımlılarını kabul eden kral gibi din dışı tasvirler, diğer yandan hükümdarı tanrının insan biçimli, hayvanbiçimli ya da simgesel tezahürleriyle baş başa gösteren dini resimler. Mari Sarayı duvar resimlerindeki sonraki dönemlerin habercisi olacak izleklere Yeni Asur dönemi (VII-VI. yüzyıllar) alçak kabartmalarında olduğu gibi, başta Til Barsib ve Horsâbad'dakiler olmak üzere resim sanatında da karşılaşıyoruz.

Orta Asur döneminde (XII. yüzyıl) devreye giren sırlama tekniği I. binyılda gelişmiştir. İnce bir kabartma elde etmeyi de sağlayan kalıba dökme yöntemiyle motiflerin aynı biçimde yinelenmesi hayvan ve insan figürlerini sıradan bir dekoratif unsura indirgemiştir. Ama aynı teknik Babil'deki İştar Kapısı ya da Dara'nın Susa'daki sarayına dayanıklılık ve renk cümbüşü kazandırmıştır.

Figür 137: Kralın İştar tarafından görevlendirilmesi tablosunu, dekoratif saraklar ve aralarında iki kurban sahnesi bulunan önemli sahneleri içeren avlu 106'nın özgün tasarım çalışması, Mari Büyük Krallık Sarayı, II. binyılın ilk çeyreği

Çatalhöyük'te görülen başlıca neolitik çağ izlekleri, yaşam ve ölümü, boğanın cinsel gücünü ve kadının doğurma potansiyelini çağrıştırmak için güçlü imgelere bağlı kalmışsa da, hiçbir zaman başlangıçtaki ev döşeme dokumacılığına yaptığı göndermelerden vazgeçmeyecek olan daha sonraki dönemlerin saray ve tapınak resimlerinde artık törensel etkinliklerdeki insanbiçimli figür öne çıkacaktı.

Müzik

Eski Yakındoğu ses sanatını incelemek, bu alandaki uygulamaları hiçbir zaman bilemeyeceğimiz için olmayacak duaya amin demektir. Bu işe sadece üç şekilde, ikonografi, bulunan çalgı aletleri ve çiviyazılı metinlerin irdelenmesiyle girişebiliyoruz. Daha önce de belirtildiği gibi, müzik, dini ve toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Kadın ve erkek müzisyenler, IV. binyılın sonundan itibaren, Sümer ve Elam'daki

tapınak ve kral saraylarındaki kültlere bağlıydılar. Bu müzisyenler, aynı zamanda, hem şarkıcı hem de yaylı ve vurmalı saz çalgıcılarıydı ve meslek babadan oğula aktarılıyordu.

Müzisyenlerin ikonografisi

Müzik aletleri ve sanatçıları çoğunlukla silindir mühürler, kabartmalar ve pişmiş topraktan figürinler üzerinde betimlenmiştir. Ama 2350'ye doğru, bir Mari kralının hizmetkârı olan "büyük şarkıcı" Ur-Nanşe'nin kireç taşından yontusu bir tapınağa dikilmişti: Bacakları çapraz biçimde bir mindere oturmuş, gövdesi çıplak ve kabarık kısa bir pantolon giymiş şarkıcının kolları kırıktı ve göğsüne dayadığı müzik aleti kaybolmuştu. Yazıtına rağmen, sırtına düşen uzun saçları nedeniyle başlangıçta bir kadın heykelciği olarak tanımlanan ve muhtemelen türünün bilinen en eski örneği olan bu heykelcikte müzisyene güçlü bir kişilik veren kakmalı gözler günümüze kadar bozulmadan gelmiştir.

Kadın ve erkekler tarafından çalınan arp ve lirler Ur kral mezarlarında bulunan (III. binyıl ortası) silindir-mühür baskılarında betimlenmişti. Önceleri yay biçiminde, daha sonra da köşeli olan arplar iki elle çalınırdı. Taşınabilir özelliği de olan lir, tepesine tellerin takıldığı bir atma kirişin birleştirdiği iki ıraksak dikmenin üzerinde yer aldığı bir boğa biçimindeydi. Uzun kollu bir utun muhtemelen üçten fazla teli yoktu. Üflemeli çalgılar ikonografide çok seyrek olarak temsil edilmişken, vurmalı çalgılar, ayakta çalınan büyük davul, göğüse bastırılmış küçük darbuka, birbirine çarptırılan sembal ya da kastanyetler biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Müzik aletleri

Ur kral mezarları ve İngiliz arkeolog Sir Leonard Woolley'in kullandığı örnek koruma yöntemi sayesinde, bir düzineye yakın Sümer lir ve arpı günümüze ulaşmıştır. Yükseklikleri 0,90 ila 1,20 metre olan lirlerin, altın ve laciverttaşından yapılmış baş kısmı öne doğru çıkan, kırmızı taş, deniz kabuğu ve laciverttaşından mozaiklerle süslenmiş ve kaba hatlarıyla

bir boğaya benzeyen ahşap kasaları vardı. Enlemesine bir kolun üzerine düşey ya da çapraz olarak gerilen dört beş telin sayısı on bire kadar çıkabiliyor ve kasadan yükseklikleri bir çeşit hareketli köprüyle ayarlanıyordu. Başlangıçtaki biçimi ilk piktografik işaret "balag" ile gösterilen arpın ise bir dikmeye yanlamasına bağlanarak gerilmiş tellerinin içinden çıktığı ahşap bir tını kasası vardı.

Figür 138: Bir arp çalgıcısını resmeden küçük levha, pişmiş toprak, II. binyıl başı

Yine bir Ur kral mezarında bulgulanan üzerine delikler açılmış iki gümüş borunun yanı sıra Tepe Gavra'daki (Kuzey Irak) klarinet ve Tepe Hisar'daki (Kuzey İran) gümüş trompetler gibi, başka kazılarda değişik dönemlere ait az sayıda üflemeli çalgı aleti gün ışığına çıkarılmıştır. II. ve I. binyıllara ait birçok çift tunç sembal Akdeniz kıyısındaki Ugarit ile Tell Abu Hawam ve Nimrud'da bulunurken Kiş'te de daha eski döneme ait bakır kastanyetler ortaya çıkarılmıştır.

LİR VE ARP

Bu iki müzik aleti Mezopotamya'da birbirinden açıkça farklıydı. Dörtgen biçiminde bir çerçevesi olan lirin ses kasasından gelen teller tepedeki enine bir çubuğa tutturuluyordu. Üçgen biçimindeki arpın ise kasası kapalı değildi. Teller, az çok düşey bir dikmeye verevlemesine tutturuluyordu. Bu konuda zaman zaman ortaya çıkan karışıklık, 1927'deki L. Woolley'nin kazılarında bu iki müzik aletinin üst üste bulunması nedeniyle Ur kral mezarlarındaki bir arpın yanlış restorasyonundan kaynaklanmaktadır. Bu müzik aleti günümüzde Londra'da, British Museum'da özgün biçimiyle sergilenmektedir.

Çiviyazılı metinlerde müzik

Philadelphia Müzesi'ne ait bir tabletin, 1960'ta Asurbilimci Ann Draffkorn Kilmer tarafından yayımlanması, Belçikalı müzikbilimci Marcelle Duchesne-Guillemin tarafından başlatılan ve çok sayıda uzman, filolog ve müzikbilimci tarafından sürdürülen Mezopotamya müzik gamı üzerine araştırmaların kalkış noktası olmuştur. Bu uzmanların araştırmaları henüz benzer sonuçlara ulaşmamış olsa da, dokuz telin 1 2 3 4 5 4 3 2 1 sayılarıyla gösterilebileceği ve belirttikleri aralıkların, yükselen ve alçalan beş notalık bir gamı, do re mi fa sol fa mi re do, tanımlayabileceği ileri sürülmüştür. J. C. Sillamy'ye göre bu gam iki elin parmaklarına tekabül etmekteydi.

III. Ur Hanedanı kralı Şulgi'yi yüceltmek için yazılmış Sümer ilahileri, o zamanın müziği ve kralın çalgıcılık yetenekleri üzerine değerli bilgiler vermektedir. Mari ve Ebla metinleri müzik ve müzisyenlerin saray yaşamındaki rolleriyle ilgili bilgilerimizi yenilerken yeni çiviyazılı tabletlerin bizlere neler öğretebileceğini beklemekteyiz.

Mücevherler

Mezopotamya ve İran'da bulunan ilk kent uygarlıklarına ait mücevherler, yalnız seçkinlerin mezarlarından değil, saray hazineleri ve tapınakların temel depolarından da gelmektedir. IV. binyıl sonunda devlet ve hierarşik toplumların gelişmesine bağlı olarak serpilen mücevhercilik III. binyıl ortasından başlayarak tunç ve demir çağlarında da gelişimini sürdürmüştür. IV. binyılda özellikle Mehrgarh'ta (Pakistan), III. binyılda da Shahr-i Sokhta (İran), Ur (Irak) ve Ebla'da (Suriye) değerli taş ve madenlerin işlendiği atölyelerin varlığı bilinmektedir. Mezopotamya'da kuyumculuk, telkâri, granülasyon ve taş mıhlama tekniklerine egemen olunmasıyla büyük bir ustalık düzeyine ulaşmıştı. III. binyılın sonundan başlayarak *Gılgamış Destanı* gibi edebi metinlerde de mücevherlerden söz edilmiştir. II. binyıldan itibaren ise, birkaç ekonomi metniyle önemli kişilerin mektupları, mücevherci-

likte kullanılan değerli maddelerin köken ve fiyatlarına anıştırmada bulunmuşsa da bunların hepsini saptamak mümkün olmamıştır. Tapınak ve saray envanterleriyle birlikte tasvirler de kolyelerin bileşimlerini tanımaya olanak sağlamıştır.

Kullanılan gereçler çeşitliydi. En eski takılar kemik, fildişi, geyik boynuzu ve deniz kabuklarından yapılmıştı. Neolitik çağda kireç taşı, kalsit, steatit, firuze, kırmızı akik, kaya kristali, laciverttaşı, obsidiyen gibi taşların ve daha seyrek olarak bakır gibi madenlerin işlenmesine başlandı. IV. binyılın ortasından II. binyıla kadar mücevherler daha çok laciverttaşı, kırmızı akik, altın ve gümüşten yapılmış olmakla birlikte kaya kristali, akik, ametist, kaymak taşı, firuze, fildişi, deniz hayvanı kabuğu ve demir de kullanılıyordu. II. binyıl ve özellikle de I. binyılda, lacivert ve firuze taşlarını ikame eden ucuz yapay gereçler (yeşil Suriye camı, mavi Mısır fayansı) yaygınlaştı. Laciverttaşı Afganistan'dan, kırmızı akik Hindistan'daki İndus Vadisi ve Gujarat'dan, firuze İran ya da Orta Asya'dan, altın Nübye'den, gümüş de Anadolu ve Ege Denizi kıyılarından getirtiliyordu. İthal edilen değerli taşlardan yapılan mücevherlerin, insan elinin onlara verdiği biçimin ötesinde, ideolojik, estetik, simgesel ve ticari içkin değerleri vardı.

Mücevherler çoğunlukla baş ve gövdenin üst kısmını süslemek için kullanılırdı. Bu tip mücevherler arasında şerit, alın bağı, taç, saç tacı, tarak, küpe gibi baş süslemeleri, çeşitli uzunluktaki kolyelerden oluşan boyun takıları ve kollarla bacaklara takılan bilezik ve yüzüklerin yanı sıra sade boncuk, separatör, pandantif, nazarlık ve küpeleri sayabiliriz. Parmakta yüzük olarak, kemer üzerinde ya da uzun

Figür 139: Kraliçe Pu-Abi'nin boncuklardan yapılma harmanisi, Ur, 2550-2450

kolyede taşınan değerli taşlardan ya da gümüş veya altın kaplı kavkıdan yapılmış damga ve silindir mühürleri, önemli kişilerin ya da tanrıların giysilerini tutturmaya yarayan iğne ve tokaları, giysi kol ve göğüsleri ile kemerlere dikilen süsleme öğelerini de mücevherler arasına katabiliriz. Ur'da, Kraliçe Pu-Abi'nin mezarında bulgulanan harmani altın, kırmızı akik, laciverttaşı ve akikten oluşan olağanüstü nitelikte doksan altı sıra boncuktan yapılmıştı.

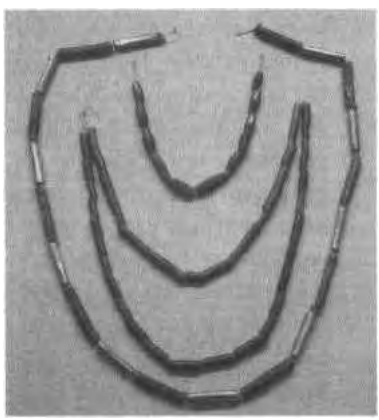
IV. binyıla kadar mücevher yelpazesi çok çeşit içermemiş ama zamanla biçimler çeşitlenmiş ve daha büyük boncuklar kullanılmıştır. Çok renkli takılar elde etmek için değişik taşlardan boncukların birleştirilmesiyle oluşturulan kolyelere altın kullanılarak pırıltı veriliyor, altın ya da gümüş pandantiflerin görkemini artırmak için Tepe Sialk'ta (İran) olduğu gibi laciverttaşı ve kırmızı akik kakmalar kullanılıyordu.

Mücevher yelpazesi, III. binyılın ilk yarısında genişledi. III. Arkaik Hanedanlar döneminin (2600-2350) gösterişli kolyeleri, separatör boncuklarla altın ve gümüş pandantiflerle zenginleştirilmiş laciverttaşı, kırmızı akik ve altın boncukların dönüşümlü olarak dizildiği birçok sıradan oluşturulduğu gibi altın ve laciverttaşından yivli üçgen biçimindeki separatör boncuklardan oluşan kısa gerdanlıklar da olabiliyordu. Kırmızı akikten bazı boncuklar ("Harappa klasikleri") İndus Vadisi'nde üretilmekte ve dolayısıyla Mezopotamya'ya ithal yoluyla girmekteydi. Renk bileşiminin ortaya çıkardığı estetik etkiye son derece önem veriliyordu. Bileşiminde sadece değerli madenden boncuklar bulunan kolyeler yapılmıyor, boncuklar gruplar halinde düzenlenerek (örneğin, dönüşümlü olarak sekiz laciverttaşı boncuk ve dört altın boncuk) ve en oylumluları kolyenin ortasında olacak şekilde boyları dikkate alınarak özenle diziliyordu. Soylu saray kadınlarının taşıdığı taçlar, iki ile dört sıra laciverttaşından silindir biçiminde boncukla kırmızı akikten disk biçiminde boncuk sıralarının dönüşümlü olarak dizilmesinden oluşmuş ve altın pandantiflerle süslenmişti. Bu taçların üzerinde, uçlarına kırmızı akik ve laciverttaşından gülbezekler kakılmış olan parmak biçiminde büyük taraklar bulunmaktaydı. Mezarlar-

da bulunan boncuklar arasında, sahiplerinin zenginliğiyle orantılı olarak, boy, renk ve yapım tarzı bakımından önemli farklılıklar vardır.

Bu kategori ve biçim çeşitliliği Akad döneminde son bulmuştur. Bu dönemde, altın, gümüş, laciverttaşı ve kırmızı akik en çok kullanılan gereçler olarak kalmış ancak yelpaze genişlemiş, akik daha sık (özellikle "kaplan gözü") kullanılmıştır. Takılardaki boncukların sayısı azalıp boyları küçülürken separatör ve pandantiflerin kullanımı da azalmıştır. Ur'da, elips şeklinde tıraşlanmış boncuklar gibi en ince işçiliği gerektiren boncuk çeşitleri ya daha az bulunur olmuş ya da ortadan kalkmıştır. Taç yerini, alna iki altın şerit ile bağlanmış, oval bir ince altın levhaya bırakmıştır. Kolyelerin ortasında, sık sık diğer boncuklardan daha oylumlu, uçları çoğu kez altın manşonlarla çemberlenmiş ve genellikle akikten yapılmış, V ya da silindir biçiminde bir boncuk bulunmaktaydı.

Mücevher yelpazesi II. binyılda küçülmeye devam etti. Figürlü tasvirlerde, çok sıralı rijit kolyeler ya da uçları zaman zaman altın telkâri işiyle süslü diğerlerinden daha büyük bir merkezi taş boncuk etrafında düzenlenmiş, bir ya da birçok boncuk sırasından oluşan çeşitli boy ve biçimlerde kolyeler görülmektedir. Tapınak ve saray envanterlerinde mücevherlerin en önemli bileşim maddelerinden biri olarak söz edilmesine karşın laciverttaşı çok daha az kullanılmış görünmektedir. Mücevher yapımında akik, kırmızı akik ve altın kullanımı yeğlenirken firuze de istisnai olarak kullanılmıştır. Mısır'ın Levant mücevherleri üzerindeki etkisi orta tunç çağından başlayarak kendini hissettirmiştir.

Figür 140: Gerdanlık, Ur, 2550-2450

Geç tunç çağında, laciverttaşı ve firuzenin renklerini taklit eden yapay gereç-

ler (sırlı frit, Mısır mavisi ve cam) ortaya çıkıp gelişmiştir. Bu dönemde, Byblos ve Ugarit'te Mısır üslubunda (skarabe, sfenks) ametist ve kırmızı akikten mücevherlerle Suriye tanrılarının Mısır tarzında işlendiği "Mısır mavisi"nden yapılmış boncuklara rastlandığı gibi yıldız tanrılarını ya da simgelerini (Ay tanrısının hilali, Venüs'ün yıldızı) temsil eden altın ya da gümüş pandantifler de yapılmıştır. Kalhu'daki Yeni Asur kraliçe ve prenseslerinin zengin mezarlarından geometrik olduğu kadar bitki, hayvan ve insan biçimli motifler de sergileyen altın mücevherlerin yanı sıra değerli taş (laciverttaşı, kırmızı akik, ametist, akik, amazonit), renkli cam ve fayanstan yapılmış doksan altı kolye ortaya çıkarılmış, Dur-Şarrukin'de kent kapılarının temellerinde, çok sayıda kırmızı akik, kaya kristali, grena ve akikten bolcuk bulgulanmıştır. Yeni Asur alçak kabartmalarında, hükümdarlar, saray erkânı ve tanrılar, taç, bilezik, pandantif ve altın küpe gibi çeşitli mücevherler takıp takıştırmış olarak tasvir edilmişlerdi. Bu kabartmalardaki bilezik ve süs taçları, büyük bir olasılıkla, göbeğine altın yerleştirilmiş laciverttaşından çiçek şeklindeki Horsâbad madalyası örneğinde olduğu gibi, değerli taşlarla kakmalı gülbezeklerle süslenmişti.

En eski dönemlerden başlayarak kadınlar kadar erkekler tarafından da takılan mücevherler süsleme işlevlerinin yanı sıra toplumsal hiyerarşik ilişkileri de dışavurma aracıydılar. İnsanlar arasındaki toplumsal farklılaşma, mücevherleri oluşturan maddelerin az bulunurluğu, miktarları ve gerektirdikleri işçiliğin nicelik ve niteliğiyle ölçülüyordu. Ur kral mezarlığındaki gömütler, değerli taş ve madenlerden meydana getirilebilecek her çeşit mücevheri sergileyen gerçek bir müze gibidir. Alt tabakalardan ölülerin (askerler, araba sürücüleri, seyisler, giysi sorumluları, kadın ve erkek hizmetkârlar) üzerlerinde bulunan az sayıda mücevherin çoğu bakır ve gümüşten yapılmıştı. Soylu saray kadınları gibi yüksek statülü kişiler ise, altın ve gümüşün yanı sıra laciverttaşı ve kırmızı akikten sayısız boncuk içeren kolye, tarak, iğne ve taçlarla süslenmişti. Bulunan mücevherlerden bazıları tanrılara adanmış armağanlardı. Mari'de bulunan

Ur Hazinesi, aralarında büyük bir olasılıkla Ur kralı tarafından tanrıya adanmış, altın ve laciverttaşından oluşan görkemli bir arslan başlı kartal da bulunan (muhtemelen tanrı Ningirsu'nun simge-hayvanı İmdigud), III. binyıla ait olağanüstü objeler içeriyordu.

Mücevher aynı zamanda bir birikim aracıydı. II. binyıl metinleri gümüşün bilezik, halka ya da küpe biçimlerinde kayıtlara geçirildiğine işaret etmektedir. Örneğin, bir şekel ağırlığındaki halkalar hem mücevher hem de ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Mücevherler genç kadınların çeyizlerinin bir parçası olduğu kadar yöneticiler tarafından sürdürülen armağan-karşı armağan düzeninin de can damarını oluşturuyordu. Mari kralı Zimri-lim (XVIII. yüzyıl), Halep kralının kızıyla evlendiği zaman, kayınpederi Yarim-Lim'e, aralarında kopçaları altından yapılmış dört adet laciverttaşı boncuğundan kolye, madalyalar ve laciverttaşı kakmalı bir toka bulunan çeşitli armağanlar göndermişti.

III ve II. binyıl Yakındoğu önemli kişilerinin vücutlarına yerleştirilmiş olan takılar onlara ölüler dünyasına geçişte eşlik etmiş görünmektedir. En dikkat çekici örnek, Pu-Abi'nin vücudunu süsleyen ve bol miktarda laciverttaşı, altın ve kırmızı akik içeren mücevherlerdir. Bu mücevherlerin vücuda diziliş biçimleri Tanrıça İnanna/*İştar'ın Ölüler Diyarına İnişi*'ndeki yedi "gücünün" betimlemesine çok yakındır. Bu metnin Sümer versiyonunda "türban-bozkır tacı, kalp biçiminde süsler, laciverttaşından takı, laciverttaşı boncuğundan çift sıra gerdanlık, altın bilezikler, göğüs-plakası ve krallık harmanisi"nden söz edilmektedir. Akad versiyonunda ise, İştar'ın "kulak küpeleri, tokaları, değerli taştan çocuk doğurtma kemeri, el ve ayak halkaları" da sayılmaktadır. Güçleri elinden alındıktan sonra cesede dönüşüp bir çiviye asılan İnanna/İştar sonunda yedi gücünü yeniden elde ederek canlılık ve kudretine yeniden kavuşmaktadır.

Bu tılsımlı ve koruyucu güçler, özellikle madde ve renkleriyle yararlı tanrısal güçlerin etkili koruyucuğunu sağladığı kabul edilen laciverttaşı ve altından yapılmış mücevherlerden kaynaklanıyordu. Bu koruma eylemlerinde laciverttaşı

ilk sırada yer almakta ve tanrısallık, yaşam, güç, kadın doğurganlığı, cinsel istek, erkeklik gücü, güzellik ve yetkinliği simgelemekteydi. Mezopotamya'da laciverttaşı (mavi) yaşam güçlerini simgeler ve harekete geçirirken, kırmızı akik (kırmızı) ölüm ve yas tutmayla bağdaştırılmıştır.

AYRIM 4: DİN

Din alanı kuşkusuz Mezopotamya ile Levant arasındaki benzerlik ve farklılıkların en belirgin olduğu alandır. III. binyıl sonu ilk Mezopotamya anlatıları ile bu anlatıların uzak yansımaları olan I. binyılın son yüzyıllarına ait Kutsal Kitap yaratılış öyküleri arasındaki zaman farkını da belirtmek gerekmektedir. Her iki bölgede de yaratılış öyküleri, çiftleşmelerinden tanrıların doğduğu ilk kişileştirilmiş varlıklar Yer ile Gök'ün dışavurum biçimleri olan tatlı sularla deniz sularının ayrılmasından doğan aynı arkaik evren tasavvurundan esinlenirken, dünya düzeninin oluşması kaos güçleriyle yaratıcı tanrı arasındaki savaşın az çok doğrudan bir sonucu olarak yorumlanmaktaydı.

İnsanoğlunun yaratılışı ve ardından insanlığın Tufandan sonra yeniden doğuşu Doğu ve Batı gelenekleri arasındaki karmaşık bir ilişkiler ağı içerisinde yer almaktadır. Tanrılar gruplanma biçimlerine göre tanımlanıyor ve bir çiftin ya da üçlü bir grubun üyesi olan filanca tanrının talihi kentinin bölgede önemli bir konuma gelmesiyle açılıyordu. Bir ekonomik güç odağı olan tanrı tapınağı çok sayıda edebi ve dini geleneği sürdürmüştür. Tanrılar ve ölülere adakta bulunulurdu. Levant'taki gösterişten uzak kral mezarlarıyla Mezopotamya'daki mezarlar ve onların içerdiği zenginlikler arasında tam bir karşıtlık vardır. Ölünün anısının sürdürülmesi ve soyundan gelenler tarafından beslenmesi için bir gömüt yerinin olması zorunluydu. Tanrıların insanlarla iletişim kurup isteklerini iletmek için aracı olarak kullandıkları peygamberler II. binyıl başından itibaren bilinmektedir. Her biri belirli bir tanrının habercisi olan bu peygamberler, kuşkusuz, zaman içerisinde tektanrıcılıkla sonuçlanacak olan henoteizmi ve monolatriyi öncelleyen kişisel bir dindarlığı doğuran etkenler arasında bulunmaktadır.

Dünyanın, Tanrıların ve İnsanların Doğuşu

Kalabalık Mezopotamya panteonu arkaik dönemden itibaren oldukça iyi bilinmekle beraber bu dönem için mitolojik metin bulunmamaktadır. Muhtemelen III. binyıl sonuna ait olan en eski Sümer mitoloji metni *Lugal-e*'de sadece ikinci derecede bir tanrının, Yer ile Gök'ün çiftleşmesinden doğan korkunç demon Asakku'nun doğumundan söz edilmektedir.

II. binyıl başı şiirlerinde ilk tanrıların kökeninin yeryüzünün göksel suyla ıslanması olduğu düşüncesi bulunmaktadır. Öte yandan, çok sayıda mitolojik metinde küçük tanrıların büyük tanrı Enlil'in çapkınlık serüvenleri sonucunda doğduğu anlatılmaktadır. Bununla birlikte, büyük tanrıların doğuşlarını açık bir şekilde anlatan herhangi bir öykü bulunmamaktadır: Bu tanrıların çok eski zamanlardan beri varoldukları, dolayısıyla da Tarih'in kapsamına girmedikleri düşünülüyordu. Daha geç bir geleneğin ifadesi olan XII. yüzyıl sonuna ait ünlü Babil destanı *Enuma Eliş*'e göre ilk tanrılar, Tatlı Sular ile Denizin kişileştirdiği ilk çift Apsu ile Tiamat'ın birleşmesinden doğmuşlardı.

Mezopotamya mitolojisinde, eski tanrılarla geç dönem tanrıları arasındaki çarpışmalar sonucunda bazı tanrıların ölümü de söz konusudur. *Lugal-e*'de, büyük tanrı Ninurta, ilk demon Asakku'yu ölüme mahkum etmekte, Eski Babil şiiri *Atrahasis*'te de tanrı We'nin kurban edilişi anlatılmaktadır. *Enuma Eliş*'in başlangıcı, değişik kuşaklardan tanrıların bir arada yaşayamadıklarını göstermektedir. Çocuklarının yaptıkları gürültüden rahatsız olan Apsu, onları öldürmeye karar verir ama olacakları anlayan Enki/Ea, Apsu'yu uyutup tahtını eline geçirdikten sonra onu öldürür. Daha sonraları, Marduk teke tek bir çarpışmada Tiamat'ı ve lanetli on bir yaratığını parçalara ayırır. Başka bir tanrı, savaş kışkırtıcısı Kingu da Enki/Ea tarafından öldürülecektir. Görüldüğü gibi yeni kuşak tanrılarla öldürülen ilk tanrı çifti arasında büyük bir savaş vardı.

En eski teogonilerde, tanrılar Yer ile Gök'ün çiftleşmesinin meyveleri olarak açıklanırken evrenin yaratılışı, bunun tersine, Yer ile Gök'ün başlangıçta birbirinden ayrılmasının

sonucu olarak sunulmaktadır. Demek ki, Sümer ve Akadların imgeleminde, her şey cinslerin bir farklılaşma ve birbirinden ayrılma süreciyle başlamaktaydı.

Yaratılışın geri kalan kısmı, genelllikle, ya tanrıların birleşmesi sonucunda ya da ölü tanrıların parçalarının toplanıp yeniden kullanılmasıyla tamamlanmış görülmektedir. *Lugal-e*'de, Asakku'nun dağ ile çiftleşmesinden değişik taş türleri doğmakta ve demonun kendisi de Ninurta tarafından öldürüldükten sonra bir taşa dönüşmektedir. Bitkiler Enki'nin Tanrıça Ninhursag ile birleşmesinden doğmakta ve sulama suyu tanrının spermi gibi sunulmaktadır. Marduk ise gökkubbeyi Tiamat'ın cesediyle meydana getirmektedir: Tiamat'ın gözlerinden Fırat ve Dicle'yi biçimlendirecek gerekli maddeyi sağlayacak, göğsünden dağları yaratacak ve sonunda cesedinin geri kalan kısmıyla da gökyüzü ve yeryüzünün genel mimari yapısını sağlamlaştıracaktı. Demek ki tanrısal özdek, Marduk'un eylemi kadar diğer tanrıların eylemlerinden önce de varolmaktaydı. Evren, *ex nihilo* yaratılmamış, bozulmuş olan bir tanrısal düzenin yeniden düzenlenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

İnsanın yaratılışı birkaç ayrıntı dışında birbirleriyle tutarlı üç geleneksel mitosta anlatılmıştır. Bunlardan birincisi olan *Enki ve Ninmah* mitosunda, tanrı Enki, annesi Ninmah tarafından çok çalıştıklarından yakınan Annunakilere yardım etmesi için kışkırtılır. Bunun üzerine, tanrı annesine diğer tanrıçalarla birlikte kil kullanarak tuğlaya biçim verir gibi bazı yaratıkları, insanları biçimlendirmelerini buyurur.

Babil dönemine ait *Atrahasis*'te bu mitosun başka bir versiyonu bulunmaktadır. Bu versiyonda ikinci derecede tanrılar olan İgigiler köleleştirilip ağır işlere koşuldukları için Enlil'e karşı ayaklanmaktadırlar. Öfkelenen Enlil onları öldürmeye karar verse de büyük tanrılar İgigileri savunurlar. Bunun üzerine Enki'nin önerdiği çözüm İgigilerin yerine geçecek ve onları kölelikten kurtaracak yeni varlıkların yaratılması olacaktır. Tanrı We kurban edilir ve Enki bu yeni varlıklara "yaşam" vermek için kurbanın et ve kanını kille karıştırır – burada büyü uygulamaları devreye girmiş gö-

rünmektedir. Diğer tanrılar karışımın üzerine tükürdükten sonra, Enki'nin yardımcısı tanrıça Nintu bir takım tılsımlı sözler eşliğinde yedi erkek ve yedi kadını meydana getirecek on dört karışım parçası ayırır.

Atrahasis'te, Enki, insanları sadece yaratmakla kalmayıp, onları Tufan sırasında da kurtarmaktadır. Tufan mitosu Enlil ile aşağı düzeydeki tanrılar arasındaki ilk çarpışmayı yinelerken, Enlil'in, daha önceki insanlığı yok etme girişimlerini de içermektedir. II. binyıl başında yazılmış görünen bu Tufan öyküsü, Enki'ye yürekten bağlı, "çok bilge" ya da "yaşamı uzatılmış olan" (Ziusudra) gibi şiirsel adlar verilen bir kralı konu etmektedir. Bu kral Nuh'un uzak bir geçmişteki prototipidir. Enki tarafından düşünde uyarılan kral bir gemi inşa ederek insanları kurtarır. Ünü hızla yayılan bu öykü insanlık tarihinin gerçek başlangıcını vurgulayan bir edebi klişeye dönüşecektir.

ATRAHASİS MİTOSU

Seçme Parça

"Tanrıların ebesi tanrıça Mami'yi çağırdılar
Ve ondan şunu istediler:
'Sen ana tanrıçasın, hepimizin yaratıcısı,
İnsan prototipini yarat ki zincir taşısın
Enlil'in onun için ayırdığı zinciri taşısın
İnsan tanrıların angarya işleriyle uğraşsın.'
Nintu söz aldı ve büyük tanrılara dedi ki:
'Tek başıma bunu yapmam mümkün değil
(Ama) Enki ile beraber bu iş yapılabilir
(Çünkü) sadece o her şeyi arıtabilir
Bana kil versin ki ben de insanı yaratayım'.
Enki söz aldı ve büyük tanrılara dedi ki:
'Yeni ayda, yedinci ve on beşinci günlerde
Bir arınma banyosu düzenleyeceğim
Sadece bir tanrı kurban edilsin ve
Tanrılar suya girip arınsınlar.
Onun etine ve kanına Nintu kil karıştırsın

Böylece bu tanrıyla insan kilde bir araya gelsinler.
Sonraki günlerde davul sesi işitelim
Tanrının etinden ruh oluşsun
İnsanı kendi canlı simgesi ilan etsin,
Ruh oluşsun ki onu hiç unutmayalım'.
Kuruldaki yazgı dağıtıcılar, büyük Anunnaki'ler
'Tamam' diye yanıt verdiler.
Yeni ayda, yedinci ve on beşinci günlerde
Enki bir arınma banyosu düzenledi
Kişilikli tanrı We tanrıların önünde kurban edildi.
Etine ve kanına Nintu kil karıştırdı.
Sonraki günlerde davul sesini işittiler,
Tanrının etinden bir ruh oluştu
İnsanı kendi canlı simgesi ilan etti,
Ruh oluştu ve onu hiç unutmadılar.
Nintu kili karıştırdıktan sonra
Büyük tanrılar Anunnakileri çağırdı
Onlar ve artık büyük tanrılar olan İgigiler
Kilin üzerine tükürdüler.
Mami söz aldı ve büyük tanrılara dedi ki:
'Benden istediğiniz işi yerine getirdim!
Kişilikli bir tanrıyı kurban ettiniz
Sizleri ağır işlerden kurtardım
Bu angaryaları insanın sırtına yükledim' (...)
Kil kalıpları bir araya getirildi.
Mami Enki'nin önünde kili yoğurdu
Ve Enki'nin kendisine söylediği
Büyü sözlerini okudu ve okuması bitince
On dört kil parçası ayırdı.
Yedi parça sağına, yedi parça soluna koydu. (...)
Uzman bilgenin bir araya getirdiği on dört kalıbın
Yedisi erkekleri meydana getirdi,
Diğer yedisi de kadınları.
Yazgı dağıtıcı tanrısal yaratıcının önünde
Onları ikişer ikişer eşleştirdiler." (CT 46, 1)

Enuma Eliş'te ise, insanların yaratılışıyla ilgili benzer ama farklı bir versiyon sunulmaktadır. Bu mitosta, insanı yaratma kararını Marduk vermektedir ama insan prototipini yapan Enki/Ea'dır. İnsanların yaratılış gerekçesi, yaklaşık bin yıl önce ileri sürülenle aynıdır: Tanrıları angarya işlerden bağışık tutmak. Bununla birlikte, ayrıntılar biraz farklıdır: Marduk (artık Enki değil) sadece kendisine saygı gösteren tanrıları "hoşnut kılmak" istemektedir. Tanrılar, hiçbir şey talep etmemelerine karşın, angaryalardan kurtulurlar. Eski Babil destanındaki insanlığın doğuşu ve bekası etrafındaki dramatik gerilim ortadan kalkmıştır. Mitosta, insanlığın yaratılmasında kullanılan yöntem de belirtilmemekte, sadece insanın bir kemik çatısıyla kurban edilen tanrının kanından yaratılmış olduğundan söz edilmektedir. Son olarak, bu mitosta Marduk genel olarak insan türünün yaratılmasını buyurmuştur; kadın ve erkek gibi farklı cinsiyetlerin yaratılması söz konusu değildir.

Levant'ta ise mitolojik metinler dünyanın yaratılışı üzerine çok az bilgi içermektedir. Ugarit'te, "yaratılmış şeylerin yaratıcısı" tanrı İlu (= El), aynı Mezopotamya tanrısı Ea (*bānā nabnit*) gibi *bny bnwt*'dir. İki tanrı da bilgelik erdemine sahiptir ve aynı yerde oturmaktadır: Ea için *Apsu*, "insanoğlunun babası" diye de adlandırılan İlu için ise "iki dipsiz derinliğin kavuştuğu yer." Ancak, bu mitolojik metinlerde insanın nasıl yaratıldığı açık değildir. "Dünyanın yaratıcısı" tanrı El tasavvuru tüm Batı Samilerinde aynıdır.[18] Yaratılış Kitabı'nda, Elohim yaratan, Çok Yüce El'de "göklerin ve yerin yaratıcısıdır" (Yr. 14, 19). Ugarit mitolojisindeki Baal'in deniz tanrısıyla çarpışması bir yaratılış öyküsü kalıntısı olabilir. Babillilerde olduğu gibi Batı Samilerinde de, dünya sıvı halindeki kaosla bir çatışmanın sonucunda yaratılmaktadır. Bu mitosun izlerine Eski Ahit'te rastlanmaktadır.

[18] Anadolu'daki Karatepe Fenike Yazıtı'ndaki tanrılar arasında, Hititçe çevriyazısı A-ā olan (Mezopotamya tanrısı Ea) 'l qn 'rṣ, "dünyanın yaratıcısı El"de bulunmaktadır. Hattuşa'da İlkunirşa diye çevrilip yazılan 'l qn 'rṣ unvanı Roma döneminde Kuzey Afrika'da Leptis Magna'da tekrar ortaya çıkmıştır.

Kutsal Kitap, yaratı(lı)şı, köken ve amaçları değişik, birbirini tamamlayıcı iki anlatıda betimlemektedir. Birinci anlatı (Yr. 1, 1-2, 4a), yaratı(lı)ş sürecini sonuncu günü şabbat dinlencesi olan yedi günlük bir haftanın altı gününe bölüştürür. İkinci anlatı (Yr. 2, 4b-25) ise ilk insan çiftinin Cennet bahçesinde yaratılmasına odaklanmıştır. İlk ayet mutlak bir başlangıca işaret etmeyip bir süreci başlatır: "Tanrı gökleri ve yeryüzünü yaratmaya başladığı zaman..." İkinci ayette, dünya henüz "şekilsiz ve boş," kaos içindedir. Yaratış üzerinde ruhun, Elohim'in "rüzgârı"nın dalgalandığı, karanlıklarla kaplı, çok derin başlangıç sıvı kütlesine (*tehom*) biçim ve görünüm verir. Bu ilk çatışma, Tanrı'nın yılan Rahab'la savaşını (Eyüp 26, 5-14), *Tehom*'da Babil mitosunda Marduk tarafından parçalara ayrılan Tiamat'ı anımsatmaktadır. Yr. 1, dünyanın Marduk tarafından yaratılmasını kısmen tekrarlar görünmekteyse de Mezopotamya öğretilerine karşıt olması nihai yazılışının VI. yüzyıl sonundan epey sonra olduğunu göstermektedir.

Gerçek anlamıyla yarat(ıl)ış, yazarların yaratışın sadece tanrısal iradeden kaynaklandığını doğruladığını düşündükleri "Ve Tanrı dedi" sözleriyle başlar (3. ayet). Güneş ancak dördüncü gün yaratılmış olduğu için (16. ayet) bu ayetteki "bir ışık olsun" buyruğu konu dışı görünmekle birlikte, aydınlığı yaratışın ilk eseri olarak göstererek başlangıç karanlıklarından kopuşa işaret etmektedir. 5. ayetin sonundaki "bir akşam oldu, bir sabah oldu" ifadesi, Mezopotamya'da kullanılan ayın görünmesine bağlı olan takvimle açıklığa kavuşmaktadır. İkinci günde (6.-8. ayetler), yukarıdaki ve aşağıdaki sular, dağlar olduğu düşünülebilecek sütunlardan destek alan (Eyüp 26, 11) sert bir kapak, madeni bir dövme çan (Eyüp 26) olan "gökkubbe" ile birbirinden ayrılırlar. Üçüncü günde göğün altındaki sular "kuru" toprağa yer açmak için bir araya toplanır (9. ve 10. ayetler). Tanrının suları tehdit ettiği 104. mezmurla karşıtlık şaşırtıcıdır. Yine, Eyüp Kitabı'ndaki "Ben Deniz ya da Deniz Canavarı mıyım ki başıma bir gözcü dikiyorsun ?" sorusu (Eyüp 7, 12) kaos canavarıyla sıvı unsur arasında sürüp giden birlikteliği göstermektedir.

Sıvı kaos tehditine sürekli imâda bulunulması, Baal tarafından yenilgiye uğratılan Yam (Deniz) ile ilgili mitosun önemli bir yer tuttuğu Mezopotamya ve Ugarit metinlerinin Yahudiler tarafından bilinmesinden kaynaklanmaktadır. Yaratış, başka yerde, sürekli kontrol altında tutulması gereken bir zaferken, burada Tanrı'nın sadece yaratıcı ve düzenleyici kelamının gücü teolojik düşüncenin bir sonraki ve hatta en son aşamasını yansıtmaktadır.

11. ayette, "Elohim dedi" ile toprağa bitkileri ve meyve ağaçlarını üretme buyruğu verilir. İkinci yaratılış öyküsünde (Yr. 2, 6), "yerden yükselen" bir buharın neden olduğu nem bitkilerin çıkmasını sağlarken, burada sözü geçen bitekleştirici su büyük bir olasılıkla bir önceki ayette sözü edilen çok büyük su kütlesinden kaynaklanmaktadır. Dördüncü gün, "aydınlığı karanlıklardan ayırmak için" "ışık kaynakları," güneş, ay ve yıldızlar ortaya çıkar (14.-19. ayetler). Tanrı, ilk kez olarak, "yapar:" Bu fiil güneş ve ayı Mezopotamya Güneş tanrısı Şamaş ya da Kenan Ay tanrısı Yarih'ten belirgin bir biçimde ayrı tutulan yaratıklar düzeyine indirgemektedir. Yıldızlar da Mezopotamya'da oynadıkları önemli rolün değersiz kılınması amacıyla kişileştirilmemiştir. Beşinci günde (20.-23. ayetler) hayvan yaşamı, önce suda sonra havada ortaya çıkar. Bir önceki ve bir sonraki ayetlerde olduğu gibi bu ayetlerde de, söz-öykü ve eylem-öykü birlikteliği bulunmaktadır: "Tanrı dedi..., Tanrı yaptı..."

İnsan varlığının, yani insanlığın yaratılışı ise altıncı günde (24.-31. ayetler) kara hayvanlarının ardından (26.-31. ayetler) olacaktır. İnsan, tüm bedenlerin ortak maddesi olan topraktan yaratılır (Yr. 2, 7). Burada, Tanrı, ilk kez olarak emir kipinin birinci çoğul şahsıyla konuşur: "İnsanı, kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım." Tanrısal tasarının amacı tüm yaşayan yaratıklar üzerinde yetkesi olan canlı bir varlık yaratmaktır. Kadının yaratılışı, erkeğinkinden ayrı olarak ele alınmaz: "İnsanları erkek ve dişi olarak yarattı"(27. ayet). Altıncı günün eserinin daha önceki günlerinkinden daha iyi olduğu değerlendirmesi yapılır: "Tanrı bunun çok iyi olduğunu gördü." Tanrısal yaratışın tamamlanması ve dinlence aynı

güne toplanır, ama "şabat" sözcüğü, belki de Babil ayının on beşinci günü (dolunay) *şapattu* ile karıştırılmasını önlemek ve böylece ay çevrimine bilinçli bir karşıtlığı belirtmek için kullanılmamıştır.

Kutsal Kitap'daki iki yaratılış öyküsü birbirinden açıkça farklıdır. Yr. 2'nin dünya görüşü daha arkaik, daha doğaya yakındır ve bir teogoninin anısını korumuş olan 104. Mezmur ile Eyüp Kitabı'nın (38-41) dünya görüşleri gibi insan odaklı olarak nitelenebilir. Buna karşılık, bir din ekolünün daha geç tarihli bir eseri olan Yr.1'in anlatısı derin bir teolojik düşünceyi yansıtmakta ve dünyanın doğuşunu bir kozmogoni gibi tamamen tanrı odaklı bir görüş açısından sunmaktadır.

Kutsal Kitap'taki Tufan öyküsü (Yaratılış 6-8), bir insanın –Nuh'un– inancı sayesinde, yeni bir insanlık tarihi başlatır. Aynı şey, *Atrahasis*'te Utanapiştim sayesinde gerçekleşmişti. İnsanlık tanrı kararıyla yok edilecekken gelecek olan tufandan Tanrı tarafından haberdar edilen iki kahraman, içine tüm hayvan cinslerini doldurdukları birer gemi inşa ederler. Geminin dışında kalan tüm varlıklar yok olur (7, 22). Yedi ya da kırk günün sonunda suların çekilmesi, her iki durumda da kuşların uçuşuyla doğrulanır. Bir dağın tepesinde karaya çıkan (8, 4) tufanzedelerin her ikisi de tanrıya kurban sunar. Nuh, onunla antlaşma yapan tanrısı tarafından kutsanırken (9, 1) aynı şeyin geçerli olduğu Utanapiştim'e ayrıca ölümsüzlük de verilecektir. Bu iki öykü Yaratı(lı)şın tamamlandığını anlatmaktadır çünkü Kutsal Kitap insanlığa, Nuh'un çocukları –Sam, Ham ve Yafet– ve onların soylarından başlayan yeni bir başlangıç atfetmektedir.

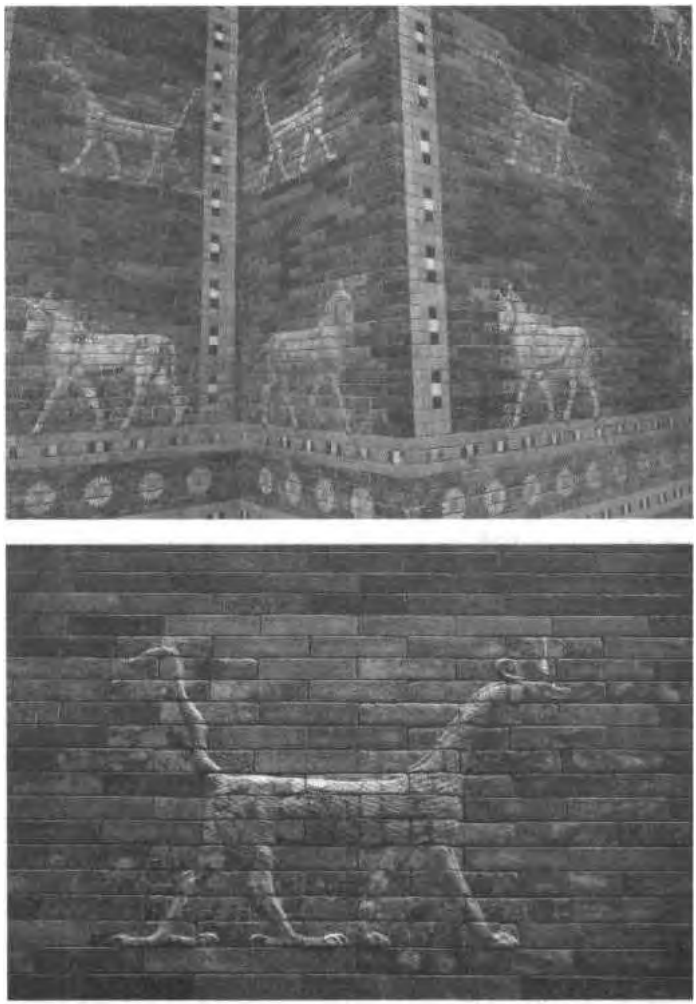
Panteonların Yapılanması

Eski Doğu her yerde tanrıların bulunduğu çok tanrılı bir dünyaydı. İnsanlar, söylem ve eylemlerinde sürekli onların gruplanmalarına, başka bir deyişle her tanrının kendisine özgü yetki alanı, bilgileri ve güçleriyle içlerinde yer aldığı topluluklara, panteonlara atıfta bulunurlardı. Eskiden bu

panteonlar, ad ve sıfatlarına göre tanımlanan bir tanrılar kataloğu gibi düşünülüyordu. Günümüzde ise, panteondaki her tanrının diğer tanrıların güç ve yetkileri tarafından sınırlandırılan güce ve yetkiye sahip olduğunu ve topluluğun diğer üyeleriyle olan ilişkiler ağı çerçevesinde tanımlandığını biliyoruz. Tanrı, ille de tekil bir özne olarak ortaya çıkmazdı: Örneğin tek bir tanrıça İnanna ya da İştar'a tapınılmıyor, birbirlerine çok yakın çeşitli tekil İnanna ya da İştar'a adanmış kültler bulunuyordu: Zabalam ya da Uruk İnanna'sı, Ninova ya da Erbil İştar'ı, Nippur Zannaru'su ya da Lagaş Dingiridgal'i, her zaman aynı adı taşımasalar da, aynı gücün değişik cisimleşmeleriydiler.

Mezopotamya panteonlarında çeşit bakımından zengin çoktanrıcı yapılardan geçilmiyordu. Bir Sümer mitosuna göre, kozmosu, doğayı ve toplumu oluşturan öğelerin her biri demiurgos tarafından değişik bir tanrıya tahsis edilmişti. Bu mitos çoktanrıcılığı oluşturan ilkelerden birini dile getirmektedir: Tanrılar ve tanrıçalar kozmosa yayılmış olan yaratıcı enerjinin hipostazlarıdır ve her birinin, az çok işleviyle çakışan ve etkinlik alanını sınırlayan bir bölgesi vardır. Bu mitostan yaratıcı tanrıların diğerlerinden değişik bir statüye sahip oldukları belli olmaktadır. Yaşam dağıtıcısı olmaları onlara daha en baştan egemen bir konum sağlamaktaydı.

Lagaş prensi Gudea, bir yazıtta, bir tapınak inşası için davet ettiği tanrıların listesini çıkarmıştı: Bu ortak amaç için bir araya getirilen tanrılar başlarında demiurgoslar Enlil ve Enki bulunan iki büyük aileye bölünmüştü. Bir kehanet soruşturması sırasında, eski Babil'li bir iç organ falcısı, katılımları ritüelin amacına ulaşması için elzem olan sekiz tanrıya çağrıda bulunmuştu: Söz konusu tanrılar, yargıya varmak için bir şölene beraber katılan Batı Sami, Doğu Sami ve Sümer gibi değişik coğrafi yörelerden tanrıların bir arada toplandığı karma bir panteonun üyeleriydi. Başka panteonlar adakların farklılığına bağlı olarak belirleniyordu. "Balık yemiş olan" yirmi sekiz tanrıyı bir araya toplayan filanca liste bu tanrıların özel bir zaman ve mekânda birlikte olmalarının gerekçesine işaret ediyordu. Öyleyse, ne pante-

Figür 141 a-b): II. Nabukadnezar (604-562) zamanında inşa edilen Babil'deki İştar Tapınağı'nın kapısından ayrıntılar. Boğalar fırtına tanrısı Adad'ın, ejderha-yılanlar ise Marduk'un simgeleridir.

Figür 142: Melkart'ı arslanının üzerinde betimleyen Şadrapha Steli denilen stel, kireç taşı, Tell Kazel, VII. yüzyıl

on tanrılarının hepsinin aynı anlatı çerçevesinde birbirleriyle ilişkide bulunmaları ne de aynı global ilişki sistemi içinde bir araya toplanıp harekete geçirilmeleri gerekiyordu.

Doğu tanrıları, bir yandan da kent koruyucusu sıfatıyla en yüce tanrılara gösterilen saygının tadını çıkaracakları bir kente sahip olma gereksinimi duymuşlardır. Enki Eridu'nun, Ninurta Nippur'un, Nanna da Ur'un krallarıdır. İnanna'nın Uruk ve Kiş'te, Utu'nun da Larsa ve Sippar'da oldukları gibi aynı tanrının iki değişik kentin koruyucusu olması az rastlanır bir durumdur. Bu iki örnekteki kentler sırasıyla Sümer ve Akad kentleriydi; başka bir deyişle İnanna Uruk'un, İştar Kiş'in kraliçesi, Utu Larsa'nın, Şamaş ise Sippar'ın kralıydı. Her kent egemen tanrının kendi etrafında yerel ölçekte bir panteon düzenlediği bir mikrokozmostu. Bununla birlikte, tüm dünyaya yayılabilir simgesel bir alana sahip ama somut bir kült merkeziyle tanımlanan bir tanrının krallığı, bir sürü başka tanrıyla da ilişkiler ağı içerisinde bulunan dünyevi bir kralın ülkesinin sınırları sık sık değişen topraklarıyla örtüşmek zorunda da değildi.

Bu panteonlar çoğu zaman çiftleri (karşıt cinsel ilkelerin birliği) ya da evrenin üç düzeyini temsil eden kozmik üçlü An, Enlil, Enki veya Şamaş (Güneş), Sin (Ay) ve İştar'dan (Venüs) oluşan yıldız tanrıları üçlüsü gibi

üçlü grupları kapsıyordu. Mezopotamya tanrıları arasında genellikle akrabalık ilişkileri bulunurdu. Bir tanrı, eşi ve kız kardeşinden oluşan üçlü gruplar sıkça görülmektedir: Tanrıya gelecekteki eşini genellikle kız kardeşi tanıştırırdı; bu durumda tanrı ve kız kardeşi egemen tanrılar, eş ise bir şifa tanrıçası olurdu. İki egemen tanrının içinde beraber yer aldığı panteonlar, aynı ülke toprağında egemenlik savında bulunan değişik güçlerin arasındaki rekabeti yansıtıyor gibidir. Benzer bir tanrı üçlüsü Dumuzi/Tammuz, kız kardeşi Geştinana ve eşi İnanna/İştar'dan oluşmuştu: Bu tanrılar, odağında ölüp yeniden dirilen tanrı izleği olan bir tarım mitosları çevresinin ana karakterleridir. Tüm bu imgeler, aralarında olasılıkla karmaşık bağlaşma stratejileri bulunan ev halkları etrafında örgütlenmiş bir toplumu çağrıştırmaktadır. Ama tüm çoktanrıcı toplumların tanrısal figürleri gibi Mezopotamya tanrıları da birbirleriyle yakınlaşma, hatta karşılıklı olarak birbirlerinin içinde erime yeteneğine sahiptiler. Gerçekten de, örneğin hepsi de savaş tanrısı olan İnanna, İştar, Zababa, Ninurta ya da Ningirsu aynı ya da benzer işlevlere sahiptiler ve aralarından birine olduğu kadar aynı anda birkaçına da yardım için başvurulabiliyordu.

Mezopotamya, tanrıbilimcilerin bitmek bilmez çalışmalarının eseri olan senkretik panteonlara da sahipti. Bu panteonları bizlere tanıtan listelerde tanrı adlarının sıralaması, grafik ve fonetik şekilci ölçütler kadar, zihinsel kavram ve kategorileri göz önünde bulunduran semantik ölçütlere de uyan ilkelere bağlıydı. Tanrıbilimin bu listelerdeki ilgi alanları benzer güçler arasındaki yakınlaşmalar, karşıtlık ya da benzerlik ilişkileri, yabancı kökenli tanrı grupları, hiyerarşi önermeleri ve teogoni açıklamalarıydı.

Büyük egemen devletlerin kurulduğu II. binyılda, bağdaştırıldıkları dünyevi krallıkların genişlemesiyle bazı tanrıların önemi arttı. Hammurabi döneminde Marduk sadece Babil kenti tanrısıyken Enlil tanrıların kralıydı. Marduk'un Enlil'in pabucunu dama atması için Abi-eşuh'un, tanrılar arasında ön sıraya yükselmesini görmek için de I. Nabukadnazer'in hükümdarlık dönemlerini beklemek gere-

kecekti. Marduk'a bu yeni statüyü sağlayan Babil'in siyasal yükselişiydi. Aynı şey Asur ülkesinde tanrı Asur için de geçerli olmuştur. Bu ulusal tanrılar gerçekte yaratıcı tanrılardı çünkü belirgin bir biçimde evrenin her yanına enerjilerini saçan demiurgoslardı.

Levant'ta yazılı kaynakların fakirliği, şu ya da bu Batı Sami tanrısı arasındaki ilişkilerin eşzamanlı bir görüntüsünün elde edilebilmesine sık sık engel oluşturduğu gibi, bugün bile aynı tanrının işlevlerinin II. binyılla I. binyıl arasında evrilip evrilmediğini bilmemizi çoğu zaman engellemektedir.

Ugarit mitoslarında, az sayıda tanrıdan (İlu, Haddu=Baal, Anat, Şapşu, Athirat) söz edilmekle beraber günlük kültle ilgili tanrı listelerinde iki yüzden fazla tanrının varlığı saptanmıştır. Güneş tanrıçası Şapsu'nun kızının yardımını istediği krallık dışı birçok tanrıdan söz eden "Horon ve Yılanlar" adlı mitolojik metin göz önünde tutulursa Ugarit'e özgü, sınırları belirlenmiş ulusal bir panteondan söz etmek güçtür. Girit'i kapsayan (Kotaru-va-Khasisu ile), Bibitta tanrısı Raşap ve Larugatu tanrısı Yarih ile Anadolu yönüne doğru genişleyen ve Tuttul tanrısı Dagan ve Mari tanrıçası Aştart ile Fırat'a kadar uzanan bir coğrafyada bulunan bu tanrılar bir şekilde Ugaritlilerin ufuklarını sınırlamaktaydı. Krallık içindeki tanrıları konu eden mitolojik metinler ise tanrıların babası İlu'nun,

Figür 143: Yıldırım savuran tanrı Baal steli, Ugarit, XV. yüzyıl

fırtına tanrısı Baal-Haddu'nun, kaynaklar tanrıçası Anat'ın ve Güneş tanrıçası Şapşu'nun rollerine öncelik vermektedir. Henüz yayımlanmamış bir metne göre I. binyılda kültü çok yaygın olan Aştart'a da tapınılıyordu.

I. binyılda, Fenike kentleri ortak bir dini miras yerine kendi yerel dini özelliklerine öncelik vermeye yönelmiştir. Bu özelliklerin başında, eşi kendisine refakat eden erkek ya da dişi bir kent tanrısının ön plana çıkması bulunuyordu: Eşi Baalşamem ve oğlu Melkart ile Sur'da, Eşmun ile Sayda'da, Baal (şamem?) ile Byblos'ta hüküm süren Aştart en tanınmış tanrıçaydı; bu sonuncu kentte Mısır tanrıçası Hathor'un özelliklerine bürünmüştü. Kartaca'da yerini Tanit'in aldığı Aştart, sadece anılarda yaşayan diğer tanrılar gibi ikinci plana atıldı. Bir Pön ithaf yazısına göre, Aştart ile Lübnan kökenli Tanit birbirine yakın olarak değerlendirilse de birbiriyle karıştırılmıyordu. Az sayıda tanrıya dağıtılmış olan tanrısal güçler bazen sadece hanedanın ve kent sakinlerinin koruyucusu olan ve düşmanlarını da yere serebilecek hastalıkları iyileştiren Baal üzerinde yoğunlaşıyordu. Fenike tanrılarının kentsel niteliği "kentin kralı" anlamına gelen Melkart'ın adından da bellidir. Eşmun ile birlikte Kıbrıs Adası'ndaki Kition'da da karşımıza çıkan bu tanrının saygınlığı Fenike sınırlarının ötesine geçmişti. Kaynaklara göre Fenike kentleri, tam bir panteondan çok, eril, dişil ya da karışık cinsiyette bir tanrı çiftine öncelik vermiş görünmektedir.

Yahve figürü tamamen bu Batı Sami tanrıları çerçevesinde yer almaktadır. Yazıtlarda bir "Güneyin Yahve'si," bir "Samaria Yahve'si" gibi bir de Kudüs Yahve'si anılmakta ve tanrıdan sık sık yardımcı tanrıçası olduğu anlaşılan Aşerah ile birlikte söz edilmektedir. Arami krallıklarında göksel tanrı(lar) ön plana çıkmaktadır: En tanınmışı, çoğu zaman göklerin Atar'ı (Şamin) diye adlandırılan Atar'dı. Bu tanrı kuşkusuz Ugarit'te ikinci derecede bir tanrı olan, Athtar'ın mirasçısıdır. Halep'in güneyindeki Sefire Stelleri üzerinde tanrı El'i, Elyon, Halep tanrısı Hadad ve Ülker takımyıldızı izliyordu. El, Amanos'taki Samal Yazıtları'nda güneş tanrısı Şamaş ile fırtına tanrısı Hadad'ın yanı sıra Raşab ve baş-

ka hiçbir yerde adı geçmeyen Rakkabel ile birlikte anılmıştı: Şamaş bu yazıtlarda erkek cinsiyetindeyken Ugarit'te Şapşu bir tanrıçaydı; Hadad Ugarit tanrısı Haddu'nun mirasçısıydı ama Ugarit'te büyük bir tanrı olarak görünmeyen Raşap'ın buradaki işlevi bilinmemektedir. Yukarı Mezopotamya'nın önemli Harran kenti, çoğu zaman sancağıyla temsil edilen Ay tanrısı Sin'in kültüne öncelik tanımıştı. Ay tanrısı, Nusku ve Ugarit'te de bilinen Sümer tanrıçası Ningal'in mirasçısı Nikkal ile bir üçlü oluşturuyordu.[19]

Bu birkaç örnekten de anlaşılacağı gibi panteon sözcüğü II. ve I. binyıl Batı Sami tanrıları arasındaki ilişkileri tanımlamaya kuşkusuz uygun değildir. İyi kötü bilebildiğimiz kadarıyla yöresel yapılanmalarda daha çok ikili ya da üçlü gruplar söz konusudur. Bir II. binyıl tanrısıyla I. binyılın aynı adı taşıyan tanrısı arasındaki ilişkiler her zaman açık değildir: Göreceli önemleri değişmiş olabileceği gibi aynı işlevlere sahip tanrıları belirtmek için farklı adlar da kullanılabiliyordu.

Tapınaklar Dünyası

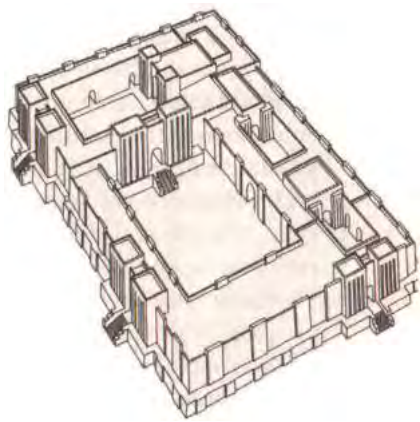
Tapınak tanrının evi kabul edilirdi. Günlük yaşamda kullanılan Sümerce é, Akadca *bītu,* Ugarit dilinde *bētu,* İbranice *bayt* ve Fenikece *bēt* sözcükleri "ev" anlamına gelmekte ve bir tanrının oturduğu yer söz konusu olduğu zaman "tapınak" diye çevrilmektedir. Bu genel adlandırmanın yanı sıra, tapınak, Sippar ya da Larsa'daki Güneş tanrı Şamaş'ın tapınağı olan Ebabbar, "beyaz tapınak," örneğinde olduğu gibi ayırt edici bir ad da taşıyabilmekteydi. Kentlerin çoğunun, kentin başlıca tapınağında oturan, Asur'da Asur, Babil'de Bel-Marduk, Sippar'da Şamaş, Sur'da Melkart gibi kent tanrıları vardı. Diğer tanrılar ya kentin baş tanrısının tapınağında ya da kent içinde bulunan kendilerine ait tapınaklarda kutsanırlardı. Levant ve Mezopotamya'daki tapınaklar mima-

[19] Asi Irmağı kıyısındaki Hamat'taki Zakkur Yazıtı'nda, Baalşamayin, İlwer ve Şamaş ile beraber anılan Ay tanrısı Sin olarak değil Şahar diye adlandırılırken Halep'in güneyindeki Neyrab stellerindeki Sigabbar ve Sin-zer-ibni (Sin'den türeyen adlar) Güney Arabistan Ay tanrısı Şahar'ın rahipleriydi.

ri açıdan farklılık göstermekle birlikte tanrının oturduğu mekân olan *cella* hepsinde en önemli ve etrafında yaşamın düzenlendiği odaydı. Sippar'daki Ebabbar'da geniş bir avludan geçerek ulaşılan *cella* kutsal kompleksin merkezindeydi. Öte yandan, Eski Babil döneminde Ur'da olduğu gibi birçok kentte, olasılıkla herkese açık olan küçük tapınaklar vardı. Son olarak da, yerleşim alanının dışında konuşlanmış tapınakların bulunduğunu belirtelim. Bir duvar, *temenos*, kutsal mekânların etrafını çevirirdi; tapınakların da kendi *temenos*'ları vardı. Aynı şekilde, Babil'deki Etemenanki gibi, zigguratların da çoğunda *temenos* bulunuyordu.

Mezopotamya'da III. Ur Hanedanı döneminde (2112-2004) ortaya çıkan zigguratlar bazı büyük dini yapı komplekslerinin bir parçasıydı. Muhtemelen doğu kökenli olan zigguratlar birbirleri üzerine yerleştirilmiş yükseldikçe daralan taraçalardan oluşuyordu ancak tepelerinde bulunduğu düşünülen tapınakların hiçbiri erozyon nedeniyle zamanımıza ulaşmamıştır. Başta Asur kralı Asurbanipal'in Susa sarayındaki kentin 646'da ele geçirilişine adanmış kabartmalarda ve II. Nabukadnezar'ın Babil'deki bir kabartmasında olmak üzere, elimizde birçok ziggurat tasviri bulunmaktadır ama en sağlam kalmış olanlar bile (Ur, Uruk, Dur-Kurizalgu ve Dur-Untaş-Napirişa zigguratları) ne yapılış amaçlarını ne de işleyişlerini bilmemize olanak vermektedir. Ayrıca, tanrının kutsal mekânı ile zigguratı arasındaki ilişkiyi de bilmiyoruz.

Levant ve Batı tapınaklarının genel görünüşü Mezopotamya'dakilerden epey farklıydı. Levant tapınaklarında, sütunlu bir girişin ardından, sonuncusu *cella* olan art arda dizilmiş oda-

Figür 144: İştar-kititum Tapınağı, rekonstitüsyon, I. binyıl başı

lar bulunurdu. Mari'deki Arslanlı Tapınak'ta da bu mimari biçim benimsenmişti. En sık görülen bu planı Kudüs'te de buluyoruz. Ayrıca, Ugarit, Ebla ya da Emar vb birçok sitte kule-tapınaklar da bulgulanmıştır.

Bununla birlikte, Levant ve Mezopotamya tapınaklarının halkın girişine kapalı bir mekân olmaları gibi önemli bir ortak özellikleri vardı. Örneğin, Mezopotamya'da tapınakların en kutsal mekânları, bu kutsal mekânları 'kirletmeden' "tapınağa giriş" (*ērib bīti*) hakkına sahip özel bir görevli kategorisine ayrılmıştı. Tapınağın kalbi, içinde tanrı heykeli ya da onu temsil eden bir simgenin bulunduğu *cella*'da atardı. Mezopotamya'da bu tanrı heykeli ya da simgesi genellikle bir podyumun üzerine yerleştirilirdi. Elimizde, III. Tiglat-Pileser dönemi (745-727) kabartmalarının Levant'tan sürgüne giderken gösterdiği Elam tanrıçası Nahhunte'nin kült heykeli gibi örnekler, çok az sayıda bulunmaktadır.

Heykele, "ağzın yıkanması" ve "ağzın açılması" törenleriyle tanrının ruhunun içine girebilmesini sağlayacak şekilde biçim verilmesi gerekiyordu. Mezopotamya'da heykel tanrının ya da tanrıçanın görkemli bir tasviri olsa da her şeyden önce onların tapınaktaki fiili mevcudiyetlerinin göstergesiydi. Bir heykelin olmadığı ya da –herhangi bir nedenle– artık bulunmadığı durumlarda yerine tanrının bir simgesi konulurdu. Örneğin, I. binyıl başında Sippar'daki Ebabbar'da, Babil kralı Nabu-apla-iddina (888-855) tanrı heykelini yeniden yaptırana kadar bu durum geçerli olmuştu. Bir tanrı heykelinin ya da atribülerinden birinin hazırlanması, eski kuralların gözetilmesi ve tanrının onayını gerektirdiği için başvurulan kehanet soruşturmaları uzun sürüyordu. Nabonid'in hükümdarlığında (556-539), Sippar Şamaş'ının kaybolan tacı, yapımının her aşamasında iç organ incelemesiyle tanrının görüşü alınarak yeniden yapılmıştı. Bazı tasvirlerde tanrının tapınağın ortasında bir gölgelik altındaki tahtta oturduğu görülmektedir. *Cella*'da ayrıca adak depoları bulunurdu. Böylece, tanrılara dua pozisyonunda heykelcikler sunmak mümkün oluyordu. Üzerinde adak sunucunun portresi bulunan bu heykelciklerin işlevi tanrının inayetine sığı-

nan kişiyi tanrıya anımsatmaktı. Bu göreneğin, başta Diyala sitleri olmak üzere Sümer Arkaik Hanedanlar Dönemi'nde yaygın bir uygulaması olduğu bilinmektedir. Tanrı heykelinin önünde, çoğunlukla tanrının yemeğinin konulduğu sunu masası bulunurdu. Tanrı, gözleri ve koku alma duygusu aracılığıyla yemeklerin tadına baktıktan sonra arta kalan yemekleri (aynen?) kral, olası diğer yetkililer ve tapınak görevlileri paylaşırdı.

Tapınağın vakfedildiği tanrı genellikle tapınakta oturan tek tanrı olmazdı. Tapınakta "davetli" olarak kabul edilen başka tanrılara ayrılmış şapeller de bulunmaktaydı. Uruk'ta, V. yüzyıldan itibaren kentin başlıca tapınağı olan Anu'nun tapınağı Bit-Res'in görevlilerinin gelirleriyle ilgili metinlerde o kadar çok tanrı söz konusuydu ki, unutulması durumunda herhangi birini darıltmamak için bazı kalıplaşmış sözlerle dualaların "tüm tanrılar ve şapelleri"ne yöneltildiği özellikle belirtiliyordu.

Kültle ilgili ayrıntılar sık sık gözümüzden kaçmaktadır çünkü elimizde ayin usulü kitapları, mitolojik metinler ya da adak listeleri bulunsa da, özellikle de Levant söz konusu olduğunda içerdikleri bilgileri somut hareketler olarak tasavvur etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte, Mezopotamya'da, arasında Yeni Yıl (*Akitüm*) bayramı da bulunan bazı bayramlarla ilgili epeyce belge bulunmuştur. Tanrılar, yılda bir kez, *akitüm* tapınağına götürülmek için kenti terk ettikleri zaman kült personeli onların evlerini temizleyip kötülüklerden arındırırdı. I. binyıl Babil'i için cereyan ediş süreci bilinen bu bayramlarda ağıtçılar ve kötü ruh kovu-

Figür 145: Nabu-apla-iddina Şamaş'a takdim edilirken, Sippar tableti, IX. yüzyıl

cular önemli bir rol oynardı. Tanrı heykelleri tapınaklardan tören alaylarıyla çıkarılırdı ve bu kuşkusuz halkın onları görmek için eline geçen nadir fırsatlardan biriydi. Tanrı heykelleriyle sürekli ilgilenmek gerekiyordu. Tapınaklarda çalışan çok sayıda personelin litürjik görevlerinin yanı sıra heykelleri yıkamak, giydirmek, gezdirmek vb maddi görevleri de bulunmaktaydı. Tapınak büyük bir tarım işletmecisi olduğu kadar kentsel ticari etkinliklerle de uğraşmaktaydı. Bu kurumlar mal ve mülklerini işletip değerlendirmek için, çoğu zaman din adamları çevresinden gelen, nitelikli personel kullanırdı. Öte yandan, aralarında oblatus statüsündeki köle *şirku*'ların da olduğu çok sayıda çalışan tapınağa bağımlıydı. III. binyıl ortalarına kadar giden en eski arşivlerin özellikle III. Arkaik Hanedan döneminde Girsu, Nippur, Uruk ve Zabalam'daki tapınaklar için vurguladığı ve elimizdeki diğer kaynaklara göre gelecek binyıllar boyunca da iyi kötü sürecek bu refah, ilk Ahamenişlerin Uruk'taki İştar Tapınağı Eanna'nın çalışanlarını ve kaynaklarını işletme biçimlerine de yansımıştır. Bu konu bağlamında, Mezopotamya tapınaklarının Levant tapınaklarına oranla genellikle çok daha büyük bir ekonomik güç oluşturduğu görülmektedir.

Tapınaklar eski geleneklerin korunduğu ama aynı zamanda yeni bilim dallarının da geliştiği bilgi mekânlarıydı. Tanrı Nabu'nun Kalhu'daki tapınağı Ezida'nın kalıntıları günümüzde bile tapınaklar dünyasıyla bilgi dünyası arasındaki yakın ilişkiye tanıklık etmektedir: Tanrı'nın *cella*'sı ile tapınağın yani tanrının kütüphanesi aynı hizada sıralanmıştı.

Tapınaklar kültlerin yanı sıra mal ve bilgi üretimini yönetebilmek için, belirlenmesi pek de kolay olmayan ama I. binyıl Babil'i için mevcut epeyce belgenin gösterdiği gibi karmaşık yapı ve kurumlarla donanmıştı. Helenistik dönemde Esagil'de kült mekânlarının ve tapınağı yönetmek için gerekli başlıca yapıların bir arada toplandığı "Ardıç Ağacı Parkı" adında bir alan bulunuyordu. Bu alanda kurum yönetiminin şatammu başkanlığında toplandığı bir "görüşme evi," tapınağın değerli eşyalarını koruyan bir yapı, ambarlar, kütüphanenin en azından belirli bir bölümü ve belki de

"tapınak yargıçlarının evi" bulunmaktaydı. Gerçek bir yerel siyasal yönetim ve idari işler merkezi olan bu alan kutsal olmayan bölgeye açılan bir ara bölüm oluşturmaktaydı. Bu önemli merkeze geçmiş dönemlerdeki saray kapılarıyla benzer bir role sahip anıtsal kapılarla giriliyordu.

Babil Kenti'nde Esagil, Uruk'ta Bit Reş ve Nippur'da Ekur gibi tapınaklar, Helen-Makedonya Seleukos, ardından da Part Arşak hanedanları egemenliğinde de var olmaya devam eden Sümer-Akad kültürünün son büyük yapılarıdır. Antik Mezopotamya kültürü, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında bu tapınakların bünyesinde yitip gitmiştir.

Din Adamlığı

Eski Doğu'da din adamlığından anlaşılan bu sözcüğün çağdaş anlamına indirgenemez. Öte yandan, din adamlarını tapınak görevlileriyle bir tutup tapınağa bağlamak da sözcüğün tanımını çok geniş tutmak olacaktır. Tapınak görevlilerini, en kutsal mekâna, tanrının heykelinin bulunduğu *cella*'ya giriş yetkilerinin olup olmamasına göre derecelendirmek mümkündür. Arınma ve inisiyasyon düzeyleri en ileri aşamada olanlar, tanrı ya da tanrıçaya, yani kült heykeline yaklaşabiliyorlardı.

I. binyılda, Mezopotamya'da *ērib bīti*, "tapınağa girenler" sözcüğü tapınağa onu kirletmeden girebilip içeride çalışan erkek ve kadınları adlandırmak için kullanılıyordu. *Ērib bīti*'lerin fiziksel görünümlerinin tapınağı kirletmemesinden de *gallābu* (berber) diye adlandırılan bir başka *ērib bīti* sorumluydu. *Gallābu* içlerinde *ērib bīti*'ler dışında başka görevlilerin de bulunduğu yeni çalışmaya başlayan personelin inisiyasyon törenlerine de katılırdı. Bu görevliler arasında, yakarışları genellikle *emesal* lehçesinde (bir Sümer lehçesi) şarkıya döken *kalû*, ağıtçı; tapınak ve çalışanlarını kötülüklerden arındıran ve bedensel acıları dindiren *maşşamaşu* ya da *āşipu* (kötü ruh kovucu-hekim); ayin dua ve ilahilerini okuyan *nāru* gibi gerçek meslek sahipleri bulunmaktaydı. Ama, günümüzde "din adamlığı" diye tanımlanan göreve ya-

kın olan bu mesleklere, törenlerin düzenli seyrinde rolleri olan başka görevli kategorilerini de eklemek gerekmektedir. Örnek olarak, tanrılara layık yemekler getirip onları somut olarak beslemekten sorumlu *ērib bīti*'leri gösterebiliriz. Öyleyse tapınaklarda kasap, fırıncı, bira ya da yağ üreticileri de bulunmaktaydı. Ayrıca belirtmek gerekir ki tanrılar doyduktan sonra "arta kalan" yemekler din adamları sınıfı üyelerine dağıtılıyordu. Tapınak çalışanları arasına kuyumcu gibi zanaatçıları, kapı bekçiliği, yazıcılık vb meslekleri icra edenleri ve hatta temizlikten sorumlu hizmetlileri de eklemek mümkündür. Fenike etki alanından bir örnekle karşılaştırma yapmak gerekirse, Kıbrıs Adası'nda Kition'da bulgulanmış bir V. yüzyıl yazıtında, tapınağın kullandığı personelin, aynı Mezopotamya'daki gibi, din adamları dışında şarkıcıları, kasapları, fırıncıları, berberleri vb kapsadığından söz edilmektedir.

Tanrı heykelleriyle doğrudan ilişkisi ya da tapınağın kutsal bölümlerinde görevi olmayan iç organ falcıları *barū*'lar gibi bazı meslek sahiplerinin Mezopotamya'da *ērib bīti* statüsüne geçme hakları olmadığı görünmektedir. Bununla birlikte, örneğin etraflarında bulunan objelerle ilgili olarak tanrıların görüşünü almak gibi bir görevleri de olan *barū*'ların diğer çalışanlara göre öneminin daha az olduğu söylenemez. I. binyıl boyunca önemli bir gelişme gösteren astroloji V. yüzyıldan itibaren –astronomi ile birlikte– başlıca bilim kollarından biri olmuştur. *Tupşar Enuma Anu Enlil* diye çağrılan yıldız falcıları tapınaklarda son derece etkin kişiler durumuna gelmişler ama aynı zamanda *kalū* ya da *āşipu* oldukları için *ērib bīti* statüsüne geçememişlerdir.

Bu çeşitli personel kategorilerine tapınakların sorumlularını da eklemek gerekmektedir. Güçlü ve hiyerarşik bir yönetim yapısı çerçevesinde örgütlenmiş olan tapınak yöneticileri sadece tapınak kurumunun değil, kentin de belli başlı saygın kişileri arasındaydılar. I. binyılda, önemli büyüklükteki hemen her tapınak *şangu* (sözcük anlamı: "din adamı"), *şatammu* ya da *rab şa reş ali* gibi değişik unvanlar taşıyabilen ama kültle ilgili bir işlevi olmayan bir idari başkan tarafından

yönetiliyordu. Levant'ta ise rahipler heyetinin başında bir "başrahip" bulunmaktaydı. Mezopotamya'da bu sorumluya görevinde bir veznedar, yazıcılar ve bir tapınak kurulu yardım etmekteydi. Öte yandan, tapınak mensupları arasından seçilen bir krallık temsilcisi, *qīpu*, siyasal iktidarla tapınak arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Ayrıca, kült ayinlerinde kralın da bir rolü bulunmaktaydı. Örneğin, sık sık dini kıyafetlere bürünmüş şekilde tasvirlerini yaptırtan Asur kralları aynı zamanda din adamıydı ve üstelik tahta çıkarken tanrının tapınağında Asur'un önünde ant içmek zorundaydılar. Batıda da Byblos, Sayda ve Sur kralları Baalat, Aştart ve Melkart kültlerinde dini görevler üstlenmişlerdi.

Bazı farklılıklarla da olsa tüm eski Yakındoğu tarihi boyunca rastlanan bu kategoriler görevleri "ruhban sınıfı"nın görevlerine yakın insanların hepsini kapsamamaktadır. Şamaş ya da Marduk gibi eril tanrılara adanmış rahibeleri, *nadītum*'ları örnek verebiliriz. Aralarında prenseslerin de bulunduğu *nadītum*'lar genellikle nüfusun en varlıklı sınıflarının mensubuydular. Belgeler, onların Eski Babil döneminde yaşamış olduklarını göstermektedir ama sözcük I. binyılın bazı ritüellerinde hâlâ kullanılıyordu. Hizmet ettikleri tanrıların eşleri olarak kabul edildikleri için çocuk sahibi olamayan ve genellikle "manastır" sözcüğüyle çevirilen ama işlerini yürütmek için dışarıya çıkabildikleri özel evlere sahip oldukları bir yerde, *gagūm*'da oturmak zorunda olan bu kadınların *nadītum* olup *gagūm*'a girmeleri için bir "tablet," yani tanrıya yük olmamalarını sağ-

Figür 146: Şahar (Ay tanrı) rahibi Sin-zer-ibni'nin mezar taşı, Neyrab, Suriye, VII. yüzyıl

layan bir çeyiz sahibi olmaları gerekiyordu. Dolayısıyla bu rahibelerin çoğu işletip gelir elde ettikleri mal ve mülkleriyle yeterince varlıklıydılar. Bununla birlikte, Sippar'da genç kızların "tablet"siz olarak Şamaş'a adandıkları görülmüştü. Bunun üzerine, *gagūm*, tapınak (Ebabbar) ve kent yetkilileri bu sorunu çözüme kavuşturması için dönemin Babil kralı Samsu-iluna'ya başvurmuşlardı. Bazen *Samsu-iluna Rescriptum*'u da denilen, mektup biçiminde ve bir içtihat örneği oluşturan yanıtında kral genç kızların çeyiz sahibi olmaları gereğini vurgulamıştı. Samsu-iluna, aynı mektup-fermanda, başka bir soruya yanıt olarak, *nadītum*'ların malvarlıklarının babaları ya da erkek kardeşleri tarafından akdedilen aile borçlarını ödemek için kullanılmasının uygun olmayacağını da ilan etmektedir. Böylece, aile için tanrıya bir *nadītum* adamanın aile varlığının bir bölümünü tapınağın güvencesi altında bulundurmak gibi bir ekonomik yararı da olabilmekteydi.

Din alanındaki başka bir kadın kategorisi de, bu defa gerçekten "rahibe" hatta "başrahibe" diye çevirebileceğimiz *entu*'lardır (Sümerce *en*). En iyi bilineni Ur'da Nana/Sin'e adanmış olan bu rahibe kategorisiyle ilgili belgeler, kızı Enheduanna'yı böyle bir görev için yetiştiren Akad hükümdarı Sargon'a kadar uzanmaktadır. Sargon öncesi dönemde var olup olmadığı kesin olarak bilinmemekle beraber, bu görenek tüm eski Mezopotamya tarihi boyunca sürmüştür. *Entu*'larla III. Ur Hanedanı döneminde, ardından Eski Babil döneminde Larsa ve İsin'de olduğu gibi I. binyılda da son Babil kralı Nabonid'in tanrıya adadığı kızı Enanedu'nun şahsında karşılaşmaktayız. Orta Babil döneminde, I. Nabukadnezar'ın saltanatı sırasında da *entu*'ların varlığından söz edilmektedir. Hükümdar ailesinden gelen ve kehanet soruşturmasıyla ya da tanrısal bir işaret sayesinde seçilen *entu*'nun, Ay-tanrının dünya üzerindeki eşi olması nedeniyle, kültte çok önemli bir yeri vardı. Oturduğu yer, çok sonraları Nabonid zamanında yenilenen *giparu*'ydu.

Ölülere Saygı

Metinler ve arkeoloji sayesinde kapsamlı olarak bilinen eski Yakındoğu cenaze görenekleri, gerek vücuda uygulanan işlemler, gerekse de mezar yeri düzenlemesi açısından çok büyük çeşitlilik sergilemiştir. Ama, yine bu konuda da, yararlanılan verilerin aynı nitelikte olmaması ve bazı bölgelerdeki araştırmaların yetersizliğinin yanı sıra anıtsal mezarların sıradan gömü yerlerine göre aşırı-temsili de elimizdeki bilgilerin sözü edilen toplulukların sadece küçük bir bölümüyle ilgili olduğunu bizlere göstermektedir.

Mezar alanları

Canlılar ölüleriyle birlikte yaşamadan dışlamaya kadar giden değişik ilişkiler sürdürmüştür. III. binyılda, Mezopotamya ve Levant'ta ölüler canlılardan uzağa gömülürdü: Sina ve Negev'de megalitik mezarlar, Akdeniz yörelerinde mağaralara ya da kayalara oyulmuş mezarlar, Ur ve Kheit Kasim'da surdışı mezarlıkları ya da Güney Mezopotamya'da bataklıklara defnetme gibi. Genellikle bir topluluğa ait arazinin dışına çıkartılan bu mezarlar, özellikle göçebe çobanların yaşadığı çevrelerde, bu toplulukların yaşam alanlarının sınırlarını da belirlemeye yaramıştır. Orta tunç çağında (2000-1500) çocuklar evlerin altına yerleştirilen küplere gömülürken yetişkin ölüler de yavaş yavaş canlıların alanına geri döneceklerdi: Ölülerin ev zeminlerinin altına gömülmesi, Eski Babil döneminde Ur ve Asur'da ve geç tunç çağında (1500-1200) Emar'da olduğu gibi orta tunç çağının sonundan itibaren Ugarit'te de sıkça görülmektedir. Aynı dönemde, Suriye ve Filistin kıyılarında kent alanı içinde definlere az rastlanmaktadır. Demir çağından itibaren (1200'e doğru) ise, mezarlar, –en azından yetişkinlerin mezarları– birkaç istisna dışında, kesin olarak kentsel alanın dışına çıkartılmış görünmektedir (Sur yakınlarındaki al-Baas ölü yakma nekropolü). Bazı mezarlıklar, içerdikleri kimisinde yazıt bulunan çeşitli biçimde mezar taşlarıyla daha belirgin konumdadır (al-Baas, Beyrut'un güneyinde Khalde, Sayda yakınında

Tell el-Burak). 0-14 yaş grubundaki küçük çocukların nereye gömüldüklerine gelince, son zamanlarda ortaya çıkarılan Sur'un kuzey girişindeki VI-V. yüzyıllara ait mezarlığa rağmen bu sorunun yanıtı henüz bilinmemektedir (Jal el-Bahr Nekropolü).

Mezar mimarisi

En sıradan mezarlar toprağın ortasına kazılmış çukurlardı. Bu çukurlar zaman zaman içlerine kesme taş döşenip ahşap levhalarla (ladin ağacından mezarlar) kapatılmış olurdu. Başka mezarlar daha derin kazılmıştı: Bir kısmı basit bir kuyudan ibaretken (Ur'da, III. binyıl ortasına ait bir mezarlıktaki kuyuların derinlikleri 1,20 ila 3,60 metreydi), diğerleri bir ya da birkaç odadan oluşmaktaydı. Tunç çağı sonunda (1200'den hemen önce) Ugarit ya da Asur'da ev sahipleri evlerinin altına, taş ya da tuğladan örülmüş ve bir merdiven ya da bir koridor (*dromos*) ile erişilen yeraltı mezarları inşa edeceklerdi. Eski tunç ve orta tunç çağlarında Levant mezarlıkları, Güney Arabistan'ın yüksek topraklarında başka örnekleri de bulunan, Negev'deki merkezi odalı çember şeklinde kurganlar, Güney Sina'nın cumba kapaklı yuvarlak yapıları (*nawami*'ler), Golan ve Galile'deki megalitik dolmenler gibi tümülüs tipi yapılarla belirginleşir. Bazı mezarlar içlerinde birçok mezar odası bulunan gerçek tepeciklerdi. Levant sakinlerinin çok eski dönemlerden itibaren ölülerini gömmek için güvenilir barınaklar olduğunu düşündükleri mağaralar geç tunç çağında toplu definler için kullanılmıştır. Bazı mağaralarda yüze

Figür 147: Kesme taştan inşa edilmiş bir mezarın girişi, Ras Şamra, Ugarit, XIII. yüzyıl

yakın kişi gömülmüştü. Aile bireylerini mağaralarda gömme âdetini Kenanlardan miras alan İsrailoğulları XI. yüzyıldan başlayarak bu mağaralarda bazı mimari düzenlemeler geliştirdiler: Kudüs, Gibeon ve Khirbet el-Kom'da mimari fasadlar, mağara içlerinde yontma bezemeler, at nalı biçiminde baş koyma yeri bulunan arkalıksız kanapeler yaygındı.

Vücuda yapılan işlemler

Defin sırasında ölü bir kefene ya da bir giysiye (ki bu giysiden geriye genellikle birkaç kalıntı ya da onu bağlamaya yarayan bir iğne kalmıştır) sarılmış olarak mezarın içine yerleştiriliyordu. Pers döneminde, vücut mezara yerleştirilmeden önce firavun inciri ağacından bir tahtaya sicimle bağlanırdı. Kimi zaman çömlek parçalarıyla örtülen ölü, bir küpün ya da ağız ağıza getirilmiş iki küpün içine, hasır bir sepete ya da bir lahdin içine de konulabiliyordu. Bazı lahitlerin ithal edildiğini biliyoruz: Sayda kralı Tabnit, başkası için yapılmış gerçek bir Mısır lahdine konulmuştu. Levant'ta çok çeşitli gereçlerden (ağaç, pişmiş toprak, taş ya da Kalhu'daki örnek gibi metal) yapılan lahitlerin biçimlerinin gelişimini II. binyıldan Helenistik dönemin başına kadar izlemek mümkündür: Filisti tipi denilen ve Mısır mumyalarından esinlenmiş lahitler, banyo küveti biçiminde Asur etkisindeki lahitler, Pers dönemine ait –Sayda tipi diye de adlandırılır– mermer ya da kireç taşından insanbiçimli lahitler, sıradan ya da işlenmiş Helenistik çağ *theke*'leri. Sayda'da bulunmuş ve İskender Lahdi denilen lahit, Helen yontu sanatının bir başyapıtı sayılmaktadır. Eski tunç çağında, çoban toplumları etleri vücuttan ayırdıktan sonra kemikleri toplu bir mezara koyarlardı: Bab ed-Dhra mezarlığında (I. evre) uzun kemikler üst üste istif edilmiş ve kafatasları sıra halinde dizilmişti. Ölüleri yakma uzun süre önemsiz olarak değerlendirilmişse de arkeoloji bu âdeti her geçen gün daha fazla belgelemektedir. III. binyılda Hazor ya da Mari'de görülen bu görenek geç tunç çağında (örneğin Tell Sabi Abyad ve Alalah) ve özellikle de demir çağında Karkamış civarında

Tell Shiukh Fawqani'de, Hama'da, Tell al-Nasriyah'da, Ras-el-Bassit'te ve iki ritin (yakma ve gömme) beraber var olduğu Fenike kentlerinin nekropollerinde gelişmiştir. İsrail dünyasında, Kidron Vadisi'ndeki Silvan ile Kudüs'te ortaya çıkarılan mezarlarda vücutların yakılmasına ayrılmış bir yan oda bulunmaktaydı. Bu rit Fenike etkisine, hatta Kudüs'te oturan Fenikelilere isnat edilmiştir. Ölülerin tamamen ya da kısmen mumyalanması Fenike'de en geç orta tunç çağından başlayarak uygulanmış görünmektedir: Charles Virolleaud, XII. hanedana ait (II. binyılın başı) bir Byblos lahdinin dibinde natronu (doğal sodyum karbonat) andıran bir madde saptamıştır. Ama, Pers dönemindeki bir Byblos lahit parçasındaki yazıtın da doğruladığı gibi, söz konusu olan mumyalamadan çok tahnit etmeydi: "Tamamen yalnızım ve bu şekilde mirha ve bdellium içerisinde işte bu lahitte dinleniyorum." Tabnit'in lahdinde, koruyucu bir sıvı (reçine, yağ?) içerisine yatırılmış olan kralın vücudu (saçlar, bağırsaklar, kaslar) göreli olarak iyi korunmuştu.

Mezar donanımı

Ölülere genellikle değişik değerlerde cenaze eşyası –ki burada aşırı karşıt durumlar söz konusu olabiliyordu– eşlik ederdi. Mezarlarda, mühür ve mücevher gibi kişisel eşyaların dışında, ölünün yaşını (oyuncaklar), cinsiyetini (ağırçaklar, silahlar), toplumsal konumunu (değerli ithal eşyalar) gösteren eşyalar, mobilyalar ve cenaze törenlerinde kullanılan meşale, saçı kabı, vb araç ve gereç bulunmuştur. Ölülerin yakıldığı mezarlarda başta kişisel eşyalar olmak üzere bazı objeler ölüyle beraber yakılmışken, bazıları doğrudan kemik kalıntıları arasına bırakılmıştı. Hükümdar ya da soyluların mezarları da çok çeşitlilik göstermektedir. Silvan'daki bir kaya mezarının bir cephesindeki VII. yüzyıla ait yazıt olası mezar kirleticiyi uyarmaktadır: "Bu (...) mezarıdır... Burada ne gümüş ne de altın vardır, sadece (onun) ve beraberindeki hizmetkârın (kemikleri) vardır. Bu mezarı açacak kişi lanetlensin." Pers dönemi Sayda kralları Tabnit ya da II.

Eşmunazar'ın mezarlarında da aynı şey dile getirilmişti. Yukarıda beyan edilen şekildeki bir sadelik Mezopotamya kral mezarlarının zenginliğiyle aşırı biçimde çelişmektedir. En ünlü örnek Ur kral mezarlarıdır (2600'e doğru). Öteki dünyaya yolculuğunda Kraliçe Pu-abi'ye altın ve yarı değerli taşlardan yapılmış mücevherler, taş ya da değerli madenden sofra takımları, bir lir, bir oyun tablası ve gümüşten yapılmış görkemli dişi arslan başlarıyla iki eşek tarafından çekilen süslü bir kızak-araba eşlik etmişti. Yakın bir zamanda ise Kalhu kraliçelerinin mezarlarında şatafatlı objeler ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Mulissu-mukannişat-Ninua'ya (IX. yüzyıl) ayrılmış üç numaralı mezarın giriş odasında üç tunç lahit ve toplam 23 kg altına denk gelen eşya ve kap kacak bulgulanmıştır.

Ölüler ve atalar kültü

Mezarlara bırakılmış olan objelerin önemli bir bölümü cenaze törenlerine eşlik eden çok sayıda ritüel ve şölenin yanı sıra metinlerde sık sık *kispum* diye adlandırılan ölüler ve atalar kültüne ilişkin ritlere de tanıklık etmektedir. Fenike toplumunda, cenaze töreni, saçı kabının mezar kapatılırken simgesel biçimde mezarın üzerinde kırılmasıyla sonuçlanan bir saçı ritüeli içeriyordu. Bazı mezarlar mühürlüydü ve onları açmayı deneyecek ve içeriğine dokunacak olanlara karşı en kötü beddualar savrulmuştu (bu durum Kalhu, Byblos ve özellikle Sayda'da geçerliydi). Böyle olmakla birlikte, yaşayanların ölüler kültünü yerine getirmesini sağlamak için bazı mezarlar düzenli olarak

Figür 148: Si-Gabbar'ın mezar taşı, Neyrab, Suriye, VII. yüzyıl

açılıyor ve hatta bazen hiç kapatılmıyordu. II. binyılda, Ur, Emar ve Ugarit'te aile mezarlığı, bu kültü yerine getirmekle görevli büyük erkek çocuğa miras kalan evin altında bulunurdu. Bu görenekler, atalar kültünün önemi ve ataların yakınlarında bulunmasının yaşayanları koruduğu inancıyla açıklanmaktadır. II. binyıl başında, Asur'da tüccar eşleri, evlerinde erkek bulunmadığı için kültleri terk edilen ataların kendilerini rahat bırakmadığını ileri sürmüşlerdi. Bu kültün önemi Ebla'da (XXIV. yüzyıl) ya da Asur'da (XI-VII. yüzyıllar) sarayların altına kazılmış yeraltı kral mezarlarında da gözlemlenmektedir. Orta tunç çağında Katna'da yeraltı gömütlüğü sarayın yedi metre altındaydı ve taht salonundan buraya otuz metre uzunluğunda bir merdivenle iniliyordu. Bu gömütlükte, içindeki üst üste yığılmış yüzlerce seramik tabak ve kabın gösterdiği üzere biri *kispum*'a ayrılmış dört oda ortaya çıkarılmıştır. Eski Doğu cenaze âdetleri arasında Ur kral mezarları refakatçi ölülerin varlığını ortaya sermesiyle özel bir yer tutmaktadır. Arkeolojide eşi benzeri olmayan bu durum, yazılı belgelerdeki yine benzersiz başka bir durumu, Gılgamış örneğini, doğrulamaktadır: Gılgamış, eşleri, çocukları, ozanı, sakisi, berberi, görevlileri... ile beraber Fırat Irmağı'nın altındaki taş bir türbeye gömülmüştü. Ur kral mezarlarındaki önemli kişilere öteki dünyada eşlik etmeleri için, sayıları üç (1648 no'lu mezar) ile yetmiş dört (1237 no'lu mezar) arasında değişen insanın yeraltı mezarlığının ek odalarında ya da rampalarda kurban edildiği belirlenmiştir. Aileler ölülerini kutsarken içinde yaşadıkları topluma da bir mesaj yöneltiyorlardı. Mezarın inşası, cenaze törenleri ve bu törenlerin şatafatı (Byblos kralı Ahirom'un lahdinde görüldüğü gibi ağlayan kadınların sayısı, kurbanların miktarı ve değeri) ailenin toplumsal konumunu (soylu, büyük tüccar, savaşçı), kökenini (Mısırlı, Pers, Giritli,...) ve kuşkusuz inançlarını anımsatmak için birer vesile oluyordu. Önemli olan ölünün huzura kavuşmasıydı ama aynı zamanda da, 400 civarında Atina'da ölen bir Saydalı için kazınmış bir metnin açıkça işaret ettiği gibi, yaşayanlar tarafından unutulmaması amaçlanıyordu: "Canlılar arasında Abdtin-

nit için hatıra anıtı." X. yüzyıl Byblos kralı Ahirom ve Pers döneminin Sayda kralları Tabnit ve II. Eşmunazar, gelecekte kentlerine egemen olacak güçlüleri en kötü işkencelerle tehdit ederek, onlara kendilerini rahatsız etmemeleri ya da yerlerini değiştirmemeleri için çağrıda bulunmuşlardı.

Mezarı olmayan ölülerin en ünlülerinden biri, bir pusu sırasında ölen ve vücudu adamları tarafından hiçbir zaman bulunamamış olan Asur kralı II Sargon'dur. Birtakım insanlar bunu en büyük işkence cezası olarak görmüşlerdi. Asurbanipal da, ölümün bile onları güç ve intikamından kaçıramayacağını göstermek için, Susa'da gömülü Elam krallarının kemiklerini topraktan çıkartırmıştı.

GILGAMIŞ VE ÖLÜM

"Büyük boğa Gılgamış yattı, bir daha hiç kalkamayacak.
Efendi Gılgamış yattı, bir daha hiç kalkamayacak (...)
Ölüm yatağına yattı, bir daha hiç kalkamayacak (...)
Bununla birlikte, ilk ay geçmişti,
Belki beş gün, en çok on günde,
Fırat açılmış, suyu akıp gitmişti,
Öyle ki güneş onun yatağındaki kabukları seyre dalmıştı.
İşte o zaman Fırat'ın yatağından su çekilmişti!
Türbeyi taştan inşa ettiler.
Duvarlar taştan inşa edildi,
Giriş kapısına kanatlar yerleştirildi.
Sürgü, kapı eşiği sert taştandı.
Mil yuvaları sert taştandı.
Altın direkleri yerleştirdiler (...)
(Gılgamış) Uruk'un ortasında kendine bir sığınak yapmıştı.
En çok sevdiği eşi, en çok sevdiği çocukları,
İlk eşi, ikinci eşi, sevgilileri,
En çok sevdiği ozanı, en çok sevdiği sakisi (...)
Uruk'un ortasındaki örnek saraydaki yerlerine göre
Onun yanına yattıkları zaman,

Ninsumuna oğlu Gılgamış, Ereşkigal'i düşünerek,
Gerekli armağanları yanında götürdü."
Cavigneaux ve F. N. H. Al-Rawi, *Gilgameş et la mort*, Textes de Tell Haddad, VI, Cuneiform Monographs 19, Groningen, 2000)

Öteki Dünya Tasavvuru

Mezopotamya'da, burada "ölüler diyarı" diye çevirebileceğimiz Sümer sözcüğü *kur*, "dağ" ile adlandırılan ölüler dünyasının en erken dönemlerde dünyanın keşfedilmemiş bölgelerinde bulunduğuna inanılırdı. Coğrafi bilgiler geliştikçe aydınlar öteki dünyayı canlıların yaşadığı alanın altına yerleştirmeyi yeğlediler. Oysa, toprak geleneksel görüşlere göre Apsu'nun tatlı sularının üzerinde bulunuyordu ve tanrı Ea'nın bölgesiydi. Bu tanrının bir ölüm tanrısıyla hiçbir benzerliği olmadığı için öteki dünya onun bölgesinde bulunamazdı. Bu nedenle, ölüler diyarı dünyanın çevresine atılacak ve oraya ulaşmak bir deniz yolculuğu gerektirecekti. Salcının adı Humuttabal'dı ("çabuk götür"). *Arallu* sözcüğüyle de adlandırılan ölüler ülkesinin merkezinde, yedi eşmerkezli kale duvarıyla çevrili yedi kapılı Ganzir kenti bulunuyordu. İştar, ölüler diyarına indiği zaman, her kapıda simgelerinden birini bırakmak zorunda kalarak sonunda kendisinin bir gölgesi haline gelmişti. Gölge zaten özdek dışı bir varlık biçiminde (*etemmu*) yaşama benzer bir şey sürdürmeye çalışan ölünün kendisiydi.

Ölüler diyarı tasavvuru III. ve II. binyıllarda değişikliklere uğradı. Artık, hiçbir çekiciliği olmayan, iç karartıcı ama dingin bir sonsuzluk geçirilen "dönüşü olmayan ülke" söz konusuydu. Bu "ülke" II. binyıl sonundan I. binyılın sonuna kadar ise ölümle ilgili düşüncelerin değişmesi nedeniyle gerçek anlamıyla cehennem gibi algılanmıştır. Bu dönemin Mezopotamya anlayışına göre can, ruh ve aynı zamanda da hayalet anlamına gelen *etemmu*, *etemtu* ("kemikler") sözcüğüyle adlandırılan vücudu diriltirdi. Ölüm, yeniden kile dö-

nüşen *etemtu*'nun yok olmasıydı. Ancak *etemmu*'nun huzur içinde olması ve hayalete dönüşmemesi için yaşayanlar tarafından beslenmesi gerekiyordu. Çelişki şurda ki, bir yandan cesedin başlangıç maddesine dönüşmüş olduğu düşünülürken, diğer yandan da ruhun beslenmesi için gömüldüğü yer açıkça bilinen bu cesede soyundan gelenler gıda sungularında bulunmak zorundaydılar. Bu törene *kispum* adı verilmişti. Dolayısıyla, ölünün gömülmesi çok büyük bir öneme sahipti. II. binyıldan itibaren ölülerin ev zeminlerinin altına gömülmeye başlanması *kispum* esnasındaki yemeğin canlılarla ölüler arasındaki paylaşımını kolaylaştırdığı gibi ölülerin, kendilerini unutan canlılara rahatça görünüp musallat olmalarını sağlardı.

Ölüler diyarına ulaşımın Mezopotamya dünyasının çevresinde bulunan denizler ile Balih ve Habur örneği bazı ırmakların yanı sıra belirli yeryüzü geçitleri tarafından sağlandığı düşünülüyordu. Bununla birlikte, bütün definler ölüler diyarına ulaşımı sağladığı için her yerde oraya götüren geçitlerin var olduğu gün gibi aşikârdır.

Eğer canlılar dünyasından ölüler diyarına bir sürü geçitten gidilebiliyorsa, bu geçitleri ters yönde izlemek mümkün olamaz mıydı? Bu nedenle, atalar kültü, burada, bazıları yarı tanrılaştırılmış olan atalara saygı kadar, o dönemlerde çok tehlikeli olarak değerlendirilen *etemmu*'nun geri dönüşünü önleme çabasından dolayı da çok önemli bir rol oynamaktaydı. Bununla birlikte, bazı ölüler canlılar arasında kalabilmekteydi. Mezarsız bir ölüm, ölünün son barınağına girişini önleyen bir lanet olarak kabul edilmekteydi: Bu yüzden bazı kötü ruh kovma ritüelleri canlıları ölülerden koruma işlevi görüyordu.

Ölüler diyarında "eksilmiş" ama hâlâ duyguları olan kişiler oturmaktaydı. Bunlar birbirlerinden uzak, yalnız yaşıyorlardı: Tanrıça İştar, ziyareti sırasında, buraya cinsel çekiciliği sokamamıştı. Bununla birlikte, demografik büyümesi ve dolayısıyla gücü canlılar dünyasından yapılan nüfus transferiyle sağlanan gerçek bir ülke söz konusuydu. Bu ülke, tanrılaştırılmış bir hükümdar ve maiyeti tarafından yönetilirdi

ve birçok hükümdarı olmuştu: Önce Sümer tanrısı Ninanzu ve zaman zaman onunla birlikte hüküm süren Akad tanrısı Nergal; daha sonraları III. binyıl sonunda, *İştar'ın Ölüler Diyarına İnişi*'nde eşi Ninazu'nun yerini alıp tek başına hüküm süren tanrıça Ereşkigal. I. binyılda Ereşkigal yerini Kuta kenti tanrısı ve o sırada eşi olduğu düşünülen Nergal'e bırakmıştır. Bu dönemde saray erkânı Vezir Namtar, eşi Namtartu ve farklı görevlerdeki demonlardan oluşmaktaydı.

İŞTAR/İNANNA'NIN ÖLÜLER DİYARINA İNİŞİ

"Sin'in kızı İştar dönüşü olmayan ülkeye, dönüşü olmayan yere gitmeye karar verdi. Sin'in kızı tanrıça Irkalla'nın (Ereşkigal) malikânesine, içeri girenlerin hiçbirinin çıkmadığı o karanlık konuta, dönüşü olmayan yola, içeri girenlerin ışıktan yoksun kaldıkları, içeride sadece tozun olduğu, yiyeceklerinin kil (olduğu), ışığı görmedikleri, karanlıkta oturdukları ve kuşlar gibi kanatlı bir giysi giydikleri, kapısı ve sürgüsünün tozla kaplanmış olduğu karanlık konuta gitmeye karar verdi."

I. binyılda, *etemmu*, ölüler diyarı tanrıları yardımcılığından kötü ve tehlikeli yaratıklar kategorisine geçen demonlarla aynı gelişim çizgisini izleyerek belirli bir özerkliğe kavuştu. Bazı geleneklere göre *etemmu*'nun canlılar arasında kıyım yapmak için ölüler diyarını kendi iradesiyle terk etme yeteneği bile bulunuyordu. Öte yandan, bir ayin usulleri kitabı kötü amaçlarda kullanmak için bir hayaletin nasıl çağırılacağını açıkça göstermektedir. Metin, onu denetim altında tutmayı ve gerekirse etkisiz hale getirmeyi sağlayan kötü ruh kovma usulleriyle tamamlanmıştı, çünkü ne olursa olsun *etemmu* ve demonları, I. binyılda kötülük krallığına dönüşmüş olan ölüler diyarına geri göndermek gerekiyordu.

Ölümden kurtulmanın bir çaresi var mıdır? Ölümsüzlük arayışı, başta *Gılgamış Destanı* olmak üzere, Sümer-Akad edebiyatının en önemli izleklerinden biridir. Gılgamış, dostu Enkidu'nun ölümünden sonra yazgısının tamamen bilinci-

ne varır. Bu nedenle, ölçüsüz bir ölümsüzlük arayışına atılır ve Tufan sırasında insanlığı yok olmaktan kurtaran ve ödün olarak kendisine eşiyle birlikte sonsuz yaşam verilmiş bir ölümlüyle, Utanapiştim ile karşılaşır. Utanapiştim, Gılgamış'a yaşamın tadını çıkarmasını öğütler, çünkü tanrılar tarafından bir kere verilmiş olan şey bir daha verilmeyecektir. Sonuçta, kahraman düşünü gerçekleştiremez. Ölümlü konumundan kurtulmayı deneyen sadece Gılgamış değildi: Adapa ile Etana da bu işe girişmiş ve aynı şekilde başarısızlığa uğramışlardı.

Levant'ta ise ne Ugarit metinlerinde ne de Kutsal Kitap'ta ölümsüzlük umudu sunulmaktadır. Ugarit *Akhatu* efsanesinde anlatıldığına göre avcı tanrıça Anatu, Akhatu'nun büyülü yayına göz dikmektedir. Tanrıça, Akhatu'nun yayını germek için ona allayıp pulladığı bir ölümsüzlük vaadi sunar. Akhatu'nun zekice yanıtı ise hayal dünyasından uzak, gerçekçidir. Ugarit "bilgeliğinde" her türlü yaşam ölümle sona ermektedir. Bir erkek çocuğun görevi ata tanrının stelini dikip, babasının onurunu korumak ve mezarına saygı göstermekti.

Vaiz Kitabı'na göre: "İnsanoğullarının başına gelen hayvanların da başına geliyor... Birileri nasıl ölüyorsa öbürleri de öyle ölüyor.. Her şey topraktan gelmiştir ve her şey toprağa geri dönüyor" (3, 19-21). Mutluluk, etrafı soyundan gelenlerle çevrili olarak uzun yaşamak ve uygun bir mezara sahip olmaktır. Tüm lanetli ulusların ölüleri "derinlikler ülkesi" Şeol'a gideceklerdir (Hezekiel 32, 19-30). Bununla birlikte, Eyüp (3, 17-19) bu dinlenme ve toplumsal eşitlenme düşüncesini bir teselli olarak sunmaktadır: "Orada kötüler kargaşayı bırakır, yorgunlar dinlenir; aynı şekilde tutsaklar huzur içinde yaşar: angaryacının sesini duymazlar; küçük de büyük de oradadır ve köle efendisinden özgürleşmiştir!" Uygun bir mezar zorunludur, aksi takdirde hoşnutsuz olacak ölüler yaşayanları taciz edebilmekteydiler. Ölülerin ruhlarını çağırma yasaklanmıştı (I. Samuel 28; Levililer 19, 31) çünkü doğaüstü güç ve özellikle de bilgilere sahip olan ölüleri uzakta tutmak gerekiyordu (Samuel ölümünden sonra bir *elohim* (tanrı) görünümünde tasvir edilmişti). Ugarit'te gö-

rülen, ölülerin onuruna ve belki de onlarla beraber kutlanan *marzihu* adlı şölen Kutsal Kitap tarafından eleştirilmektedir (Yeremya 16, 5).

UGARİT DANİLU VE AKHATU EFSANESİ

"Bakire Anat yanıtlar: 'Yaşam iste ey kahraman Akhatu, yaşam iste, onu sana vereceğim, ölümsüzlük (sözcüğü sözcüğüne: "ölüm olmayan") iste, onu sana göndereceğim. Baalu kadar yıl saydıracağım sana. İlu'nun çocukları kadar ay sayacaksın. Baalu yaşam verdiği zaman yaşattığı kişiye yiyecek ve içecek sunar. Noam onun onuruna doğaçlama şarkı söyler ve (ona yanıt verilir. Gördün mü, işte böyle yaşatacağım ben kahraman Akhatu'yu.'

"Kahraman Akhatu yanıtlar: 'Beni kandırma, ey bakire. Kahramanı gevezelik ederek aldatmayı bırak. Bir insan hangi son ereği elde edebilir? Gelecekteki hangi yazgıyı? Başıma beyaz bir şey, kafatasıma kül dökecekler. (Madem ki) herkes ölüyor, öleceğim, ben de ölümlüyüm, öleceğim.'" (*LAPO* 7, s. 431-433)

Ölümden sonra yaşamın olmayışı dünyevi yaşamda kınanacak davranışları haklı kılmamaktaydı: Babil kralı için yazılmış ağıt (İşaya 14,3-20) suç içinde geçen bir yaşamın sahibini tüm soyuyla beraber mezarsız bırakarak cezalandırıyordu. Tek umut mezarda huzur bulmak ve sonsuzluğa kadar anılmaktı. "Kötülerin soyu" ise "bir daha hiç anılmayacak"tır (20. ayet).

Ugarit "krallık cenaze ritüeli"nde (tablet RS 34.126) tanrılaştırılmış ölü krallar (*rapauma*) kurulu yardıma çağırılıyor ve onlardan soylarının "refah"ını (*şalimu*) güvence altına almaları isteniyordu. Tanrısal bir statüye sahip olan bu *rapauma*'lar gece turu sırasında yeraltı mekânlarını ziyaret ettiği düşünülen güneş tanrıçası Şapsu'nun "(egemenliği) altında" bulunuyorlardı. Bu ritüel, hükümdarın ölümünden hanedanın sürdürülmesine, dolayısıyla da krallığın gelişmesine ve bireysel yaşamın sürdürülmesine kadar giden bir sü-

reç içerisinde yer almakta ve her aile benzer ritüelleri yerine getirmek zorundaydı.

Kutsal Kitap'ta İsrail-öncesi Filistin ve Ürdünötesi topraklarında Tufandan önce yaşayan devlerden ya da adlarını taşıyan vadide başıboş dolaşan *repaīm*'lerden söz edilmektedir. Sayda kralı Eşmunazar'ın Fenikece yazıtında, olası bir mezar yağmacısı için öngörülen lanet onu "*repaīm*'ler arasında huzur"dan yoksun bırakmaktı. Bu sözcüğün kökünün *rapa* mı ("iyileştirmek), yoksa *rapah* mı ("güçsüz olmak") olduğu bilinmemektedir. İkinci anlam Kutsal Kitap'ta ölülerin durumuna gönderme yaparken, birincisi Ugarit'te ölen kralara/kahramanlara isnat edilen sağaltıcı ya da en azından yararlı güçleri çağrıştırmaktadır. Yazıtlara kazınan lanetleme ve hayırla anmaların sürekliliği işte bundan ileri gelmektedir: Yazıtlardaki *zkr* kökü ölünün "anı"sını sürdürürken, çoğu zaman *şlm* ile beraber kullanılan *'lm* "sonsuz olma" düşüncesine gönderme yapmaktadır. Kesin olan tek sonsuzluk eğer yazıt silinir ve mezar kirletilirse lanetin sonsuzluğudur.

İnsanlar sahip olmadıkları ölümsüzlüğü tanrılara yansıtırken kendi ölümlülüklerini, yılda bir kez yaşama geri gönüş ile yüceleştirilmesi amacıyla en sevdikleri tanrıya ödünç veriyorlardı. Yağmur, dolayısıyla da verimlilik tanrısı olan Baalu'nun, bir Ugarit mitosunda yenik düşüp, ölümün yeraltı dünyasını kişileştiren Motu'nun boğazına ve iç organlarına inmesi bu duruma bir örnektir. Baalu, Dumuzi (Babil'de Tammuz), Adonis ve Osiris'in tersine, canlılar üzerinde hüküm sürmek için geri dönen tek tanrıdır.

Ölülerin dirilişine inancın bir diğer göstergesi, kemiklerin sinir ve etle kaplanıp çok büyük bir ordu halinde hayata gelmesinden söz eden Hezekiel'in düşüdür (37, 1-14). Danyal Kitabı ise (12, 1-2), öldükten sonra dirilme düşüncesinin başka bir aşamasını sunar: "Tozlu toprakta uyuyanların birçoğu uyanacak, kimisi sonsuz yaşama, kimisi de utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek." İnsanların içinden çıktıkları kara toprağa (Yaratılış 2-3) çaresizce geri dönüşleriyle hâlâ uyuyan insan kalabalığının uyanması arasındaki çevrim böylece tamamlanacaktır.

Krallık Peygamberinden Muhalif Peygambere

Vahiy yoluyla haber yollama tanrıların insanlarla iletişim kurma yollarından biriydi. Tanrı, erkek ya da kadın özel bir kişi seçerek onu peygamberliğe atar ve mesajını düşler ya da translar aracılığıyla iletirdi. Peygamber bu mesajı, onun ağzından ve çoğu zaman birinci tekil şahısta konuşan tanrının adına, açık ve tutarlı bir biçimde mesajın alıcısına iletmek zorundaydı. Peygamber iletileri tanrısal bir girişimin eseridir ve gerek insanlar tarafından tanrılara sorular sorularak yapılan (iç organ incelemesinde olduğu gibi), gerekse de tanrılar tarafından evrene yazılan işaretlerin çözülmesine dayanan (astroloji) kâhinlikten ayrılmaktadır.

Yakındoğu'da II. binyılda ortaya çıkan peygamberlik sadece Sami ortamında yeşermiştir; Sümer dünyasında peygamberlikle ilgili herhangi bir anıştırmaya rastlanmamıştır. Bu döneme ait belgeler özellikle Mari Sarayı arşivlerinden gelmektedir: Krallık memurları tarafından yazılan kırk dolayındaki mektup krallığın ve komşu devletlerin çeşitli kentlerindeki (Halep ve Babil gibi) peygamberlerin faaliyet ve iletilerini krala aktarmaktaydı. Sarayda yabancı elçiler gibi ağırlanan peygamberler, buradan armağanlarla ayrılıyorlardı. Yine aynı dönemlerde Aşağı Mezopotamya ve Dicle'nin doğusundaki Diyala'da da benzer peygamberlik faaliyetleri Uruk metinleri sayesinde bilinmektedir. II. binyılın ikinci yarısına ait kaynaklar daha az olmakla birlikte Babil ülkesi, Dicleötesi (Nuzi) ve Suriye'de (Ugarit, Emar) faaliyet gösteren peygamberlere bazı atıflar içermektedir.

I. binyılda, Yeni Asur İmparatorluğu'nun VII. yüzyıldaki başkenti Ninova'nın saray arşivleri Mari belgelerine benzer belgeler sağlamıştır: Krala yazılan mektuplarda peygamberlerden söz edilmiş ya da iletileri alıntılanmıştı. Ayrıca, metinler hükümdarla ilgili birçok peygamber kelamını yinelemekte ve kral yazıtları da zaman zaman bunları alıntılamaktaydı. Peygamberlik imparatorluğun tümüne yayılmıştı. Suriye-Filistin dünyasında da varlığı bir Mısır romanı olan *Unamon'un Gezisi* (Byblos, XI. yüzyıl), Moab kralı Meşa'nın steli (Ürdünötesi, IX. yüzyıl sonu) ve Amman'da bulunan

bir yazıtın (800-750'e doğru) yanı sıra Hamat ve Luaş kralı Zakkur'un yazıtı (Suriye IX. yüzyıl sonu) ve Ürdün Vadisi'ndeki Deyr Alla yazıtları (VIII-VII. yüzyıllar) gibi Aramice yazıtlar tarafından da doğrulanmıştır.

Kutsal Kitap'ın, bölgenin tümünde bu dönem için önemini doğruladığı bu olayla ilgili çizdiği homojenlikten uzak tablo, Yehuda monarşisinden önceye ait çeşitli biçimlerde ilkel bir peygamberlik, monarşi dönemi boyunca (X-VI. yüzyıllar) ortaya çıkan ve gelişen klasik bir peygamberlik ve daha sonraki döneme ait olup ikinci Kudüs tapınağı kültüne katılan (VI-IV. yüzyıllar), ardından da dünyanın tanrısal hükümetinin son ereklerini açıklamaya kendini adamış yeni bir edebi tür olan kıyametçilik akımına yönelen bir peygamberlik arasında toplumsal-dini bir evrime işaret etmektedir. II. binyıl'da Mari'de ve Amurru dünyasının geri kalan bölümünde bilinen saray peygamberliğinin mirasçısı olan Kutsal Kitap peygamberliği de Yakındoğu'nun genel koşulları içerisinde gelişmiştir.

Genellikle krallık adaletinin uygulayıcıları tapınak rahiplerinin yetkesi altında olan peygamberler, onları değişik kategorilere ayıran çeşitli adlarla çağrılırlardı: Bu kategorilerin arasında, kehanet başvurularını yanıtlamakla görevli olanlarla uygun tekniklerle trans durumuna sokularak kehanette bulunan esrikleri sayabiliriz. Ayrıca, Eski Ahit'in her türlü kehanet biçimi için kullandığı "çağırmak" fiilinden türeyen bir sözcük de kullanılmaktaydı. Eski Ahit'in Helence versiyonu Septuaginta'nın peygamberler diye çevirdiği bu sözcük kâh bir şefe bağlı esrik peygamber gruplarını, kâh da esrimeyle hiçbir ilişkisi olmayan ve bazen "Tanrının adamları" ya da "ileriyi gören" diye de adlandırılan peygamberlere gönderme yapmaktaydı.

Konuşan tanrılar genel olarak ilgili bölgenin panteonunun baş tanrılarıydı: II. binyıl başında, Halep'te fırtına tanrısı Adad, Orta-Fırat yöresinde Dagan ya da Babil'de Marduk, I. binyılda, Yeni Asur İmparatorluğunda İştar, Amon krallığında Milkom, Moab Krallığında Kamoş, Deyr Alla ve Suriye Aramilerinde Baalşamayin, İsrail ve Yehuda'da Yah-

ve. Eski Ahit vakanüvisleri peygamberlik kurumunu, geleneksel olarak Mısır'dan Çıkış sırasında Sina'da Yasa'nın armağan edildiği epizota mal ederler. Musa böylece, halkı Yahve'nin kelamına tabi kılarak Antlaşma'nın hizmetinde çalışan ardıllarının soy başkanı, örnek peygamber olarak tanıtılır. Kutsal Kitap, güçlü komşu devletlerle yapılan evlilik ittifaklarına uyarak rakip "yabancı" tanrıları empoze eden kralları kınamaktadır. Bu rekabet, İlyas'ın Baal'ın dört yüz peygamberine meydan okuduğu ünlü Karmel Tepesi epizotunda doruk noktasına ulaşmıştır (1. Krallar 18, 20-40). Anlatı, İlyas'ın Yahve'den yağmur dilediği sade ve etkili duayla, dizlerini bükerek ve vücutlarını keserek yağmur duası yapan Baal peygamberlerinin cümbüşlü ama beyhude vecd hallerinin karşıtlığını göstermektedir.

Eski peygamber metinleri, anlatı biçiminde yazılırdı. Diplomatik görgü kurallarından alınmış bir üslup taşıyan mesajda krala hitap edilirdi: "Böyle buyurdu Annunitum," "Böyle buyurdu Yahve" ya da "Dagan beni gönderdi." Tanrılar, sık sık kraldan, özel törenler, tanrıya adanmış kişiler, adaklar, arazi bağışları gibi kültsel ve ekonomik isteklerde bulunmakla beraber mesajların büyük bir bölümü, başta savaş olmak üzere, devlet işlerinin yürütülmesiyle ilgiliydi. Peygamberler, hizmetkârı oldukları tanrı adına, kralın siyasal ve askeri amaçlarını genellikle destekler, onu ayaklanma risklerine karşı uyarır ve savaş ya da selamet konularında yüreklendirip vaatlerde bulunurlardı. Hamat'taki Zakkur Steli, kralın bir kehanet başvurusunun tedirginlik dolu ayrıntılarını aktarmaktadır: "Ellerimi Baalşamayin'e doğru uzattım ve Baalşamayin beni yanıtladı. Baalşamayin benimle ileriyi görenler ve sözcüler aracılığıyla konuştu ve Baalşamayin bana dedi ki: 'Korkuya kapılma, çünkü seni egemen kılan benim (ve ben) senin yanındayım ve ben seni kuşatan bütün (bu krallardan) kurtaracağım.'"

Saray peygamberleri, hükümdara yaranma çabasıyla zaman zaman çelişkiye düşer ya da yalan söylerlerdi. Bu olgu, Eski Ahit'te sıkça değinilen sahte peygamberler sorununa yol açmıştır. İkinci Krallar Kitabı'nda (22, 1-28), İsrail kralı-

nın ve Yehudalı vasalının, Şam kralı tarafından ele geçirilen bir Ürdünötesi kenti olan Ramot-Gilat'a saldırmadan önce peygamberlere başvurmaları anlatılır. Kehanetler tanrıların teveccühünü gösterse de güvenilir bir kişi olarak tanınan Mişail ben Yimla'ya da başvurma kararı verilir. Peygamberi almaya gelen bir ulak, ona tasarıyı kutsamasını salık verir. Mişail kralın yanına varır. "Kral ona şöyle dedi: -Ramot -Gilat'ın üzerine yürümeli miyiz yoksa bundan vaz mı geçmeliyiz? O yanıt verdi: - Atına bin! Başarılı olacaksın, Yahve kenti kralın ellerine teslim edecek. Kral ona yanıt verdi: -Yahve adına sana kaç kez bana sadece gerçeği söylemen için ant içirdim? Mişail yanıt verdi: -Tüm İsrail halkını başlarında çoban olmayan bir sürü gibi tepelere dağılmış olarak gördüm ve Yahve dedi ki: 'Başlarında efendileri yok, herkes barış içinde evine dönsün!'" Kral ve peygamberlere ters düşen Mişail kralın geri dönüşüne kadar hapse atılırken kral da göğüs göğüse yapılan savaşta ölecektir.

Peygamber sözleri tanrıların isteklerini dile getiriyordu. Kral, dindarlığı ve ibadetiyle tanrıların beğenisini kazandıkça onlar tarafından daha çok esirgenirdi. Kutsal Kitap dışında, kralların eylemleri nadiren eleştirilmekte ve kralla peygamberler arasında herhangi bir çatışmaya yol açmamaktaydı. Peygamberlerin bazı sitemleri, filanca sefere ya da falanca askeri bağlaşmaya karşı buyruk savurmaları ya da krala iktidarının kaynağı olan tanrılara karşı görevlerini anımsatmaları söz konusu olabilse de işine gelmediği zaman hükümdarın bu tanrısal uyarıları pek ciddiye almadığı görünmektedir. Bir Mari tableti Halep tanrısı Adad'ın kraldan malikânelerinden birini talep ettiği şu sözleri aktarmaktadır: "Ben Kalassu'nun efendisi, onu dizlerinde büyütmüş ve babasının tahtına geri dönmesini sağlamış olan Adad değil miyim? Onu babasının soyunun tahtına geri döndürdüğümden bu yana ona yeni bir konut verdim. Şimdi, onun babasının soyunun tahtına geri dönmesini sağladığım için soyundan bir yurtluk alacağım. Eğer (onu) vermezse, tahtın, ülkenin ve kentin tanrısı olan ben, verdiklerimi geri alacağım. Ama, tersine, istediğimi verirse, ona taht üstüne taht, ev

üstüne ev, toprak üstüne toprak, kent üstüne kent vereceğim ve ona güneşin doğusundan batışına kadar uzanan tüm ülkeyi vereceğim."

Bu izlek Kutsal Kitap'taki çok sayıda peygamber kelamında bulunmaktadır. Başka bir grup izlekte de kralın adaleti sağlaması buyurulmaktadır. Mezopotamya'da çok seyrek olan bu tip buyruklar Kutsal Kitap kehanetlerinin genel havasına yakındır: "Yahve şöyle buyurdu: Hukuk ve adaleti savunun, soyguna uğrayanı zorbanın elinden kurtarın; göçmene, öksüze ve dula kötü davranmayın!" (Yeremya 22, 3)

Yazar peygamberlerin adını taşıyan Eski Ahit kitapları, dönemin âdetlerinden izler taşımakla birlikte uzun bir edebi hazırlama süreci gerektiren mesajlarının biçimi ve içeriği açısından farklıdırlar. Daha seyrek olarak anlatısal bir üsluba sahip olan mesaj artık sadece krala değil, Yahve'nin buyruklarına uymakta kusur edenleri uyarma ve herkesin ortak iyiliği için Antlaşma'nın talimatlarına itaati sağlama görevi kendilerine anımsatılan Yahve'nin tebaasının tamamına ve onların şeflerine yönelikti. Bu Eski Ahit kitapları, özellikle Antlaşma'nın ana ilkeleri olan "hukuk ve adaleti" güvence altına alma konusunda yetersiz kalan kralların kaçınılmaz olarak ulusun yıkımına ve halkın sürgüne gitmesine neden olacak eylem ve yetkilerini yadsıyan kehanetler içermektedir.

Ulusal Tanrılardan Evrenin Tanrısına

Başlangıçtan itibaren Yakındoğu toplumlarının karakteristik bir özelliği olan çoktanrıcılık yarı göçebe ya da yerleşik toplumlarda değişik görünümlere bürünmüş, köy bağımsız ve zengin bir kent olup kent tanrılarını kutsadığı zaman ya da kent bölgesel bir devletin başkenti olup bu tanrılardan birini ulusal tanrı konumuna yükselttiği zaman başka dönüşümler ortaya çıkmıştır: Hammurabi döneminde Babil kenti tanrısı olan Marduk'un I. Nabukadnazer zamanında baş tanrı olması gibi Asur ülkesinde de Asur baş tanrılığa yükselmiştir.

Ugarit'te ayin usulleriyle ilgili metinler, "İlu'nun oğulları"nın "kurul" ya da "derneğini" oluşturan birçok tanrı-

sal varlıktan söz etmekle birlikte mitoslarda insanları doğal afetlerden (fırtınalar, yer sarsıntıları ve deniz baskınları) ve art arda birkaç yıl kuraklığın yol açtığı kıtlıklardan koruyan iki ana tanrı İlu ve daha çok Baalu ("Efendi") adıyla bilinen Haddu'dur. Bu tanrılar sözcüğün tam anlamıyla birer kişilik olmaktan çok yaşlının bilgeliği (İlu) ve genç adamın gücü (Baalu) gibi erdemleri kişileştiriyorlardı. Bununla birlikte, Hattu-Baalu'nun birçok kez "Ugarit'in Efendisi" olarak adlandırılması, Ugaritlilerin de onun halkı olarak nitelendirilmesi onun ulusal tanrı olduğunu göstermektedir.

Eski Ahit, çoktanrıcı ataerkil yarı göçebelikten ulusal tanrı kültüne kadar tanrıların evrimine genel çizgileriyle değinmektedir. Hıristiyanlığın başlangıç döneminde gelişecek olan evrenin Efendisi bir yaratıcı tanrı kavramı, Eyüp Kitabı'nın öndeyişi ya da Yaratılış 1 öyküsü gibi geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır.

Sami dinleri tarihinde klasikleşmiş bir ayrıma göre akraba-tanrılar göçebe ya da yarı göçebe toplumların tanrılarıydı. Bununla beraber, yarı göçebe klanlar tarafından kutsanan ilk peygamberlerin tanrıları, onlara tapan çocukları gibi –İbrahim için Hebron'da, İshak için Beer Şeba'da ve Yakup için Bethel'de– yavaş yavaş yerleşik düzene geçtiler. Göçebe ataların tanrılarıyla bu ataların soylarından gelen yerleşiklerin tanrıları arasında bir ara halka oluşturan bu tanrıların her biri "bir yerin tanrısı" oldu. "Babanın tanrısı" ile "yerel tanrı" arasındaki bu tamamlayıcılık, VIII. yüzyıl sonunda, Asurlular, Asur ülkesine sürgüne gönderilmiş olan İsrailli-lerin yerine göçmenleri yerleştirdikleri zaman belirgindi. Bu göçmenler atalarının tanrılarını yüceltmeyi sürdürürken İsrail hanedanının yerel tanrısının kültünü de benimsediler ve Yahve'nin bir rahibi geleneksel yerel tanrı kültünü yeniden düzenlemesi için Bethel'e getirildi (2. Krallar 17, 27-28).

Bir tarım toplumunda, yani bir "yerel tanrı"ya tapan yerleşik bir toplumdaki tanrı Ugarit'teki Baal gibi efendi tanrılar kategorisindendi. "Yağmurlu" tarımın uygulandığı Levant'ta toprağa verimlilik, köylüler ve hayvanlara yiyecek ve kadınlara doğurganlık veren fırtına tanrısı ön plana çıka-

caktı. I. Samuel Kitabı'nın başında, göçebelik kalıntısı kabile âdetleriyle yerleşik Kenan inançlarının Yahveciliğin ilkel biçimini doğurduğu bir pota olan Şilo Tapınağı çevresinde gelişen dindarlığın damgasını vurduğu bu evreden söz edilmektedir. Hâkimler Kitabı'ndaki Şilo kızlarının dansı (19-21) büyük bir olasılıkla doğacı nitelikte bir Kenan kalıntısıdır.

Davut hanedanından başlayarak, "yerel tanrı" ile "kralın tanrısı" birbiriyle bütünleşir. Davut, Antlaşma sandığını Şilo'dan kendi kentine götürürken (2. Samuel 6), Şilo'yu Kudüs'e aktarıyor ve böylece bu kutlu yerin tanrısını kralın tanrısının hizmetine sokmuş oluyordu. Natan'ın kehaneti (2. Samuel 7) "hükümdarlığın tanrısı" Yahve ile Davut'un soyu arasında 587'de Kudüs'ün düşüşüne kadar sürecek olan antlaşmayı onaylasa da ne kuzeyde ne de Yehuda'da hükümdarlık tanrısının kültü monolatriktir. Kralların krallığın diğer tanrılarına kurbanlar sunmaları, peygamberlerin ve Krallar ile Tarihler kitaplarının sert eleştirilerine yol açmıştır.

Yehuda monarşisinin yıkılmasından sonra Yahve'nin rolü topluluğun tüm üyeleri tarafından benimsenir. Yahve, aracı rölündeki hüküm süren kralın ortadan kalkmasıyla, tapınağın ve ritüellerinin bekçisi olan din adamları sınıfı sayesinde, çok eski tanrıları olan Yahve'ye kendisini adayan "İsrailoğul-

Figür 149: Tanrı Marduk tasviri, bir silindir-mühür ayrıntısı, Babil, IX. yüzyıl

Figür 150: Asur'da bir özel konutta bulunan tanrı Asur tasviri, sırlı tuğlalarla örülmüş duvar ayrıntısı, IX-VII. yüzyıl

ları" etnik grubunun "halk tanrısı" olur (Ezra 1, 2-4). Burada henüz tektanrıcılıktan söz edilemez, çünkü İsrailoğullarını yönetme becerisini gösterememiş olan diğer tanrılar, zamanın sonunda hiçliğe indirgenecekleri için güçleri sallantıda olmakla birlikte, gerçek tanrılar olarak kabul ediliyordu.

Kutsal Kitap'a göre, halkın ataları I. binyıl Suriye panteonlarında kutsanan başka tanrılara hizmet etmişti (Yeşu 24, 14-24). Ama, Yahve'nin Musa'ya vahiy göndermesinden sonra Kutsal Kitap, sözcük kökeninin "varlığın" bir adlandırmasına gönderme yaptığı düşünülen, gizemli bir ada sahip tek bir tanrının, Yahve'nin varlığını kabul eder. Tektanrıcılığın –içsezisel olduğu kadar en kesin– en eski tanımı peygamber İşaya tarafından yapılmıştır (45, 22): "Ben Yahve değil miyim? Yoktur benim dışımda başka tanrı." "Yahve tanrımız(dır), Yahve tek(tir)" (Tesniye 6, 4) diye vurgulanan Yahve'ye inanç "...Yahve, sadece (o)" biçiminde de anlaşılabilir.

Henoteizmden (bir halkın bir tanrıyı diğerlerinden üstün tutması) tektanrıcılığa evrilme sürecinde monolatri önemli bir yer tutmuştur. Tek tapınılan tanrı olduğu için İsrail tanrısı bu evrimde yargıcı rolü oynamıştır. Tesniye reformu VII. yüzyıldan başlayarak topluluk içi bağları pekiştirmeye katkıda bulunurken ulusal dinin de putataparlığı bir çeşit ihanet gibi algılamasına yol açmıştır. Bununla birlikte, her türlü putataparlığa karşı tekrar tekrar ortaya çıkan polemikler dini gerçekliğin fiiliyatta çoğu kez kuralların epey berisinde kaldığına işaret etmektedir. Tesniye polemiği "yabancı tanrıyı" sürekli biçimde cismani bir imaja indirgerken, tapınılan tek tanrı "tahayyül edilemez"di. Yahve'nin bir yardımcısının varlığı, özellikle V. yüzyılda Yukarı Mısır'da Elephantine'e yerleşmiş ve ulusal tanrının yanı sıra Anat-Yaho diye adlandırdıkları bir tanrıçayı da kutsayan Yahudiler arasında belgelenmiştir.

Ahameniş Perslerinin ulusal politikası, her etnik topluluğun kendi tanrısına taptığı ve kendi ritüellerini koruduğu ulusal bir henoteizmi teşvik ediyordu. Gerçekten uluslarüstü olan ilk doğu imparatorluğu örgütlenme yapısının kurumsal çerçevesini Kutsal Kitap henoteizmine vermiştir. Eski yazar-

ların ortak düşüncesine göre bu politika, aynı zamanda, eski bir Pers geleneği olan ağaç ya da taştan yapılmış tanrıları yasaklayarak ve zaten epey uzun süredir Batı Samilerinde varlığı bilinen "Gök tanrısı"nın önceliğini yeniden ön plana çıkararak, tektanrıcılığın doğuşuna katkıda bulunmuştur. Bununla beraber, II. yüzyılda Danyal Kitabı (9) meleklere dönüşmüş olan ulus tanrılarına hâlâ bir yer ayırmaktaydı.

I. yüzyılda, Yakındoğu'da ilk dünya imparatorluğunun, İspanya'dan Fırat'a kadar uzanan Roma İmparatorluğu'nun sahneye çıkmasıyla, İskenderiyeli Philon ile Yahudilik ardından da kısa bir süre sonra ortaya çıkacak olan Hıristiyanlık, yerleşik dünyanın tümünde sadece bir tek tanrı var olduğu düşüncesini benimsediler. Böylece dünyanın tümü için tek bir tanrı düşüncesi yani mutlak tektanrıcılık yüzyıllara yayılan ağır bir sürecin sonunda kendini kabul ettirmiş oldu. Bu tektanrıcılığın değişmez temel öğesi tanrısal babalık olup baba-oğul ilişkisi de insanlık sevgisinin temel öğesi olan aidiyet duygusunun en somut imgesini sunmaktadır.

Figür 151: Çift stelli taht, artık insanbiçimli olarak tasvir edilmeyen tanrının soyut simgesi, Sur, Lübnan, II. yüzyıl

Tektanrıcılıkla kişisel tanrı arasında sıkı bir ilişkinin var olması, tek olarak tanınan tanrının evrensel niteliğini unutturmamalıdır. Böylesi bir bilinçlenme dünya üzerinde yaşayan toplulukların bir bütün olarak algılanmasından önce gelişemezdi. Evrenselci tektanrıcılığın, en özlü olduğu kadar

belki de en doğru açıklaması Hıristiyanlık çağının altmışlı yıllarına aittir: "Herkesin üstünde, herkes ile ve herkeste olan, herkesin tek Tanrısı ve Babası" (Efesliler 4,6).

Tarihler	Arkeolojik Dönemler	Teknik Yenilikler	Sanat ve Kültür	Levant
3500		Çömlekçi çarkı Pişmiş tuğla	Silindir-mühür Yazı	
3200		Sulama tarımı		
3000				
2900		Tekerlek		
2700	Eski Tunç 3200-2000		Kent devletler Fara ve Abu Salabih tabletleri	
2600		Kalaylı tunç		
2500		At Açık deniz gemiciliği Domuz	Saraylar	Ebla 2500-2300
2300				Amurular (Mısırlılar Suriye'de)
2200			Zigguratlar	
2100				Yamhad 1800-1600
2000	Orta Tunç 2000-1500			Alalah VII Hyksoslar
1900				
1800				Mısır egemenliği Mısır ile Hitit İmparatorluğu arasında nüfus paylaşımı
1700		At gemi Buz kuyusu		
1600	Genç Tunç 1500-1200	Cam	Alfabenin icadı	
1400		Hecin devesi	Çiviyazısı alfabesi Yaratılış Destanı Kehanet derlemeleri	Kadeş Savaşı
1200	Demir I 1200-800	Demirin ergitilmesi		Deniz halklarının istilası _ _ _ _
1000			Usturlap	Levant krallıkları (Fenike, Arami, Yeni Hitit, İsrail, Yehuda, Trans-Ürdün)
800	Demir II 800-600	Pamuk		Güney Levant vasal krallıkları / Asur egemenliği
600				587: Kudüs'ün alınışı
550				
500	Demir III 600-300			Ahameniş Pers egemenliği Sürgün dönüşü 538
400		Sikke	Burçlar kuşağı Ay ve güneş tutulmaları 19 yıl=235 Ay ayı	
330				Seleukos dönemi

Anadolu	Yukarı Mezopotamya	Aşağı Mezopotamya	İran
		Uruk Dönemi 3700-2900 Nippur, Uruk, Ur, Eridu, Lagaş, Arkaik Hanedanlar 2900-2334	Ön-Elam 3100-2700
	Mari Sarayı Ninova V	(Ur kral mezarları)	
		Akad İmparatorluğu 2334-2200	Eski Elam
Alaca Höyük kral mezarları	Urkiş ve Nawar	Guti Hanedanı 2200-2120	Awan 2350-2200
Troya II hazineleri	III. Ur Hanedanı 2111-2004		Şimaşki 2050-1950
	Amurular		
Asur ticaret kontuarları 1920-1700	Asur, Eşnunna, Mari, Şubat-Enlil	İsin-Larsa 2004-1763	Sukkalmah 1900-1750
Eski Hitit İmparatorluğu 1650-1500	Yukarı Mezopotamya Krallığı 1796-1775	Eski-Babil 1894-1595	
Kizzuwatna 1500-1370	Mittani İmparatorluğu 1550-1360	Orta Babil Kassit Hanedanı 1595-1155	Orta Elam
Yeni Hitit İmparatorluğu 1370-1190	Orta Asur 1365-1077		
Deniz halklarının istilası		II. İsin Hanedanı	
Friglerin gelişi	Arami istilaları		Medler Urartu ve Asur istilaları
Frigya 750-650	Urartu 850-600	Yeni Asur 911-612	
		Asur egemenliği 725-625	Yeni Elam 750-650 Medler 650-550
Kimmerler Lidya 650-550	Medler	Yeni Babil 612-539	
Ahameniş Pers egemenliği			Ahameniş Pers İmparatorluğu 539-333
Seleukos Dönemi, (Pers İmparatorluğu'nun Büyük İskender tarafından fethi 333)			

KAYNAKÇA

KISALTMALAR (süreli ve seri yayınlar, koleksiyonlar)

(bkz.: http://www.keilschrift.badw.de/Reallexikon/Abkuerzungsverzeichnisse/framu.html)

AOS: American Oriental Series, American Oriental Society, New Haven (Connecticut).

ARM ve *ARMT : Archives Royales de Mari, Traductions,* ed. Geuthner, Paris.

BaFo: Baghdader Forschungena, Deutsches Archäologisches Institut, Mainz.

BAR: British Archeological Reports, Archaeopress, Oxford.

BAH: Bibliothèque Archéologique et Historique, Institut français du Proche-Orient, Beyrut.

CMO: Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen, Lyon.

LAPO: Littératures anciennes du Proche-Orient, ed. du Cerf, Paris.

MC: Mesopotamian Civilizations, Eisenbrauns, Winona Lake

OBO: Orbis Biblicus et Orientalis, Academic Press, Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg.

RIMA: The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 10 cilt (1987-), Toronto.

RIMB: The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Babylonian Periods, 2 cilt (1995-), Toronto.

RIME: The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, 4 cilt (1990-), Toronto.

SAA: State Archives of Assyria, Helsinki University Press, Helsinki.

SAACT: State Archives of Assyria Cuneiform Texts, Helsinki University Press, Helsinki.

SBL/WAW: Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, Atlanta.

GENEL YAPITLAR

M. Baud (ed.), *Cités disparues. Découvreurs et archéologues au Proche-Orient,* Paris, 1991.

O. Binst (ed.), *Le Levant. Histoire et archéologie du Proche-Orient,* Köln, 2000.

P. Bordreuil ve Fr. Briquel-Chatonnet, *Le temps de la Bible,* Paris, 2000 (yeniden basım Folio-histoire, 2003).

J. Bottero, *Mésopotamie, l'Ecriture, la raison et les dieux,* Paris, 1987.

J. Bottero (ed.), *Initiation à l'Orient ancien,* coll. Point Histoire, Paris, 1992.

J. Bottero ve M.-J. Steve, *Il était une fois la Mésopotamie,* coll. Découvertes, Paris, 1993.

J. Bottero, *Babylone, à l'aube de notre culture,* coll. Découvertes, Paris, 1994.
P. Briant, *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre,* Paris, 1996.
J. Briend, A. Caubet ve P. Pouysségur, *Le Louvre et la Bible,* Paris, 2004.
J. Briend ve M. Quesnel (yön.), *Supplément au Dictionnaire de la Bible,* Paris, 1928- (halen sürmekte olan yayın, "Tell Hariri Mari" maddesine kadar 78 fasikül yayımlanmıştır).
Fr. Briquel-Chatonnet, *Les Araméens et les premiers Arabes,* Encyclopédie de la Méditerranée, Aix-en-Provence, 2005.
Fr. Briquel-Chatonnet ve E. Gubel, Les *Phéniciens: aux origines du Liban,* coll. Découvertes, Paris, 1998.
J. A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia (1158-722 BC),* Roma, 1968
N. Chevalier, *La recherche archéologique française au Moyen-Orient 1842-1947,* Paris, 2006.
Dictionnaire encyclopédique de la Bible, Turnout, 1987
P.-E. Dion, Les *Araméens à l'âge du fer: histoire politique et structures sociales,* Études bibliques, özel sayı 34, Paris, 1997.
D.O. Edzard *et alii* (ed.), ardından M. P. Streck (ed.), *Reallexikon des Assyriologie und vorderasiatlschen Archäologie,* 13 cilt yayınlanmıştır (A-T, yayın sürmekte), Berlin-New York, birçok Fransızca ve İngilizce metin içermektedir.
J. Elayi, *Histoire de la Phénicie,* Paris, 2013.
I. Finkelstein ve N. A. Silberman, *La Bible dévoilée,* Paris, 2002.
I. Finkelstein ve N. A. Silberman, *Les rois sacrés de la Bible: à la recherche de David et Salomon,* Paris 2006.
J. Freu, *Histoire politique du royaume d'Ugarit,* coll. Kubaba, Série Antiquité XI, Paris, 2006.
P. Garelli (yön.), *Le Proche-Orient asiatique,* 2 cilt, Paris, 3. basım 1997.
P. Gibert, *La Bible. Le Livre, les livres,* coll. Découvertes, Paris, 2000.
M. Gras, P. Rouillard ve J. Teixidor, *L'univers phénicien,* Paris, 1995.
J.-L. Huot, *Une archéologie des peuples du Proche-Orient. I, Des premiers villageois aux peuples des cités-Etats (Xe-lle millénaires av. J.-C.) -II, Des hommes des palais aux sujets des premiers empires (IIe-Ier millénaire av. J.-C),* Paris, 2004.
Fr. Joannès, *La Mésopotamie au 1» millénaire avant J.-C,* Paris, 2000.
Fr. Joannès, *Les premières civilisations du Proche-Orient,* Paris, 2006.
Fr. Joannès (dir.) ve C. Michel, *Dictionnaire de la civilisation mésopotamienne,* Paris, 2001.
H. Klengel, *Syria 3000-300 BC,* Berlin, 1992.
S. N. Kramer, *L'histoire commence à Sumer,* Paris, 1975 (yeni basım).
V. Krings (ed.), *La civilisation phénicienne et punique: manuel de recherche,* Handbuch der Orientalistik 1/2, Leyde, 1995.
M. T. Larsen, *La conquete de l'Assyrie 1840-1860. Histoire d'une découverte archéologique,* Paris, 2001.
J. Leclant (yön.), *Dictionnaire de l'Antiquité,* Paris, 2005.
A. Lemaire (yön.), *Le monde de la Bible,* Paris, 1998.
E. Lipinski (yön.), *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique,* Turnhout, 1992.

E. Lipinski, *The Arameans, Their Ancient History, Culture, Religion, OLA* 100, Louvain-Paris-Sterling, 2000.

M. Liverani, *La Bible et l'invention de l'histoire: histoire ancienne d'Israël,* Paris, 2008.

J.-Cl. Margueron, *Les Mésopotamiens,* 2 cilt, Paris, 1991.

J.-Cl. MaRgueron ve L. Pfirsch, *Le Proche-Orient et l'Egypte antiques,* Paris, 1996.

P. Matthiae, *Aux originesde la Syrie. Ebla retrouvée,* Paris, 1996.

O. Millet ve Ph. de Robert, *Culture biblique,* Paris, 2001.

A. L. Oppenheim, *La Mésopotamie: portrait d'une civilisation,* Paris, 1970.

A. Paul, *La Bible, histoire, textes et interprétations,* coll. Repères pratiques, Paris, 1995.

A.-M. Pelletier, *Lectures bibliques, aux sources de la culture occidentale,* Paris, 1995.

M. Quesnel ve Ph. Gruson, *La Bible et sa culture,* cilt 1: *Ancien Testament,* Paris, 2000.

R. Rendtorff, *Introduction à l'Ancien Testament,* Paris, 1989.

M. Roaf, *Atlas de la Mésopotamie et du Proche-Orient ancien,* Turnhout, 1991.

Chr. Robin, *L'Arabie antique de Karib'il à Mahomet. Nouvelles données sur l'histoire des Arabes grâce aux inscriptions, Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 61, Aix-en-Provence, 1991.

Th. Römer, *La Première histoire d'Israël: l'Ecole deutéronomiste à l'œuvre,* Cenevre, 2007.

G. ROUX, *La Mésopotamie,* coll. Point Histoire, Paris, 1995.

G. Saade, *Ougarit et son royaume. Des origines à sa destruction, BAH* 193, Beyrut, 2011.

J. M. Sasson (yön.), *Civilisations of the Ancient Near East,* 4 cilt, New York, 1995.

Y. Schemer, *La politique dans l'ancien Orient,* Paris, 1999.

J. A. Soggin, *Histoire d'Israël et de Juda,* coll. Le livre et le rouleau 19, Paris, 2004.

R. de Vaux, Les *institutions de l'Ancien Testament, 2* cilt, Paris, 1989 (5. basım).

R. Viers (yön.), *Langues et écritures de la Méditerranée,* Paris-Nice, 2006.

Nos des *Dossiers d'Archéologie:* Les Hittites (193), Sur les rives du Jourdain, avant Abraham (203), Iran, la Perse de Cyrus à Alexandre (227), L'Anatolie (276), Jiroft, fabuleuse découverte en Iran (287), L'Anatolie Antique du Ier millénaire av. J.-C. (328), Maisons urbaines au Proche-Orient ancien (332), Hatra, un patrimoine irakien en danger (334), Rois en Mésopotamie (348), Babylone, naissance d'une légende (Hors-série 14), Darius (Hors-série 23).

Nos du *Monde de la Bible:* La naissance de Dieu (110), Les 10 commandements une loi pour l'homme? (117), Le mystère Ougarit (120), Moïse l'histoire et la légende (156), David roi de Juda et d'Israël (148), Les hauts lieux de l'histoire de la Bible (180), Ces dieux d'Orient concurrents de Jésus (181), A l'origine d'Israël Abraham ou Moïse?

(192), Comment la Bible a-t-elle été reconstituée (196), L'expérience du désert (197), L'archéologie contredit-elle la Bible (200), Vraies et fausses guerres dans la Bible (206).

ESKİ YAKINDOĞU'DA SANAT VE ARKEOLOJİ

P. Amiet, *L'art d'Agadé au Musée du Louvre,* Paris, 1976.

P. Amiet, *L'art antique du Proche-Orient,* Paris, 1977.

A. Benoit, Les *civilisations du Proche-Orient ancien,* Paris, 2003.

A. Caubet (yön.), Les *Antiquités orientales, guide du visiteur, Louvre,* Paris, 1993.

A. Caubet ve P. Pouysségur, *L'Orient ancien,* Paris, 1997.

En Syrie aux origines de l'écriture, sergi katalogu, Musées d'Art et d'Histoire de Bruxelles, Turnhout, 1997.

M. Fortin, *Syrie, terre de civilisations,* Musée de la civilisation, Québec, 1999.

E. Gubel (ed.), les *Phéniciens et le monde méditerranéen,* sergi kataloğu. Bruxelles-Luxembourg, Brüksel, 1986.

E. Gubel (ed.), *Art phénicien: la sculpture de tradition phénicienne,* Musée du Louvre, Département des antiquités orientales, Paris, 2002.

B. Hrouda, *L'Orient ancien,* Paris, 1991.

La cité royale de Suse. Découvertes archéologiques en Iran conservées au Musée du Louvre, Sergi kataloğu, fransızca versiyon. *The royal City of Susa* (Metropolitan Museum of Art, New York, Kasım 1992-Mart 1993), Paris, 1994.

La Méditerranée des Phéniciens: de Tyr à Carthage, sergi kataloğu. Institut du Monde Arabe, Paris, 2007.

Le royaume d'Ougarit. Aux origines de l'alphabet, sergi kataloğu. Musée des Beaux-Arts de Lyon (Ekim 2004-Ocak 2005), Lyon, 2004

Liban. L'autre rive, sergi katalogu. Institut du Monde Arabe (Ekim 1998-Mayıs 1999), Paris, 1998.

A. Parrot, *Sumer,* coll. L'univers des formes, Paris, 1960 (J. Margueron'un sunuşuyla yeni basım, 2006)

A. Parrot, *Assur,* coll. L'univers des formes, Paris, 1960 (J. Margueron'un sunuşuyla yeni basım, 2007).

A. Parrot, M. H. Chéhab ve S. Moscati, *Les Phéniciens,* coll. L'univers des formes, Paris, 1975 (Fr. Briquel-Chatonnet'in sunuşuyla yeni basım, 2007).

S. Steadman ve G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford, 2011. *Sumer, Asur, Babylone. Chefs d'oeuvre du musée de Bagdad,* sergi kataloğu. Petit-Palais (24 Mart-14 Haziran 1981), Paris, 1981.

Syrie. Mémoire et Civilisation, sergi kat. Institut du Monde Arabe, Paris, 1993.

TARİHSEL KAYNAKLAR

J. Briend et M.-J. Seux, *Textes du Proche-Orient ancien et histoire d'Israël,* Paris, 1977. J. C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions,* cilt 1: *Hebrew and Moabite Inscriptions,* cilt 2: *Aramaic Inscriptions,* cilt 3: Phoenician Inscriptions, Oxford, 1971-82

W.W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture,* cilt 1: *Canonical Compositions from the Biblical World,* cilt 2: *Monumental Inscriptions from the Biblical World,* cilt 3: *Archival Documents from the Biblical World,* Leiden, 1997-2002.

J. B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern* Texts *relating to the Old Testament,* 3. basım, Princeton, 1969 (küçük formatta 2 cilt kısmi basım).

Écrits de l'Orient ancien et sources bibliques, Petite bibliothèque des sciences bibliques, Paris, 1986.

UYGULAMALI METİNLER

D. Charpin, Fr. Joannès, S. Lackenbacher, B. Lafont, *Archives épistolaires de Mari* 1/2,

ARMT 26/2, Paris, 1988.

J.-M. Durand, Les *documents épistolaires du palais de Mari,* cilt I-III, *LAPO* 16-18, Paris, 1997-2000.

J. Eidem, *The royal archives from Tell Leilan. Old Babylonian letters and treaties from the lower town Palace East,* Leiden, 2011.

P. Grelot, *Documents araméens d'Egypte, LAPO* 7, Paris, 1972.

H. A. Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom, SBL/WAW*15, Atlanta, 2009.

Fr. Joannès (yön.), *Rendre la justice en Mésopotamie. Archives judiciaires du Proche-Orient ancien (IIIème-Ier millénaires avant J.-C),* Saint-Denis, 2000.

S. Lackenbacher, *Textes Akadiens d'Ugarit. Textes provenant des vingt-cinq premières campagnes, LAPO* 20, Paris, 2002.

A. Lemaire, *Inscriptions hébraïques (1). Les ostraca, LAPO* 9, Paris, 1977.

J. M. Lindenberger, *Ancient Aramaic and Hebrew Letters, SBL/WAW 4,* Atlanta, 2003.

M. P. Maidman, *Nuzi texts and their uses as historical evidence, SBL/ WAW* 18, Atlanta, 2010.

P. Michalowski, *Letters from Early Mesopotamia, SBL/WAW* 3, Atlanta, 1993.

P. Michalowski, *The Correspondence of the Kings of Ur: An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom MC* 15, Winona Lake, 2011.

C. Michel, *Correspondance des marchands de Kanis au début du IIe millénaire av. J.-C, LAPO* 19, Paris, 2001.

W. L. Moran, Les lettres *d'El Amarna. Correspondance diplomatique du pharaon, LAPO* 13, Paris, 1987.

S. Parpola, *The Correspondence of S argon II,* I. böl: *Letters from Assyria and the West, SAA* 1, Helsinki, 1987.

S. Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars, SAA* 10, Helsinki, 1993. *State Archives of Assyria,* 20 cilt (1987-), Helsinki.

KRAL YAZITLARI, TARİHSEL YAZITLAR VE YASA METİNLERİ

G. M. Beckman, *Hittite Diplomatic* Texts, *SBL/WAW 1,* Atlanta, 1999.
J. Briend *et alii, Traités et serments dans le Proche-Orient ancien, Suppléments aux Cahiers Evangile* 81, Paris, 1981.
G. Cardascia, *Les lois assyriennes, LAPO 2,* Paris, 1969.
J. S. Cooper, *Sumerian and Akadian Royal Inscriptions I. Presargonic Inscriptions, AOS Translation Series* 1, New Haven, 1986.
A. Finet, *Le code de Hammurabi, LAPO* 6, Paris, 1983.
J.-J. Glassner, *Chroniques mésopotamiennes,* coll. La roue à livres, Paris, 1993.
J. Goodnick Westenholz, *Legends of the Kings of Akade. The Texts, MC 7,* Winona Lake, 1997.
A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC), RIMA* 1, Toronto, 1987.
A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium B.C. (1114-895 B.C.), RIMA 2,* Toronto, 1990.
A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC), RIMA* 3, Toronto, 1996.
P. Lecoq, les *inscriptions de la Perse achéménide,* coll. L'aube des peuples, Paris, 1997.
S. Parpola ve K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths, SAA 2,* Helsinki, 1988.
M. T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, SBL/WAW 6,* Atlanta, 1997.
The Royal Inscriptions of Mesopotamia
Assyrian Periods (RIMA), 10 cilt (1987-), Toronto.
Babylonian Periods (RIMB), 2 cilt (1995-), Toronto.
Early Periods (RIME), 4 cilt (1990-), Toronto.
The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (RINAP), 4 cilt (2011-), Winona Lake. M.-J. Seux, *Epithètes royales Akadiennes et sumériennes,* Paris, 1967.
M.-J. Seux, *Lois de l'ancien Orient, Suppléments aux Cahiers Evangile* 56, Paris, 1986.
E. Sollberger ve J.-R. Kupper, *Inscriptions royales sumériennes et Akadiennes, LAPO* 3, Paris, 1971.
H. Tadmor, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria,* The Israël Academy of Sciences and Humanities, Kudüs, 1994.

EDEBİ, BİLİMSEL VE DİNİ METİNLER

A. Annus, *The Standard Babylonian Epic of Anzu, SAACT 3,* Helsinki, 2001.
A. Annus ve A. Lenzi, *Ludlul Bel Nèmeqi: The Standard Babylonian Poem of the Righteous Sufferer, SAACT 7,* Helsinki, 2010.

J. Asurmendi *et alii, Prophéties et oracles dans le Proche-Orient ancien, Suppléments aux Cahiers Evangile* 88, Paris, 1994.
A. Barucq *et alii, Prières de l'Ancien Orient,* coll. Documents autour de la Bible, Paris, 1989.
J. Bottéro, *La plus vieille cuisine du monde,* Paris, 2002.
J. Bottéro ve S.N. Kramer, *Lorsque les dieux faisaient l'homme. Mythologie mésopotamienne,* Paris, 1989.
J. Bottéro, *L'épopée de Gilgamesh. Le grand homme qui ne voulait pas mourir,* coll. L'aube des peuples, Paris, 1992.
A. Caquot, M. Sznycer ve A. Herdner, *Textes ougaritiques* 1, *mythes et légendes, LAPO* 7, Paris, 1974.
A. Caquot, J.-M. de Tarragon ve J.-L. Cunchillos, *Textes ougaritiques 2. Textes religieux, rituels, correspondance, LAPO* 14, Paris, 1989.
Y. Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age, SBL/WAW* 34, Atlanta.
J. S. Cooper, *The Curse of Agade,* Baltimore-Londra, 1983.
B. R. Foster, *Before the Muses. An Anthology of Akadian Literature,* 3. Basım, Bethesda, 2005.
M. Geller, *Evil Demons: Canonical Utukkù Lemmutu Incantations, SAACT* 5, Helsinki, 2007.
A. George, *The Babylonian Gilgamesh Epic,* 2 cilt, Oxford, 2003.
H. A. Hoffner, *Hittite Myths, SBL/WAW 2,* Atlanta, 1998.
T. Jacobsen, *The Harps that once... Sumerian Poetry in Translation,* New Haven, 1987.
S. N. Kramer ve J. Bottéro, *Le mariage sacré à Sumer et à Babylone,* Paris, 1983.
R. Labat, *Traité Akadien de diagnostics et pronostics médicaux,* Paris, 1951.
P. Lapinkivi, *The Neo-Assyrian Myth of Istar's Descent and Resurrection, SAACT* 6, Helsinki, 2010.
J. Léveque, *Sagesses de Mésopotamie, Suppléments aux Cahiers Evangile* 85, Paris, 1993.
FI. Malbran-Labat, *Gilgamesh,* coll. Documents autour de la Bible, Paris, 1992.
P. Michalowski, *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur, MC* 1, Winona Lake, 1989.
M. Nissinen, C.-L. Seow ve R. K. Ritner, *Prophets and Prophecies in the Ancient Near East, SBL/WAW* 12, Atlanta, 2003.
J. R. Novotny, *The Standard Babylonian Etana Epic, SAACT 2,* Helsinki, 2001.
D. Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit, SBL/WAW* 10, Atlanta, 2002.
S. B. Parker (ed.), *Ugaritic Narrative Poetry, SBL/WAW 9,* Atlanta, 1997.
S. Parpola, *The Standard Babylonian Epic of Gilgamesh, SAACT* 1, Helsinki, 1997.
M.-J. Seux, *Hymnes et prières aux dieux de Babylonie et d'Assyrie, LAPO* 8, Paris, 1976.
M.-J. Seux *et alii, La Création et le Déluge d'après les textes du Proche-Orient ancien, Suppléments aux Cahiers Evangile* 64, Paris, 1988.
I. Singer, *Hittite Prayers, SBL/WAW* 11, Atlanta, 2002.

Ph. Talon, *The Standard Babylonian Creation Myth Enuma Elis, SAACT* 4, Helsinki, 2005.
R. J. Tournay ve A. Shaffer, *L'épopée de Gilgamesh, LAPO* 15, Paris, 1994.
H. L. J. Vanstiphout, *Epics of the Sumerian Kings. The Matter of Aratta, SBL/WAW* 20, Atlanta, 2003.

BÖLÜM BAZINDA KAYNAKÇA

1. Köyden Kente

M. Anbar, Les *tribus amurrites de Mari, OBO* 108, Göttingen, 1991.
P. Briant, *Etat et pasteurs au Moyen-Orient ancien,* Cambridge-Paris, 1982.
Bulletin on Sumerian Agriculture VII, Domestic Animals of Mesopotamia I, Cambr., 1993.
Bulletin on Sumerian Agriculture VII, Domestic Animals of Mesopotamia II, Cambridge, 1995.
Y. Calvet ve B. Geyer, *Barrages antiques de Syrie, CMO* 21, Lyon, 1992.
J. Cauvin, *Naissance des divinités, Naissance de l'agriculture. La Révolution des symboles au Néolithique,* Paris, 1994.
I. Finkelstein, *Living on the Fringe: The Archaeology and History of the Negev, Sinai and Neighbouring Regions in Bronze and Iron Ages, Monographs in Mediterranean Archaeology* 6, Sheffield, 1995.
J.-J. Glassner, *La Tour de Babylone. Que reste-t-il de la Mésopotamie?,* Paris, 2003.
J.-L. Huot (yön.), *La ville neuve, une idée de l'Antiquité?,* Paris, 1988.
J.-L. Huot, J.-P. Thalmann ve D. Valbelle, *Naissance des cités,* Paris, 1990.
Jérusalem, 5000 ans d'histoire, Dossiers d'archéologie 165-166, Kasım-Aralık 1991.
Khorsabad, capitale de Sargon II, Dossiers d'archéologie Hors-série 4, Ocak 1994.
J.-R. Kupper, Les *nomades en Mésopotamie au temps des rois de Mari,* Paris, 1957.
L'archéologie de l'Iraq: perspectives et limites de l'interprétation anthropologique des documents, Colloques internationaux du CNRS 580, Paris, 1980.
P. Lavedan, *Géographie des villes,* Paris, 1936.
Les *cités royales de la Bible, Dossiers d'archéologie* 210, Şubat 1996.
Br. Lion ve C. Michel, *De la domestication au tabou: le cas des suidés au Proche-Orient ancien,* Travaux de la Maison René-Ginouvès 1, Paris, 2006.
X. Malverti ve P. Pinon (ed.), *La ville régulière, modèles et tracés,* Paris, 1997.
J.-Cl. Margueron, "Les premières villes et les origines de l'urbanisme au Proche-Orient," s. v. Ville (urbanisme et architecture), *Encyclopaedia Universalis,* 1990, s. 633-643.
J.-Cl. Margueron, "Sanctuaires sémitiques," *Supplément au Dictionnaire de la Bible* XI, Paris, 1991, sütun 1104-1258.
J.-Cl. Margueron, *Mari, métropole de l'Euphrate au IIIe et au début du IIe millénaire av. J.-C,* Paris, 2004.

J.-Cl. Margueron, *Cités invisibles: la naissance de l'urbanisme au Proche-Orient*, Paris, 2013.
Mille et une capitales de Haute-Mésopotamie, Dossiers d'archéologie 155, Aralık 1990.
P. R. S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Oxford, 1994.
L. Mumford, *La cité à travers l'histoire*, coll. Esprit, Paris, 1964 (*The City in History'nin Fransızca çevirisi*, 1961).
C. Nicolle (ed.), *Nomades et sédentaires dans le Proche-Orient ancien*, Paris, 2004.
Ougarit, aux origines de l'alphabet, Dossiers d'archéologie Hors-série 10, Kasım 2004.
P. Sanlaville, *Le Moyen-Orient arabe, Le milieu et l'homme*, Paris, 2000.
M. Sauvage, *La brique et sa mise en œuvre en Mésopotamie, des origines à l'époque achéménide*, Paris, 1998.
M. Sigrist, *Drehem*, Ann Arbor, 1992.
E. Vila, *L'exploitation des animaux en Mésopotamie au IVème et IIIème millénaires avant J.- C*, Monographies du C.R.A. 21, Paris, 1998.
M. Yon, *La cité d'Ougarit sur le tell de Ras Shamra*, Guides archéologiques de l'Institut français d'archéologie du Proche-Orient n°2, Paris, 1997.

2. Kent devletlerden imparatorluğa

D. Arnaud, *Nabuchodonosor II, roi de Babylone*, Paris, 2003
D. Arnaud, *Asurbanipal, roi d'Assyrie*, Paris, 2007.
Banquets et fetes au Proche-Orient ancien, Dossiers d'archéologie 280, Şubat 2003.
J. Bär, *Der Assyrische Tribut und seine Darstellung, eine Untersuchung zur imperialen Ideologie im neuassyrischen Reich, AOAT* 243, Neukirchen-Vluyn, 1996.
J. Bottéro, *La plus vieille cuisine du monde*, Paris, 2002.
D. Charpin, *Hammurabi de Babylone*, Paris, 2003.
Fastes des palais néo-assyriens, Dossiers d'archéologie 171, Mayıs 1992.
E. Fontan (yön.), *De Khorsabad à Paris. La découverte des Assyriens*, Paris, 1994.
La guerre au Proche-Orient dans l'Antiquité, Dossiers d'Archéologie 160, Mayıs 1991.
Guerres antiques et impériales en Orient, Dossiers d'Archéologie 300, Şubat 2005.
W. W. Hallo, *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis*, American Oriental Series 43, New Haven, 1957.
Th. Jacobsen, *The Sumerian King List*, Chicago, 1939.
S. Lackenbacher, *Le palais sans rival. Le récit de construction en Assyrie*, Paris, 1990.
M. G. Masetu-Rouault, *Cultures locales du Moyen-Euphrate. Modèles et événements* IIe-*Ier mill. av. J.-C, Subartu* VIII, Turnhout, 2001.
D. Parayre (ed.), Les *animaux et les hommes dans le monde syro-mésopotamien aux époques historiques, Actes du colloque de Lille, Aralık 1998, Topoi* supplément 2, Lyon, 2000.

S. Rey, *Poliorcétique au Proche-Orient à l'âge du Bronze. Fortifications urbaines, procédés de siège et systèmes défensifs, BAH* 197, Beyrut, 2012.

M. Van De Mieroop, *King Hammurabi of Babylon. A Biography*, Oxford, 2005.

3. Toplum yaşamı

L. Bâttini, *L'espace domestique en Mésopotamie de la IIIe dynastie d'Ur à l'époque paléobabylonienne, BAR S* 767, Oxford, 1999.

J. Bottéro, *Mésopotamie, l'écriture, la raison et les dieux*, Paris, 1987.

M. Brosius (ed.), *Archives and Archival Tradition. Concepts of Record Keeping in the Ancient World*, Oxford, 2003.

O. Callot, *Une maison à Ougarit*, Paris, 1983.

C. Castel, M. al-Maqdissi ve Fr. Villeneuve (ed.), *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam*, Beyrut, 1997.

D. Charpin, *Lire et écrire à Babylone*, Paris, 2008.

J.-M. Durand, "Diffusion et pratiques des écritures cunéiformes au Proche-Orient ancien," *L'espace et la lettre*, Cahier de Jussieu n°3, coll. 10-18 n°1180, 1977, s. 13-59.

L. Epsztein, *La justice sociale dans le Proche-Orient ancien et le peuple de la Bible*, Paris, 1983.

J.-J. Glassner, *Ecrire à Sumer*, coll. l'Univers Historique, Paris, 2000.

M. Jursa, *Neo-Babylonian Légal and Administrative Documents. Typology, Contents and Archives. Guides to the Mesopotamian Textual Record* 1, Münster, 2005.

A. KempinsKI et R. Reich (ed.), *The Architecture of Ancient Israel*, Kudüs, 1992.

L'aventure des écritures. Naissance, sergi kataloğu. Bibliothèque nationale de France (4 Kasım 1997-17 Mayıs 1998), Paris, 1997.

E. Le Breton, *Du verbe à l'écrit. La naissance de l'écriture en Mésopotamie*, Paris, 2003. *Le Code de Hammurabi, Dossiers d'Archéologie* 288, Kasım 2003.

L'écriture, ses *diverses origines, Dossiers d'Archéologie* 260, Şubat 2001.

L'écriture. Des hiéroglyphes au numérique, coll. Tempus, Paris, 2007.

Br. Lion ve C. Michel (dir.), Les *écritures cunéiformes et leur déchiffrement*, Travaux de la Maison René-Ginouvès 4, Paris, 2008.

Br. Lion ve C. Mchel (ed.), *Histoires de déchiffrements. Les écritures du Proche-Orient à l'Egée*, coll. Les Hespérides, Paris, 2009.

A. Mazar, *Archaeology of the Land of the Bible 10.000-586 B.C.E., The Anchor Bible Reference Library*, New York-Londra, 1990.

P. Miglus, *Stadlische Wohnarchitektur in Babylonien und Assyrien, BaFo* 22, Mainz, 1999.

Naissance de l'écriture, sergi kataloğu. Grand Palais, Paris, 1982.

La naissance des écritures, du cunéiforme à l'alphabet, Paris, 1994 (özgün basım İngilizce, British Museum, 1990).

J. Naveh, *Early History of the Alphabet*, Kudüs, 1987.

H. J. Nissen, P. Damerow ve R. K. Englund, *Archaic Bookkeeping. Writing and Techniques of Economie Administration in the Ancient Near East*, Chicago, 1993.

O. Pedersen, *Archives and Libraries in the Ancient Near East, 1500-300 B.C.*, Bethesda, 1998.
B. Sass, *The Alphabet at the Turn of the Millenium, the West Semitic Alphabet CA 1150-850 BCE, the Antiquity of the Arabian, Greek and Phrygian Alphabets, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology*, Tel Aviv, 2005.
M. Sznycer, "L'origine de l'écriture," *L'espace et la lettre*, Cahier de Jussieu n°3, coll. 10-18 n°1180, Paris, 1977, s. 79-123.
K. R. Veenhof (ed.), *Cuneiform Archives and Libraries, Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 4-8 July 1983*, Leiden, 1986.
K. R. Veenhof (ed.), *House and Households in Ancient Mesopotamia, Papers read at the 40e Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden, 1996.
R. Westbrook (ed.), *A History of Ancient Near Eastern Law, Handbook of Orient. Studies* 72, 2 cilt, Leiden, 2003.
M. Yon, D. Pardee ve P. Bordreuil, "Ugarit," *The Anchor Bible Dictionary* 6, süt. 695-721, New York, 1992.

4. Dünya tasavvuru

A. Aaboe, *Episodes front the Early History of Mathematics*, New Haven, 1964.
Astrologie en Mésopotamie, Dossiers d'Archéologie 191, Mayıs 1994.
P. Amiet, " Sceau dans l'ancien orient," *Supplément au Dictionnaire de la Bible* XII, Paris, 1992, sütun 66-86.
N. Avigad ve B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Kudüs, 1997.
P.-A. Beaulieu, *The Pantheon of Uruk During the Neo-Babylonian Period, Cuneiform Monographs* 23, Leiden-Boston, 2003.
J. Black ve A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Londra, 1992.
P. Bordreuil, "Sceaux inscrits des pays du Levant," *Supplément au Dictionnaire de la Bible* XII, Paris, 1992, sütun. 86-212.
A. Caquot, "La religion des Sémites occidentaux," *Encyclopédie de la Pléiade* 1, Paris, 1970, s. 307-358.
A. Caquot, "La religion d'Israel des origines à la captivité de Babylone," *Encyclopédie de la Pléiade* 1, Paris, 1970, s. 359-461.
M. Casanova, *Le lapis lazuli dans l'Orient ancien, Production et circulation du Néolithique au IIe millénaire av. J.-C*, Paris, 2013.
A. Caubet (ed.), *Cornaline et pierres précieuses. La Méditerranée, de l'Antiquité à l'Islam, Actes du colloque organisé au musée du Louvre les 24 et 25 novembre 1995*, Paris, 1999.
D. Collon, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, Londra, 1987.
X. Faivre, Br. Lion ve C. Michel (ed.), *Et il y eut un esprit dans l'Homme. Jean Bottéro et la Mésopotamie, Travaux de la Maison René-Ginouvès* 6, Paris, 2009.
E. Gubel, *Musée du Louvre. Département des antiquités orientales. Art phénicien. La sculpture de tradition phénicienne*, Paris-Gent, 2002.

A. Jeffers, *Magic and Divination in Ancient Palestine and Syria, Studies in the history and culture of the ancient Near East* 8, Leiden, 1996.

La musique au Proche-Orient ancien, Dossiers d'Archéologie 310, Şubat 2006.

R. Labat ve *alii, Les religions du Proche-Orient asiatique*, Paris, 1970.

Le Déluge, Dossiers dArchéologie 204, Haziran 1995.

Les *pierres précieuses de l'Orient ancient. Des Sumériens aux Sassanides*, sergi kat. Muséedu Louvre (Eylül-Aralık 1995), Paris, 1995.

M. J. H. Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon. The Temple Ritual Texts as Evidence for Hellenistic Cult Practice, Cuneiform Monographs* 25, Leiden-Boston, 2004.

E. Lipinski, *Dieux et déesses de l'univers phénicien et punique, Studia Phoenicia* XIV, *OLA* 64, Louvain, 1995.

M. Meyer ve P. Mirech, *Ancient Magic and Ritual Power*, Leiden-New York, 1995.

O. Neugebauer, Les *sciences exactes dans l'antiquité*, Paris, 1990.

G. Nicolini, *Les Ors de Mari, BAH* 192, Beyrut, 2010.

C. Proust, *Tablettes mathématiques de Nippur*, İstanbul, 2007.

B. Quillard, *Bijoux carthaginois d'après les collections du musée national du Bardo et du musée national de Carthage.* I: *les colliers;* II: *porte-amulettes, sceaux-pendantifs, pendants, boucles, anneaux et bagues*, Louvain-la-Neuve, 1979-1987.

B. Quillard, *Bijoux carthaginois* III. Les *colliers. Bilan de trois décennies, Orient et Méditerranée* 13, Paris, 2013.

K. Radner ve E. Robson, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, Oxford, 2011.

R. Schmot, *Magie im Alten Testament, AOAT* 313, Münster, 2004.

J.-Cl. Sillamy, *La Musique dans l'Ancien Orient*, Paris, 1987.

A. Spycket, "La musique instrumentale mésopotamienne," *Journal des Savants*, Paris, 1972, s. 153-209.

A. Spycket, *La statuaire du Proche-Orient ancien*, Leiden-Köln, 1981.

M. Sznycer, "Sémites occidentaux...," *Dictionnaire des mythologies*, Paris, 1981, s. 1-75.

F. Thureau-Dangin, *Textes mathématiques babyloniens*, Paris, 1938.

K. van der Toorn, B. Bechng ve P. W. Van der Horst (ed.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden-Boston-Köln, 1999 (2. basım).

C. Waerzeggers, katkı M. Jursa "On the Initiation of Babylonian Priests," *Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik* 14, Baden, 2008, s. 1-38.

DİZİN

Abarna 54
Abarsal 254
Abdtinnit 490
Abi-eşuh 151, 473
Abi-şemu 328
Abu Hawam (Tell) 453
Abu Matar 58
Abu Salabih 296, 298, 393, 410
Açina 227
Adab 124, 213
Adad 118, 136, 159, 257, 337, 363, 376, 377, 389, 406, 407, 416, 471
Adad-Guppi 407
Adad-şumu-usur 389
Adana 178, 398
Adapa 404, 495
Adonis 497
Adunu-baal 169
Afganistan 57, 226, 233, 234, 327, 455
Agamemnon 410
Agenor 311
Agrab (Tell) 442
Ahab 81, 154, 165, 169, 188, 334
Ahamenişler 63, 66, 184, 187, 200, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 252, 255, 440, 445, 505, 508, 509
Ahaz 243
Ahikar 407, 408, 412, 414, 415
Ahirom 195, 490, 491
Ahura Mazda 226, 228
Akad 220, 357, 509
Akhatu 7, 407, 495, 496
Akhenaton bkz. Amenofis IV. 17, 325
Akka 150, 402
Akşak 213
Alaca Höyük 59
Alalah (Tell Açana) 16, 67, 234, 319, 398, 407, 444, 445, 447, 449, 487, 508
Alaşiya (Kıbrıs) 56, 255, 259
Alman 101, 399
al-Rawda (Tell) 24, 101, 110, 112, 119, 120
Amar-girid 215
Amel-Marduk 360
Amenofis, III. 17, 60, 256, 325
Amenofis, IV. 17, 258, 259
Ammiditana 424
Ammi-şaduka 117, 179, 180
Ammon 409, 440
Amnon 334
Amos 196, 206
Amrit 10
Amurru (Amori) 13, 97, 98, 100, 101, 142, 144, 155, 161, 176, 179, 254, 260, 267, 270, 444, 499
Amytis 260
Anaku 270
Anat 474, 496, 505
Anat-Yaho 505
Annunitum 318, 500
Anşan 225, 270
Antas 241
Anu (An) 219, 230, 321, 378, 384, 404, 479, 482
Apişal 221, 375
Apsu (Abzu) 462, 466, 492
Arad 310
Aram 243, 401

Tarihin Başlangıçları

Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları

Bu kitap dördüncü binyılın sonundan Büyük İskender'in MÖ 333'te başlayan Yakındoğu'yu fethine kadar geçen zaman dilimine yayılan üç binyıla yakın bir dönemi kapsıyor. Adları ve eserleri zamanımıza ulaşmış en eski insanlar Mezopotamya'da yerleşmişlerdi ve tarih, Mısır'la eşzamanlı olarak bu bölgede başlamıştı. Helenlerin ve onların aracılığıyla da günümüz dünyasının büyük ölçüde mirasçısı olduğu kurumlar, teknikler, düşünce biçimleri ve simgeler üç binyıl boyunca burada şekillenip gelişmiştir.

Elinizdeki kitap insanlık tarihinin bu belli başlı değişimlerinin gerçekleştiği ilkçağ Yakındoğu uygarlıklarına toplu bir bakış sunuyor. Tarımdan yazıya, kentlerden tapınaklara, şölen yemeklerinden orduya, yeryüzünün en eski uygarlıklarını kuran insanların dünyasını bize tanıtıyor. Zengin görsel içeriği ve çiviyazısı kaynaklardan alıntılarıyla benzersiz bir başvuru kitabı.

THG
0026731
DAP
THG

kitapsan
28 00TL

ALFA
www.alfakitap.com
/alfakitap
/alfakitap

ALFA TARİH
ISBN 978-605-106-982-1